

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı

18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE MEDRESE TEŞKİLATI

Doktora Tezi

Ülkü YANCI

Sivas

Mayıs 2017

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı

18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE MEDRESE TEŞKİLATI

Doktora Tezi

Ülkü YANCI

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. Zafer KARADEMİR

Sivas

Mayıs 2017

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : TARİH
Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi
Tezin Başlığı : 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı
Savunma Tarihi : 05.05.2017
Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Zafer KARADEMİR

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Ömer DEMİREL

Üye : Yrd. Doç. Dr. Zafer KARADEMİR

Üye : Prof. Dr. Galip EKEN

Üye : Doç. Dr. Alpaslan DEMİR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Necati ÇAVDAR

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Ülkü YANCI tarafından hazırlanan '18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde
Medrese Teşkilatı' başlıklı tez, kabul edilmiştir.05/05/2017

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Ülku YANCI

ÖNSÖZ

Bir medeniyetin, dünya tarihindeki yerinin tespiti ve dünya tarihine katkısı, öncelikle o medeniyetin ilim anlayışının belirlenmesi ile anlaşılabilir. Bu anlayışın belirlenmesi ise o medeniyetin ilmi nasıl tanımladığı, ilim adamlarının ve bilimsel eğitimin yapıldığı müesseselerin nasıl işlediğini objektif olarak değerlendirilmekle mümkün olabilmektedir.

Osmanlı tarihi araştırmalarında, eğitimin merkezinde bulunan medreselerin tam olarak aydınlatılmadığı bir gerçektir. Menşei İslam tarihine dayanan medreselerin Osmanlı Devleti'nde en yüksek seviyeyi yakaladığı bilinmektedir. Ancak yine Osmanlı döneminde, bütün müesseselerinde olduğu gibi medreselerde de bir gerileme ve çöküş süreci yaşanmıştır. Çalışma sürecinin sınırını oluşturan 18. yüzyıla gelindiğinde medrese sisteminin bir gerileme içinde olduğu yaygın bir kanaat olarak ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada amaç, bu yaygın kanaati tartışmak, 18. yüzyılda Osmanlı medreselerinin işleyişini incelemektir. Çalışma; konunun tanıtıldığı, literatür değerlendirilmesinin yapıldığı ve 18. yüzyıla kadar medreseler hakkında genel bilgilerin verildiği giriş bölümü ile dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde medreselerin kuruluşundaki amaç ve ilkeler değerlendirilmiş; bu kurumların gelir kaynağı olan vakıf sistemi ele alınarak medreselerin tasnifi yapılmıştır. İkinci bölümde medreselerin kadrosu başlığı altında idari, eğitim ve hizmetli kadrosu ele alınmış, medreselerin müderris merkezli olmasından dolayı bu bölümde, müderrislik daha teferruatlı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde medreselerde yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri incelenerek, bu bağlamda medreselerin müfredatı, eğitim öğretim metot ve teknikleri, takip edilen ölçme değerlendirme yöntemleri incelenmiştir. Son bölümde medreselerin gerilemesinin 18. yüzyılda nasıl seyrettiği ve bu yüzyılda bu gerilemeye çare olarak ne gibi tedbirlerin alındığı incelenmiştir.

Çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Zafer Karademir başta olmak üzere değerli hocalarım Prof. Dr. Ömer Demirel ve Prof. Dr. Galip Eken'e teşekkürü borç bilirim.

Ülkü YANCI

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ix
TABLO LİSTESİ	xi
ŞEKİL LİSTESİ	xiii
ÖZET	xv
ABSTRACT	xvii
GİRİŞ	1
1.Konunun Takdimi	1
2. Literatür Tanıtımı ve Değerlendirme	2
3.Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu ve 18. Yüzyıla Kadar Gelişimi.....	8
I. BÖLÜM	13
MEDRESELERİN KURULUŞ AMAÇLARI, İLKELERİ, TASNİFİ VE	
GELİRLERİ	13
1.1. Medreselerin Kuruluşundaki Amaçlar.....	13
1.2. Medreselerin İlkeleri.....	15
1.3. Medreselerin Tasnifi	23
1.3.1.Umumi Medreseler	23
1.3.1.1.İbtidâ-i Hâriç Medreseleri	30
1.3.1.2. Hareket-i Hâriç Medreseleri	30
1.3.1.3. İbtidâ-i Dâhil Medreseleri	31
1.3.1.4.Hareket-i Dâhil Medreseleri.....	31
1.3.1.5.Mûsile-i Sahn Medreseleri	32
1.3.1.6.Sahn-ı Seman Medreseleri	33
1.3.1.7.İbtida-i Altmışlı Medreseleri	34
1.3.1.8.Hareket-i Altmışlı Medreseleri.....	34
1.3.1.9.Mûsile-i Süleymâniye Medreseleri.....	35
1.3.1.10.Hamise-i Süleymâniye	36
1.3.1.11.Süleymâniye	36

1.3.1.12.Dârülhadis-i Süleymâniye.....	37
1.3.2.İhtisas Medreseleri.....	37
1.3.2.1.Dârülhadisler	37
1.3.2.2.Dârülkurrâlar	42
1.3.2.3.Dârültıp	45
1.4.Medreselerin Finansmanı	48
II. BÖLÜM	65
MEDRESELERİN KADROSU	65
2.1. Medreselerin İdari Kadrosu	65
2.1.1.Nâzır.....	65
2.1.2.Mütevelli	69
2.1.3. Kâtip.....	83
2.1.4. Câbi.....	84
2.1.5.Noktacı.....	87
2.2. Medreselerin Eğitim Kadrosu	88
2.2.1. Müderris	88
2.2.1.1.Müderrislik İstihdamında Mülazemet Sistemi.....	90
2.2.1.2. Müderrislerin Atanmaları	119
2.2.1.2.1.Atama Yapan Mercie Göre Atama Türleri.....	127
2.2.1.2.1.1.Arzla Yapılan Tevcîh.....	127
2.2.1.2.1.1.1.Kendi Arzıyla Tevcîh	127
2.2.1.2.1.1.2. Mütevelli/Nâzır Arzıyla Tevcîh	128
2.2.1.2.1.1.3. Kadı/Nâib Arzıyla Tevcîh	128
2.2.1.2.1.2.Şeyhülislâm İşareti ile Tevcîh.....	129
2.2.1.2.1.3.Padişah Fermanı ile Tevcîh.....	130
2.2.1.2.2. Sebeplerine Göre Atama Türleri.....	131
2.2.1.2.2. 1. Meşrûiyet Üzere Tevcîh.....	131
2.2.1.2.2. 2. Lazım Olmağla Tevcîh	131
2.2.1.2.2. 3. Mahlûlünden Tevcîh.....	132
2.2.1.2.2. 3.1. Fevt.....	132
2.2.1.2.2. 3.2. Ferağ.....	133
2.2.1.2.2. 3.3. Kasr-1 yed	133

2.2.1.2.2. 3.4. Ref'.....	134
2.2.1.2.2. 3.Tecdîd Tevcîhi	135
2.2.1.2.2. 4. İbkâ Tevcihi	135
2.2.1.2.2. 5. İnâyet Tevcihi	136
2.2.1.3. Nısf Müderrislik	137
2.2.1.4. Müderrislerin Terfileri ve Payeleri	138
2.2.1.5. Müderrislerin Azilleri	151
2.2.1.6. Müderrislerin Gelirleri	154
2.2.1.7. Müderrislerin Sosyal Hakları ve Statüleri.....	168
2.2.1.8. Müderrislerin İstihdam Edildiği Diğer Sahalar	176
2.2.2.Muid	190
4.2.2.1.Muidlerin Gelirleri.....	191
4.2.2.2.Muidlerin Sosyal Durumları.....	193
2.3. Medreselerin Hizmetli Kadrosu.....	195
2.3.1.Hafız-1 Kütüb (Kütüphaneci).....	195
2.3.2.Bevvab (Kapıcı)	199
2.3.3.Ferraş (Temizlikçi).....	200
2.3.4.Kennas-1 Helâ (Tuvalet Temizlikçisi).....	202
2.3.5.Sirâcî (Kandilci).....	202
III. BÖLÜM	204
MEDRESELERDE EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ	204
3.1.Medreselerin Öğrencileri.....	204
3.1.1.Suhteler	204
3.1.2.Danışmendler	205
3.2.Öğrenci Hakları	207
3.3.Öğrenci Olayları/İsyanları.....	216
3.4. Medreselerde Okutulan Dersler	222
3.4.1.Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin, <i>Tertîbu'l-'Ulûm'</i> una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları	228
3.4.2.Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın <i>Tertîbu'l-'Ulûm'</i> una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları.....	231

3.4.3.Kevâkib-i Seb'a'ya Göre Ders Programı	232
3.4.4.Ali Uşşâkî'nin Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Ders Programı	234
3.5. Medreselerde Okutulan Derslerin Tasnifi.....	235
3.5. 1. Âlet İlimleri	235
3.5.1.2. Sarf	235
3.5.1.3. Nahiv	236
3.5.1.4. Hatt	236
3.5.1.5. Arûz	237
3.5.1.6. Âdab (Münazara).....	237
3.5.1.7. Me'ânî.....	238
3.5.2. Aklî İlimler	238
3.5.2.1. Hesap	238
3.5.2.2. Hendese	238
3.5.2.3. Hey'et	239
3.5.2.4. Hikmet (Felsefe).....	239
3.5.3. Dinî ilimler	240
3.5.3.1. Kur'an.....	240
3.5.3.2. Kıraat	240
3.5.3.3. Akâid ilmi	241
3.5.3.4. Fıkıh Usulü	241
3.5.3.5. Fıkıh.....	242
3.5.3.6. Kelâm	242
3.5.3.7. Tefsir.....	243
3.5.3.8. Hadis Usulü.....	243
3.5.3.9. Hadis.....	243
3.5.3.10. Ferâiz	244
3.5.3.11. Ahlâk	244
3.6. Osmanlı Medreseleri Ders Programları Hakkında Genel Değerlendirme	244
3.7. Medreselerde Eğitim-Öğretim Metot ve Teknikleri.....	250

3.7.1.Ezbere Dayalı Öğretim.....	255
3.7.2.Tartışma Metodu.....	256
3.7.3.Soru Cevap Metodu.....	258
3.7.4.Dedüktif ve İmla Metodu	258
3.7.5.Cerr Metodu.....	259
3.8. Medreselerde Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Takip Edilen Ölçme ve Değerlendirme Uygulamaları.....	259
3.9. Medrese- Devlet İlişkisi	263
3.10. Medreselerin Teftişi	266
IV. BÖLÜM.....	269
MEDRESELERİN GERİLEMESİ VE MEDRESELERİ ISLAH TEŞEBBÜSLERİ	269
4.1. Medreselerin Gerilemesi	269
4.1.1.Müdürlük Mesleğinin İlke ve İşleyişindeki Bozulma.....	281
4.2. Medreseleri Islah Teşebbüsleri	299
SONUÇ.....	308
KAYNAKÇA.....	312
EKLER.....	337

KISALTMALAR

- A.DVN.d.: Kefalet Defteri
A.RSK.d: Ruus Defteri
AE. SABD I: Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid
AE. SAMD.III: Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed
AE. SMST.II: Ali Emiri Tasnifi II. Mustafa
AE. SOSM.III: Ali Emiri Tasnifi III. Osman
AE. SSLM.III: Ali Emiri Tasnifi III. Selim
AE.SMHD.I: Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud
AE.SMST.III: Ali Emiri Tasnifi III. Mustafa
AKR: Anadolu Kadıaskerlik Ruznamçesi
AÜ: Ankara Üniversitesi
b: bin
Bkz: Bakınız
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. İKTS: Cevdet Tasnifi İktisat
C.ADL: Cevdet Tasnifi Adliye
C.AS: Cevdet Tasnifi Askeriye
C.BH: Cevdet Tasnifi Bahriye
C.BLD: Cevdet Tasnifi Belediye
C.DH: Cevdet Tasnifi Dâhiliye
C.EV: Cevdet Tasnifi Evkaf
C.HAR: Cevdet Tasnifi Hariciye
C.MF: Cevdet Tasnifi Maarif
C.ML: Cevdet Tasnifi Maliye
C.SH: Cevdet Tasnifi Sıhhiye
C.ZB: Cevdet Tasnifi Zabtiye
C: Cilt
Çev: Çeviren
EV.HMH.d. : Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defteri
H. Hicri Yıl
HAT: Hattı Hümayun

Haz: Hazırlayan
HD: Hurufat Defteri
İE. TCT: İbnülemin Tasnifi Ticaret
İE. EV: İbnülemin Tasnifi Evkaf
İE. ŞKRT: İbnülemin Tasnifi Şükr ü Şikâyet
İSAM: İslam Araştırmaları merkezi
İMÜF: İstanbul Müftülüğü Arşivi
Kıs: Kısım
M. Miladi Yıl
MD: Mühime Defteri
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
No: Numara
ODTÜ: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OSAV: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
ö: ölümü
RKR: Rumeli Kadıaskerlik Ruznamçesi
s: sayfa
ss: sayfa sayısı
TD: Tarik Defteri
TTK: Türk Tarih Kurumu
vd: ve diğerleri
VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Yay: Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa
Tablo 1	Veri Kaynağı Olan Ruznamçe Defterleri	6
Tablo 2	1649 Nolu Tarik Defterinde Bulunan Medrese Dereceleri ve Müderris Sayıları (H. 1210-1221/ M. 1795- 1807)	28
Tablo 3	72 Nolu Tarik Defterinde Bulunan Medrese Dereceleri ve Müderris Sayıları (H. 1199-1207 /M. 1784-1792)	29
Tablo 4	18. Yüzyılda Medrese Dereceleri ve Bugünkü Muhtemel Karşılıkları	30
Tablo 5	Amcazade Hüseyin Paşa Darülhadişi Görevlileri ve Ücretleri	41
Tablo 6	III. Mustafa Vakfı'nda Verilen Fodula ve Yemek Miktarları	52
Tablo 7	III. Mustafa Vakfı İmaret Harcamaları	53
Tablo 8	Halime Hatun Vakfı Gelirleri	58
Tablo 9	Cabi Gelirleri	86
Tablo 10	18. Yüzyıldan Önceki Mülazemet Adayı Kotaları	95
Tablo 11	18. Yüzyılda Mülazemet Adayı Kotaları (1715 Yılında Çıkan Ferman ile)	95
Tablo 12	RKR 65 Nolu Defterde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)	96
Tablo 13	RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1134/ M. 1722)	97
Tablo 14	RKR 142 Nolu Defterde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)	98
Tablo 15	RKR 65 Nolu Defterde Muidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)	102
Tablo 16	RKR 57 Nolu Defterde Muidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1120/ M. 1709)	104
Tablo 17	RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Muidlikten Mülazım Veren Ulema (H. 1134/ M. 1722)	106
Tablo 18	RKR 142 Nolu Defterde Muidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)	109
Tablo 19	RKR 103 Nolu Deftere Göre Nevbet Döneminde Mülazım Veren Ulema	114
Tablo 20	RKR 134 Nolu Defterde Şehzade Doğumu Sebebiyle Verilen Mülazımlar (H. 1191 / M. 1777)	114
Tablo 21	RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Şehzade Doğumu Münasebetiyle (Cemaziyelevvel 1135/ Şubat- Mart 1723'te Şehzade Numan) Mülazım Veren Ulema	115
Tablo 22	RKR 65 Nolu Mülazemet Defterinde Şehzade Doğumu Münasebetiyle (Şehzade Sultan Süleyman Hazretlerinin doğumu Cemaziyelahir 1122'de) Mülazım Veren Ulema	115
Tablo 23	I. Abdülhamid Vakfı Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	125
Tablo 24	8879 Nolu Tarik Defterine Göre Müderrislerin Süleymaniye Müderrisliğine Geçiş Süreleri	139
Tablo 25	RKR A 73 Nolu Deftere Göre Müderrislikten Kadılığa Geçiş Yapan Ulema	146
Tablo 26	72 ve 1649 Nolu Tarik Defterlerinde Zümre-i Mütেকaidin	147
Tablo 27	Kasımiye Medresesi Görevlileri ve Aldıkları Ücretler	161
Tablo 28	18. Yüzyılda Osmanlı Müderrislerinin Ücretleri	162
Tablo 29	Ruznamçe Defterlerine Göre Müderrislerin Ücretleri	163
Tablo 30	18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çeşitli Ürünlerin Fiyatları	166
Tablo 31	8879 Nolu Tarik Defter'inde Meşihat Makamında Bulunan	182

	Şeyhülislam ve Yürüttükleri Diğer Görevler	
Tablo 32	18. Yüzyılda Osmanlı Medreselerinde Muıdlerin Gelirleri	193
Tablo 33	Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'âşî'nin Tertıbu'l-'Ulûm'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar	230
Tablo 34	Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertıbu'l-'Ulûm'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar	231
Tablo 35	Kevakib-i Seb'a İsimli Esere Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları	233
Tablo 36	Ali Uşşâkî'nin Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları	234
Tablo 37	Ebu Said Hâdimî'nin Okuduğu Dersler	246
Tablo 38	Abdullah el-Ahıskavî'nin Okuduğu Dersler	247
Tablo 39	829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında İstanbul Medreseleri ve Öğrenci Sayıları	338
Tablo 40	829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Üsküdar Medreseleri ve Öğrenci Sayıları	348
Tablo 41	829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Galata Medreseleri ve Öğrenci Sayıları	349
Tablo 42	829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Eyüp Medreseleri ve Öğrenci Sayıları	350

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil No	Şekil Adı	Sayfa
Grafik 1	RKR 65 Numaralı Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)	19
Grafik 2	RKR 57 Numaralı Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1120/ M. 1709)	19
Grafik 3	RKR 83 Numaralı Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1134/ M. 1726)	20
Grafik 4	RKR 142 Nolu Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)	20
Grafik 5	Muidlikten Mülazım Veren Müderrislerin Dereceleri	111
Grafik 6	RKR 65 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)	116
Grafik 7	RKR 57 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1120/ M. 1709)	116
Grafik 8	RKR 83 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1134/ M. 1726)	117
Grafik 9	RKR 142 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)	117
Grafik 10	RKR A73 Nolu Defterde İnfisâl Süreleri (H. 1134/M. 1722)	143
Grafik 11	RKR A73 Nolu Defterde Mülazemet Süreleri (H. 1134/M. 1722)	144
Grafik 12	RKR 65 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1118-1122 / M. 1706-1711)	149
Grafik 13	RKR57 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1120 / M. 1709)	149
Grafik 14	RKR 83 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1134 / M. 1722)	150
Grafik 15	RKR142 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1195-1196 / M. 1781-1782)	150

ÖZET

Osmanlı tarihinde medrese, eğitim hayatının merkezinde yer almış, toplumsal hayatta meydana gelen tüm değişimlerden etkilenmiş veya değişime etki etmiştir. Bu nedenle devleti ve toplumu doğru bir şekilde anlama noktasında medrese teşkilatının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla çalışmanın ana konusunu, Osmanlı medreselerinin 18. yüzyıldaki işleyişi, idari, akademik, öğrenim ve hizmetli kadrosunun değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Medreseler, Osmanlı eğitim hayatında sıbyan mekteblerinden sonra talebelerin öğrenimlerini sürdürdükleri orta öğretim ve yükseköğretim kurumlarıdır. İslam dünyasında medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin büyük payı olmakla birlikte Osmanlı Devleti döneminde medreselerin en yüksek seviyeye ulaştığı bir gerçektir. Bu çalışmada Osmanlı eğitim tarihinin medreselerle ilgili kısmı zaman olarak 18. yüzyılıle sınırlandırılmıştır. 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla Batı karşısında gerilediği bir dönem olmuş, bu gerileme medreselere de yansımıştır. Medreseler bu dönemde, aynı zamanda Batı karşısında devletin gerilemesinin bir sebebi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

18.yüzyılda Osmanlı medreseleri, klasik dönemden farklı olarak on iki dereceye ayrılmıştır. Bunlar aşağıdan yukarıya, İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsile-i Süleymâniye, Hamise-i Süleymâniye, Süleymâniye ve Dâru'l- Hadis-i Süleymâniye Medreseleridir. Bu medreselerin dışında Dârülkurrâ, Dârülhadis ve Dârültıp medreseleri Kur'an, Hadis ve tıp eğitimi veren ihtisas medreseleridir.

Osmanlı medreselerinde klasik dönemde okutulan derslerin, 18. yüzyılda da okutulduğu görülmekte ve bu dönemde medreselerdeki gerilemenin ders programıyla doğrudan ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda mütevellilerin vazifelerini suistimal ettiğine dair pek çok örneğe rastlanması medreselerin idari alanda da gerilediğini göstermektedir. Vakıfların çoğaldığı 18. yüzyılda icâreteyn uygulaması dolayısıyla muameleler çok karmaşık şekiller almış, müteveli ve câbîlerin isimleri birçok yolsuzluğa karışmıştır. Bu dönemde, Osmanlı coğrafyasında vakıfların işlerliğini yitirdiği, ırsî eğitici ve öğretici küçük gruplar oluşturularak eğitim hayatını olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

18. yüzyılda medreselerin gerilemesinin diğer sebepleri müderrisliklerin rüşvet ile lâıyk olmayanlara verilmesi, buna bağlı olarak mülâzemet sisteminin bozulması, bilimsel üretimin durması ve teftiş hususundaki yetersizliklerdir.

Çalışmanın birinci bölümünde, medreselerin kuruluşundaki amaç ve ilkeler değerlendirildikten sonra medreselerin tasnifi yapılarak medrese dereceleri incelenmiştir. İkinci bölümde medreselerde yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri incelenerek, eğitim- öğretim faaliyetleri, medreselerde verilen dersler ve eğitim öğretim metot ve teknikleri ele alınıp ayrıca takip edilen ölçme değerlendirme yöntemleri incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde medreselerin idari ve hizmetli kadrosu hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise eğitim kadrosu tanıtılarak, bu kadroyu oluşturan akademisyen ve öğrencilerin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölümde medreselerin gerilemesi ve medreseleri ıslah çalışmaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, 18. Yüzyıl, Medrese, Müderris.

ABSTRACT

In Ottoman history, madrasah had been in the center of educational life and had had an effect on or had been affected by all changes in social life. Therefore, it is necessary to investigate the madrasah organization in detail in order to understand the state and society accurately. Within this framework, the function and the administrative, academic, teaching and servant staff of 18th century Ottoman madrasahs are the scope of this study.

Madrasahs are the secondary and higher education schools where the students pursue their education after primary schools in Ottoman educational system. Great Seljuk Empire played a vital role in the foundation and development of madrasah organization in Islamic world. However, it reached its peak level during Ottoman period. In this study, the part of madrasah in Ottoman education history was limited by 18th century. 18th century is the period when the all institutions of Ottoman Empire fell behind the West, and this fall reflected also on madrasahs. Madrasahs were also considered as the reason why Ottoman Empire fell behind the West in this period.

Ottoman madrasahs of 18th century were divided into 12 levels different from the classical period. These following were the levels top-down; İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsile-i Süleymâniye, Hamise-i Süleymâniye, Süleymâniye and Dâru'l- Hadis-i Süleymâniye. Apart from these madrasahs, Dârülkurrâ, Dârülhadis and Dârültıp were the specialized madrasahs on Koran, Hadith and medicine, respectively.

The courses in classical period Ottoman madrasahs are seen to be taught also in 18th century. Therefore, it can be said that the decline in this period wasn't directly related to the curriculum. However, the high number of misconducts by administrators in 18th century shows that the madrasahs degraded in terms of administration. With the "icâreteyn" system and evolvement of waqfs in 18th century, the procedures had become complicated, and administrators and tax collectors of waqfs had been involved in corruption. It is seen that waqfs lost their function and affected the educational life adversely by forming hereditary teaching and learning groups in this period. Other reasons behind the decline of 18th century madrasahs were

appointment of unworthy mudarris through bribing, deterioration of mülâzemet system, the halt of scientific production and inadequacies in inspection.

In the first part of the study, the goals and principles of the madrasahs during their foundation will be assessed and classified, and the levels of madrasahs will be investigated. In the second part, educational activities will be examined, and teaching activities, the courses in the madrasahs, teaching methods and techniques, and assessment and evaluation methods will be investigated. In the third part of the study, some information about the administrative and servant staff of the madrasahs will be provided. In the fourth part, the education staff will be introduced, and the status of academicians and students will be revealed. In the last part, the decompression of madrasahs and rehabilitation studies of madrasahs are discussed.

Keywords: Ottoman, 18th century, Madrasah, Mudarris.

GİRİŞ

1.Konunun Takdimi

18. yüzyılda Osmanlı Medrese sisteminin konu edildiği bu çalışmada amaç, gerileme sürecine girmiş devletin eğitim sisteminin bel kemiğini oluşturan medreselerin işleyişini ortaya koymak, medreselerde eğitim- öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğünü belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda veri kaynakları olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Cevdet, İbnülemin, Ali Emiri ve Hatt-ı Hümayun tasnifleri, vakıf muhasebe defterleri, ahkâm defterleri, ruus ve kefalet defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan vakıf ve hurufat defterleri, İstanbul Müftülüğü arşivinde bulunan Kadıaskerlik Ruznamçe defterleri, İstanbul Meşihat arşivinde bulunan Tarik defterleri, kaynak eserler ve araştırma inceleme eserlerinden faydalanılmıştır.

Araştırma dönemi olarak, Osmanlı Devleti'nde gerileme başlamasına karşın Batılılaşma yolunda önemli adımların atıldığı 18. yüzyıl seçilmiş ve bu dönemde medreselerin bu gerileme ve yenileşme hareketlerinden etkilenip etkilenmediğinin tespitine çalışılmıştır. Medrese işleyişi daha çok müderris merkezli olduğu için, müderrislik hususuna ayrıca ehemmiyet verilerek çalışmanın önemli bir bölümünde bu husus üzerine yoğunlaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde padişah adına yetki kullanan ve bu yetki dâhilinde bazı görevleri yerine getiren zümreler arasında özel bir yere sahip olan ulema zümresine kaynaklık eden kurum medresedir. Medreseden mezun olup icazet alanlar ilmiye zümresine dâhil olmuşlar ve üç alanda hizmet vererek toplum hayatında yer alan diğer zümre mensuplarına nazaran ön plana çıkmışlardır. Bu alanlardan ilki tedristir. Medreselerde müderrislerin üstlendiği bu görevle, bilginin aktarımı kuşaktan kuşağa sağlanmıştır. Medrese mezunlarının görev aldığı ikinci alan kaza yetkisinin kullanıldığı kadılıktır. Bu alanda kadılar, anlaşmazlıkları çözerek hukukun uygulanmasını sağlarken, seyfiye ve kalemiye zümresinin bütün işlemlerini de denetleme yetkisine sahiptirler. Ulemanın görev aldığı üçüncü alan iftadır. Bu alanda görev yapan müftüler danışma makamı olarak idari, iktisadi, sosyal ve dini hayatın içinde karşılaşılan sorunların çözümüne katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde müftülük vazifesini kadılar yürütmektedir. Bu üç önemli alanın

görevlileri medreselerden karşılanmış, bu öneme binaen seçilen çalışmada ise şu sorulara cevap aranmıştır:

Medrese sisteminde nasıl bir derecelendirme mevcuttur? Medreselerde eğitim- öğretim nasıl yürütülmektedir? Medreseye giriş nasıl olmaktadır? Medresede görev yapanlar kimlerdir? Medreseden mezun olanlar hangi alanlarda nasıl görev yapmaktadırlar? Görev yaptıkları alanı değiştirme imkânları var mıdır? Müderrislik mesleği incelenen dönemde ne durumdadır? Devletin bütün kurumlarında 18. yüzyılda bir değişim söz konusu iken medreselerde bu anlamda durum nasıldır? Çalışma bu temel sorular üzerine elde edilen verilerle sunulacaktır.

2. Literatür Tanıtımı ve Değerlendirme

Osmanlı tarihi araştırmaları içerisinde, Osmanlı medreselerini konu edinen çalışmaların başlıcalarından biri Cahit Baltacı'nın *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* adlı iki ciltlik eseridir. Bu çalışma, Baltacı tarafından 1976 yılında hazırlanmış olup, 15. ve 16. yüzyıllardaki medreselerin ve bu medreselerde görev yapan müderrislerin kataloğu durumundadır. Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreseleri'nde İlim* adlı iki ciltlik eseri ise Osmanlı ilim tarihi alanında bir veri tabanı oluşturma hedefiyle yazılmış olup, Osmanlı medreselerinde okutulan ilimleri tanıtır mahiyettedir. Mustafa Bilge'nin *İlk Osmanlı Medreseleri* isimli çalışması, Fatih devrine kadar kurulan medreseleri ele almıştır. Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı çalışması, 14. yüzyıl ve bunu takip eden beş yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde müspet ilimler alanında neler yapıldığını ortaya koymaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* isimli eseri ulema sınıfını, medreselerin işleyişini inceleyen bir eserdir. Fahri Unan'ın *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* adlı kitabı ve *Osmanlılarda Medrese Eğitimi* ismini verdiği makalesi medreselerin teşkilat yapısı ve müfredat programları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Mefail Hızlı'nın *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* adlı araştırması, Bursa medreseleri hakkında özgün bilgiler içermektedir. Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır* isimli çalışmasında, 19. yüzyılda çöküş sürecinde olan devletin medreselerinde durumun ne olduğu tespit edilmek istenmiş ve medreselerin işleyişi bu açıdan değerlendirilmiştir. Ömer Özyılmaz tarafından kaleme alınan *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları* isimli eser, 17. ve 18. yüzyıllara ait o

dönemdeki medrese programlarını içeren beş yazma eserin incelenmesini kapsayan bir çalışmadır. Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* adlı kitabında çok felsefi yaklaşımlara dayanılarak medrese eğitimini inceleyen bir eserdir. Yine Atay'ın *Medreselerin Gerilemesi* adlı makalesinde, medreselerin bozulma dönemi ele alınmış ve bu durumun nedenleri üzerinde durulmuştur. Hasan Akgündüz'ün *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi* adlı çalışması, arşiv kaynaklarına dayanmadan sistemin nasıl yürütüldüğünü ortaya koyan bir eserdir. Ahmet Gül'ün *Osmanlı Medreseleri'nde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dârülhadislerin Yeri* adlı çalışması, Osmanlı coğrafyasında bulunan Dârülhadislerin listelendiği bir çalışmadır. Madeline Zilfi, pek çok çalışmasında Osmanlı ilmiye sınıfı üzerinde önemli araştırmalar yapmıştır. Bunlardan *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması- Klasik Dönem Sonrası* adlı eseri 18. yüzyıl arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış olup ulema sınıfının bu dönemde genel durumunu ortaya koyması açısından mühim bir eserdir.¹

Bu araştırma-inceleme eserlerin dışında çalışma için başvuru kaynak eserler de döneme ya da hemen öncesine ilişkin bilgiler içermektedir. Çoğu 18. yüzyılda kaleme alınan bu eserler, *Tarih-i Cevdet*, *Tarih-i Vasıf*, *Asım Tarihi*, *Câbi Tarihi*, *İzzi Tarihi*, *Suphi Tarihi*, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, *Çelebizâde İsmail Âsım Efendi Tarihi*, *Raşid Tarihi*, *Mustafa Necib Tarihi*, *Koçi Bey Risalesi*, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayiât* adlı eseri, 1688-1704 yıllarına ait *Anonim Osmanlı Tarihi*, Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı, Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa'nın *Nusretnâme*'si, *Abdi Tarihi* ve *Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*'dir.

Bu çalışmada Osmanlı medreselerinde yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri incelenirken 18. yüzyıla ait dört yazma eser başlıca kaynak olarak kullanılmıştır. Ali Uşşâkî Derûnî'nin Köprülü Kütüphanesi numara 720/29'da bulunan *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhure fi'l-Ulûm* adlı eseri, kolay anlaşılabilen bir Osmanlıca ile yazılmış olup yalnızca dört yapaktan müteşekkildir. Eserde yirmidokuz ilmin öğrenim yoluyla birlikte o ilimlere ait olan öğrencinin okuması istenen ders kitaplarının isimleri hakkında bilgiler verilmiş olması, dönemin medreselerinde yürütülen müfredatın anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın

¹ Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 18, İstanbul 2005, s.79- 80...vd.

Erzurum İl Halk Kütüphanesi'nde 23982 numara ile yer alan *Tertib-i Ulûm* adlı eseri, Türkçe manzûm olarak kaleme alınmış olup Osmanlı medreselerinde okutulan dersleri en geniş biçimde veren kaynak olma özelliğine sahiptir. Saçaklızâde Muhammed bin Ebûbekir El-Mar'âşî'nin Süleymâniye Kütüphanesi Âtîf Efendi Koleksiyonu arasında 2019 numara ile kayıtlı olan *Tertibu'l-'Ulûm* adlı eseri, Arapça olarak kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser, bir eğitim programı olmanın yanında, ilimlerin değerinin, sayılarının, İslâm karşısındaki hükümlerinin de belirtilmiş olması dolayısıyla son derece önemli bir başvuru kaynağıdır. Eserde ayrıca öğrencinin ilimleri hangi kaide ve kurallar çerçevesinde, hangi usullerle tahsil edeceği de ortaya konulmuştur. Tüm çabalara rağmen Türkiye'de bulunamayan Kevâkib-i Seb'a adlı müellifi belli olmayan mühim eser ise, Paris Yazmalar Kütüphanesi'nde 196 numara ile kayıtlı olarak bulunmuştur. 18. yüzyılda Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden Osmanlı Medrese sistemi hakkında bilgi istenmesi sonucu bir komisyon oluşturularak kaleme alınan eser, medreselerin işleyişini ve Osmanlı Devleti'nin ilmî anlayışını yansıtmaları bakımından son derece önem arz etmektedir. İki devlet arasında yapılan resmi bir yazışmanın ürünü olan bu kitap özellikle Osmanlı medreselerini tanıtmak üzere yazılmış bir eser olması sebebiyle çalışma sırasında tamamen günümüz harflerine çevrilmiş ve eserden olabildiğince istifade edilmiştir.

Bilgi anlamında birtakım çekinceleri beraberinde getirmekle birlikte arşiv malzemesini destekleyici mahiyette olan seyahatnameler, doğru değerlendirildiği takdirde devlet kayıtlarının bulunamadığı hatta bazen bulunsaydı yeterli olmadığı durumlarda bilinmeyen biliniyor kılmakta, bazen yanlış bilineni doğrusuyla değiştirmektedir. Bu açıdan bu çalışmada vazgeçilmez kaynak grupları olan seyahatnameler arasından direk olarak Osmanlı eğitim hayatını yansıtanlar seçilmiş ve önemli bilgiler elde edilmiştir. Bunlar arasında Toderini'nin *Türklerin Yazılı Kültürü* adlı seyahatnamesinde 18. yüzyıl medreseleri ve kütüphanelerine ayrı bir bölüm ayrılmış olması Avrupalı bir şahsın gözlemiyle medrese eğitimini değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Ayrıca D'Ohsson'un *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler* ve Oliver'ın *Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul* adlı eserleri de dönemin medrese teşkilatını aydınlatmak hususunda başvuru diğer eserler olmuştur. 18. yüzyılda kaleme alınan ve

çalışmada faydalanılan diğer seyahatnameler; William Hunter'ın *Travels Through France, Turkey and Hungary in 1792 to Which are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800* adlı eseri, Christoph Wilhelm Lüdeke'nin *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi* adlı çalışması, Carsten Niebuhr'un *Travels Through Arabia And Other Countiies In The East*'ı, James Porter'ın *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks* adlı seyahatnamesi, Alex Russell'in *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood* adlı seyahatnamesi, Thomas Shaw'un *Travels or Observations Relating to Several Parts of Barbary and the Levant*'ı, Baron de Tott'un *Türkler* adlı eseri ve Joseph de Tournefort'un *Tournefort Seyahatnamesi* olarak bilinen seyahatnamesidir.

İncelenen dönemdeki Osmanlı medreselerinin teşkilat yapısı ve müderrislerle ilgili zengin bir arşiv malzemesi bulunmaktadır. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Cevdet tasnifi ve bu tasnifte özellikle Maarif, Adliye, Askeriye, Evkaf kısımları, dönemi aydınlatacak mühim belgeler barındırmakta olup medreselerin genel durumu ve medrese çalışanları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca İbnülemin, Ali Emiri ve Hatt-ı Hümayun tasnifleri de aynı hususlara dair bilgiler çıkarılmasında son derece yardımcı olmuştur. Ali Emiri tasnifi arasında I. Abdülhamid, I. Mahmud, III. Selim, III. Mustafa, III. Osman, III. Ahmed ve II. Mustafa kısımları arasında müderrisler ve medreselerin genel durumu ile ilgili aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan diğer önemli bir veri kaynağı vakıf muhasebe defterleridir. Döneme ait bu defterlerden örnekler alınarak medreselerin gelir ve giderleri tespit edilmiştir. İncelenen sürece ait bir ruus defteri ve bir kefalet defteri incelenmiştir. Bunlar arasından 1792 yılına ait olan kefalet defteri, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da bulunan bütün medreseleri, bunların müderrislerini ve medreselerde barınan öğrenci ve diğer personelle ilgili bilgileri sunması bakımından son derece mühimdir. Tamamının günümüz harflerine çevrildiği bu mühim kaynak çalışmanın ekler kısmında tablollaştırılarak, tüm bilgilerin daha anlaşılır ve daha kolay ulaşılır olması sağlanmak istenmiştir.

Osmanlı diplomatika geleneğinde medreselere pek çok kayıt Kadıaskerlik Ruznamçe Defterleri ve Tarik Defterleri'ne de kaydedilmiştir. Bu nedenle çalışmanın

önemli bir kaynak grubunu bu defterler oluşturmaktadır. Kadıasker ruznamçeleri, ilim dünyasında 1979 yılından itibaren tanınmıştır. Osmanlı medreseleri üzerine yapılan mühim çalışmalardan biri Cahid Baltacı tarafından doktora tezi olarak sunulan, daha sonra yayınlanan “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri” adlı çalışmadır. Baltacı, bu defterlerin varlığından tezini hazırlarken habersiz olduğunu, bu nedenle çalışmasının eksik kaldığını daha sonra ifade etmiş; defterleri İstanbul Şer’iyye Sicilleri arşivinde bulduktan sonra, gerekli tasnif ve numaralandırmaları yapmıştır. Baltacı daha sonra bu defterleri tanıtan bir makale yayınlamıştır.² Osmanlı Devleti’nde ilmiye mensuplarının bağlı buldukları müessesese Kadıaskerlik ve Şeyhülislamlık olup, onların tayin, terfi, azil, her türlü dilekçeleri ve ilmiyeyi ilgilendiren ferman suretleri bu defterlere kaydedilmiştir. Kırk akçelik medreselere kadar olan müderrislerin her türlü işlemi kadıaskerlerin yetki alanında olduğu için onlar Ruznamçe defterlerine kaydedilmiş, daha yüksek derecedeki müderrislerin işlemleri ise şeyhülislamlık tarafından yapıldığı için burada tutulan Tarik defterlerine kaydedilmiştir. Çalışma sırasında İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’nde 18. yüzyıla ait 5 tarik defteri tesbit edilerek bunların verileri değerlendirilmiştir. Defterler 63, 69, 72, 1649 ve 8879 numara ile kaydedilmişlerdir.

Yine bu döneme ait olan kadıaskerlik defterlerinden dönemi tarihsel olarak tümüyle kapsayacak şekilde seçilen 22 adet Ruznamçe defteri incelenmiştir. Aşağıda bu defterler bir tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 1: Veri Kaynağı Olan Ruznamçe Defterleri

Defter Numarası	İçerdiği Tarih	Bağlı Olduğu Kadıaskerlik	Defterin Türü
AKR 69	H. 1127-1128/ M. 1715- 1716	Anadolu	Hareket
AKR 74	H. 1137/ M. 1724- 1725	Anadolu	Hareket
AKR 83	H. 1138- 1139/ M. 1725- 1727	Anadolu	Hareket
AKR 60	H. 1140- 1141/ M. 1727- 1729	Anadolu	Hareket
AKR 72	H. 1144/ M. 1731- 1732	Anadolu	Hareket
RKR 57	H. 1106-1120/ M. 1694- 1709	Rumeli	Mülazım
RKR65	H. 1118-1122/ M.1706- 1711	Rumeli	Mülazım
RKR 68	H. 1119/ M. 1707- 1708	Rumeli	Hareket
RKR 73	H. 1124/ M. 1712- 1713	Rumeli	Hareket
RKR 83	H. 1134/ M. 1721- 1722	Rumeli	Mülazım
RKR 87	H. 1135-1136/ M. 1722- 1724	Rumeli	Hareket
RKR 96	H. 1147/ M. 1734- 1735	Rumeli	Hareket
RKR97	H. 1154/ M. 1741- 1742	Rumeli	Mülazım
RKR 99	H. 1169/ M. 1755- 1756	Rumeli	Hareket
RKR 103	H. 1171/ M. 1757- 1758	Rumeli	Hareket

² Cahid Baltacı, “Kadıasker Rûznamçeleri’nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C. 4, S. 1, İstanbul 1979, s. 58. Ss. 55-100.

RKR 107	H. 1173/ M. 1759- 1760	Rumeli	Mülazım
RKR 122	H. 1181-1182/ M. 1767- 1769	Rumeli	Hareket
RKR 123	H. 1183/ M. 1769- 1770	Rumeli	Mülazım
RKR 134	H. 1190/ M. 1776- 1777	Rumeli	Mülazım
RKR 142	H. 1195-1196/ M. 1780- 1782	Rumeli	Mülazım
RKR 149	H. 1198/ M. 1783- 1784	Rumeli	Hareket
RKR 152	H. 1200/ M. 1785- 1786	Rumeli	Mülazım

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri kendi bölgelerini içeren kayıtları tutmakla yükümlüdürler. Bundan dolayı Anadolu ve Rumeli ruznamçe defterleri ayrı ayrı tutulmuştur. Defterler üç ayrı muhteviyata sahiptir. İlk grupta yer alanlar “*hareket ruznamçesi*” olarak adlandırabileceğimiz ilmiye mensuplarının atama işlemlerinin yapıldığı defterlerdir. İkinci grup ise medrese mezunu olanların mülazemete kabul edilerek kayıt altına alındığı defterlerdir ki; bunlara “*mülazım ruznamçesi*” denilmektedir. Yukarıdaki tabloda dikkati çeken bir husus mülazım ruznamçelerinin Rumeli Kadıaskerliği tarafından tutulmuş olmasıdır. Osmanlı Devleti, bu görevi yani mülazımların kaydedilmesi işlemini Rumeli Kadıaskerliği yetkisine vermiştir. Üçüncü bir grup ise “*cihet ruznamçesi*” adı verilen defterlerdir. Cihet ruznamçeleri kadıaskerlerin cihet ve tevliyet görevlerini kaydettikleri defterlerdir.³

İncelenen döneme ait bilgileri ihtiva eden önemli bir veri grubu da hurufât defterleridir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan hurufât defterleri, kazaların Arap alfabesine göre sıralanmasından oluşturulmuştur. Bu defterlerde, kadıların kontrolündeki vakıflarla ilgili olarak yapılan yazışmalar da yer almaktadır. Defterler, vakıflara yapılan muallimlik, dersiamlık, müderrislik, imamlık, hatiplik, mütevellilik, nazırlık, câbilik, ferraşlık gibi atamalar hakkında bilgi vermekte, bu görevlere kimin, ne zaman, neden atandığı belirtilmekte ve ayrıca defterlerde görevlilerin ne kadar ücret aldıkları bildirilmektedir. Bir vakıf kurumu olan medreselerin sözkonusu hususlarının aydınlatılması açısından hurufat defterleri önem arz etmektedir. Bu öneme binaen döneme ait Bursa, Edirne ve Amasya hurufât defterlerinin 18. yüzyıla ait tüm defterleri incelenmiştir. 18. yüzyıla ait 52 adet hurufat defterinin tamamı taranmıştır. Medreselerin vakıf müessesesi olması

³ Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 14- 15.

dolayısıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakıf defterlerinden de yararlanılmıştır.

3.Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu ve 18. Yüzyıla Kadar Gelişimi

“Medrese” kelimesi “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen “ders” kökünden gelen bir mekân ismidir. Medrese, İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının genel adıdır. İlk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Corcî Zeydân, bazı Batılı araştırmacıların medreselerin kuruluşunu Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Horasan valiliği dönemine kadar götürdüklerini belirtmekte iken başka bir görüşte de ilk medreselerin Belh ve Buhara'da Budist viharaları (bilginin toplandığı yer) taklit edilerek yapıldığı ileri sürülmektedir. Ancak kaynaklarda medrese olarak anılan ilk yapı, fakih ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî (ö.H. 342/ M. 954) tarafından Nişabur'da kurulan Dârüssünne'dir. Hasan b. Ahmed el-Mahledî ve Muhammed b. Hüseyin el-Hasenî gibi hadis âlimlerinin imlâ meclisleri düzenlediği bu Dârüssünne'de bin kadar öğrencinin ders yapabildiği belirtilmektedir. İbn Kesîr ise Büveyhî hükümdarlarından Bahâüddeve zamanında birkaç defa vezirlik görevine getirilen Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdat'ın batısındaki Kerh'te kurduğu dârülilmin fukaha için tahsis edilen ilk medrese olduğunu söyler. İlk kurulan bu medreseler genellikle devlet yöneticileri veya zenginler tarafından bir âlimin ders vermesi amacıyla inşa edilmiştir. Bu şekilde kurulan medreselerin Bağdat'taki Nizâmiye'den önce Nişabur başta olmak üzere Doğu İslâm dünyasında otuzdan fazla bulunduğu bilinmektedir.⁴

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ve ardından oğlu Melikşah'ın veziri olan Nizâmülmülk (ö. 1092) tarafından Nişâbur ve bilhassa Bağdat'ta açılan Nizâmiye medreseleri Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Nizâmülmülk tarafından başta Bağdat olmak üzere Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Âmül, Musul, Cizre ve Rey gibi Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde kurulan medreselere Nizamiye Medreseleri adı verilmektedir. Şî Fâtımîler'in Sünnî Abbâsîler'i ve Selçuklular'ı yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmî açıdan da yoğun bir propaganda yapmaları Nizamülmülk'ü Ehl-i sünnet akîdesini

⁴ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s.323.

güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek üzere ülkenin her tarafında medreseler açmak için harekete geçirmiş, Sultan Alparslan'ın da izni ile adı geçen Selçuklu şehirlerinde medreseler kurulmuştur. Nizamülmülk'ün ölümünden sonra kurulan medreseler de Bağdat Nizâmiye Medresesi örnek alınarak yapıldığı için bu adla anılmıştır.⁵

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslam dünyasında medreselerin devlet eliyle yapılması ilk olarak Büyük Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Selçuklular kurdukları medreseleri ilmin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarına maaş bağlayıp onları devletin yanında tutmak ve Fatimilerin Şiiilik propagandalarına karşı Sünniliğin müdafaasını yapmak amacıyla tesis etmişlerdir.⁶

Varlıklarını sultanların, nüfuzlu devlet adamlarının ve zenginlerin himayesinde kurulan vakıfların gelirleriyle sürdüren medreselerde görevlilerin ve öğrencilerin sayısı kurumun büyüklüğüne göre değişmektedir. Osmanlılar döneminde de medreselerde, fizikî şartlar, mimari özellikler ve ders programı açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitime tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır.⁷

Erken dönem Osmanlı medreseleri Osmanlı öncesi Amasya, Konya, Kayseri, Karaman, Aksaray gibi Anadolu şehirlerinde eğitim gelenekleri yerleşen medreselerin bir devamı olarak telakki edilebilir.⁸ Osmanlı Devleti'nde medreselerin ilki 1330/ 1331 yılında Orhan Bey tarafından İznik'te yapılmış ve Şerefüddin Davud-i Kayseri bu medresenin ilk müderrisi olarak tayin edilmiştir.⁹ Orhan Gazi'nin Bursa'yı 1326 yılında almasından sonra burada Manastır Medresesi olarak bilinen Orhan Gazi Medresesi inşa edilmiştir. Bundan sonra Osmanlı umerasının zabtedilen yerlerde medreseler inşa ettikleri görülmektedir.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin ikinci

⁵ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, s.188.

⁶ Cahid Baltacı, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. I, 2.Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2005, s.64.

⁷ Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s.327.

⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Bellekten*, C.LXVI, S. 247, Ankara 2002, s. 23.

⁹ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. Nihat Atsız, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1985, s. 47.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s.2.

medresesi şehzade Süleyman tarafından yine İznik'te kurulmuş, medreseye Darülhadis ve Dârülkurrâlar da eklenmiştir.¹¹ I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad ve bunların devlet ricâlinin yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa cazip bir ilim merkezi olmuştur. 1361'de Edirne'nin fethiyle medrese tarihinde yeni bir döneme girilmiş, burada Çelebi Mehmed döneminde iki, II. Murad döneminde dokuz yeni medrese açılmıştır. Bu medreseler arasında II. Murad'ın yaptırdığı Dârülhadis Medresesi, Sahn-ı Semân medreseleri yapılmaya kadar en yüksek Osmanlı medresesi kabul edilmiştir.

Osmanlı eğitim tarihinde Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle yeni bir dönem başlamış, bu dönemde öncelikle 1459 Eyüp Medresesi inşa edilmiş, ardından 1470 yılında sekiz medreseden oluşan Sahn-ı Semân ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz Tetimme Medresesi hizmete açılmıştır.¹² Sahn-ı Seman medreselerinin yapımıyla medreseler yeniden bir teşkilatlanmaya tabi tutulmuş ve pâye bakımından aşağıdan yukarıya Yirmili medreseler de denilen Haşiye-i Tecrid, Otuzlu medreseler de denilen Miftah, Kırklı, Hâric Ellili, Dâhil Ellili, Sahn-ı Seman ve Altmışlı olmak üzere yedi dereceye ayrılmıştır. Medreselerin yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı olarak adlandırılması müderrislerinin aldığı günlük ücret ile alakalıdır. Kırklı ve Hâric-i Ellili medreseler, Osmanlılar'dan önce Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri döneminde yapılan medreseler iken, Dâhil-i Ellili medreselere Osmanlı padişahları ve hanım sultanlarının, padişah oğlu ve kızlarının yaptırdığı medreselerdir.¹³ Sahn-ı Seman Medreseleri, tefsir, usul-i fıkıh, kelam ve Arapça üzerine eğitim veren İlahiyat, İslam Hukuku ve Arap Edebiyatı fakülteleridir.¹⁴

Fâtih öncesi Osmanlı medreselerinin vakfiyelerine bakıldığında genellikle dinî ilimlerin eğitimine işaret edildiği görülmektedir. Fâtih Medreseleri Vakfiyesi'nde ise medreselere tâyin edilecek müderrislerin hem dinî hem de mantık,

¹¹ Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Kayseri 1989, s. 521.

¹² İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", s.328.

¹³ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazî İlimler*, C. 1, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s.36.

¹⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.33.

felsefe ve matematiği kapsayan aklî ilimleri bilenler olmaları şart koşulmakta ve her bir müderrisin “kalp aynası aklî suretler ile süslü” olması istenmektedir.¹⁵

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapımı 1557’de tamamlanan medrese-i evvel, sâni, sâlis ve râbi‘ isimli dört medrese, bir tıp medresesi ve dârüşşifâ ile dârülhadisten oluşan Süleymâniye Medreseleri, Osmanlı Devleti’nde eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil etmektedir. Burada din derslerinin yanında tıp, tabiiyyat (doğal bilimler), riyaziye (matematik), mantık, fizik, felsefe ve heyet (gökbilim) gibi bilimler okutulmuştur.¹⁶ Açılan bu medreseler ordunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını karşılamak için tesis edilmiştir. Bu teşkilata göre, Osmanlı medreselerinde tahsil, dâhil derecesinden sonra, biri hukuk, ilahiyat ve edebiyat eğitimi verilen Sahn-ı Seman Medreseleri, diğeri riyaziyat ve tıp eğitimi verilen Süleymaniye Medreseleri olmak üzere iki kola ayrılmıştır.¹⁷ Bu medreselerin eğitim faaliyetlerine başlamasıyla yeni bir dönem ve derecelendirme başlamış, medreseler on dereceye ayrılmıştır. Bundan sonra da devletin her vesile ile yeni medreseler teşkilini teşvik ettiği görülmüştür. Hatta yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası, âdet haline gelmiş, bu durum sadece eğitim amacına değil aynı zamanda İslâm dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı olmuştur.¹⁸

Genellikle tek katlı, bir avlu etrafında bir dersane ile talebe odalarından müteşekkil kârgir binalar olan medreselerde müderris odası ve dânişmend hücreleri bulunmaktadır. Dersler, geniş bir oda büyüklüğünde ve genellikle kubbe ile örtülü olan dershanede minderler üzerine oturan öğrencilere, müderrisin büyükçe bir rahle önünde oturduğu yerden ders anlatması şeklinde işlenmiştir. Avlusunda çoğunlukla bir kuyu ve müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan veya bir köşede sebil yer almıştır. Bunun dışında çamaşırhane, gusülhane, abdesthane için ayrılmış mekânlar bulunmaktadır. Medresede dersler sabah ve ikindi namazı sonrası olmak

¹⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Etkileşim Yay., İstanbul 2010, s. 68.

¹⁶ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.22.

¹⁷Jons Pederson, “Osmanlı Devri Medreseleri (Mescid maddesi içinde)”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 8, Eskişehir 1997, s. 74.

¹⁸ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”,s.328.

üzere iki devre yapılmıştır. İcâzete esas olan derslerin sabah dersleri olduğu bilinmektedir.¹⁹

İncelenen döneme kadar genel özellikleri bu şekilde ifade edilebilecek olan medreselerin, 18. yüzyılda mevcut durumunu ortaya koymak için dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılarından da bilinmesi gerekmektedir. Bu hususta 18. yüzyılda Osmanlı Devleti kurumları ve toplum yaşantısının, kuruluş ve yükselme dönemlerinden oldukça farklı olduğu söylenebilir. Bu dönemde, artık medeni, hukuki, ekonomik ve teknik alandaki üstünlüğün kaybedildiği, Avrupa'nın bu alanlarda üstünlüğü ele geçirdiği bir gerçektir. Devletin içinde bulunduğu olumsuz gelişmelerden medreseler de muhakkak etkilenmiştir. Medreselerin finansal olarak bağlı olduğu vakıf kurumunun da yolsuzluklarla yıpranması, bu açıdan da medreseleri çöküntüye uğratan bir sebep olmuştur.

¹⁹ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”,s.330.

I. BÖLÜM

MEDRESELERİN KURULUŞ AMAÇLARI, İLKELERİ, TASNİFİ VE GELİRLERİ

1.1. Medreselerin Kuruluşundaki Amaçlar

Osmanlı medreselerinin kurulmasındaki amaçları, medreselerin ortaya çıkması ve tarih içerisinde geçirmiş olduğu aşamalarla ilişkilendirmek gerekmektedir. Medreselerin ilk teşekkülü, camilerin aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak kullanılmasıyla başlamış, bu yapıların ilerleyen zaman içerisinde talepleri karşılayamaması, camilerin eğitim açısından fiziksel eksikliğinin ortaya çıkması, tartışma gerektiren bazı derslerin camiye ibadet maksadıyla gelenlerin huzurunu kaçırmaması gibi nedenlerle müstakil bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca Şii hareketinin de Sünni İslam dünyası için bir tehdit olması, bu tehdide karşı halkı bilinçlendirmek için medreselerin kurulmasını zaruri hale getirmiştir.²⁰

Bu zorunluluklarla Osmanlı Devleti öncesinde ortaya çıkan medreselerin, Osmanlı Devleti'nde de asıl ve en önemli amacı, Türk ve Müslüman çoğunluğa eğitim hizmeti sunarak, ülkenin ihtiyaç duyduğu öğretmen kadrosu, din hizmetlileri kadrosu ile hâkim, doktor ve yönetici gibi meslek adamları yetiştirmektir. Zira medrese mezunları ilmiye sınıfından olup, Osmanlı toplumunda din, adalet ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunanlar ve bilginler bu sınıfını oluşturmaktadır. Şeyhülislâm, kadıasker, kadılar, müftüler, müderrisler, imamlar ve müezzinler bu sınıfın üyeleridir.

Medrese eğitiminin amaçlarından biri, kültürel değerleri korumak ve geliştirmektir. Irk, dil, örf, adet, gelenek, mezhep ve bölgeleri farklı insan unsurlarından meydana gelen Osmanlı toplumu için, ortak kültür ve değer sisteminin geliştirilmesi, korunması, önemli bir amaçtır. Özellikle Osmanlı tarihinde her daim var olan Şii hareketini etkisizleştirmekte, medresede yetişen bilginler etkili bir mücadele vererek, toplumun değerlerini korumak hususunda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Medreseler, din birliğini korumanın yanında,

²⁰ Mehmet Dalkılıç, "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", *Medrese Geleneği Ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, C. 1, Muş Alparslan Üniversitesi Yay., Muş 2012, s.245.

Türk milli kültürünün devamı ve gelişmesinde de önemli bir faktör olmuşlardır.²¹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan gayr-i Müslimler, kendi okullarında okuma ve kendi mabetlerinde ibadet etme hakkına sahiptir. Medreselerin amaçları arasında kültürel kaynaştırmadan bahsederken bu hakların çiğnenmediğini de hatırlatmakta fayda vardır. Bu duruma dair Osmanlı arşiv kayıtlarında yer alan bir doküman ilginç bir örneklik teşkil etmektedir. 1761 tarihli bu kayda göre; Ohri zâimi Abdullah Efendi'nin, kendi arsasında birkaç odadan müteşekkil bir medrese yaptırmak istemesine rağmen, bu arsanın biraz ötesinde bir kilise olması nedeniyle medresenin inşasına izin verilmemesi büyük ihtimalle bu anlayışın bir yansımasıdır.²²

Osmanlı medrese eğitiminin önemli amaçlarından biri de idari mekanizma ile halk arasında köprü vazifesi görmektir. Eğitim, din ve yargı alanlarında hizmet veren medreseliler, yönetim-halk ilişkilerinde önemli bir baskı grubu olmuşlardır. Devletin medrese ile iyi ilişkiler içinde olduğu dönemlerde, yönetim mekanizması daha etkili çalışmış, idareciler ile halk arasındaki pürüzler asgari seviyeye inmiştir. Devletin medrese ile ilişkileri bozulduğunda ise halk genellikle medreseliler yanında yer alarak yönetimle çatışmayı göze alabilmiştir.²³

Medreselerin kuruluş amaçlarından biri de şüphesiz araştırma ve öğretimdir. Bu akademik amaç, dini-naklî ve tecrübi ilimlerin araştırılması, geliştirilmesi ve sistematik olarak öğretimini kapsamaktadır.

Medreselerin amaçlarından biri de kabiliyetlerine göre fertlerin çeşitli seviye ve branşlarda yetiştirilmesidir. Zira Osmanlı medreseleri, branşlaşmaya elverişli bir akademik teşkilata sahiptir. Medrese eğitimine başlayan bir öğrenci genel eğitime tabi tutulduktan sonra, kabiliyet ve istidadına göre seçilme imkânına sahip olmuştur. Nitekim medreselerdeki derecelemeye göre, Dâhil medreseyi bitiren ve bir bilim dalında uzmanlaşmak isteyen bir öğrencinin, ya hukuk, ilahiyât ve

²¹ Hasan Akgündüz, *Teşkilat Ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi (Klasik Dönem)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1989, s. 200.

²² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Adliye. Dosya No:22, Gömlek No:1334, 28 Muharrem 1175/ 29 Ağustos 1761.* Bundan sonra BOA., C.ADL, 22/1334, 28 Muharrem 1175/ 29 Ağustos 1761.

²³ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 201-20

edebiyat eğitimi veren Sahn-ı semân Medreselerine, ya da matematik ve tıp eğitimi veren Süleymâniye Medreseleri'ne devam etmesi gerekmektedir.²⁴

1.2. Medreselerin İlkeleri

Osmanlı ülkesinde medreselerin öncelikli olarak, Müslüman toplumun bütün fertlerine eşit eğitim fırsat ve imkânı sağladığını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle ülkenin en ücra yerlerine dahi medrese açılmıştır. Ancak bütün eğitim kademelerini kapsayacak şekilde medreselerin ülkenin her yerinde aynı seviyede organize edilmiş olduğunu söylemek güçtür. Osmanlı medrese sistemi büyük şehirlerde, bütün eğitim kademelerini, diğer bölgelerde ise, temel eğitim ve ortaöğretim kademelerini kapsayacak şekildedir.²⁵ Zira yukarıda da belirtildiği üzere taşrada medrese hayatına başlayan bir öğrenci, tahsilini payitahtta tamamlamak zorundadır.

En güçlü medreseler payitahtta kurulmuştur. İlk devir Osmanlı medreselerinin eğitim dereceleri, medreseyi kuran kişinin politik ve sosyal statüsü ve kurulan şehrin önemine göre belirlenmiştir. Mesela, Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese ve Sultan Medrese, Bursa'daki Muradiye ve II. Mehmet tarafından İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman medreseleri Osmanlı Devleti'nin en gözde eğitim kurumları sayılmıştır. İstanbul'un başkent olması ile birlikte bu gelenek devam etmiştir. 16. yüzyıldan itibaren devletin en gözde okulları artık başkent İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman ve Süleymâniye medreseleridir. Taşrada sultanlar tarafından değil de diğer şahıslar tarafından kurulan medreseler, genellikle alt seviyeli hariç kategorisinde iken, sultanlar tarafından İstanbul'da kurulan medreseler yüksek dereceli eğitim kurumlarını teşkil etmişlerdir. Bu durum devlet bürokrasisinde üst makamları arzulayan taşra kökenli talebeler için bir dezavantaj teşkil etmektedir. Başka bir ifadeyle ilmi ve mesleki yükseliş büyük ölçüde başkent medreselerinde okumaktan geçmektedir.²⁶ Bunun yanında, bu önemli medreselerin, sadece kendi çevrelerindeki köy, kasaba, kaza ve diğer şehirlerden gelenlere eğitim-öğretim vermediği, aynı zamanda henüz yerleşik şehir hayatına tam olarak geçmemiş olan bölgelerdeki

²⁴ Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997, s.5.

²⁵ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 208-209.

²⁶ İlhan Yıldız, "Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarz ı ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Vakıflar Dergisi*, S. 33, VGM. Yay., Ankara 2010, s.128.

muhtelif aşiretlerin, farklı Türkmen boylarına da bu imkânı sağlamış olduğu bir gerçektir. Bu nedenle, medreselerin, kabul ettiği öğrencilere, halkın değişik kesitleri arasında entegrasyonun sağlanmasında ve nihayet siyasi otorite ile toplum arasında iletişim ve diyalogun gerçekleştirilmesinde aktif rol alan kurumlardan biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁷

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde muhtemelen medrese ile sıbyan mektebi arasındaki bir eğitim kurumu olan Buka medreselerinin de varlığı bilinmektedir. Anadolu’da, özellikle Suriye, Filistin ve Mısır’da bukalara sık sık rastlanmaktadır. Osmanlılar döneminde 10 akçenin altındaki medreselere bazan buka denildiği ve buralara mahallî kadının teklifiyle tayin yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁸

İlke olarak medreseler sadece Müslüman unsurlara açık tutulmuştur. Gayrimüslim unsurlar, medrese eğitimine dâhil edilmemiştir. Osmanlı Devleti’nin, tebaasını müslim ve gayrimüslim şeklinde ayırdığı ve ayrı hukuk rejimlerine tabi tuttuğu dikkate alınır ise bu durumun nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Zira din özgürlüğü sağlanan bir ülkede aynı zamanda dini eğitim veren bir kuruma gayrimüslimlerin dâhil edilmesi mantıklı görünmemektedir. Dahası, Müslüman olmayanların da böyle bir tercihi olmamıştır.

Osmanlı toplumunda genellik ve eşitlik ilkesinin varlığına rağmen kadınların, Osmanlı medreselerindeki eğitim hizmetlerinden yararlandırılmamış olduğu görülmektedir. Hâlbuki Arap âleminde Osmanlı öncesi ve Osmanlıların ilk devrine tekabül eden sıralarda Suriye ve Mısır medreselerinin kadınlara açıldığı, hatta bir takım kadın müderrislerin görev yaptığı bilinmektedir. Ancak sonraları bilhassa Osmanlı döneminde medreselerde kadın eğitime dâir bir bilgi yoktur.²⁹ 18. yüzyıla ait belgelerde kadın müderrislere hiç tesadüf edilmemesi Osmanlı eğitim anlayışındaki bu değişimle alakalıdır. Bu yüzyıla ait belgeler incelendiğinde kadınların yalnızca vakıf mütevelliyesi olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu husus ile alakalı olarak pek çok örneğe müteveli başlığı altında yer verilmekle birlikte kadınlar tarafından kurulan vakıfların çokluğunun Osmanlı toplum hayatında

²⁷Ejder Okumuş, Ahmet Cihan, Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yay., İstanbul 2006, s.16.

²⁸ Mehmet İpşirli, “Buk’a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 386-387.

²⁹ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 209.

kadının gücünü ve sosyal statüsünü gösteren bir kanıt olarak kabul edildiği burada belirtilebilir.³⁰

Klasik dönemde Osmanlı medrese sisteminin, fert ve cemiyet ihtiyaçlarına uygunluk ilkesine göre fonksiyonel olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte 18. yüzyılda bu ilkenin fonksiyonelliğini yitirmiş olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim klasik dönemde eleyici ve seçici yönü bulunan medrese sisteminde fertlerin ilgi, istidat ve kabiliyetlerine göre yöneltmesi sağlanmışken, 18. yüzyılda pek çok nedenle kabiliyetin yerini, referans ve diğer faktörlerin almış olduğu görülmektedir. 18. yüzyıla ait kayıtlar incelendiğinde de birçok yerde medrese kadrolarında kabiliyet aramak gibi bir kaygının pek güdülmediği göze çarpmaktadır.

Bilindiği gibi klasik dönemde Osmanlı medrese sisteminde, akademik çalışmalarda süreklilik ilkesi benimsenmiştir. Medreseden mezun olan her müderris, öncelikle “nevbet”, “mülazemet” gibi usullerle belirli aralıklarla dönüşümlü eğitime tabi tutulmuşlar, böylelikle eğitim hizmetlerinde mesleki bilgi ve becerilerini pekiştirme imkânı bulmuşlardır. Ancak, 18. yüzyılda kademeli eğitim uygulamasının aksatıldığı, müderrislerin gerekli süreyi tamamlamadan mesleğe başladıkları, mesleğe başlar başlamaz hızla yükseldikleri görülmektedir. İlk olarak Kanuni döneminde, bazı kişilerin alt kademelerde müderrislik yapmadan üst kademelere atandığı görülmüştür. Bu durumu meşrulaştırmak için "Hocazadeler Kanunu" gibi resmî destekler sağlanmıştır. Hocazadelere, büluğ çağına geldiğinde "Dâhil elli" derecesinde müderrislikler, Müftüzelere “Hariç”, Kadıasker oğullarına "ibtidai kırıklı", İstanbul kadılarının oğullarına da “yirmibeşli”, “otuzlu” medreseler verilmesi âdet olmuştur.³¹

“Beşik Ulemâlığı” olarak da adlandırılan bu referans gösterme ile alakalı olarak 18. yüzyılda pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin 1775 tarihli bir belgede Kayseri Şifahîye Medresesi’nde müderris olan Esseyid Ali ölünce yerine oğlu Esseyid Mehmed bu vazifeye getirilmiştir.³² Başka bir örnekte de Medine-i Müneverre’de muhaddis olan Abdüsselam Efendi’nin oğlu olan Mehmed Emin Efendi, babası ilmiye sınıfından olduğu için Şam’da kendisi için vazife tevcihi

³⁰ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2004, s.113

³¹ Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 32, Ankara 2000, s.740.

³² BOA., AE. SABD I, 157/10496, 10 Receb 1189/6 Eylül 1775.

istemektedir.³³ Akşehir’de bulunan Âli Selçuk vezirlerinden Hüseyin bin Ali’nin yaptırdığı medrese müderrisi Ahmed Efendi ise 1718’de vefat etmiş, vakıf şartları gereği medrese müderrisliği evlatlarından İbrahim Efendi’ye tevcih edilmiştir.³⁴ 1757-1759 yılları arasında verilen toplam elli iki icazetin kırk ikisinin ulemâ sınıfından olanlardan birinin oğlu olması³⁵ ya da 1703-1839 yılları arasında şeyhülislâmlık makamında bulunan elli sekiz kişiden yirmi dokuzunun on bir aileden çıkması bir tesadüf değildir.³⁶ Müstakimzâde Süleyman Saadettin Efendi’nin Devhatü’l meşâyih adlı kitabında da 1702-1750 yılları arasında görev yapan otuz şeyhülislâmdan on üçünün şeyhülislâm çocuğu veya torunu olduğu belirtilmiştir. Geri kalanlardan dokuzu yüksek rütbeli ulemâ çocuğu ve üçü de reisülküttab, vezir gibi yüksek rütbeli şahısların çocuğu iken, ancak bunlardan dördü sıradan reyanın çocuğudur.³⁷ Osmanlı eğitim tarihi üzerine inceleme yapan araştırmacıların çoğu yüksek ilmiye kadrolarının başkentteki ulema ailelerine tahsis edildiğinden, taşra ulemasının buralara yükselmesinin önünü kapattığını düşünmektedirler.³⁸ Elbette bu bilgiler, beşik ulemalığı ve Mevâlizâdeler Kanunu hakkında tamamen olumsuz bir yargıda bulunmaya yetmeyebilir. Zira ilmiye mensubu bir babanın evladının ilmiye mesleğini seçmesi ve hatta başka meslek grubuna yönelmemesi gayet olağandır. Ancak incelenen dönemle ve bu durumla ilgili olarak dikkat çeken esas husus, ilmiye mensubu kişilerin çocuklarının normal zamandan daha kısa sürede terfi ediyor olmaları ve hak etmedikleri atamalarla ödüllendirilmeleridir.

Esasen beşik ulemalığı ile ilgili daha doğru bir yargı istatistiksel çalışmalarla ortaya konabilir. Çalışmada bu maksatla incelenmiş olan kadıaskerlik ruznamçe defterlerinde tesbit edilen veriler, beşik ulemalığı hususunda daha net ifadeler kullanmaya yardımcı olacaktır. Aşağıda bu defterlerden elde edilen veriler grafik şeklinde gösterilmiştir.

³³ BOA., AE. SSLM. III, 228/13305, 9 Cemazıyelevvel 1212/ 30 Ekim 1797. Bu türden örneklere çalışmanın “Müderrislik Mesleğinin İlke ve İşleyişinin Bozulması” başlığı altında yer verilmiştir.

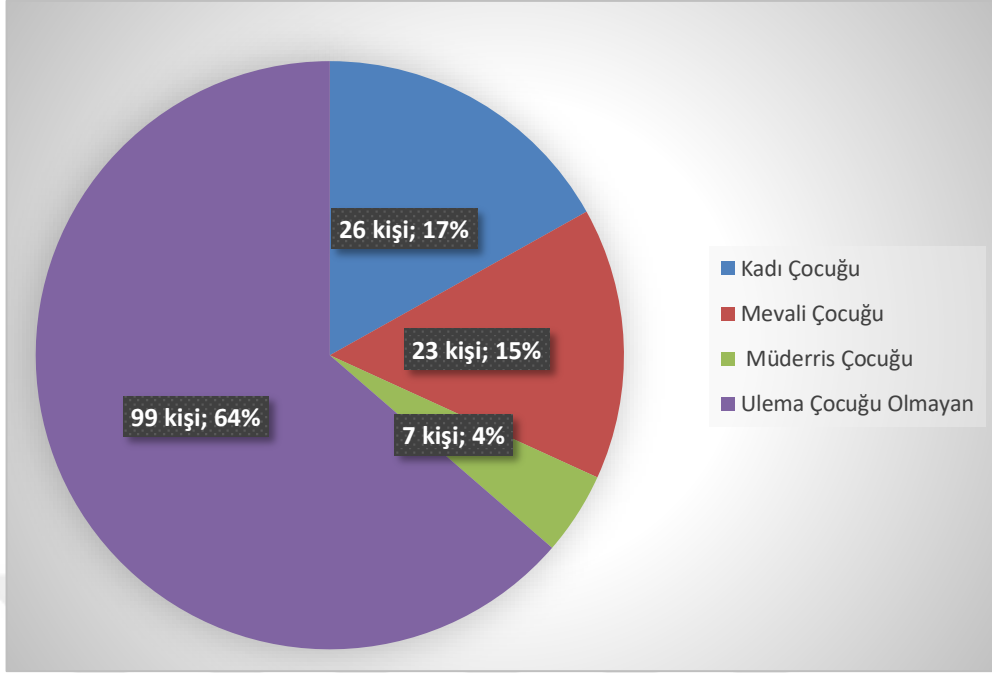
³⁴BOA., C.EV. , 352/17890, 10 Şevval 1130/ 6 Eylül 1718.

³⁵Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, Çev: Mehmet Faruk Özçınar, Birleşik Yay., Ankara 2008, s.35.

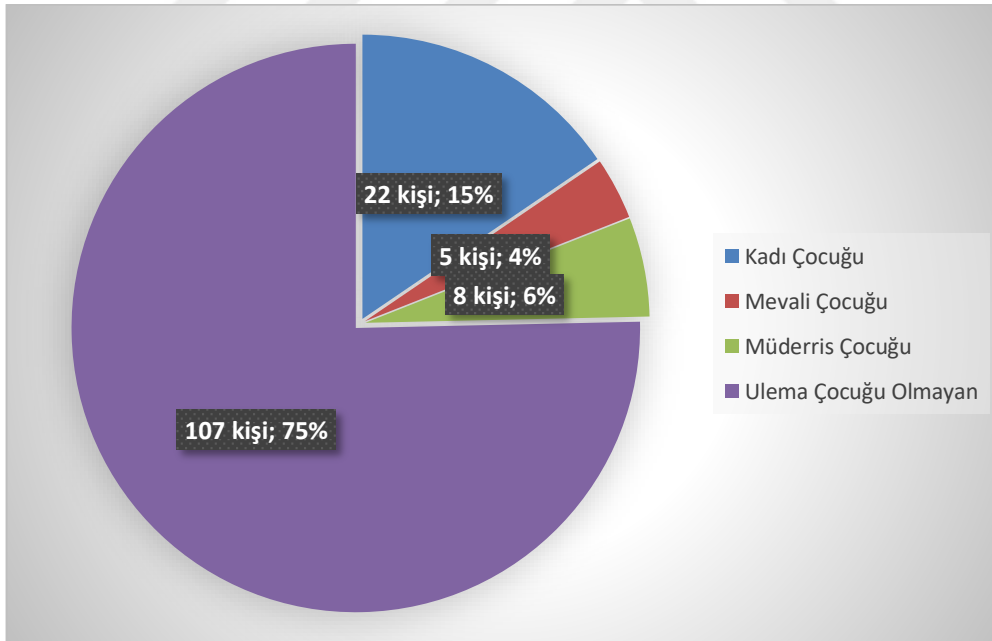
³⁶Madeline C. Zilfi, “Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No. 3 (1983), s.320.

³⁷ Müstakimzâde Süleyman Saadettin, *Devhatü’l- Meşâyih* (Tıpkıbasım), Çağrı Yay., İstanbul 1978, s.101-125.

³⁸ Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Taşra Âlimi: Ebu Said El- Hadimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008 s. 9.

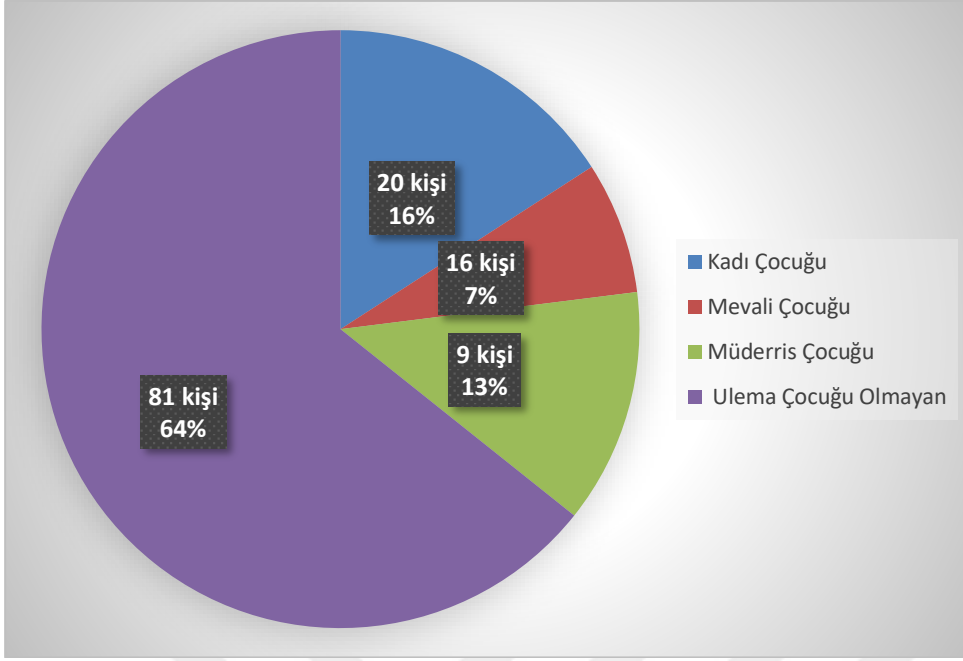
Grafik 1:RKR 65 Nolu Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)³⁹

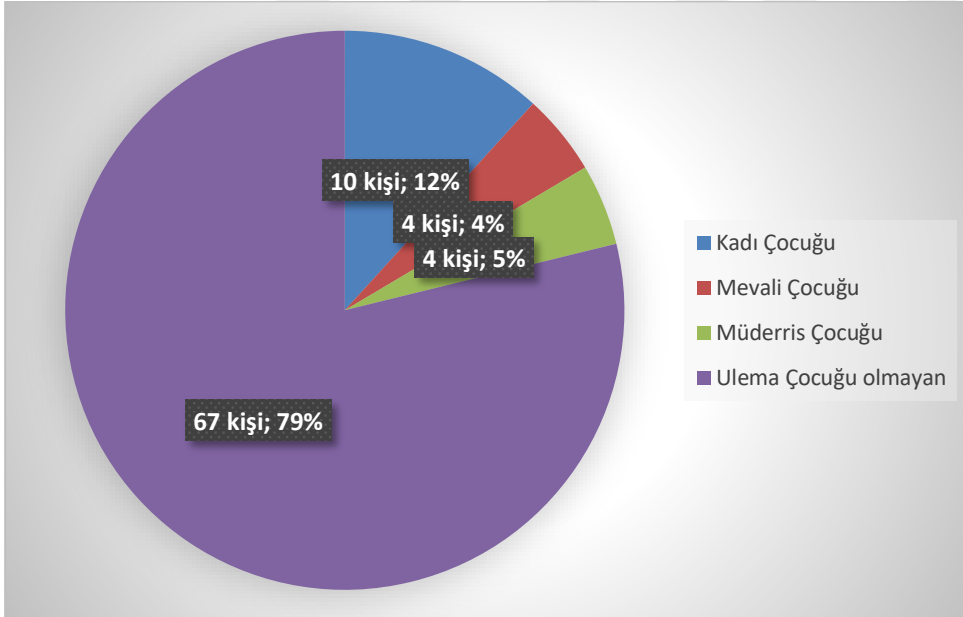
Grafik 2:RKR 57Nolu Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1120/ M. 1709)⁴⁰

³⁹ İstanbul Müftülüğü Arşivi, Rumeli Kadıaskerlik Ruznamçe Defteri, Defter No: 65. Bundan sonra İMÜF., RKR.

⁴⁰ İMÜF., RKR 57.

Grafik 3: RKR 83 Nolu Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1134/ M. 1726)

Grafik 4: RKR 142 Nolu Defterde Mülazımların Silkte Dağılımı (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)⁴¹

⁴¹ İMÜF., RKR 142.

Yukarıda Kadıaskerlik Ruznamçe defterlerinden 4 ayrı mülazemet defterinin verileri grafik haline getirilmiştir. 1. defter Rumeli Kadıaskeri Arif Efendi'nin 1118-1122 tarihleri arasında tutulan mülazemet defteri olup, 155 mülazım atamasını içermektedir. Grafikte görüldüğü üzere bu atamalardan 26'sı kadı çocuğu, 23'ü mevali çocuğu ve 7'si müderris çocuğudur ki toplamda tüm atamaların % 36'sını oluşturmaktadır. Bu oran hiç de küçümsenecek bir oran gibi durmamaktadır. Zira Rumeli Kadıaskeri Mirza Mustafa Efendi'ye ait 1709 tarihli defterde de bu oran % 35'tir. Defterde Mirza Mustafa Efendi'nin 3.kez bu göreve gelmesi sebebiyle yapılan atamalar 18. yüzyıla ait olduğu için dikkate alınmıştır.⁴² 1726 tarihli defterde de yine ulema çocuğuna ayrılan kontenjanın % 36 olduğu görülmektedir. 142 numaralı Mehmed Arif Efendi'ye ait olan 4. Defterde ise ulema çocuklarının % 22 oranla silkte yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu defter 1781- 1782 yıllarını muhtevidir. Dolayısıyla yüzyılın başları ile sonlarında ulema çocuklarının rakamsal olarak azalan oranda silke dâhil edildikleri görülmektedir. Rakamlar babası ilmiye mesleğinde olan yeni bilim adamı adaylarının oranının genel rakamlar içinde %22 ile %36 arasında değiştiğine işaret etmektedir. Bu durum elbette iki şekilde değerlendirilebilir. Sadece ulema kökenli olanlara dikkat edilirse, neredeyse her üç kişiden birinin babasının iltiması, desteği veya tavassutuyla silke dâhil edildiği söylenebilir. Ancak madalyona diğer yüzünden bakılacak olursa her üç kişiden ikisinin meslekte yükselebilmek için herhangi bir ilmiye bağının olmasına ihtiyaç duymadığı da söylenebilir. Son tahlilde, çalışmanın ilerleyen safhalarında başka örnekleri de görüleceği üzere, mevalizadelik yoluyla elde edilen ve kimi zaman haksızlıklarla birlikte anılan uygulamaların medreseleri tümüyle ele geçirmiş olduğunu söylemek zor gibi görünmektedir.

Osmanlı medreselerinde eğitim organları devlet bütçesi tarafından finanse edilmemektedir. Bu durum, eğitimin bir hak ve dolayısıyla bir kamu hizmeti şeklinde ele alınmadığı anlamına gelmez. Çünkü medreseler, bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlılarda da devletin denetimi altında, ancak akademik hürriyeti

⁴² Mirza Mustafa Efendi, 1695 yılında Rumeli kazaskeri oldu, bir yıl sonra emekliye sevk edildi. 12 Şubat 1698'de ikinci defa Rumeli kazaskerliğine getirildi,14 Haziran 1699'da azledilince İstanbul Emirgân'daki yalısına çekildi. Birkaç gün sonra görevi sırasında bazı uygunsuz işler yaptığı ve rüşvet aldığı isnadıyla Sinop'a sürgüne yollandı 1703 yılında İstanbul'a dönmesine izin verildi. II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi olayının ardından İstanbul'a geldi ve uzun bir süre herhangi bir göreve tayin edilmedi. 7 Şubat 1709'da üçüncü defa Rumeli kazaskeri oldu. 2 Mart 1710'da mâzul olup Manisa ve Mudanya arpalıkları tahsis edildi. 1 Ramazan 1123'te şeyhülislâm tayin edildi. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mirza Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.30,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2005, s. 167-168.

zedelemeyecek bir atmosferde işletilmiştir. Medreseler vakıflar yoluyla yani özel kişiler vasıtasıyla kurulmuş ve eğitim öğretim esnasında müderris fazlaca etkin olmuştur. Medreselerde okutulacak kitapları müderrisin belirlemesi bile bu yargıya varmak için yeterli olabilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti, eğitime elverişli ortam hazırlama yolunda ciddi tedbirlere başvurmuştur.⁴³ Bu durum, medrese sisteminin gerilemeye başladığı 18. yüzyılda dahi değişmemiştir. Sorun olarak algılanan gelişmelerin çözümü yolunda adımlar atılmaktan geri durulmamıştır. Örneğin beşik ulemâlığının bir sorun olarak görüldüğüne ve gerekli tedbirin alındığına bir örnek olarak, III. Mustafa'nın 1764 yılında kurduğu medrese için *“medrese-i mualla ve daru'l-hadis valaları dâhili silsile-i tarik-i müderrisin olmayup ancak bâ işaret-i aliye şeyhü'l-islami ülema-i kiram ve fuzala-i fihamdan âlim ve fâzıl ve nehrir-i kâmil bir kimesne müderris olup”* ifadesini vakıf şartı olarak belirtmesini göstermek mümkündür. Zira vakfiyede yer alan bu şarta göre ailesi vasıtasıyla değil ancak şeyhülislâmın onayıyla ilim ve fazilet sahibi bir müderrisin medresede görev yapması istenmiştir.⁴⁴

18. yüzyıl, medrese sistemini, istenilen seviyeye getirme maksadıyla pekçok reform teşebbüsünün yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmûd (1730-1754) ve III. Selîm'in (1789-1807) bu yönde gayretlerinin olduğu, medreseleri daha verimli hale getirmek için çeşitli kanunlar çıkardıkları görülmektedir. Bu husus, çalışmanın *“Medreseleri Islah Teşebbüsleri”* başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Osmanlı medreselerindeki bir diğer ilke planlılık ilkesidir. Vakfiyelerle, medreselerin, akademik ve idari faaliyetleri teferruatlı bir şekilde tesbit edilmiş, ilmiye ve teşkilat kanunnameleri ile medresede yürütülecek eğitim faaliyetleri, müderrislerin atanma ve terfi işlemleri düzenlenmiş, bu düzenlemeler Kadıaskerlik Ruznamçe defterleri ve Şeyhülislamlık tarafından tutulan Tarik defterleri ile kayıt altına alınmıştır. Medreselerin her türlü mali kayıtları ise muhasebe defterlerine işlenmiştir. Çalışma sırasında incelenen defterlerin tümünün belirli bir düzen içerisinde tutulduğu gözlenmiş, her türlü kayıt herhangi bir tereddüte yer vermeyecek şekilde son derece açık ve titizlikle defterlerde yer almıştır. Tüm bunlar, medrese sisteminin planlılık ilkesine göre çalıştığını göstermektedir.

⁴³ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 211-212.

⁴⁴ VGMA, *Defter No. 642*, s.44.

1.3. Medreselerin Tasnifi

1.3.1. Umumi Medreseler

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık 32 yıl sonra ilk Osmanlı medresesi İznik'te 1330/1331 yılında Orhan Gazi tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Kuruluş aşamasında İznik, Bursa, Edirne ve Rumeli'de birçok yerde medrese açılmış, medrese sayısındaki artış teşkilatlanma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle de medreseler bir takım derecelendirilmeye tabi tutulmuştur.⁴⁵

Osmanlı medrese teşkilatındaki en ciddi yapısal gelişme Fatih Sultan Mehmet ile birlikte başlamıştır. Bu dönemde çıkartılan kanunnameye göre medreseler yedi derece olarak aşağıdan yukarıya şu şekilde derecelendirilmiştir:

1. Haşiye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili Medreseler)
2. Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler)
3. Kırklı Medreseler
4. Hâric-i Ellili Medreseler
5. Dâhil-i Ellili Medreseler
6. Sahn-ı Seman Medreseleri
7. Altmışlı Medreseler⁴⁶

Osmanlı medreselerinin teşkilatlanmasında ikinci önemli gelişme Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanmıştır. 1557'de yapımı tamamlanan Süleymâniye Külliyesinin açılmasından sonra medrese dereceleri 10'a çıkmış ve şu şekilde yeniden teşkilatlandırılmıştır:

1. İbtidâ-i Haric
2. Hareket-i Hâric
3. İbtidâ-i Dâhil
4. Hareket-i Dâhil
5. Mûsile-i Sahn
6. Sahn-ı Seman
7. İbtidâ-i Altmışlı
8. Hareket-i Altmışlı

⁴⁵ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.35.

⁴⁶ Baltacı, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, s.73. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim - Riyazî İlimler*, s.36.

9. Mûsile-i Süleymâniye

10. Süleymâniye⁴⁷

Osmanlı medreseleri üzerine yapılan çalışmalar, medreselerin tasnifi konusunda farklı bilgiler vermekle birlikte daha çok, sınıflandırmanın bu şekilde olduğu düşünülmektedir. 18. yüzyılda medreselerin tasnifi mevzuu ise tam olarak aydınlatılamamış görünmektedir. Zira bazı kaynaklarda medrese derecelerinin on, bazılarında on bir, bazılarında ise on iki olarak tespit edildiği görülmektedir. Ancak çalışmamızın zamansal sınırını oluşturan bu dönemde incelen Kadiaskerlik Ruznamçe ve Tarik Defterleri ile bu belirsizlikler ortadan kaldırılmış ve medreselerin kaç dereceden oluştuğu aşağıda görüleceği üzere tam olarak açıklığa kavuşturulmuştur. Ondan önce 18. yüzyılda yazılan ve Osmanlı medreselerini anlatan Kevakib-i Seb'a isimli esere göre medrese derecelerinin şu şekilde olduğunu belirtmekte fayda vardır:

1. İbtidâ-i Hâric
2. İkinci Hâric
3. İbtidâ-i Dâhil
4. İkinci Dâhil
5. Mûsila-i Sahn
6. Sahn
7. İbtidâ-i Altmışlı
8. İkinci Altmışlı
9. Musilâ-i Süleymâniye
10. Süleymâniye⁴⁸

Görüldüğü üzere 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında geçen iki asra rağmen her iki dönemdeki medrese silsilesi tümüyle aynı kalmış gibi görünmektedir.⁴⁹ Aslında 18. yüzyılda Osmanlı medrese sistemini anlatmak amacıyla yazılan resmi bir eser olan Kevakib-i Seb'a'ya itibar etmek gerekmektedir. Ancak Başbakanlık Osmanlı

⁴⁷İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim - Riyazî İlimler*, s.37.

⁴⁸*Kevâkib-i Seb'a*, National Bibtique, Supplement Turks, No: 196.,s. 64b.

⁴⁹17. yüzyıl gibi hanedanın, ulemanın ve geneli itibariyle Osmanlı toplumunun bir hayli sıkıntılı geçen bir döneminde medreselerin genel hiyerarşik düzeninin pek değişmemiş olması ihtimali oldukça ilginçtir. Bu muhtemelen devlet kurumlarının klasik düzendeki sistemini kaybetmeye başladığı bir çağda ilgisizlikten kaynaklanmış olmalıdır. Değilse bahsedilen kemik yapının aynı kalması ihtimali medrese düzeninin çok iyi işlemesine pek bağlanmaz. Bu ihtimallerin en azından 17. yüzyıl açısından aydınlatılması ayrı bir çalışmanın konusudur.

Arşivi'ndeki belgeler ve defter kayıtları bu eserde belirtilmeyen birtakım medrese derecelerinin de varlığını işaret etmektedir. Örneğin, Davud Paşa Medresesi'nde Mûsıla-i Süleymâniye pâyesi ile müderris olan Osman Efendi, 1762 yılında bu dereceden Hamise-i Süleymâniye derecesine terfi etmiştir.⁵⁰ Oysaki Kevâkib-i Seb'a'da böyle bir medrese derecesinden bahsedilmemektedir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ayasofya-i Kebir müderrisi olan Mehmed Efendi ise burada Mûsıla-i Süleymâniye payesiyle görev yapmakta iken Şeyhülislâm es-Seyyid Mustafa'nın işareti ile yine aynı medresede bir üst dereceye yani Hâmise-i Süleymâniye derecesine terfi ettirilmiştir.⁵¹

Döneme ait başka kayıtlar incelendiğinde de hem yukarıdaki tasnife uyan hem de orada bulunmayan medrese isimleri ve silsileleri yer almaktadır. Örneğin mülazemet defterleri arasında H. 1135 (M. 1723) yılına ait kayıtları ihtiva eden RKR 85 numaralı defterde geçen bilgiler arasında dokuz müderrisin Mûsıla-i Sahn'dan Sahn-ı Seman'a tayin edildiği, dokuz müderrisin Sahn-ı Seman'dan ibtidâ-i altmışlı derecesindeki medreselere tayin edildiği, iki müderrisin mûsıla-i Süleymâniye'den Süleymâniye medreselerine tayin edildiği, bir müderrisin de mûsıla-i Süleymâniye'den hâmise-i Süleymâniye'ye tayin edildiği görülmektedir.⁵² Dolayısı ile burada da hâmise-i Süleymâniye isminde bir medresenin varlığı arşiv dükümanlarına yansımış olmaktadır.

Kevâkib-i Seb'a'da zikredilmeyen ancak dönem kayıtlarında yer alan medrese derecelerinden biri de Dârü'l- Hadis-i Süleymâniye derecesidir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu derece, medreselerin en üstündedir. Zira Dârü'l-hadîs-i Süleymâniye Medresesi Müderrisi Mehmed Nebih Efendi, 1751 yılında buradan Halep kadılığına atanmıştır.⁵³ Aynı şekilde Dârü'l-hadîs-i Süleymâniye Medresesi müderrisi olan Şeyh Mustafa Efendi, 1755 yılında Selanik kadılığına tayin edilmiştir.⁵⁴

Ahmet Cevdet, müderrislerin atanması hakkında verdiği bilgiler sırasında Süleymaniye Medreseleri'nden sonra medreselerin ne şekilde derecelendirildiğini

⁵⁰ BOA., C.MF., 145 / 7229, 29 Cemaziyelahir 1175/ 25 Ocak 1762.

⁵¹ BOA., C.MF., 2/76, 08/R /1156/1 Haziran 1743.

⁵² Esra Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. yüzyıl Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s.52.

⁵³ BOA., C.ADL., 92/5525, 2 Muharrem 1165/ 21 Kasım 1751.

⁵⁴ BOA., C.ADL., 86 / 5171, 29 Ramazan 1168/ 9 Temmuz 1755.

belirtmiş ve Havamis-i Süleymaniye adıyla başka bir medrese basamağına dair bilgiler vermiştir. Vermiş olduğu bilgilere göre “*müderrislik rütbesi on iki derece itibar olunmuştur ki,*

ibtidâ-i hâric
ve hareket-i hâric
ve ibtidâ-i dâhil
ve hareket-i dâhil
ve Mûsile-i sahn
ve sahn-ı seman
ve ibtidâ-i altmışlı
ve hareket-i altmışlı
ve Mûsile-i Süleymâniye
ve havamis-i Süleymâniye
ve Süleymâniye
ve dârü’l-hadis medreseleridir.

Bu tasnif de buraya kadar bahsedilen tasniflere büyük oranda uymakla beraber musîca-i Süleymaniye’den sonra bir yerine üç basamak zikredilmektedir. Bunlar Süleymaniye’ye hazırlayan Havamis-i Süleymaniye ve hepsinden sonra gelen Darülhadis medresesidir. Ahmed Cevdet Paşa, Süleymaniye medreselerini son dördü şeklinde belirtirken “*dârülhadis müderrisi cümlesine reis olur*” diye de eklemektedir. Burada hakkında en az bilgi sahibi olunan Havamis medreseleri ile ilgili olarak ise kavram kargaşasına şu açıklığı getirmektedir:

Havamis-i Süleymâniye dahi mezkûr medaris-i Erbaa-i Süleymâniye ile Mûsile-i Süleymâniye arasında başkaca bir derece itibar olunan beş medresedir ki yakın vakte kadar burada da beş müderris bulunup ziyade olmazdı. Sonraları bi’l-itibar çoğalmışlardır. Ve havamisi tabiri hamseye tebdil olunmakla eski müderris defterlerinde havamisi Süleymâniye deyu yazıla gelmişken yeni defterlerde bu raddeye hâmise-i Süleymâniye tabiri âdet olmuştur.⁵⁵

Ahmed Cevdet’in bu tasnifi gösteriyor ki aslında Havamis ile havamis ile hamse aynı manada kullanılan kelimeler olup birincisi eski kayıtlarda tercih edilmekte idi.

⁵⁵Ahmed Cevdet, *Tertib-i Cedid ez Tarih-i Cevdet*, C.1, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, s. 111.

Bu tespitlerin ışığında 18. yüzyıldaki medreselerin hiyerarşik düzenini tespit ederken arşiv kayıtlarında olup dönem kitaplarında rastlanmayan hamise-i Süleymaniye adlı bir başka basamağın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum başka araştırmacılar tarafından da ufak bir nüansla belirlenmiştir. Osmanlı medreseleri üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Cahit Baltacı, Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri'nin kuruluşundan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde açılan Süleymâniye Medreseleri'ne kadar medrese derecelerinin sekiz dereceden oluştuğunu belirtmiş, 17. yüzyıl itibariyle bu derecelendirmenin 12 olduğunu tespit etmiştir. Bu 12 medrese derecesi yine onun belirttiğine göre 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁵⁶ 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürdüğü belirtilen medrese derecelendirilmesi şu şekildedir:

1. İbtidâ-i Hâric Medreseleri
2. Hareket-i Hâric Medreseleri
3. İbtidâ-i Dâhil Medreseleri
4. Hareket-i Dâhil Medreseleri
5. Mûsila-i Sahn Medreseleri
6. Sahn-ı Seman Medreseleri
7. İbtida-i Altmışlı Medreseleri
8. Hareket-i Altmışlı Medreseleri
9. Mûsila-i Süleymâniye Medreseleri
10. Hamise-i Süleymâniye
11. Medaris-i Hamise-i Süleymâniye
12. Dâru'l- Hadis-i Süleymâniye⁵⁷

Baltacı bu tasifinde son üç sırada Cevdet Paşa'dan farklı bir sınıflandırma yaparken hamise ile medaris-i Hamise'yi ayırmaktadır.

Derecelendirme konusunda görüş zikreden araştırmacılardan biri de Ekmeleddin İhsanoğlu'dur. O da Cevdet'in izinden giderek, 18. yüzyılın ilk yarısında Mûsile-i Süleymâniye ile Süleymâniye Medreseleri arasına Havamis-i Süleymâniye adı altında bir medrese derecesinin ilave edildiğini ifade ederek bu on iki dereceli sistemin II. Meşrutiyet'e kadar devam ettiğini belirtmektedir.

⁵⁶Baltacı, XV.-XVI. Yüzyillarda Osmanlı Medreseleri, s.73-75.

⁵⁷ Baltacı, XV.- XVI. Yüzyillarda Osmanlı Medreseleri, C.1, s. 74.

Ancak sınıflandırma hususunda başka farklılıklar da vardır. Temeli itibariyle 18. yüzyılda medreseler en altta ibtidâ-i hâric ve üstte Dârü'l-hadîs-i Süleymâniye medreseleri olmak üzere oniki derece olduğu anlaşılmış oldu. Buna rağmen Uzunçarşılı'nın değerlendirmesine göre, tüm bu medreselerin de altında Kırklı, Miftah ve Haşiye-i Tecrid Medreseleri gelmektedir.⁵⁸ Bu çalışmada elde edilen müderrislik atamaları ile ilgili belgelerde ise ilk derece kabul edilen İbtidâ-i Hâric medresesine “*kırkdan münfasıl*” olan müderrislerin terfi ettiği görülmektedir. Örneğin 24 Ekim 1757 tarihli belgede Edirne’de bulunan Anbar Gazi Medresesi müderrisliğine kırklı medreseden Ezineli Tabibzâde Said Efendi’nin İbtidâ-i Haric derecesi ile atandığı görülmektedir.⁵⁹ Aynı şekilde Bursa’da Yenişehir-i Bursa Medresesi müderrisliği kırkdan münfasıl olan Bursavî Abdülatif Efendizâde Halil Efendi’ye tevcih edilmiştir.⁶⁰ Benzer bir örnek de Edirne’de Abdülvasi Medresesi’nde müderris olan Ahmed Efendi’nin, kırklı medrese derecesinden bir üst derece olan İbtidâ-i Hâric derecesine terfisini talep etmesidir.⁶¹

Kadı ve müderris atamalarının kaydedildiği defterlerden elde edilen bilgilerin buraya kadar anlatılan tartışmalara son vereceği düşünülmektedir. 18. yüzyıla ait olan 72 ve 1649 numaralı tarik defterlerinde tüm medrese dereceleri verilerek bu medreselere yapılan müderris atamaları tek tek kaydedilmiştir. Defterlerde yer alan medrese dereceleri şu şekildedir.

Tablo 2: 1649 Nolu Tarik Defterinde Bulunan Medrese Dereceleri ve Müderris Sayıları (H. 1210-1221/ M. 1795- 1807)⁶²

	Medrese Derecesi	Müderris Sayısı ⁶³
1	Darülhadis	3
2	Medaris-i Süleymaniye	9
3	Havamis	10
4	Mûsile-i süleymaniye	77
5	Hareket-i Altmışlı	38
6	İbtida-i Altmışlı	47
7	Sahn	21
8	Mûsile-i sahn	147
9	Hareket-i Dâhil	76
10	İbtida-i Dâhil	69
11	Hareket-i Haric	97
12	İbtida-i Haric	100

⁵⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.60.

⁵⁹ BOA., AE. SOM. III, 8/535, 10 Safer 1171/ 24 Ekim 1757.

⁶⁰ BOA., AE.SMST.III., 123/9475, 23 Safer 1172/ 26 Ekim 1768.

⁶¹ BOA., C. MF, 4553, 29 Zilhicce 1111/ 17 Haziran 1700.

⁶² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi, *Tarik Defteri*, No: 1649.

⁶³ Burada yer alan müderris sayıları yalnızca muvazzaf müderrisleri değil aynı zamanda paye itibariyle bu derecede bulunanları da içermektedir.

Tablo 3: 72 Nolu Tarik Defterinde Bulunan Medrese Dereceleri ve Müderris Sayıları (H. 1199-1207 /M. 1784-1792)⁶⁴

	Medrese Derecesi	Müderris Sayısı
1	Darülhadis-i Süleymaniye	9
2	Süleymaniye	28
3	Havamis	26
4	Mûsile-i süleymaniye	138
5	Hareket-i Altmışlı	122
6	İbtida-i Altmışlı	110
7	Sahn-ı Seman	53
8	Mûsile-i sahn	249
9	Hareket-i Dâhil	86
	Rütbe-i Hareket-i Dâhil	104
10	İbtida-i Dâhil	79
	Rütbe-i İbtida-i Dâhil	99
11	Hareket-i Haric	87
	Hareket-i Haric	103
12	İbtida-i Haric	105
	Medaris-i İbtida-i Haric	74

İki tabloda yer alan bilgilerde görüldüğü üzere 72 numaralı defterde bazı medreselere yapılan atamalar ayrı bir başlık açılarak kaydedilmiştir. Ancak bu ayrı başlıklar ayrı bir medrese derecesi değil bir önceki medrese derecesinde olup itibari olarak yapılan atamaları içermektedir. İki tabloda ayrıca çok küçük söylem farklılıkları da vardır. Örneğin, 1649 numaralı defterde yer alan “Darülhadis” derecesi 72 numaralı defterde “Darülhadis-i Süleymaniye” olarak ifade edilmiş; yine 1649 numaralı defterde “Medaris-i Süleymaniye” derecesi, 72 numaralı defterde “Süleymaniye” olarak kaydedilmiştir. Ancak her iki defterde aynı derecelerin kastedilmektedir. Dolayısıyla her iki tabloda yer alan medrese dereceleri aynıdır. Şeyhülislamlık tarafından tutulan tarik defterlerinin dışında Rumeli ve Anadolu Kazaskerlik ruznamçe defterlerinde de yer alan atama kayıtlarında bu medrese derecelerinin varlığı tesbit edilmiş ve bu hususta herhangi bir tereddüte yer kalmamıştır. Ruznamçe defterleri ile ilgili veriler çalışmanın ileriki aşamalarında da değerlendirilecektir.

Bütün bu sınıflandırmaların teorik bir zeminden pratiğe geçirilmesi adına aşağıdaki tablonun yapılması düşünülmüştür. Ancak şunu hemen belirtmek gerekirken buradaki eşleştirmeler birebir karşılıkları olarak düşünülmemelidir. Kaynaklarda bu

⁶⁴ *İslam Araştırmalar Merkezi, Meşihat Arşivi Tarik Defteri, 72, Bundan Sonra İSAM, MA, TD.*

şekilde idealize edilen medreselerin Osmanlı ülkesinin her yerinde aynı kalitede olmadığı, hatta incelenen yüzyılın başından sonuna, zaman zaman program ve kalite bakımından değişikliklerin olabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla aşağıdaki tablo Osmanlı medreselerinin hiyerarşik dizilişini ve bu yapı içindeki konumlarını anlamada biraz daha ete kemiğe büründürme gayesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 4: 18. Yüzyılda Medrese Dereceleri ve Bugünkü Muhtemel Karşılıkları⁶⁵

Medresenin Adı	Bugünkü Karşılığı
İbtidâ-i Hâric Medreseleri	Orta Öğretim
Hareket-i Hâric Medreseleri	Orta Öğretim
İbtidâ-i Dâhil Medreseleri	Orta Öğretim
Hareket-i Dâhil Medreseleri	Orta Öğretim
Mûsile-i Sahn Medreseleri	Ön Lisans
Sahn-ı Seman Medreseleri	Lisans
İbtidâ-i Altmışlı Medreseleri	Lisans
Hareket-i Altmışlı Medreseleri	Lisans
Mûsile-i Süleymâniye Medreseleri	Lisans
Hamise-i Süleymâniye	Lisans
Süleymâniye	Lisans
Dâru'l- Hadis-i Süleymâniye	Doktora

1.3.1.1.İbtidâ-i Hâric Medreseleri

Medreselerdeki tahsil derecelerinden ilki olan ibtidâ-i hâric medresesine “*hariç medresesi*” de denmektedir. Medrese tahsilini bitirenler mülazım olup, mülazemet müddetini -ki bu müddet zaman zaman değişikliğe uğramakla birlikte genelde yedi yıldır- bitirdikten sonra imtihana girmekte, imtihanı kazananlar medreselerin ilk derecesi olması sebebiyle ibtidâ-i hâric medresesine müderris olmaktadırlar.⁶⁶

1.3.1.2.Hareket-i Hâric Medreseleri

Hâric medreselerinden ikincisi, Kevakib-i Seb'a'da ikinci hâric olarak belirtilen Hareket-i Hâric Medreseleri'dir. Arşiv kayıtları bu silsilenin 18. yüzyılda da bozulmadan devam ettiğini, ibtidâ-i hâric müderrislerinin, terfi ederek bu medreselerde görevlerine devam ettiklerini göstermektedir. Örneğin, 20 Temmuz 1730 tarihli bir belgede İzmir'de Mahkeme Medresesi müderrisi SadıkHzâde

⁶⁵ Bu tablonun hazırlanmasında Baltacı, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim ve Zafer Karadimir, Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2008 çalışmalarından yararlanılmıştır.

⁶⁶ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., C. II, İstanbul 2004, s. 15.

Abdüllatif Efendi'nin, ibtidâ-yı hâric müderrisi iken, terfi talebinde bulunduğu ve bir sonraki müderrislik derecesi olan hareket-i hâric müderrisliğini talep ettiği görülmektedir.⁶⁷ Bir başka örnekte de Bursa'da Abdurrahman Medresesi'nde ibtidâ-i hâric derecesi ile müderris olan Yusuf Efendi'nin 1703 tarihinde hareket-i hâric derecesine terfi ettirildiği görülmektedir.⁶⁸

1.3.1.3. İbtidâ-i Dâhil Medreseleri

Dâhil Medreselerinin ilki ibtidâ-i dâhil medresesidir. Hareket-i hâric'den sonra müderrislik yolunda bir üst basamak bu derecedir. Yine incelenen yüzyıla ait belgelerde bu durum görülmektedir. Örneğin 1729 tarihli bir arzuhalde, Karaman'da bulunan Emir Musa Medresesi'nin müderrisi Esseyid Mehmed Efendi'nin hâric derecesi ile müderrislik yapmakta iken aynı medresede bir üst müderrislik derecesi olan İbtidâ-i dâhil dercesine yükseltme talebinde bulunduğu görülmektedir.⁶⁹ 1734 tarihli başka bir arzuhalde de Edirne'de Kasapzâde Medresesi'nde müderris olan Ahmed Efendi'nin hareket-i hâric derecesinin terfi ile ibtidâ-i dâhil derecesine talep edildiği görülmektedir.⁷⁰

1.3.1.4. Hareket-i Dâhil Medreseleri

Dâhil Medreselerinin ikincisi, Hareket-i Dâhil Medreseleridir. Mûsile-i Sahn derecesinden önce müderrislerin burada görev almaları gerekmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan müderris atamaları ile ilgili belgelerde bu payenin devam ettiğine dair pek çok örneğine rastlanılmaktadır. Örneğin, 15 Ocak 1725 tarihinde Firuz Ağa Medresesi'nde müderris olan Mehmed Efendi'ye, hareket-i dâhil ile Cafer Paşa Medresesi müderrisliği tevcih edilmiştir.⁷¹ 19 Mayıs 1729 tarihli başka bir belgede ise, Ayasofya-yı Kebir Medresesi Müderrisliği'nin hareket-i dâhil ile Seyyid Mehmed Rıza Efendi'ye tevcih edildiği görülmektedir.⁷² Halep Medresesi'nde müderris olan es-Seyyid Mehmed ise yazdığı arzuhalinde kendisine hareket-i dâhil payesinin verilmesini rica etmektedir.⁷³

⁶⁷ BOA., AE.SMHD.I., 142/10568, 4 Muharrem 1143/20 Temmuz 1730.

⁶⁸ BOA., AE.SAMD.III., 197/19029, 22 Cemaziyelahir 1115/2 Kasım 1703.

⁶⁹ BOA., AE.SAMD.III., 108/10626, 19 Rebiülevvel 1142/12 Ekim 1729.

⁷⁰ BOA., C.ADL. 12/754, 7 Recep 1147/3 Aralık 1734.

⁷¹ BOA., İE.TCT., 25/2678, 29 Rebiülahir 1137/15 Ocak 1725.

⁷² BOA., İE.TCT., 25/2689, 20 Şevval 1141/19 Mayıs 1729.

⁷³ BOA., AE.SMHD.I., 127/9301, 27 Safer 1168/13 Aralık 1754.

1.3.1.5.Mûsile-i Sahn Medreseleri

Dâhil Medreseleri'nden sonra, derece olarak Mûsile-i Sahn Medreseleri gelmektedir. Mûsile-i sahn derecesi Sahn-ıSeman Medreseleri'nden önce gelen bir derece olup Tetimme medreselerine bu ad verilmektedir. Tetimme kelimesi “*bir eksiği tamlamak üzere katılan şey, bir şeyin tam olması için lüzumlu şey*” anlamlarına gelmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla Tetimme medreseleri, Sahn-ı Seman'a öğrenci hazırlamak için açılmışlardır. Uzunçarşılı bu medreselerin, Sahn-ı Seman medreselerinin arka taraflarında yüksek tahsile yani Sahn-ı Seman Medreseleri'ne danişmend yetiştirmek üzere sekiz medrese olarak kurulmuş olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ Bundan dolayı derece olarak dâhil medreseleri arasında iken Mûsile-i sahn denilmiştir.⁷⁶ Kelime itibari ile de Mûsile-i Sahn, “*sahn*”a götüren, ulaştırman manasına gelmektedir. Fatih Külliyesi'nin vakfiyesinde, Tetimme medreselerinden “*medrese-beççe*” yani “*küçük medrese*” adıyla söz edilmektedir.⁷⁷

Mûsile-i Sahn Medreseleri “batak” olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi bir üst derecedeki medrese olan Sahn-ı Seman Medreselerinin daima 8 müderrisinin olmasıdır. Dolayısıyla mûsile-i sahn'a gelince müderrisler buradan bir üst dereceye geçmek için çok beklemek zorunda kalmışlar ve bu durum da yığılmaya neden olmuştur.⁷⁸ Tarik defterlerinde bu husus irdelendiğinde hakikaten mûsile-i sahn derecesinde bir yığılmanın (batak) olduğu görülmüştür. Yukarıda 72 ve 1649 numaralı tarik defterleri ile ilgili verilen tabloda bunu teyid etmek mümkündür. Tabloda verilen bilgilere bakıldığında 1649 numaralı defterde mûsile-i sahn derecesinde 147 müderrisin adı bulunmaktadır.⁷⁹ Buna en yakın derece, medrese derecelerinin ilki olan yani bir müderrisin göreve başladığı ilk derece olan ibtida-i harictir ki burada bulunan müderris sayısı 100'dür.⁸⁰ 72 numaralı defterde ise mûsile-i sahn'da 249 müderris bulunurken⁸¹ en yakın sayı olarak mûsile-i süleymaniyede 138

⁷⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçyal, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2005, s.1098.

⁷⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.9.

⁷⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.12.

⁷⁷ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK. Yay., Ankara 2003, s.66.

⁷⁸ Pederson, “Osmanlı Devri Medreseleri”, s. 75.

⁷⁹ *İSAM, MA, TD, 1649, s. 40-46.*

⁸⁰ *İSAM, MA, TD, 1649, s. 61-65.*

⁸¹ *İSAM, MA, TD, 72, s.58-68.*

müderresin olduğu görülmektedir.⁸² Dolayısıyla mûsile-i sahn derecesinde ciddi bir yığılma olduğu anlaşılmaktadır.

Döneme ait müderres atamalarına ilişkin kayıtlarda her ne kadar tetimme ifadesine rastlanılmamış ise de Mûsile-i sahn payesine dair örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin 26 Nisan 1712 tarihli bir arzuhal burada zikredilebilir. Arzuhalden, Antakya'da bulunan Gazali Medresesi müderresi Esseyid Ahmed'e Mûsile-i sahn derecesi ile berat verildiği anlaşılmaktadır.⁸³ Erzurum'da ise Halil Ağa Medresesi'nde müderres olan Mansurzâde Mustafa Efendi, burada dâhil derecesi ile müderres iken 5 Haziran 1728 tarihi itibariyle Mûsile-i sahn derecesine terfi ettirilmiştir.⁸⁴ 29 Kasım 1750 tarihli bir belgede ise, Havass-ı Mahmud Paşa Medresesi'nde ikinci dâhil derecesi ile müderres olan Sadık Mustafa Efendi'nin, Mûsile-i Sahn derecesi ile aynı medresede terfi ettirilmesi Şeyhülislâm tarafından arzedilmiştir.⁸⁵ Müderres atamasına dair pek çok kaydın bulunduğu Cevdet tasnifinde yer alan 1789 yılına ait bir belgede de on bir müderresin Mûsile-i Sahn derecesi ile çeşitli medreselere yerleştirildiği görülmektedir.⁸⁶

1.3.1.6.Sahn-ı Seman Medreseleri

Sahn-ı Seman Medreseleri, Fâtih Sultan Mehmed tarafından Ocak 1471 tarihinde⁸⁷ İstanbul'da kurulmuş olup, o zamana kadar açılmış olan tüm medreselerin üzerinde olan okullardır. Sahn, kelime olarak “*avlu, evin ortasındaki açıklık*”⁸⁸ manalarına gelmekte olup, medresenin adının bununla ilgili olarak İstanbul'un ortasında bulunmasından dolayı verildiğini iddia edenler olmakla birlikte; evin ortasına ulaşmak gibi, Sahn'a ulaşmak için de sırasıyla hâriç ve dâhil medreselerini geçmek gerektiğinden yola çıkarak ismin buradan verilmiş olabileceğini düşünenler de bulunmaktadır.⁸⁹ Fahri Unan ise Fatih Külliyesi üzerine yaptığı çalışmada bu tür yaklaşımlar yerine ismin medreselerin planı ile alakalı olduğunu söylemekte, talebe odalarının bir meydan etrafında sıralanışının sözkonusu ismin verilmesine sebep

⁸² İSAM, MA, TD, 72, s. 35- 40.

⁸³ BOA., AE.SAMD.III., 125/12278, 19 Rebiülevvel 1124/ 26 Nisan 1712.

⁸⁴ BOA., C.MF., 108/5364, 26 Şevval 1140/ 5 Haziran 1728.

⁸⁵ BOA., AE.SMHD.I., 7/472, 29 Zilhicce 1163/ 29 Kasım 1750.

⁸⁶ BOA., C.ADL., 97/5853, 14 Safer 1204, 3 Kasım 1789.

⁸⁷ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim - Riyazî İlimler*, C. I, s.36. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.6.

⁸⁸ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s.912.

⁸⁹ Şerafettin Yaltkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.463.

olabileceğini ifade etmektedir.⁹⁰ “Seman” kelimesi ise Arapça “sekiz” manasına gelmekte olup medrese adedini belirtmektedir.

Sahn-ı Seman medresesinin bugünkü anlamda yükseköğretime denk geldiği düşünülmektedir. Hâriç ve dâhil derslerini gördükten sonra buraya giren öğrenci de artık danişmend olmaktadır. Fatih Vakfiyesi’nde buranın müderrislerine elli akçe verileceği belirtilmiş, böylece en yüksek medrese derecesi haline getirilmiştir. Ancak Süleymâniye Medreseleri’nin kurulmasından sonra, hiyerarşik düzende bunun altında bir medrese haline gelmiştir. 18. yüzyılda ise Mûsile-i sahn ile altmışlı medreseler arasında bulunan bir derecedir. Döneme ait belgelerde de bunu görmek mümkündür. Örneğin Tokat’ta Hisariye Medresesi’nde Mûsile-i sahn derecesi ile müderris olan Yusuf Efendi’ye bir sonraki derece olan sahn müderrisliği yerinde tevcih edilmiştir.⁹¹ Edirne’de Halebîye Medresesi müderrisi Zekeriya Efendi ise arzuhalinde Mûsile-i sahn derecesinden sahna terfi talebinde bulunmuştur.⁹²

1.3.1.7. İbtida-i Altmışlı Medreseleri

Sahn-ı Seman medresesinden sonra müderrisler, bir üst derece olan ve Süleymâniye Medreseleri’nin derece olarak altında bulunan altmışlı medreselerin ilkine yani İbtida-i Altmışlı Medreselerine terfi etmektedirler. Örneğin, 1733 tarihli belgede Sahn müderrisi Kâtibzâde Mehmed Rafi Efendi’nin ibtidâ-i altmışlı derecesiyle Sekban Ali Medresesi’ne atandığı görülmektedir.⁹³ 1745 tarihinde ise Haleb’de Sefahiye Medresesi müderrisi Abdulvahab Efendi’nin sahn derecesinden ibtidâ-i altmışlı derecesine terfisini talep ettiği arzuhalinde geçen “*Bu dâileri Halebü’ş-Şam’da Sefahiye Medresesi’nin sahn itibariyle müderrisi olup merâhim-i âlilerinden mercudur ki merhameten yerimde ibtidâ-i altmışlı itibariyle murad buyurulmak bâbında*” ifadelerinden bu durum net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁹⁴

1.3.1.8. Hareket-i Altmışlı Medreseleri

Altmışlı medreselerin ikincisi, Hareket-i Altmışlı Medreseleri’dir. Süleymâniye medreselerinden önce müderrisler, en son basamak olarak burada görev yapmak zorundadırlar. Döneme ait atama ile ilgili belgelerde bu hiyerarşi de görülmektedir. Örneğin, 29 Ekim 1757 tarihli bir arşiv kaydında, Piri Paşa

⁹⁰ Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, s.62.

⁹¹ BOA., *İE.EV.*, 46/5198, 2 Şaban 1115/ 11 Aralık 1703.

⁹² BOA., *İE.TCT.*, 20/2153, 23 Cemaziyülevvel 1119/ 22 Ağustos 1707.

⁹³ BOA., *C. MF.*, 71/3523, 28 Receb 1145/ 14 Ocak 1733.

⁹⁴ BOA., *C. MF.*, 55/2750, 26 Cemaziyelahir 1158/ 26 Temmuz 1745.

Medresesi'nde müderris olan Seyyid Hasan Vehbi Efendi'nin ibtidâ-i altmışlı derecesinde iken hareket-i altmışlı payesi verilerek terfi ettirildiği görülmektedir.⁹⁵

1.3.1.9.Mûsile-i Süleymâniye Medreseleri

Kelime manası itibariyle Mûsile-i Süleymâniye, Süleymâniye'ye götüren, ulaştırılan anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkılarak da tıpkı Mûsile-i sahn medreselerinin Sahn medreselerine giden yolda bir basamak bir hazırlık yeri olması gibi, bu medreselerin de Süleymâniye Medreseleri'ne bir hazırlık niteliğinde eğitim verdiği düşünülebilir.

Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman medreseleri, tefsir, usul-i fıkıh, kelam ve Arapça üzerine eğitim veren İlahiyat, İslam Hukuku ve Arap Edebiyatı Fakülteleri'dir.⁹⁶ Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapımı 1557 yılında tamamlanan, dört medrese, bir tıp medresesi ve bir de dârü'l-hadis medresesinden oluşan Süleymâniye medreseleri⁹⁷ isedin derslerinin yanındatıp, tabiiyyat (doğal bilimler), riyaziye (matematik), mantık, fizik, felsefe ve heyet (gökbilim) gibi bilimlerin okutulduğu medreselerdir.⁹⁸

Süleymâniye derecesindeki müderrisliklere "*kibâr-i müderrisin*" denilmektedir. Mûsila-i Süleymâniye müderrisliği, "*kibâr-i müderrisin*" denilen müderrisliklerin ilk kademesi olup, bunun bir derece üstünde Hâmise-i Süleymâniye müderrisliği ve onun da üstünde Süleymâniye'nin dört medresesinden birinin müderrisliği, en son da Dâru'l-Hadîs müderrisliği gelmektedir.⁹⁹

Dolayısıyla altmışlı medreselerden sonra müderrisler, bir üst derece olarak Süleymâniye Medreseleri'nden öncelikle Mûsile-i Süleymâniye derecesine terfi etmektedirler. Örneğin, 29 Ekim 1757 tarihli bir arzuhalde Şam'da Derviş Paşa Medresesi'nde hareket-i altmış derecesi ile müderrislik yapan Mehmed Salih Efendi, yerinde terfi talebinde bulunarak, bir üst derece olan Mûsile-i Süleymâniye derecesine atanmayı arz etmektedir.¹⁰⁰ Haleb'de Şazihtiye Medresesi'nde müderris

⁹⁵ BOA., İE.TCT., 24/2610, 28 Zilkade 1139/ 17 Temmuz 1727.

⁹⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.33.

⁹⁷ Baltacı, XV.- XVI. *Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C.1, s. 73.

⁹⁸ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.22.

⁹⁹ Pederson, "Osmanlı Devri Medreseleri", s. 74.

¹⁰⁰ BOA., AE. SOSM. III, 65/4844, 15 Safer 1171/29 Ekim 1757.

olan Müftüzade Mehmed Sadık Efendi'nin ise ilmi payesinin altmışlıdan Mûsile-i Süleymâniye derecesine çıkartıldığı görülmektedir.¹⁰¹

1.3.1.10.Hamise-i Süleymâniye

Süleymâniye Medreselerinin –ki bunlara yukarıda da belirtildiği üzere kibâr-ı müderrisîn denmektedir- ikinci derecesi ve tüm medreselerin onuncu derecesi hamise-i Süleymâniyedir. Mûsile-i Süleymâniye'den sonra müderrisler terfi ederek bu dereceye gelmektedirler. Örneğin, Kılıç Ali Paşa Medresesi Müderrisi Mehmed Efendi bu medresede Mûsile-i sahn ile müderrislik yapmakta iken 21 Temmuz 1727 yılında kendisi terfi ettirilerek Hamise-i Süleymâniye derecesi verilmiştir.¹⁰² Ayasofya-i Kebir Medresesi'nde Mûsile-i Süleymâniye payesi ile müderris olan Mehmed Efendi'ye ise hamise-i Süleymâniye payesi yerinde yani aynı medresede kalmak suretiyle tevcih edilmiştir.¹⁰³ Davudpaşa Medresesi Müderrisi Osman Efendi'nin de ilmi payesi 25 Ocak 1762 tarihinde Mûsile-i Süleymâniye'den Hamise-i Süleymâniye derecesine yükseltilmiştir.¹⁰⁴

1.3.1.11.Süleymâniye

Sahn-ı Semân Medreseleri'nden yaklaşık yüz yıl sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymâniye Külliyesi, medrese-i evvel, sâni, sâlis ve râbi isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi, dârüşşifâ ve bir de dârülhadisten oluşmaktadır.¹⁰⁵ Süleymâniye Medreseleri, Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil etmiş ve bu durum medreseler bakımından devletin yıkılışına kadar sürmüştür.

Süleymâniye müderrisliği, Dârü'l-hadis'ten bir derece aşağı olup dört müderrisliktir. Buradan terfi eden bir müderris Dârülhadismüderrisi olmaktadır. Dârülhadis müderrisi kendisine teklif edilen mahreç mevleviyetini¹⁰⁶ kabul etmediği

¹⁰¹ BOA., C.MF., 152/7587, 29 Ramazan 1172/ 26 Mayıs 1759.

¹⁰² BOA., İE.TCT., 25 /2612, 2 Zilhicce 1139/ 21 Temmuz 1727.

¹⁰³ BOA., C.MF., 2/76, 8 Recep 1156/ 28 Ağustos 1743.

¹⁰⁴ BOA., C.MF., 145/7229, 29 Cemaziyelahir 1175/ 25 Ocak 1762.

¹⁰⁵ Yasin Yılmaz, *Kanuni Vakfîyesi Süleymâniye Külliyesi*, VGM. Yay., Ankara 2008, s. 110-111.

¹⁰⁶ Osmanlı Devleti'nde dereceleri itibariyle kadılıklar esas olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde “mevleviyet kadılıkları”, ikincisine ise “kazâ kadılıkları” denilmektedir. Osmanlılar'da pâyitaht olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında önde gelen büyük şehirlerde adlî / kazâi idarenin başına tecrübeli ulemâ gönderilmiş ve bu kadılıklar mevleviyet olarak anılmıştır. Tayin edilen kadılar da mevleviyet rütbesini kazanmış olmaktadır. Bu nitelikleri taşıyan müderris ve kadılar “mevâlî, şüyüh-ı müderrisîn, kibâr-ı müderrisîn” gibi sıfatlarla anılmıştır. Bkz. Fahri Unan, “Mevleviyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.467.

zaman bu hak Süleymaniye müderrisine verilmektedir. Buranın müderrisi isterse bu görevi kabul ederek mahreç mevâlisi olabilmektedir.¹⁰⁷ Örneğin, 1750 yılında yapılan atama kayıtlarına göre Süleymâniye Medresesi Müderrisi Osman Efendi'ye Kudüs Kadılığı'nın, yine Süleymâniye Medresesi Müderrisi Mehmed Emin Efendi'ye ise İzmir Kadılığı'nın tevcih edildiği görülmektedir.¹⁰⁸ Bir başka örnekte de Galata Kadılığı'nın Süleymâniye Medresesi müderrislerinden Ali Efendi'ye 1751 yılında tevcih edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

1.3.1.12.Dârülhadis-i Süleymâniye

Dârülhadis müderrisliği *Kibâr-ı müderrisîn* denilen müderrisliklerin en üst derecesi olarak sayılmaktaydı. Yani müderrislik yolunda ilerleyen bir müderrisin gelebileceği en yüksek makam bu derecedir. Buradan sonra eğer müderris isterse mahreç mevleviyetlerinden birine geçebilmektedir. Müderrislerin atanması ile ilgili belgelerde bunun pek çok örneği bulunmaktadır. Mesela, 1750 tarihli bir belgede yer alan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Haleb Kadılığı'na –ki mahreç mevleviyetleri arasındadır- Dârü'l-hadîs-i Süleymâniye Medresesi Müderrisi Vardari Şeyhzade Abdurrahim Efendi getirilmiştir.¹¹⁰ Dârü'l-hadîs-i Süleymâniye Medresesi Müderrisi Şeyh Mustafa Efendi'nin ise 1755 yılında Selanik kadılığına tevcih edildiği görülmektedir.¹¹¹

Medrese derceleri ile ilgili olarak son olarak Bursa ve Edirne müderrisliklerinin İstanbul Medreseleri ile aynı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu iki şehrin müderrislerine “*devriye müderrisi*” denilmektedir. Fakat bu müderrisler kaza kadılığına geçmek istediklerinde İstanbul müderrislerine nazaran daha düşük dereceli kazalara tayin edilmişlerdir.¹¹²

1.3.2.İhtisas Medreseleri

1.3.2.1.Dârülhadisler

Dârülhadis Medreseleri adından da anlaşılacağı üzere Hadis ilmi üzerine eğitim veren medreselerdir. Bilindiği gibi hadisler, Hz. Peygamber'in söylediği sözler olup, Kur'an ayetleri ile karıştırılmaması için O'nun tarafından her hangi bir

¹⁰⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı* s.281.

¹⁰⁸ BOA., C.ADL., 86/5175, 29 Muharrem 1164/ 28 Aralık 1750.

¹⁰⁹ BOA., C.ADL., 92/5525, 2 Muharrem 1165/ 21 Kasım 1751.

¹¹⁰ BOA., C.ADL., 86/5175, 29 Muharrem 1164/ 28 Aralık 1750.

¹¹¹ BOA., C.ADL., 86/5171, 29 Ramazan 1168/ 9 Temmuz 1755.

¹¹² Pederson, “Osmanlı Devri Medreseleri”, s. 74.

yere kaydettirilmemiş, ancak söylediği sözler O'nun ölümünden sonra ağızdan ağza nakledilmiş ve çok daha sonraları kitaplara geçirilmiştir. Hadisleri nakledenlerin arasında ihtilaf ve farkların ortaya çıkması, son derece hassas olan bu hususun daha metodolojik yürütülmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İşte bu ihtiyaçtan dolayıdır ki İslâm âleminde Peygamberin sözlerini, fiillerini ve takrirlerini öğretmek ve onun gittiği yoldan gitmeyi göstermek için dârülhadisler açılmıştır.¹¹³

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk dârülhadis medresesi, II. Murat döneminde Çandarlı Hayrettin Paşa tarafından İznik'te yaptırılan medresedir. Daha sonra II. Murat tarafından Edirne'de de bir dârülhadis medresesi yaptırılmıştır.¹¹⁴ Sultan II. Murat'ın Edirne şehrinde kurulu olan Dârülhadis Vakfı, Balkanların en büyük vakıflarından birisidir.¹¹⁵ İstanbul'da ilk Dârülhadis medresesi ise Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan ve O'nun tarafından medrese sisteminin en üst derecesine yerleştirilen Dârülhadis medresesidir.¹¹⁶

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde başka dârülhadis medreseleri de açılmıştır. Bunlar Amasya'da 1526 yılında açılan Osman Çelebi Medresesi, Eyüp'te 1541 yılında açılan Defterdar Mehmed Çelebi Medresesi, Beyazıt'ta 1542 yılında açılan Papasoğlu Medresesi, İstanbul'da 1543 yılında açılan Sofu Mehmed Paşa Medresesi, Demirkapı'da 1553 yılından önce açılan Mehmed Ağa dârülhadisleri ve Vefa'da 1565 yılında açılan Hüsrev Kethüdâ Dârülhadisidir.¹¹⁷ II. Selim¹¹⁸ ve III. Murad¹¹⁹ devirlerinde de dârülhadisler açılmaya devam etti. İlerleyen yıllarda III. Mehmed, I. Ahmed ve IV. Mehmed de bu kurumların yenilerini açmaya devam ettiler¹²⁰.

¹¹³Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.140.

¹¹⁴ Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2003, S.1, s.161.

¹¹⁵ Kayhan Orbay, Hatice Oruç, "Sultan II. Murad'ın Edirne Câmî-i Şerif ve Dârülhadis Vakfı (1592-1607)", *Tarih Dergisi*, S.6, İstanbul 2013, s. 1.

¹¹⁶ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, s.123.

¹¹⁷ Ali Yardım, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.531.

¹¹⁸Örnekler için bkz: Yardım, "Dârülhadis", s.531.

¹¹⁹Örnekler için bkz: Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim- Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-hadislerin Yeri*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 184-185-186..vd.

¹²⁰Özellikle IV. Mehmed saltanatında on beşe yakın dârülhadis inşaa edilmiştir. İsimler ve tarihler için bkz: Yardım, "Dârülhadis", s.531, Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim- Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-hadislerin Yeri*, s.197.

18. yüzyılda da dârülhadis inşasına devam edildiği görülmektedir. Bunlar arasında III. Ahmed döneminde 1707 yılında açılan Şehzadebaşı Kalenderhâne mahallesindeki Hasan Ağa Dârülhadisi, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın Çarşıkapı'daki külliye içinde yer alan 1709 yılında yatırdığı dârülhadisi, Sadrazam Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın Şehzadebaşı Camii yanında 1720'de yaptırdığı dârülhadis, Edirnekapı dışında Eski Nişancılar'da 1720'de yaptırılan Çankırlı Mustafa Efendi Dârülhadisi zikredilebilir. I. Mahmud döneminde de Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa tarafından Eyüp'te Baba Haydar mahallesinde Nişancılar Yokuşu'nda bir dârülhadis yaptırılmıştır.¹²¹ Bunların dışında 18. yüzyılda kurulan dârülhadisler arasında, Baba Mahmud Bekir Ağa Dârülhadisi, Bosnevî Dârülhadisi, İzzet Mehmed Efendi Dârülhadisi, Misîlî Ali Efendi Dârülhadisi ve Ömer Hulusi Efendi Dârülhadisi bulunmaktadır.¹²²

18. yüzyılım başlarında kurulan medreselerden biri de Fettâhiye adıyla bilinen Gevrâkî Medresesidir. Bu medrese, Abdülfettah Çavuş adlı bir yeniçeri tarafından Tefsir ve Hadis eğitimi için kurulmuştur. Bu nedenle medrese, Abdülfettah Çavuş Dârülhadisi'i olarak da bilinmektedir.¹²³

II. Murad döneminden Kanûnî Sultan Süleyman'a kadar geçen zamanda Edirne Dârülhadis Medresesi, Kanûnî döneminden itibaren de Süleymâniye Dârülhadisi Osmanlı Devleti'nin en yüksek dereceli dârülhadis medreseleri olmuşlardır. Diğer dârülhadis medreseleri bu medreselerin altındadır. Örneğin, III. Murad devrinin ilk örneği denilebilecek Atik Valide Dârülhadisi müderrisinin aldığı ücret kırk dirhemdir.¹²⁴ Süleymâniye müderrisinin aldığı ücret olan altmış dirhemle kıyaslandığında Atik Valide Dârülhadisi'nin önemli bir mevkide olmakla birlikte Süleymâniye Dârülhadisi'nin altında bir derecede olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵

Bugün Dârülhadis Medreseleri'nin ders programı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere bu medreseler Hadis ağırlıklı ders içeriğine sahiptir. Taşköprülüzâde Hadis ilimlerini, ilmu'l-cerh ve't-ta'dil, ilmu

¹²¹ Yardım, "Dârülhadis", s.531.

¹²²Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, s. 197-198-199.

¹²³Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Dönemi Konya'sında Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Sufiler ve Âlimler (18.-19. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, S.2/1 Kış, Ankara 2007, s.175.

¹²⁴ 2,97 gram gümüş para.

¹²⁵ Tijen Sabırlı, *Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 31-32.

ricali'l-hadis, ilmu muhtelifi'l-hadis, ilmu ileli'l-hadis, ilmu garibi'l-hadis, ilmu nasihi'l-hadis ve mensûhih, ilmu şerhi'l-hadis ve ilmu te'vili akvali'n-Nebi olmak üzere sekize ayırmaktadır. Fakat dârülhadislerde hangi hadis kitaplarının okutulduğu açık olmamakla birlikte Sâhîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Mesâbîhu's- Sünne ve Meşâriku'l- Envâr ve Kütüb-i Sitte'nin okutulmuştur.¹²⁶

Osmanlı dârülhadisleri, yapı ve işleyiş bakımından diğer medreselerden farklı olmadığı için burada ayrıca malumat verilmeyecektir. Ancak bir örnek olması açısından 18. yüzyılın hemen başında kurulan bir dârülhadise ait bilgilere yer vermek gereği hissedilmiştir. VGMA'de bulunan ve Murat Yıldız tarafından yayınlanan 502 numaralı defterin 1-16/16-27 sayfalarında yer alan vakfiye sureti, Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı'na ait olup 16 Aralık 1700 tarihlidir.¹²⁷

Neşredilen vakfiye 18. yüzyılda bir darülhadisin işleyişi hakkında oldukça değerli bilgiler içermektedir. Öncelike bu vakfa ait Dârülhadis, İstanbul'da Mimar Ayas Mahallesi'nde bulunmaktadır. Dârülhadis onaltı hücrelik orta büyüklükte bir medresedir. Bu kısımlar dışında ayrıca mescit, mektep, türbe, sebil, şadırvan, kütüphane vedîğەر eklentilerden meydana gelen medrese bir külliye şeklindedir. Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi olarak da bilinen bu yapı¹²⁸ haliyle mali olarak da bir hayli güçlü akarata sahip bulunmaktaydı. Bir sadrazamın vakfi olması hasebiyle emlaktan değirmenlere dükkânlardan mahzenlere kadar pek çok farklı varidat vakfi ve dolayısıyla darülhadis mali açıdan beslemekteydi.

Vakfiyede Dârülhadis için atanan muhaddisin günlük altmış akçe ücret alacağına kaydedilmesi de oldukça mühimdir. Zira bu ücret söz konusu müderrislerin ve darülhadisin mertebesinin yüksekliğine işaret etmektedir. Ayrıca darülhadislerde görevli müderrislerin altmış akçelik günlük ile ücretlendirilmiş olmaları daha düşük mertebedeki ibtadi ve hareket-i altmışlı medreselerindekilerle aynı ücretle görevlendirildiklerine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu durum en azından ideal olarak müderrislerin alacağı en yüksek ücretin günlük altmış akçe olacağına işaret ediyor olabilir. Yıldız'ın yayınladığı metin darülhadislerin

¹²⁶ Baltacı, XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, C.1, s. 83.

¹²⁷ Murat Yıldız, "Vakfiyelerine Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı", *Vakıflar Dergisi*, S. 35, VGM. Yay., Ankara 2011, s.85- 86.

¹²⁸ İstanbul Saraçhanebaşı'nda Mimar Ayas mahallesinde, bugün Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi olarak kullanılan külliye'dir. Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadâreti zamanında (1697-1702) dershane-mescid, kütüphane, sıbyan mektebi, on altı medrese hücresi ve sebilden ibaret olarak inşa edilmiştir. 1112 (1700) tarihli vakfiyesinden, külliyenin daha çok kiraat ve tecvid öğretimi yapmak amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Şennur Aydın, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 9.

faaliyetleri sırasında müderrislere kimlerin yardımcı olduğuna da işaret ederken bir on sekizinci yüzyıl darülhadisinin kimlere istihdam sağladığını da göstermektedir. Dolayısıyla özellikle bu tip güçlü vakıflarla bağı olan eğitim kurumlarının aynı zamanda nasıl birer iktisadi ünite haline geldiğine dair de değerli bilgiler elde edilmektedir. Vakfiyeye göre bu darülhadiste (külliyyede) bulunan görevliler ve alacakları ücretler şöyleydi:

Tablo 5: Amcazade Hüseyin Paşa Darülhadisi Görevlileri ve Ücretleri

Görevli	Kadro	Günlük Ücreti(Akçe)
Müderris*	1	60
Dersiam	1	60
Şeyhülkura	1	30
Muallim	1	25
İmam	1	20
Hâfız-ı kütüp	3	20
Muallim halifesi	1	15
Müezzin	2	15-10
Kayyım	1	12
Danışmend	16	10
Hattat	1	8
Türbedar	1	8
Mücellid	1	8
Kâtip	1	8
Çerağcı	1	8
Ferraş (mescitte)	1	6
Ferraş (darülhadiste)	1	6
Şeyhülkura halifesi adayı öğrenci	4	4

* Koyu yazılan kişiler öğretim kadrosu olarak değerlendirilebilir.

Görüldüğü üzere (koyu yazılan kişiler) medresede altı farklı öğretici kadrosu yer alırken bunların günlük maliyeti 198 akçe tutarındaydı. 54 çalışan arasında sayı bakımından yaklaşık %15'ine denk gelen bu kadro toplam günlük tayinatın %59,4'ünü almaktaydılar. Dolayısıyla bu oranlar vakfa bağlı külliyedeki asıl mali ağırlığın eğitimcilerde olduğuna işaret eder niteliktedir. Bir nevi misafir öğretim üyesi gibi düşünülebilecek olan dersiamlar¹²⁹ ile kadrolu öğretim üyesi olan müderrisin aynı ücretle tayin edilmesi de dikkate değer niteliktedir. Bu durum dersiamların oldukça önemli bir görevi ifa ettiklerini gösterir niteliktedir. Nitekim vakfiyede dinî ve aklî ilimlerle birlikte Arapçayı öğretme hususunda kudreti olan bir âlimin istihdam edileceği belirtilirken onun en önemli işlevleri arasında dil öğretiminin de yer alacağını eklenmesi ayrıca önemlidir. Şeyhülkurraların da kurumdaki önemi vakfiyeye yansımış durumdadır.¹³⁰ Medresede öğrenim gören

¹²⁹ Haklarında bilgi için bkz: Müderrislerin İstihdam Edildiği Diğer Sahalar adlı bölüme bakınız.

¹³⁰ Başka bir belgede Medine-i Münevvere Darülhadisinde görevli şeyhülkurrâya senelik kırk beş kuruş verildiği belirtilmektedir. BOA., AE. SMST. III 3/167, 10 Şaban 1181/1 Ocak 1768.

öğrencilere günde 10 akçelik burs verilmesi de 18. yüzyılda klasik dönemden beri devam eden güzel bir uygulamanın varlığını hem de güçlü bir şekilde sürdürdüğüne işaret etmektedir. Yine vakfiyeye dayanarak medreseye ait kütüphanenin de faal bir surette öğrencilere ve diğer akademik kadroya hizmete devam ettiği de söylenebilir.

Dârülhadisler için bir başka örnek de Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı'na bağlı olan dârülhadîstir. Bu kurumun müderrisi vakfiyede, ilmîni arttırmak ve bunu talebeye aktarmak için çalışan, hadis, tefsir gibi ilimleri kusursuz bir şekilde öğreten bir kişi şeklinde tarif edilerek günlük kırk dirhem ücret tayin edilmesi istenmiştir. Dârülhadisteki hücrelere ise nefsinî kötülüklerden kurtarmak ve faziletlerle bezemek amacıyla bulunan on iki erkek talebe yerleştirilip, bu talebelerin çeşitli ilimleri almaya hevesli ve adı geçen müderristen ilim tahsil etmeleri ve onun sözlerini dinleyerek istifade etmeleri ve ücretlerinin iki dirhem olmaları şart koşulmuştur. Vakfiyedeki ifadelerden anlaşıldığı üzere talebeler ve hocalar seçilirken liyakate önem verilmiş, yalnızca ilmi düzeyi değil, halkın gözündeki durumu, şahsi hayatındaki davranışları ve dini hayatı da göz önünde bulundurulmuştur.¹³¹ Verilen örneklerde de görüldüğü üzere vakıflar tarafından finanse edilen dârülhadisler diğer medreselerden işleyiş bakımından farklı değildir. Ancak farklı olan dârülhadislerin isim olarak aynı olsa bile kendi aralarında öğrenci sayıları, bunlara verilen burs miktarları ve aldıkları ücretleridir. Bu durum hem vakıfların farklı mali olanaklara sahip olması hem de vakfiye şartlarının vâkıflar tarafından tayin edilmesidir. Bu durumda en üst rütbeye sahip olan medreseler ve onların kadrolarının çalışma şartlarını, ücretlerini hatta eğitim sistemlerinin dersler ve eğitimciler açısından nasıl şekilleneceğini belirleyenler biraz da sivil insanlar olmuştur.

1.3.2.2.Dârülkurrâlar

“*Yer, mekân, ev*” gibi anlamlara gelen dâr kelimesi ile “*okuyan*” anlamındaki kârî kelimesinin çoğulu olan kurrâ kelimelerinin birleşiminden meydana gelen dârülkurrâ, Kur’ân-ı Kerîm’in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin tâlim ettirildiği müessese için kullanılmaktadır.¹³² Çoğu zaman dârülhuffâzlarla karıştırılmasına rağmen bu kurumlar birbirinden farklıdır. Şöyleki, Dârülhuffâzlar yalnızca hâfız yetiştiren okullar olmuşken

¹³¹ Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 31-32.

¹³² Nebi Bozkurt, “Dârü’l-Kurra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.543.

dârülkurrâlar, hafız olanlara Kıraat ilminin okutulduğu, Kur'an tilâvetinin inceliklerinin kavratıldığı; yani "kurrâ" çıkaran medreselere verilen addır.¹³³ Bu müessesenin başında bulunana da Şeyhülkurrâ denilmiştir.

Ayrı bir bina olarak yapılan ve eğitim veren dârül-kurrâlar da mevcuttur. Mesela Nurbanu Atik Valide Sultan'ın 1582 yılında İstanbul'da yaptırmış olduğu Dârülkurrâ için ayrı bir binanın tahsis edildiği bilinmektedir. Valide Sultan, Dârülkurrâ'ya bir şeyhülkurrânın tayin edilmesini istemiş ve tayin edilen şeyhülkurrâda şu vasıfların bulunmasını istemiştir: "Şeyhülkurra; Arapça ve edebiyatta mâhir, okutma usulünü öğretmede tecrübeli, tecvidci, kıraatda ustalaşmış, eimme-i kıraatin tüm usul ve bilgilerine sahip, ekâbir-i kurra denilen kıraat âlimlerinin rivayetleri üzere kıraat edebilen, harflerin mahreçlerine hâkim, ilmini büyük kıraat hocalarından almış, dinlemiş, çokça okumuş ve okutmuş, küçük ve büyük herkes nazarında iyi bilinen ve eimme-i aşereye ait kıraat-i aşere hakkında yazılan önemli kitapları okutmaya ve anlatmaya muktedir bir kişi olacaktır.¹³⁴ Şeyhülkurra ayrıca, imam-ı Şâtibi'nin kasidesini ve imam Câberi tarafından bu kaside üzerine yazılan şerhini, İmam Cezerî'nin Mukaddeme ve şerhini, bu babda yazılan sair muteber ve yüksek kavâid kitaplarını okutacaktır.¹³⁵ Baltacı da Osmanlı Dârülkurrâlarında İbn'ül-Cezerî'nin Cezerî olarak tanınan eserinin, Ebû Muhammed Şâtibi'nin Şâtibi olarak tanınan eserinin ve yine Cezerî'nin ona yazdığı Fethü'l-Vahid adlı şerhinin okutulduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Valide Sultan'ın yaptırdığı Dârülkurrâ'ya yine vakfiyede belirtildiği üzere yevmî iki akçe ile iyi çalışan, iyi okuyan, zihni parlak, yetenekli, hocasından istifade etmeyi isteyen talebeler alınacak ve haftanın dört günü ders göreceklendir.¹³⁷

Osmanlı Devleti'nde dârülkurrâlar yükselme dönemine kadar yüksek tahsil kademesindeki ihtisas medreseleri bünyesinde yer alırken, yükselme döneminden yıkılış sürecine kadar medreselerin bir bölümü olmaktan çıkmış ve seviye itibâriyle ortaöğretim kademesinde bir yere konumlandırılmıştır.¹³⁸

¹³³ Yusuf Alemdar, *Osmanlı'da Dârü'l-kurra Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s.67.

¹³⁴ Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 32-33.

¹³⁵ Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 34.

¹³⁶ Baltacı, *XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, s. 82.

¹³⁷ Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 34.

¹³⁸ Alemdar, *Osmanlı'da Dârü'l-kurra Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*, s.73.

Dârülkurrâların programı hakkında herhangi bir bilgi bugün tam olarak bilinmemekle birlikte vakfiyelerde geçen kayıtlardan bir takım sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın 1720 tarihli vakfiyesinde, Dârülkurrânın programı ve Şeyhülkurrâ'da aranan özellikler hakkında şu bilgiler bulunmaktadır. *“Kur'an-ı Kerim'i kaidelerine uygun okuyan tecvid ilmine vâkıf meşayih rivayelerini delilleriyle bilen ve vazifesini aksatmadan yapacak birŞeyhülkurrâ nasb ve tayin oluna”*denildiği gibi I. Abdülhamid'in vakfiyesinde de *“Kıraat ilminde mahir, vücuhât dersine kadir bir kimseŞeyhülkurrâ olup yedi gündün cumartesi ve pazartesi günü türbe-i şerifede kıraat ilmi tedriseyliye”* diyerek Kur'an okutma ve ezberletme için vâkıf kendi türbesini tahsis etmiştir.¹³⁹

Osmanlı Devletinde bazı dârülkurrâlar yapı itibarıyla medreseler bünyesinde bulunup medreselerde bir hücrenin bu amaçla değerlendirildiği olmuştur. Örneğin, 1700 yılında Şeyhülislâm Fezullah Efendi tarafından Erzurum'da yaptırılan Kurşun Külliyesi'nde bulunan on yedi medrese hücrelerinden biri, dârülkurrâ olarak kullanılmıştır. Şeyhülislâm Fezullah Efendi'nin tarihsiz vakfiyesinde¹⁴⁰ medrese ve dârülkurrâ ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Öncelikle medresenin 10 tane hücresi bulunmakta olup yine bir ihtisas medresesi olmasına rağmen orta büyüklükte sayılabilecek düzeydedir. Bu hücrelerin biri muiddin ders alan kimesneye diye bahsedilen ve bugünkü asistan benzeri bir görevi işgal eden kıdemli öğrenciden özel ders alan, belki de muid adayları olan öğrenciye ayrılırken geri kalan dokuz hücrede birer öğrenci bulunmaktaydı. Öğrencilere 8'er akçelik burs verilmesi de, eğer bu bir karşılaştırma verisi olarak kabul edilecek olursa, en yüksek değerdeki darülhadislerle yarışır düzeyde bir meblağı işaret ediyordu. Günlük 30 akçe alan bir şeyhülkurra ile günde 3 akçe ile vazifelenirilen şeyhülkurra adayları iki kişi de öğretici kadroları arasında kendilerine yer bulmuşlardı. Yine bu rakamlar da darülhadisler ile yarışır hatta adaylar açısından daha yüksek miktarı ifade eder niteliktedir. Dolayısıyla darülkurrâlar biraz da birer ihtisas medresesi olmaları hasebiyle silsile içinde yüksek dereceli medreselerden sayılabilir.

Dârülkurrâlar, bazen cami içerisinde veya etrafında yer almıştır. Örneğin, Sultan III. Mustafa'nın yaptırdığı dârülkurrâ, 1178 H. (1764 M.) tarihli vakfiyede

¹³⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, s.170.

¹⁴⁰ Zerrin Köşklü, “Vakfiyelere Göre 17. ve 18. yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Olarak Osmanlı Dârülkurrâları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Erzurum 2000, s.276.

geçen: “*ve cami’-i şerifde şeyhü’l-kurra olana yevmî beş aded fodula ve iki taam verile*” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere cami içerisinde yer almaktadır. Bu durum söz konusu medreselerin bir kısmının, medrese ismini kullanmadan yaygın eğitime dönük hizmet verebildiklerini akla getirmektedir. Ancak vakfiyede ayrıca dârül-kurrada görevli şeyhülkurrâ için: “*Ve ilm-i kıraatte mahir ve vücühunda mahareti zahir fayık kıraat ve maharic-i huruf-u ayet-i kerimeye mutefattın bir kimesne şeyhü’l-kurra olup talebe ve huffazîne fenn-i kıraati talim ve tedris ve maharic-i hurufu tebyin idiüp yevmî kırk akçe vazifeye mutasarrıf ola*” ifadelerinin geçmesi dikkate şayandır.¹⁴¹ Bu cümlelerden anlaşıldığı gibi şeyhülkurrâ olan şahıs kıraat ilmini çok iyi bilen biri olacak ve görevi karşılığı günlük kırk akçe alacaktır. Dolayısıyla cami kapsamında yer alan darülkurralara da öğrenciler düzenli olarak devam etmişler ve hocaları eşliğinde örgün eğitim almayı sürdürmüşlerdir. Buna karşılık vakfiye satırlarında geçen “*talebe ve huffazîne*” ifadesi burada ayrıca sadece hafızlık eğitimi almaya gelenler olduğuna da delalet eder niteliktedir. Yani Kuran’ı usullerine uygun olarak okuma konusundan teknik ve beceriler kazandırıldığı gibi bu kurumlarda Kuran’ın ezberletilmesi yönünde de eğitim verildiği ihtimali göz ardı edilemez.

1.3.2.3.Dârültıp

Osmanlı Devleti’nde tıp ilminin ayrı bir meslek medresesinde okutulması Kanunî Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Zira Süleymaniye Medreseleri arasında bir de tıp medresesi vardır. Medresenin vakfiyesine göre yirmi akçe alan bir müderris, günde ikişer akçe alan ve medrese tahsilini bitirerek ihtisas için tıp mesleğine devam etmek istemiş olan sekiz danişmend eğitim kadrosunu oluşturmaktaydı.¹⁴² Buna göre Tıp Medresesi’ne girmek isteyen öğrenciler öncelikle diğer medrese eğitimini yani Süleymaniye medreselerini bitirdikten sonra buraya dâhil olabilirlerdi. Erken bir tarih olsa da ilk dönemlerde medresede sadece sekiz talebenin eğitim almasının öngörülmesi tam bir ihtisas okulu şeklinde düşünüldüğünü açıkça göstermektedir. Zaten üç asır boyunca faaliyetlerini sürdüren

¹⁴¹ VGMA, Defter No: 642.

¹⁴² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, s.144. Buraya tayin olunan ilk müderris, Hekimoğlu Ahmed Çelebi’dir. Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Haz: Esin Kahya, TTK Yay.,Ankara 2010, s. 36.

bu eğitim kurumu Osmanlı tarihinde sadece tıp eğitimi için açılmış yegâne tıp medresesidir.¹⁴³

Süleymaniye Tıp Medresesi'ni kurulmasında daha çok Osmanlı Devleti'nin darüşşifalar vasıtasıyla yetiştirilen hekimlerin 16. yüzyıldan beri yetersiz oluşuyla ilgilidir. Zira Osmanlı bu eksikliği genelde başka başka ülkelerden getirttiği hekimlerle doldurmaya çalışmıştır.¹⁴⁴

Süleymâniye Külliyesi içerisindeki diğer dört medrese altmışlı derecesinde iken Tıp Medresesi yirmili bir medrese olarak kabul edilmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde bütünüyle tıp eğitimi yapılan bir medresesinin daha önceden mevcut olmamasından kaynaklanacağı gibi İslami ilimler ile dünyevi bir ilim olan tıbbın aynı medrese seviyesinde tutulmaması gerektiği düşüncesinden de neşet etmiş olabilir.¹⁴⁵

Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyesine göre tıp medresesine tayin edilecek tıp müderrisi “Eflâtun, Aristo veya Galenos gibi âlim bir zat” olmalıdır ve bu müderrisin, medresede haftada dört gün teorik tıp dersleri vermesi gerekmektedir, yanındaki hastahane ise öğrenciler klinik bilgilerini tamamlamaktadırlar.¹⁴⁶ Buradan mezun olan talebeler hiç şüphesiz devletin hekim ihtiyacını karşılamaktadırlar.

Süleymâniye Tıp Medresesi'nde daha önceki meşhur hekimlerin ortaya koymuş oldukları, o güne kadar tıp eğitiminde kullanılan gelmiş ve gelenek halini almış kitaplar ve metotlar okutulmuş, tıp ve cerrahi eğitimi uygulamalarında haftada iki gün nazari ve ameli tarzda ders yapılmıştır. Bunlardan nazari olanı medrese binasında, ameli eğitim ise dârüşşifâda yürütülmüştür. Anatomi derslerinin iskelet modelleri üzerinde uygulamalı olarak takip edildiği bilinmektedir.¹⁴⁷

Çalışmanın diğer bölümlerinde anlatıldığı üzere 18. yüzyılda bozulmuş olan medrese sistemi, dârütlıplar için de geçerli gibi görünmektedir. Zira 18. yüzyılda yazılan ve 1766-1768 yıllarına ait olayları nakleden Çeşmizâde Tarihi'nde verilen bilgiler bu yöndedir. Eserde, Darüssade Ağası Beşir Ağa'nın altmışlı

¹⁴³ Tuncay Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi I”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 3, S. 2, İstanbul 2002, s. 79.

¹⁴⁴ Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi P”, s. 82.

¹⁴⁵ Tuncay Zorlu, “Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S. 12, 2008, s. 617.

¹⁴⁶ Arslan Terzioğlu, “Bimaristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s.174.

¹⁴⁷ Zorlu, “Fatih ve Süleymaniye Medreseleri”, s. 618.

müdürrislerinden Giritli İbrahim Efendi tarafından verilen yanlış bir ilaç yüzünden vefat ettiği¹⁴⁸ anlatılırken bu gibi bir durumla karşılaşmamak için payitaht tarafından tedbir alındığı ve bir ferman yayınlandığı anlaşılmaktadır. İbrahim Efendi'nin Kıbrıs Adası'na sürülerek cezalandırıldığı bu olay sonunda yayınlanan fermanda, ilaç satan dükkân sahiplerinin dükkân açmadan önce imtihan olmaları gerektiği belirtilmiştir. Fermana göre, bu imtihan hekimbaşı huzûrunda olacak tabâbet iddiâsında olanlar birer birer bu meclise gelerek ilgili suallere cevap vereceklerdir. Şayet cevap veremezler ise dükkânları kapatılacaktır. Yayınlanan fermandan anlaşıldığı üzere böyle etraflı bir tedbir alınmasının sebebi sözkonusu olayın tek olmayışıdır. Zira fermanın devamında tıp ile alakası dahi olmayan hamal ve nalbandların dükkân açtıkları ve hatta halktan usulsüz olarak para talep ettikleri ifade edilmiştir.¹⁴⁹ Re'îsületıbbâi's-sultânî¹⁵⁰ Mehmed Refi' Efendi'nin arzıyla ve Şeyhülislâmın işâret-i aliyyeleri mücebince sâdır olan fermân-ı âlî ile işte bu gibi olumsuzlukların önüne geçilmek istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde tıp ilminin 18. yüzyıldaki durumunu yansıtan bir belgeye Süleymaniye Tıp Medreseleri üzerine araştırmalar yapan Tuncay Zorlu tarafından "Süleymaniye Tıp Medreseleri II" adlı çalışmada yer verilmiştir. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan 5 Ağustos 1776 tarihine ait bu belgeye yansıyan bilgilere göre Fransada kapsamlı bir tıp kitabı için çalışılmaktadır. Kitabın Osmanlı'da tıbbi çalışmalar ile ilgili kısmı için Fransa'nın Osmanlı nezdindeki büyükelçisi ile irtibata geçilmiştir. Belgede büyükelçiye sorulan 7 soru ve cevabı bulunmaktadır. Büyükelçinin verdiği cevaplara göre, dönemin hekimbaşısı Abdülaziz Efendi, ilmiye sınıfından olup tıp tahsili almamış bir şahıstır. Tıp ile ilgili hiçbir çalışması yoktur. Yalnızca tıp alanına dair bir çeviri eseri olup onu da

¹⁴⁸ Çeşmizâde Mustafa Mustafa Reşid, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1993, s. 82.

¹⁴⁹“*Filhakika şehri-i İslâmbol ve etrâf u eknâfında nalband ve hammâl makûlesi bir az eşhas -ki fenn-i tıbdâ mehâret değil belki tıb-âşinâ bir kimesne ile sohbeti dahi sebkâ etmemiş iken- her biri bir takrib ile birer dükkân açup bir iki 'ulbe-i köhne ile bir kaç hokka-i İznikî vaz'ıyla kendüyü nakd-i Felâtun gösterüp ricâl ü nisvândan mürûr u ubûr eden niçe sâdediller dükkânına duhûl edüp arz-ı 'ilel ü eskâm, ol dahi nabzın tutup izhâr-ı dikkat-i temâm eyledikde bir kaç akçesin kapmak için sûret-i tahvîfde "Senin gözünde fuvâk, dizinde sulak illeti, başında bahar, ayağında sihir alâmeti var. Sana tedbir ü ilâç hayli zamâna muhtâc. Hastaya tedbir akçesiz olmaz; tabîdden akçe sakınan sıhhat ve şifâ bulmaz, muâmelesi gösterdikde..."* Çeşmizâde Tarihi, aynı yer.

¹⁵⁰İslâm devletlerinde sarayda ve ülkenin çeşitli şehirlerinde bulunan tabipler için genellikle "re'îsületıbbâ" unvanı kullanılmış olup aynı anlamda "hekimbaşı" tabiri daha ziyade Osmanlılar döneminde yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, s.160.

başkasının sayesinde yapmıştır. Zorlu, çalışmasında hekimbaşı hakkında yazılanların doğruluğunu teyid etmekte ve O'nun muhtemelen vakanüvis olan babası vasıtasıyla böyle bir göreve getirildiğini ifade etmektedir.¹⁵¹ Bu örnek 18. yüzyılda genel bir hükme varmayı mümkün kılmaya da devletin çok önemli bir mevkisinde saray hekimliği gibi önemli bir vazifenin ehil olmayan bir kişiye verilmesinin düşündürücü olduğu söylenebilir.

18.yüzyılda, tıp medreselerinin programı Avrupa'da benzeri bilim dalında eğitim yaptıran fakültelerin eğitim programı ile karşılaştırıldığında da Osmanlı Devleti'nde tıp eğitiminin geride olduğu söylenebilir. Örneğin, Avrupa'da 12. yüzyılda başlayıp, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde resmen kabul edilen otopsi yöntemi oradaki tıp fakültelerinde eğitim ve öğretim programının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş iken, bu yöntem, Osmanlı Devleti'nde ancak 1841'lerde kabul edilmiş ve tıp fakültesinde anatomi derslerine dâhil edilmiştir.¹⁵² Burada toplumun ve bilim dünyasının henüz dini kaygılardan sıyrılmadığı için Müslümanların cesetleri üzerinde otopsi yapmaya cesaret edememeleri etkili olmuştur.¹⁵³ Medreselerin ve ulemanın bu çalışmanın ilgilendiği yüzyıldan bir sonraki dönemde, yaklaşık yarım asır sonra ancak bazı anlayışların değişmeye başladığına işaret etmektedir. Dolayısıyla 18. yüzyılın bilim dünyasındaki zihniyetin, çalışma içerisinde başka örnekler de görüleceği üzere, çok da iç açıcı bir durumda olduğunu söyleyebilmek zordur.

1.4. Medreselerin Finansmanı

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim, devleti ilgilendiren bir konu olduğu kadar, aynı zamanda toplumun bütün kesimleri tarafından dini ve içtimai bir görev olarak telakki edilmiştir. Bu nedenle, temel eğitimden başlayarak yükseköğrenim veren medreselere kadar bütün eğitim kurumları, umumiyetle vakıflar tarafından finanse edilmişlerdir.¹⁵⁴ Medreseler, vakıfları sayesinde daimi bir gelir kaynağına sahip olmuşlar, böylelikle mâli özerkliği de ellerinde bulundurmışlardır. Vakıf sistemi vasıtasıyla medreseler, kütüphaneleriyle, aldıkları maaşlarla geçim

¹⁵¹Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 4, S.1, İstanbul 2002, s. 70- 71.

¹⁵² Esin Kâhya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", *Erdem*, C.3, S. 8, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 496-497.

¹⁵³ Konu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz: Ahmet Yüksel, "Osmanlılarda Otopsi", *Bellekten*, C.LXXVII, S.280, Ankara 2013, s. 875-910.

¹⁵⁴ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s.17.

kaygısından kurtularak kendilerini mesleklerine veren müderrisler ve yardımcılılarıyla, aldıkları burslar ve kaldıkları yurtlarla kendilerini bağımsız öğrenime vermek imkânını bulan öğrencileriyle varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁵⁵ Dolayısıyla medrese gelirlerinin tespitinde vakıf sisteminin medreseler çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir.

Vakfın İslam hukuk terminolojisindeki karşılığı bir malı veya mülkü satın almamak kaydıyla bir hayır işine bağışlamaktır.¹⁵⁶ İslam ve Osmanlı vakıf hukukuna göre, vakfi yapan şahıs, vâkif; vakfa konu olan mal, mevkûf; gayrimenkul vakıf mallar, akar; vakıf malların geliri galle; vakıf mallardan yararlananlar, meşrûunleh, meşârif-i vakıf, mürtezika¹⁵⁷ veya ehl-i vezâif olarak adlandırılmaktadır. Vakıf işletmecisine müteveli, buna vekâlet eden şahsa ise, kâim-makam-ı müteveli denmektedir. Vakıf işlerini gören ikinci derecedeki personel, kayyım-ı vakıfdır. Mütevellinin tasarruflarını denetleyen şahsa, nâzır-ı vakf veya müşrif-i vakf denmektedir. Mali işlere bakan görevli için, câbi-i vakf sıfatı kullanılmaktadır. Vakıfdaki diğer hizmetlilere, hademe-i vakf adı verilmektedir. Vakıf gelirlerinden alınan pay, vazife; vakıftan kiralanan yerde ticaret ve sanat yapma ise, gedik olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁸ Vakıflar tarih boyunca, pek çok alanda insanlara hizmet vermiştir. Bu alanlar arasında, yoksullara yardım etmekten, açları doyurmaya, esirleri satın alarak özgürlüklerine kavuşturmaya, fakir kızlara çeyiz temin etmekten, kimsesizleri ve fakirleri korumaya, hatta insanların hayvanlarını otatabilecekleri meralar temin etmeye, cadde ve sokakları temizlemeye kadar uzanmaktadır.¹⁵⁹

Vakıfların bu tip sosyal işlevlerinin incelenen yüzyılda da hayatiyetini sürdürdüğü söylenebilir. Bu durmun yabancılar tarafından da dile getirilmesi anlamlıdır. Örneğin 1747–1762 yıllarında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçi James Porter kaleme aldığı *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks* adlı eserinde o dönemde Osmanlı yönetiminde olan Mekke ve Medine hakkında verdiği bilgiler arasında bu bölgenin muazzam gelirlerinden bahsederek, bu

¹⁵⁵ Hasan Şahin, “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 1999, s. 254-255.

¹⁵⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s.577.

¹⁵⁷ Vakfın gelirinden maaş ve tayin alanlar hakkında kullanılan bir tabir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 625.

¹⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yay., Ankara 1987, s.215-265.

¹⁵⁹ Nazif Öztürk, “Aile Vakıfları”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, C. III, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1991, s.1032.

muazzam gelirin önemli bir kısmının vakıflar için harcandığına dikkat çeker. Onun verdiği bilgilere göre camilerin lambaların yağlanması gibi en ufak işlerinden, tamir edilmesine ve güzelleştirilmesine kadar, ayrıca mescid, medrese, devlet okulları, imaretler, hasta, çaresiz ve deliler için faaliyet gösteren hastaneler de bu muazzam gelire finanse edilmektedir. Buralara bakan hizmetlilerin de ücretleri yine vakıflar vasıtasıyla ödenmektedir.¹⁶⁰ Porter'ın ifadeleri Osmanlı toplumsal ve iktisadi yaşamında hatırı sayılır bir yeri olan vakıfların, yine bu iki sahadan bağımsız düşünülmemeyecek olan eğitim alanında da vazgeçilemez ağırlığını çalışmanın ilgilendiği asırda da devam ettirdiğini göstermektedir. Bu nedenle vakıflara daha yakından bakmak medreselerin finansmanı hususunun daha iyi anlaşılması açısından elzemdir.

Bilindiği üzere Osmanlı toplumsal yaşamında vakıf kurma hakkı herkese aittir. Bir sultan, sıradan bir insan, dul bir kadın veya önemli bir tüccar ya da bir devlet adamı vakıf kurabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıfların büyük kısmı özel kişiler tarafından kurulmuş olmakla birlikte sultanların ve üst düzey devlet görevlilerinin kurduğu hayır müesseseleri toplam içinde küçük bir oran teşkil etmektedir. Fakat onların kurduğu vakıfların sayısı az da olsa mâlî hacmi diğerleriyle kıyaslanmayacak ölçüde büyüktür.¹⁶¹ Ancak bu durum her zaman da genel geçer bir özellik olarak kabul edilemez. Şerife Eroğlu Memiş tarafından yapılan bir çalışmanın verileri bu noktada istifadeye açıktır. Buna göre 18. yüzyılda Edirne'de kurulan ve vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mevcut olan 49 vakfiyeye göre, vakıf kurucularının, % 67'si askeri, % 12'si reayadır. Vakfiyelerden mesleği ve ünvanı belirtilmeyen vakıf kurucularının oranı % 6'dır. 18. yüzyılda vakıf kurucuları arasında hiçbir köylüye rastlanmamaktadır. Tüccar ve zanaatkârlar ise, bütün vakıf kurucuları arasında ancak % 4'lük bir orana sahip olabilmüşlerdir. 18. yüzyılda ehl-i örf grubuna mensup vakıf kurucuları bütün gruplar arasında % 20'lik bir orana sahiptir. Ayrıca bu dönemde müderris, hoca, fakih, kadı, şeyhülkurrâ gibi mesleklere sahip ilmiye mensupları da vakıf kurmuşlardır. Bu döneme ait bir örnekte, Hacı Hallac Mahallesi sakinlerinden müderris Seyfullah Efendi tarafından kurulan vakıfta,

¹⁶⁰James Porter, *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, Vol. I, Dublin 1768, s. 37.

¹⁶¹ Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 2.

içerisinde iki adet bahçıvan odaları, iki ahır, bir sayeban¹⁶², fevkani bir oda, bir sofa ve divanhane, bir büyük su dolabı ve meyve bahçeleri bulunan on dört dönüm bahçe vakfettiği ve bu bahçenin gelirlerini de kendisi, sonrasında ise ailesine ve nesli kesildiğinde ise Medine-i Münevvere fakirlerine iletilmesini şart koştuğu görülmektedir.¹⁶³ Burada şu tespiti de aktarmak gerekmektedir ki, 18. yüzyıla ait 330 vakfiyenin iktisadi anlamda sınıflandırıldığı bir çalışmada bu dönemde Osmanlı ülkesinde kurulan vakıfların %10,4'ü medreselere aittir.¹⁶⁴ Darülhadis, Darulkurra, kütüphane ve mektepten oluşan diğer eğitimle alakalı birimler eklendiğinde bu kurumların tüm incelenen vakıflar içindeki sayıca oranı %30'a kadar varmaktadır ki bu da vakıfların eğitime olan ilgisini 18. yüzyılda da yoğun bir şekilde devam ettirdiğine işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, vakıf kaynaklarının en ehemmiyetlisi arazilerdir ki bunlar arasında arsa, bağçe, bostan, tarla, çiftlik, köy, çeşitli mukataalar¹⁶⁵ ve maden ocakları yer almaktadır. Vakfa konu olan diğer unsurlar meskenler, iktisadî kuruluşlar ve kamu hizmetleri için kiralanmış vakıf binalarıdır.

Bir vakıf kurumu olarak cami, okul, kütüphane, çeşme, mezarlık, yol gibi olan vakıf gayrimenkuller zengin fakir ayırt etmeden tüm toplumun kullanımına açıkken, her türlü gideri vakıf yoluyla karşılanan okullar, aş evleri ve hastane gibi vakıf gayrimenkullerden zenginlerin yararlanıp yararlanamayacağı vakfiyelerinde yazan şartlara bağlıdır.¹⁶⁶ Medreselerde vakfiye, medreselerin hukukî manada kuruluşunu sağlamak ve vakfedilen malları tespit ederek, bunların geliriyle medresenin bakımı, müderris, öğrenci ve diğer görevlilere verilecek günlük maaş ve burslarının temini ve diğer masrafların karşılanması için düzenlenmiştir.¹⁶⁷ İşte özellikle selâtin vakıflarına bağlı olanlar daha düzenli ve kayıtlı olmak üzere

¹⁶² Gölgelek. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 922.

¹⁶³ Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler", *Vakıflar Dergisi*, S. 36, VGM. Yay., Ankara 2011, s.70-71-72 vd...

¹⁶⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Önder Matbaası, Ankara 1982, s. 39.

¹⁶⁵ Bu birimlerin anlamları ve vakıflar içisinden önemi için bkz: Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK. Basımevi, Ankara 2003, s. 98-102.

¹⁶⁶ Erhan Yavuz, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.19.

¹⁶⁷ Mehmet Emin, Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya, 2010, s.55.

Osmanlı eğitim sisteminde medreseler büyük oranda vakıflar tarafından finanse edilmişlerdir. Vakıf muhasebe kayıtları ya da vakfiyeler bu noktada kendilerine bağlı medreselerin mali açıdan nasıl desteklendiğine dair önemli veriler içermektedirler. Bu hususta örnek olması bakımından, 18. yüzyılda çok büyük bir vakıf kuran Sultan III. Mustafa'ya ait 1764 tarihli vakfiyede medrese ve vakfa ait diğer kurumların ihtiyaçları için en ince ayrıntıların dahi düşünüldüğü görülmektedir. Zira bu teferruatlı liste oldukça uzun tutulmuş olup şu şekildedir:

Tablo 6: III. Mustafa Vakfı'nda Verilen Fodula ve Yemek Miktarları¹⁶⁸

Vakıf Çalışanı	Yevmi Olarak Verilen Fodula	Yevmi Olarak Verilen Yemek
Kaimimakam-ı Müteveli	20 adet	-
Vakıf Kâtibi	15 adet	-
Kâtib-i Ruznâme	10 adet	-
Câbi	4 adet	2 öğün
Kâtib-i Müşârehe	4 adet	2 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami Hatibi	4 adet	2 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami İmamı	4 adet	2 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami 2. İmamı	3 adet	1 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami 3. İmamı	3 adet	1 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami Vâizi	5 adet	2 öğün
Laleli Çeşme Yanındaki Cami 6 Vâiz	4'er adet toplam 24	2'şer öğün toplam 8
Şeyhülkurrâ	5 adet	2 öğün
Müderriş	8 adet	4 öğün
3 Dersiam	5'er adet toplam 15	2'şer öğün toplam 8
Fethhan	2 adet	1 öğün
Mülkhan	2 adet	1 öğün
9 Buharihan	2'şer adet toplam 18	1'er öğün toplam 9
Sermahfil ¹⁶⁹	3 adet	1 öğün
9 Müslimhan	2'şer adet toplam 18	1'er öğün toplam 9
3 Aşırhan	2'şer adet toplam 6	1'er öğün toplam 3
9 Devirhan	2'şer adet toplam 18	1'er öğün toplam 9
Sermahfil-i Devirhan	3 adet	1 öğün
Naathan	3 adet	1 öğün
Tarifhan	3 adet	1 öğün
9 Nakkal-i Fodula	2'şer adet toplam 18	1'er öğün toplam 9
Ferraş-ı Havlu-yı İmaret	2 adet	1 öğün
Ferraş-ı Matbah	2 adet	1 öğün
Ferraş-ı Me'kel	2 adet	1 öğün
Me'kel Bevvabı	2 adet	1 öğün
Ambar-ı Hintâ	2 adet	1 öğün
Hammal-ı Dakik	2 adet	1 öğün
İmaret-i Bevvab	2 adet	1 öğün
İmaret-i Sakçı	3 adet	1 öğün
Taşşuyan ?	3'er adet toplam 6	1'er öğün toplam 2

¹⁶⁸ VGMA, Defter No: 642, s.39-40.

¹⁶⁹ Müezzin Başının yardımcısı demektir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 187.

Ambar-1 Zahire	3 adet	1 öğün
Mütevelli Odası Mustahfız ve Ferraş	4 adet	2 öğün
Sergi Duacı	3 adet	1 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami İmamı	2 adet	1 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Hatibi	2 adet	1 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Devirhanı	1 adet	-
Valide Hanı Karşısındaki Cami Vâizi	3 adet	1 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Ser Müezzini	2 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Devirhanı	1 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Bevvabı	1 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Müezzini-i Sânis	2 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Kayyımı	1 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Devirhanı	1 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Ferraş	1 adet	2 öğün
Valide Hanı Karşısındaki Cami Sirâce-i Minareci	2 adet	2 öğün
10 Medrese, Darülhadis ve Zaviyede bulunan 85 Hücreye	2'şer adet toplam 170	
4 Zaviyeye	42 adet	
III. Mustafa Medresesinin 9 Hücresinde Bulunan 18 Talebeye	2'şer adet toplam 36	1'er öğün toplam 18
TOPLAM	518 adet	130 öğün

III. Mustafa Vakfına ait imaret harcamalarını gösteren tablo aşağıdaki şekildedir:

Tablo 7: III. Mustafa Vakfı İmaret Harcamaları¹⁷⁰

	Keyl (Ölçek) ¹⁷¹	Kıyye (1282 gr.) ¹⁷²	Dirhem (Yaklaşık 3 gr.) ¹⁷³	Çeki(Yaklaşık kg.) ¹⁷⁴	225
Dakik-i Has (Un)	Fodula için Yevmî: 15 Senevî: 5390				
Urz-i Mısırî	Sabah Çorbası için Yevmî: 2,5 Senevî: 810 Pilav ve Zerde için Yevmî: 12 Senevî: 960				
Rugan-ı Sâde (Tereyağı)		Sabah Çorbası için Yevmî: 2,5 Senevî: 810 Akşam Çorbası için Yevmî: 2,5 Senevî: 690 Pilav ve Zerde için Yevmî: 26			

¹⁷⁰ VGMA, Defter No: 642, s.39-40.

¹⁷¹ Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 514.

¹⁷² Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 519.

¹⁷³ Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 369.

¹⁷⁴ Değişmez bir standardı olmayan çeki farklı yer ve zamanlarda farklı değerler almıştır. 1180 (1766) tarihli bir İstanbul şer'iyeye sicilinden anlaşıldığına göre o yıllarda resmi çeki 176 vukıyye (okka) değerindedir. 1 okka 1283 gr. Olsuğuna göre 1 çeki hemen hemen bu ağırlığa denk gelmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Çeki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 251.

Senevî: 2028		
Hınta (Buğday)	Akşam Çorbası için Yevmî: 2,5 Senevî: 690	
Asel-i Musaffa (Süzme Bal)	Zerde için Yevmî: 32 Senevî: 2496	
Lahm-ı Ganem (Koyun Eti)	Pilav ve Zerde için Yevmî: 5 Senevî: 1950 (48 gün)	
Safran	Pilav ve Zerde için Senevî: 19,5 (78 gün)	Pilav ve Zerde için Yevmî: 100
Nemek (Tuz)	Pilav, Zerde ve Çorba için Yevmî: 15 Senevî: 266 (354 gün)	
Fülfül(Biber)	Senevî: 11 (354 gün)	Yevmî: 15
Nohut	Yevmî: 7,5	Senevî: 133 (354 gün)
Soğan	Yevmî: 5,5	Senevî: 1770
Hatap (Odun)		Pilav ve Zerde için Yevmî: 3 Senevî: 234(78 gün) Çorba ve Ekmek için Yevmî: 5,5 Senevî: 1947 (345 gün)

Tablolardan anlaşıldığı üzere büyük bir vakıf kuran III. Mustafa, vakfın tüm çalışanlarına, medrese personeline ve öğrencilerine her gün ekmek ve yemek vermektedir. Kime ne kadar ekmek, kime kaç öğün yemek verileceği tüm ayrıntılarıyla vakfiyede belirtilmiştir. Buna göre dokuz hücreli bir medresede on sekiz öğrenci barınmaktadır ve bu öğrenciler için günde her birine ikişer adet fodula ve birer öğün yemek verilmektedir. İkinci tablodan anlaşıldığı üzere öğrenciler dâhil tüm medrese personeli ve vakıf çalışanları sabah ve akşam çorba içmekte, akşam çorbanın yanında etli pilav ve zerde de ikram edilmektedir. Bunun dışında nohut için de bir bütçe ayrılması yemek olarak veya pilav için nohutun kullanıldığını göstermektedir.

Tablo 2'nin verilerinde gibi 87 kişilik akademik ve idari/hizmetli kadrosu yanında 18 kişilik öğrenci mevcudunun vakıf sayesinde iktisadi olarak ayakta kaldıkları görülüyor. Sadece bu tablo bile Osmanlı eğitim sistemi ile ekonomik yapının ne denli iç içe geçtiğini göstermeye kâfidir. Öğrencilere günde 2 adet ekmek yanında birer öğün yemek verildiği anlaşılırken bu uygulamanın, önceki yüzyıllardan gelen bir âdet olarak varlığını sürdürdüğü söylenmelidir. Bir selâtin vakfının

medresesinde 18. yüzyılda sadece bir müderrisin istihdam edilmesi de burada kayda değer bir durum olarak anılmalıdır. Sayıları yüzü aşan medrese müntesipleri içinde sadece ona günde 4 öğün yemek verildiği de dikkat çekici bir başka durum olarak kayıtlara yansımıştır. Bu durum herhalde kendisinin medresenin en değerli üyesi olduğunu açık bir göstergesi sayılmalıdır. Bunun yanında üç kişilik dersiam kadrosu da medresedeki eğitim faaliyetlerini vakıf katkısı ile sürdürmekte ve onlar da günde iki öğün yemek ile desteklenmekteydiler.

Yine bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı medrese sisteminde vakfiyeler gerçekte eğitim sistemin de düzenli işlenmesini sağlamaktadır. Vakıflardan ve onların ekonomik yapılanmalarından bağımsız düşünilemeyen bu sistemde, söz konusu olan selâtin vakıfları ve başkent olduğunda bu yapılanmaların büyük akarata hükmettikleri açıktır. Bu geniş vakıf komplekslerinin içerisinde yer alan medreselerin bağlı buldukları vakıfların gelirleri ile ayakta kalıyor olmaları kendileri açısından taşradaki çağdaşlarına göre oldukça önemli bir avantaj sayılabilir. Örneğin İstanbul'daki Sultan Selim Han-ı Kadim Evkafı bünyesinde yer alan medresenin 18. yüzyıla ait bir muhasebe defterine yansıdığı üzere vakfın çeşitli gelir kalemlerinden elde ettiği meblağın yaklaşık beşbuçuk milyon akçe hesaplanmış olduğu görülür.¹⁷⁵ Bu kalemler içerisinde örneğin mukataaya verilen yerler arasında çeşitli köylerin yanı sıra bir adet mandıranın da yer almış olması nedeniyle bu vakfın medresesinde eğitim gören öğrencilerin ihtiyaçlarınının karşılaması konusunda öz kaynakların da yardımcı olduğunu düşünmek mümkündür.

İstanbul'da bulunan Sultan Bayezid Medresesi gelirleri arasında da çeşitli mukataalar, hamam, dükkân, bahçe, çömlekçiyan ve Yahudi evleri'nin olduğu vakıf muhasebe defterlerinden anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ Aynı şekilde Sultan Ahmed Medresesi gelirleri arasında çeşitli icareler, hamamlar, dükkânlar bulunmaktadır.¹⁷⁷ Sultan Süleyman Han'ın Çorlu'da yaptırdığı medresenin de dâhil olduğu vakfın geliri, 1714 yılı vakıf muhasebe defterine göre toplam 285.400 kuruştur. Bu gelirler arasında hamam, kervansaray ve çeşitli dükkânlardan elde edilen kira gelirleri 21.000 kuruş iken, vakfın mukataa gelirleri 264.400 kuruştur.¹⁷⁸ Beşiktaş'ta, Kaptan-ı derya

¹⁷⁵ BOA., EV. HMH. d, 1201, 1113/1701-1702.

¹⁷⁶ BOA., EV-HMH. d 1202, 1113-1114/1702-1703.

¹⁷⁷ BOA., EV-HMH. d 1205, 1115/1703.

¹⁷⁸ BOA., EV.HMH.d., 1957, Safer 1126/Şubat- Mart 1714.

Hayreddin Paşa'nın yaptırdığı medrese ve mescidi evkafına ait İstanbul'da, Zeyrekbaşı'ndaki Çinili hamam olarak bilinen Çifte Hamam'ın kira gelirinin de bulunduğu İstanbul ahkâm defterlerinde geçen bir hükümden anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

1704 tarihli bir belge ise, Vezir-i âzam-ı sâbık Hüseyin Paşa'nın (ö. 1702)¹⁸⁰ İstanbul'da bina eylediği medrese ve türbe evkafı hakkında bilgi vermektedir. Belgede geçen bilgilere göre medreseye vakfedilen yerler arasında Mihâliç Kazası'na bağlı Eğir Çıban Mukataası'nın dokuz aded köyünden elde edilen arazi gelirleri bulunmaktadır. Bu köylerin ahalişi tekâlif-i örfiye ve şakkadan mu'af idiler. Zira belgeye konu olan husus tam da budur. Köylerin ahalişi vergiden muaf olmalarına rağmen kendilerinden vergi talepedilmekte, bu haksızlığın giderilmesi için arzuhal sunmaktadırlar. Arzuhale verilen cevaptan anlaşıldığına göre, sözkonusu evkaf kayıtları incelenmişve Mihaliç kadısı, ahalinin mağduriyetinin giderilmesi hususunda gerekenin yapılması için uyarılmıştır.¹⁸¹ 5 numaralı Sivas Ahkâm Defterinde ise Yağıbasan Medresesi gelirleri arasında Sultan Hamamı olarak bilinen Çifte Hamamın arsasının yer aldığı ifade edilmiştir.¹⁸²

1721 tarihli belgede de bir 18. yüzyıl medresesinin hangi kaynaklardan beslenerek ayakta kaldığına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre: Maraş şehrinde kurulu bulunan Alaüddevle Vakfı'na bağlı İmaret-i Nebeviye ve Kudus-ı Şerif Medresesi için şu gelir kaynakları ayrılmıştı:¹⁸³

- Karaağaç ve kal'a-i Zeytün isimli köylerdeki 153 gayr-i Müsliminin 50'şer akçeden toplam 7650 akçelik cizye ödemeleri;

Alaüddevle Medresesi Vakfı için:

- Venik ve Kal'a-i Zeytün gayr-i Müslimlerinin 135 neferinden, 50'şer akçeden elişer akçeden toplam 6750akçelik cizye malı olmak üzere

-Toplam: 14.400 akçe.

¹⁷⁹ İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, 37/379/1544'den nakleden Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri*, s. 292.

¹⁸⁰Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük kardeşi Hasan Ağa'nın oğludur. 13 Eylül 1697- 22 Eylül 1702 tarihleri arasında veziriazamlık görevinde bulunmuştur. Bkz. Münir Aktepe, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,s. 8-9.

¹⁸¹ BOA., AE. SAMD. III, 172/16806, 3 Zilkade 1115/9 Mart 1704.

¹⁸²BOA., A.DVNS, AHK.SS,d.00005 (5 Numaralı Sivas Ahkam Defteri), Sayfa 169, Evail-i Cemaziyelahir 1167, Mart 1756.

¹⁸³ BOA., C.MF. 72/3551, 28 Şevval 1133/22 Ağustos 1721.

Alaüddevle Vakfı'nın bahsedilen gelirleri Osmanlı medrese sisteminin mali açıdan sıkıntısız yürütülebilmesi açısından gelir kaynaklarının ne denli çeşitlendirilebileceğine dair iyi bir örneklik teşkil etmektedir. Bir medresenin mali açıdan desteklenmesi sürecinde gayr-i Müslimlerin cizye ödemelerinin yer alması da Osmanlı toplumsal dokusunu oluşturan unsurların iç içe geçmişliğine dair başka bir ayrıntı olarak burada anılmalıdır.

Medreselere finansal destek olarak cizye ile beraber öşür ve harac gelirlerinin de bazen tahsis edildiği görülmektedir. Medrese vakfı gelirlerine sahte berat alarak el koymak istenmesine karşı çıkararak 1735 tarihli bir arzuhal yazan Kastamonu Sancağında Azdavay kazasında Akçay'da bulunan Hacı Mehmed Muhyiddin Medresesi'nin müderrisi Abdullah, arzuhalinde medreseye ait vakıf arazilerini belirtmiştir. Buna göre: "*Hoşalay Nahiyesinde Korkutlar ve der-karye-i Aysod ve der-karye-i Tumu ve der-karye-i Minay ve der-karye-i Kotkuz ve der-karye-i Şemine ve der-karye-i Şarabana ve karye-i Kozlusekü ve der-karye-i Sadiye*" medrese vakfına ait arazilerdir ve yine arzuhalde geçen: "*ve bunların öşri dahi mezkûrlarındır*" ifadesi ile de adı geçen yerlerin öşür vergilerinin medreseye vakfedildiği görülmektedir.¹⁸⁴ Konya'da ise Karatay-ı Kebir Medresesi gelirlerinin müsakkafât¹⁸⁵ ve öşür vergisi olduğu 24 Mayıs 1740 tarihli yine bir arzuhalde anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Yine Halep'de bulunan Kartaca Medresesi gelirleri arasında Özi nahiyesine bağlı Yedinna adlı köyün öşür ve harac vergisi tamamen medreseye aittir.¹⁸⁷ 1794 tarihli ve bazı mütegalibelerin medrese gelirlerine haksız yere el koymasının medrese müderrisi tarafından şikâyet edildiği bir arzuhalde de, Erzincan'da bulunan Darülilim Medresesi gelirleri arasında Dedeköyü adlı köyün öşür vergilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

1781 tarihli bir belgede Nefs-i Marmara köylerinin resm-i çift, resm-i dönüm, resm-i bennak ve resm-i mücerred gelirlerinin Halime Hatun¹⁸⁹ Vakfı'na ait olduğu açıkça belirtilmiştir. Halime Hatun bir cami, bir medrese ve bir

¹⁸⁴ BOA., C.EV., 517/26142, 29 Receb 1137/ 13 Nisan 1725.

¹⁸⁵ Üzeri dam ile örtülü olan yerler. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, ,s. 626.

¹⁸⁶ BOA., AE.SMHD.I., 65/4197, 27 Safer 1153/ 24 Mayıs 1740. "*Medine-i Konya'da vâki Karatay-ı Kebir Medresesinde bâ- berât-ı âlişân müderrisi olup yine Karatay-ı Kebir Vakfının nükûdu olmayıp müsakkafâtı olup.*"

¹⁸⁷ BOA., AE. SAMD. III. 132/12890, 29 Zilhicce 1139/ 17 Ağustos 1727.

¹⁸⁸ BOA., AE. SSLM. III, 198/11861, 25 Ramazan 1208/26 Nisan 1794.

¹⁸⁹ Belgede Halime Hatun'un Eğri Fatih Sultan Mehmed Han'ın dadısı olduğu belirtilmektedir.

imareten müteşekkil bir vakıf kurmuştur. Belgeye göre vakfın gelirleri şu şekildedir.¹⁹⁰

Tablo 8: Halime Hatun Vakfı Gelirleri

Çift	Dönüm	Bennâk	Mücerred
3	2	1	45	32
Resm	Resm	Resm	Resm	Resm
99	115,5	8,5	1540	192
Öşr	Öşr	Sair	Öşr-i sülük	
Hınta	Şair	100	300	
Müd	Müd			
30	40			
Kuruş	Kuruş			
2800	2800			
Yekûn: 48.137 Kuruş				

Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, zengin bir gelir kaynağına sahip olan bir diğer medrese de Konya’da bulunan Kütüphane Medresesi’dir. Girit kökenli fakir bir aileden gelen ve III. Selim’in annesi Valide Sultan’a kethüda olan Yusuf Ağa’nın, Vehhâbi istilası nedeniyle yarıda kesmek zorunda kaldığı hac vazifesinden dönüşte Konya’da ikamet ettiği sırada 1797 yılında yaptırdığı Kütüphanâ Medresesi, on hücre, bir derslik ve bir kütüphaneden oluşmaktadır. Medreseye vakfedilenler arasında iki yüz altmış dokuz cilt kitaptan başka, Atina’da çok sayıda zeytin ağacı, bağ ve bahçeler, Midilli Adası’nda içinde bağ, bahçe ve hamamın bulunduğu büyük bir konak, zeytin değirmenleri ve dükkânlar bulunmaktadır.¹⁹¹ Bu örnek de medreseler ile gelir kaynakları arasında fiziksel bir yakınlık olmasının sorunlu olmadığını kaydeden oldukça değerli bir başka örnek olarak sayılabilir.

18. yüzyıla ait olan ve bir hayli zengin gelire sahip olan bir başka vakıf örneği de Kara Osman zâde Hacı Mustafa Ağa’ya âit, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Haremeyn Vakfiye Defterleri’nde bulunan üç vakfiyedir. Bu vakfiyelerden birincisi 10 Muharrem 1160 (22 Ocak 1747), ikincisi 11 Cemaziyü’i- evvel 1164 (7 Nisan 1751), üçüncüsü de 25 Şevval 1165 (5 Eylül 1752) tarihlidir. Hacı Mustafa Ağa, kendi köyü olan Manisa’nın Palamut ilçesine bağlı Yaya karyesinde bir cami ile bunun avlusuna bir de medrese yaptırmıştır. İzmir’in Kasab

¹⁹⁰BOA., C.EV., 292/14858 12 Cemaziyevvel 1195/6 Mayıs 1781.

¹⁹¹ Sarıkaya, “Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Sufiler ve Âlimler”, s.174.

Hızır mahallesinde bulunan üç Freng hânesi ile bir mumhânesini ve yine İzmir'in Câmi'-i atik mahâllesinde olan bir hanı ve yedi dükkânı ile üç Yahudi hânesini; Manisa'nın Yar-Hasend mahâllesindeki sebze bahçesi ile kiremidhânesini; Alacahamam yanındaki iki odalı ve elli iki dükkânı diğer bir hanını; Koza Loncası'nın güneyinde bulunan yağhânesini; Karaköy sokağındaki kahvehânesi ile iki dükkânını; Palamud nahiyesinde mevcut iki sudeğirmenini; bunların dışında Yenki ve Kemalpaşa'da bulunan birer sudeğirmenini; Süleyman Obası ile Dereköy ve Belen'de olan birer yağhânesini bu câmi ile medresesinin masraflarını karşılamak üzere vakf etmiştir. Hacı Mustafa Ağa'nın, vakfettiği bu kadar çok malın gelirinden ise, câmide hatib ve vâ'iz olanlara günde onar akçe, câmiin kandillerinin yakılması için yağ parası olarak günde beş akçe, medresenin müderrisine günde yirmi akçe, vakfın nâzırına nezâret ücreti olarak günde yedi akçe, câbiye beş ve kâtibe de sekiz akçe verilecektir. Ayrıca bahis konusu medresenin odalarında oturan öğrencilerden her birine dahi günde üçer akçe ödenecektir. Ücret-i tevliyet ise onar akçedir.¹⁹²

Hacı Mustafa Ağa'nın, 7 Nisan 1751 (11 Cemâziye'l-evvel 1164) tarihli ikinci vakfiyesinden ise, onun sonradan Manisa'nın Küçük Çırasatlar mahallesinde bir de müceddeden Sıbyan mektebi yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mustafa Ağa, bu sıbyan mektebi ile cami ve medresesinin masraflarını karşılamak üzere, bilâhira, İzmir'de, Manisa'da ve Turgudlu'da bulunan daha birçok emlakını, bu hayır müesseselerine vakfetmiştir. Hacı Mustafa Ağa'ya âit 5 Eylül 1752 tarihli vakfiyede ise, bir kısım yerlerin, Manisa'daki sıbyan mektebine vakfedilmiş olduğu, fakat bunların gelirinden, sâdece yevmî on akçesinin mektebin muallimine verilerek, geri kalan paranın, Mustafa Ağa'ya âit bulunduğu husûsları kayıtlıdır.¹⁹³

Yine bu yüzyılda Şeyh İbrahim b. Kasım'a ait vakfiyeden elde edilen bilgilere göre vâkıf, 1726 tarihinde Urfa'da büyük bir dersihâne, müderris için bir ikâmetgâh, talebeler için ikişer kişilik dokuz hücre, bir Kur'an mektebi, bir havuzdan müteşekkil bir medrese inşa ettirmiştir. Bu kuruluşun işlemesi için de dokuz bahçesini, bir kavaklığını, onyediyü dükkânını, üzerlerinde yirmibeşbin üçyüz asma dikili dört tarlasını, yediyüz zeytin ağacı bulunan bir zeytinliğini ve üç çiftliğini

¹⁹² Münir Aktepe, "Manisa A'yânlanndan Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, S. 9, PYS Vakıf Sistemi Matbaası, Ankara, 2006, s. 372.

¹⁹³ Aktepe, "Manisa A'yânlanndan Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma", s. 373.

vakfetmiştir. Bu mülklerden bâzıları Urfa'da ve diğerleri bu şehrin muhtelif köylerinde bulunmaktadır. Vâkıfın şartlarına göre, bu vakfın personeli, vâkıfın çocukları arasından tâyin edilecek ve evlâdları biribirinin yerine geçeceklerdir. Şüphesiz bunlar hizmetleri karşılığında ücret alacaklardır. Meselâ, müderrise her ay altıyüz akçe ödeme zorunluluğu vardır. Ayrıca vakfın gelir fazlası, İslâmî miras hukukuna göre, vâkıfın çocukları arasında paylaşılacaktır. Personel arasında, âileye yabancı olanlar sâdece su nâzırı, kapıcı ve medresenin onsekiz talebesi olup, bunların toplam aylık ücreti bin ikiyüz otuz akçedir. Bu demektir ki, vakfın bir hayli zengin gelir kaynaklarına nazaran son derece az gözükken bu miktar dışında, vakfın diğer bütün gelirleri vakıf kurucusu âilenin fertleri eline geçmektedir. Yarı âilevi vakıflarda âilenin menfaatlerini son derece büyük olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁹⁴

Medreselerin bağlı olduğu vakıf yeterli olmadığı durumlarda medresenin giderleri için başka çareler düşünülmüştür. Örneğin 13 numaralı ve 1727-1730 tarihli mühimme zeyli defterinde geçen bir hükümde belirtildiği üzere, Gence muhâfızı vezîr Mustafa Paşa'nın Allâh rızâsı için yaptırdığı câmî ve medreseye vakfettiği gelirler masraflara yeterli gelmediğinden Gence Sancağı'na bağlı Hânîkâh Karyesi de medreseye vakfedilmiştir.¹⁹⁵

Buraya kadar verilen örnekler üzerinden, medreseleri de bünyesinde barındıran bazı vakıfların kalburüstü düzeydeki mali kaynaklara hükmettiği görüldü. Toprak gelirlerinden dükkân kiralarına öşür ve cizye gibi güçlü vergi ödemelerinden zeytinlikler gibi endüstriyel tarıma dönük yatırımlara kadar birçok gelir kaynağının vakıflara ve dolayısıyla medreselere aktarıldığına şahit olundu. İmparatorluk klasik düzeninin her alanda olduğu gibi vakıflar alanında da pek tesirinin kalmadığı ve sistemin işleyişinde çeşitli aksaklıklara aynı yüzyılda sıklıkla rastlanıldığı halde 18. yüzyılda vakıfların medreseleri finansal açıdan çok güçlü şekilde desteklemeye devam ettikleri söylenebilir. Burada örnekleri geçilen medreselerin bağlı oldukları vakıfların sahiplerinin bir kısmının bizzat sultan ve ailesi ya da onlarla resmi bağı olan kimseler ya da ağa ünvanı hasebiyle belli bir mali güce sahip şahıslar olduğu da

¹⁹⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Önder Matbaası, Ankara 1982, s. 29-30.

¹⁹⁵ Zeynep Kurt, *13 Numaralı Ve 1727-1730 Tarihli Mühimme Zeyli Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 185.

unutulmamalıdır. Dolayısıyla Osmanlı devlet ve toplum düzeninin hasar gördüğü ve merkezi gücün eskisi kadar taşrada hissedilmediği bir süreç olsa da bahsedilen dönemde vakıfların ayakta kalabilmeyi ve medreseleri desteklemeyi sürdürdükleri iddia edilebilir. En azından bu durum arkalarında güçlü siyasi ve ekonomik desteği olanlar için geçerlidir denilebilir.

Tüm bunlara rağmen 18. yüzyılın başlarından itibaren vakıflarda yolsuzlukların yapıldığı anlaşılmaktadır. Vakıf gelirlerinin artması sonucu, bazı mütevellilerin gelirleri israf etmeleri, hatta son dönemlerde müteveli ve nâzırların kendi hırs ve şahsi menfaatleri doğrultusunda harcamaları, vakıf aleyhine işbirliği yapmaları gibi yolsuzluklar çoğalmıştır. Gerek Osmanlı Devleti'nin savaşlar sonrası uğradığı harabiyet ve gerek bazı vakıfların eskimesi ve hatta bazı vakıfların hayır şartının ehemmiyetini kaybetmesi sonucu vakıf müessesesinin hukuki mahiyetinde bazı düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. İcare (kira) mukataa, gedik¹⁹⁶ ve istibdal¹⁹⁷ usulleri bu dönemde ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Dolayısıyla bu sorunlar medreseleri de yakından ilgilendirmiş, onlar da söz konusu rahatsızlıklardan doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmişlerdir.

Vakıf sistemindeki bu aksaklıklara örnek olarak, Aksaray'da Zinciriye Medresesi ile ilgili Devlet Arşivlerine ait 1733 tarihli bir belge gösterilebilir. Belgede Saray-ı Atik teberdarlığı emektarlarından Ahmet Efendi'de olan iki akçe ile Öreke Suyu ve Akhisar karyelerinde yapılan ziraatin salyanelerini toplama görevi, medresenin yirmi beş akçe ile müderrisi ve iki akçe ile tevliyet ve cibayet görevlerini yürüten, Mustafa Mısrî tarafından alınmıştır. Ayrıca, Mustafa Mısrî talebelere ait olan 25 akçelik karye salyanelerini de bir şekilde almış, Ahmet de bu durumun düzeltilmesi için kadıya bir arz sunmuştur.¹⁹⁹ Aynı belgeden anlaşıldığına göre, yirmi seneden daha fazla bir zamandır medresenin müderrisi ve mütevellisi olan Mevlana Ahmet, 1716'da ölmüş, yerine oğlu Müftizade Mehmet geçmesi gerekirken, Müftizade Mehmet görevleri kendi üzerine berat ettirmek için İstanbul'a gittiği sırada, Mustafa Mısrî daha önce davranarak İstanbul'a gitmiş ve bu görevleri

¹⁹⁶ Osmanlı hukukunda imtiyaz ve inhisar esasına dayanan tasarruf hakkı anlamında bir terim. bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, ,s. 656.

¹⁹⁷ Vakfi mülk ile mübadele etme anlamında kullanılan terim. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, ,s. 96.

¹⁹⁸ Adnan Ertem, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 37, VGM. Yay., Ankara 2011, s.28-29.

¹⁹⁹ BOA., C. MF., 111/5521, 19 Rebiülevvel 1146/30 Ağustos 1733.

kendisine berat ettirmiştir. Bundan dolayı, bu görevler Mustafa Mısrî'nin ref'inden yeniden Osman'a verilmiş, ancak bu görevler, Osman'a geçmeden Mustafa Mısrî, yeniden bu görevleri almıştır.²⁰⁰ 2 numaralı Sivas Ahkâm Defterinde yer alan bilgilerde ise Sivas'ta Sahib Medresesi vakfindan senelik 1 müdd hinta karşılığında medreseya bağlı camide hitabet görevini yürütmekte olan Seyyid Ömer, arzuhalinde belirttiğine göre hizmeti karşılığında hak ettiği ücreti mütevellinin el koyması nedeniyle 2 senedir alamamıştır. Belgede Seyyid Ömer'in bu haksızlığın giderilmesini talep ettiği görülmektedir.²⁰¹

18. yüzyılda medrese vakıflarının kimi zaman çeşitli çevrelerin hukuksuz müdahaleleri ile karşı karşıya kaldıkları da gözlemlenmektedir. Bir “Ayanlar Çağı” olarak betimlenen²⁰² bu yüzyılda devletin merkezi otoritesinin zayıflamasının karşılığı olarak bu tip haksızlıkların iktisadi ve bilimsel çalışmalar içinde yer alan kurumların da kapısını çaldığı söylenebilir. Bursa'da Yıldırım Bayezid Cami ve Medresesi vakfının 1766 yılında başına gelenler tam da bu söylenenlerle alakalıydı. Kanbur Hasan isimindeki bir şahıs rahat durmayarak vakfin akaratı içinde yer alan Tuzla köyündeki ahalipleri bir hayli rahatsız etmiş; öyle ki köy neredeyse bir harabe haline dönmeye başlamıştı.²⁰³

Medreselerin vakıflarla olan sıkı bağlarının birilerinin dikkatini her zaman çektiği ve bu iki güzide kurumun incelenen yüzyılda eskisi kadar olmasa da hala canlı bir şekilde toplumun tüm katmanlarına işlediği görülmüştür, onların maddi güçleri de insanların nazarından kaçmamıştır. Dolayısıyla birçok örneği olduğu üzere medreselerin vakıflarına pek çok kez haksız müdahaleler söz konusu olmuştur. Bu konuda yaşanan sıkıntılara dair döneme ait şikâyet defterleri iyi bir kaynaklık teşkil etmektedir. Sivas Ahkâm Defterleri de denilen Eyalet-i Rum'a ait şikâyetlerin toplandığı arşiv grupları sözü geçen rahatsızlıkları içeren onlarca hüküm içermektedir. Lâdik kazasında çiftlikleri olan Hüseyin Ağa Cami ve Medresesi Vakfının, Firuz Ağa Vakfı ve bir başka sivil girişimci ile ortak çiftliklerine olan

²⁰⁰ Aynı belge.

²⁰¹ A.DVNS, AHK.SS,d.00002, s. 153, Evail-i Cemaziyelahir 1158/Temmuz 1745.

²⁰² Dönemin sosyolojik olarak tahliline dair ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara1994.

²⁰³ İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, 7/346/1078'den nakleden Ahmet Kal'a, İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, s. 41.

müdahalesi belki yüzlerce örnekten biriydi.²⁰⁴ Medrese vakıflarının ne kadar tarım ile iç içe geçtiği ve aynı zamanda ortaklıklar kurmak suretiyle iktisadi bünyesini güçlendirdiğine dair bu örnek aynı zamanda onların mali açıdan nasıl haksızlıklarla karşılaştığına da iyi bir misal olarak sayılabilir. Elbette vakıflar da sahihsiz değillerdi ve devletin resmi kayıtlarına bakılmak suretiyle arazi anlaşmazlıkları başta olmak üzere vakıflara yönelik hukuksuzluklar engellenmekteydi.

Medrese vakıflarının yaşadığı ve hemen tamamı mali sebeplere dayanan huzursuzluklar her zaman dışarıdan gelmiyor, bazen vakıfların kendi içinde de rahatsızlıklar ortaya çıkabiliyordu. Amasya'nın Gümüş kazasında yer alan Halil Paşa Medresesi Vakfı'nın çevredeki pek çok köyden öşür elde ettiği gelirleri ile bazı çalışmalarının hayatını idame ettirdiği bir süreçte, 1743 yılı başlarında kimi olumsuz gelişmeler olduğu gözlenmektedir.²⁰⁵ Vakfın öşür gelirleri belirli oranlarda mütevellî, müderris, imam arasında paylaşılırken vakıfla alakası olmayan kişiler kendileri türbedarlık ve kitabet gibi görevler ihdas ederek gelire haksız yere ortak olmak istemişlerdi. Vakıf şartlarında bu tip görevler yer almamasına rağmen birilerinin ortaya çıkarak hak ihlaline soyunmaları oldukça ilginçtir. Bu tip aksaklıklar zaten hoş dönemlerden geçmeyen medreselerin işleyişine hiç de olumlu yansımış sayılamaz.

²⁰⁴BOA., A.DVN, AHK.SS,d. 00001 (1 Numaralı Sivas Ahkam Defteri), Sayfa 88, Evail-i Muharrem 1156, 25 Şubat- 6 Mart 1743.

²⁰⁵BOA., A.DVN, AHK.SS,d. 00001/92.

II. BÖLÜM

MEDRESELERİN KADROSU

Osmanlı medreselerinin idâri kadrosu müteveli, kâtib, câbi, câbi kâtibi, mutemed ve noktacı gibi görevlilerden, hizmetli kadrosu ise hafız-ı kütüb, bevvab, ferraş, kennas-ı helâ, sirâcî gibi elemanlardan meydana gelmektedir.²⁰⁶ Çalışmanın bu bölümünde bahsedilen görevlilere dair genel bilgilerle birlikte dönem kaynaklarına dayanmak suretiyle 18. yüzyıldaki vaziyetlerine dair değerlendirmeler yer almaktadır.

2.1. Medreselerin İdari Kadrosu

Osmanlı Devleti, ülkenin her yerindeki vakıf tesislerini etkili olarak işletmek, vakfiyelerdeki esaslara aykırı bir durum oluşmasını engellemek ve vakıfların amaçtan sapmasını önlemek üzere, vakıf sistemini, merkez ve taşra seviyesinde faaliyet gösteren, idari teşkilatına kavuşturmuştur. Böylece, vakıfların denetimi kolaylaştırılırken, vakıf tesislerinden daha çok faydalanma imkânı sağlanmıştır.²⁰⁷ Bu amaçla vakıf işlerini, vakfiye şartları ve şer'î hükümler dairesinde idare için görevliler tayin edilmiştir. Medreselerin birer vakıf kurumu olması dolayısıyla idareciler de aynı zamanda vakıf görevlileridir.

Medreselerde idari kadro nâzır, müteveli, kâtib, câbi, câbi kâtibi, mutemed ve noktacı gibi görevlilerden oluşmaktadır. Bu idari kadro daha çok medreselerin hâricî işlerini yönetmiş ve içerde yürütülen eğitim öğretim faaliyetlerinin aksamaması için her türlü tedbiri almakla sorumlu olmuşlardır.

2.1.1.Nâzır

Arapçada ve bazı fıkıh kitaplarında nâzır, vakıf mütevellisi olarak tanıtılır iken, Osmanlı uygulamasında genellikle "mütevellinin vakıf hakkındaki tasarruflarını kontrol eden ve işlerin usulüne uygun yapılıp yapılmadığını denetleyen kimse" demektir. Nâzır, Mütevellinin vakıf umurunu ne yolda idare ettiğine nezaret etmek ve vakıf işlerinde müteveliye merci olmak üzere onu teftiş etmek üzere görevlendirilen kişiye verilen addır.²⁰⁸ Medreselerde hiyerarşik olarak mütevellinin

²⁰⁶ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.40-41.

²⁰⁷ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistem (Klasik Dönem)*, s.114.

²⁰⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, C. II, s.666.

üstünde nâzır vardır. Yani vakfın nâzırını aynı zamanda mütevelliyi teftiş eden kimsedir.

Nâzır, mütevelliyi teftiş etmenin yanında vakıf işlerini kontrol etmekle de yükümlüdür. Örneğin, 1758 tarihli Isparta şer'iyeye sicilinde Kutlubey Camii için kurulmuş olan vakıfta vakfın mütevellisi tarafından bir kısım yolsuzlukların yapıldığı ve vakıf gelirlerinin zimmete geçirildiği görülmektedir. Bu durumun tespiti için vakıf nâzırına başvurulmuştur. On beş seneden beri Kutlubey Camii vakfının mütevellilik görevini yürüten Şerife Ayşe isimdeki kadının ve bunun vekili olan oğlu İbrahim'in vakıf paralarını zimmetlerine geçirerek gasbettikleri iddiası vakıf nâzırını Şeyh Ahmed'e sorulmuş ve yapılan tahkikat neticesinde vakıftan zimmete para geçirme hadisesinin gerçek olduğu tespit edilmiş, mâlî incelemeler neticesinde vakıf mütevelliyesi Şerife Ayşe Hanım ve oğlu İbrahim'in vakıf paralarından bir kısmını üzerlerine geçirerek kendi menfaatlerinde kullandıkları anlaşılmıştır.²⁰⁹ Dolayısıyla sadece bu örnek bile bünyelerinde medreseleri de barındıran vakıfların teftişinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Vakıf nâzırlığı, vakıf mütevelliliğinden ayrı bir görevdir. Esasen nâzır ile vakıf mütevellisinin aynı şahıs olması mantığa da aykırıdır. Zira teftiş edenle teftiş edilen aynı kişi olamaz. Ancak Osmanlı vakıf sisteminde bu iki ayrı görevin tek bir şahıs elinde bulunduğu dâir örnekler mevcuttur. Örneğin 20 Mayıs 1728 tarihli bir belgede Konya'da bulunan Medrese-i Celile için mütevellilik ve nezaret ciheti Seyyid Mustafa Efendi'nin ölümüyle Esseyyid Mustafa'ya verilmiştir.²¹⁰ Bir başka örnekte de 1725 yılında Şam'da Câmîül-berid adlı yerde Meydan Vakfı'nın mütevellisi ve nâzırını Şeyh Mehmed Derviş iken, onun ölümüyle bu görev kardeşi Şeyh Ahmed'e tevcih edilmiştir.²¹¹ Adı geçen şahsın aynı zamanda Teavin Medresesi vakfının nâzırlık vazifesini yürüttüğü de belgede geçen ifadelerden anlaşılmaktadır.

Aksaray'da bulunan Yılanlı Medresesi'ne ait hurufat defteri kayıtlarında da, 1712 tarihinde vakfın mütevellisi ve nâzırını olan Mısırî Mustafa'nın, beratını kaybettiği için kendisine yeniden berat verildiği belirtilmektedir. Bu kayıt,

²⁰⁹M. Sadık Akdemir, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat (170 Ve 171 Numaralı Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004, s.197.

²¹⁰BOA., AE.SAMD.III., 18/1662, 10 Şevval 1140/20 Mayıs 1728.

²¹¹BOA., AE.SAMD.III., 96/9531, 19 Rebiülevvel 1138/ 25 Kasım 1725.

mütevellilik yapan Şeyh Mustafa Mısırî'nin aynı zamanda vakfin nâzırı olduğunu göstermektedir.²¹²

Nâzırlık vazifesinin medreselerde yalnızca mütevellilere değil, bazen müderrislere de verildiği olmuştur. Mesela, Uşak'ta Boduroğlu vakfiyelerinin tescilinden bir sene sonra 1771 tarihinde, vakfa Seyyid Mehmed ücretsiz olarak nâzır atanmıştır. Vakfa ait ikinci vakfiyede ise Boduroğlu Medresesi'ne müderris olan zat aynı zamanda vakfa nâzır olarak görevlendirilmiştir. Vâkıfın bundan maksadı, müderris olacak kişinin refah seviyesini yükseltmek ve böylece kendisini ilme vermesini temin etmek gibi bir düşüncenin sonucu olabilir. Ayrıca nâzırın, mütevelli ile senede bir kere görüşerek vakfin hesaplarını kontrol etmesi ve bu hizmetlerine karşılık olarak da ayda altmış akçe ücret alması istenmiştir.²¹³

Benzer bir örneği 1703 tarihli Kastamonu Şer'iyye sicilinde geçen: “*Anadolu muhasebesine zikrolunan Atabeğ medresesine tevliyet ve nezâret ve müderrislik vazîfe-i muayyeneler ile nısfı Mevlânâ Hasan ve nısf-ı âharı Mehmed Şehrânî üzerinde bulunduğu der-kenar olunmakla mezbur tevliyet u nezâretin Şehrânî üzerinde olan nısf hissesi merkum Abdurrahman'a tevcîh olunmak üzere*” ifadeleri ile görmek mümkündür. Zira buradan anlaşıldığına göre, tevliyet ve nezaret ve hatta müderrislik ciheti aynı şahısta birleşmiştir.²¹⁴ Bu örneğe dayanarak ayrıca medreselerin idaresinde görev bölüşümü ve ortaklığının da yer aldığı söylenebilir. Medresenin en önemli üç makamı olan mütevellilik, nazırlık ve müderrisliğin iki kişi tarafından eşit ortaklık (nısfiyet) üzerine yürütülmesi önemlidir. Söz konusu şahısların neye nısfiyet olarak ortak oldukları net olmasa da gelirinden sorumluluğuna her türlü görev ve irada eşit şartlarla müşterek sayıldıkları söylenebilir. Bu tip bir tercih yapılmasında şartların zorlaması yani daha fazla kişiye istihdam sağlanması kaygısı ağır basmış olabileceği gibi sorumluluğun iki kişi arasında paylaşılması ile de bir otokontrol mekanizması işletilmiş sayılabilir. Aşağıda başka örneklerde görüldüğü üzere bahsedilen şahısların akraba olma

²¹² Eşref Temel, *Hurûfât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s.68.

²¹³ Mustafa Murat Öntuğ, “Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 28, VGM. Yay., Ankara 2004, s. 89.

²¹⁴ Ali Duman, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat (1115 Tarihli Kastamonu Şer'iyye Sicilinin Kataloğu)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1994, s. 185-187.

ihtimalleri de böyle bir uygulamaya gidilmesinin olası sebepleri arasında zikredilebilir.

1727 tarihli bir vakıf kaydında, Şam'da bulunan Nureddin Medresesi müderrisi Şeyh Murad Efendizâde Mustafa Efendi'nin arzuhali bulunmaktadır. Arzuhalde geçen: “*medrese-i mezkûrun nezâreti müderrislerine meşrut olup*” ifadesi ile açıkca anlaşılacağı üzere bu medresenin müderrisleri aynı zamanda nâzırlık görevini de üstlenmektedir. Zira arzuhali sunan müderris, daha önceki müderris Müftüzâde Mehmed Sadi'nin vefatıyla müderrislik görevinin kendisine verildiğini ve Sadi'nin aynı zamanda nâzırlık görevini yürüttüğünü bildirerek kendisine de nezâret cihetinin verilmesini talep etmektedir. Nitekim daha önceki kayıtlara bakılarak arzuhalinde haklı bulunan müderris Mustafa Efendi'ye nâzırlık görevi iade edilmiştir.²¹⁵ Yine 1058 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıta ise Bursa'da Sarachâne vakfının günlük iki akçe ile mütevellileri olan Hüseyin ve Lütfullah Emin kardeşlerin, aynı zamanda vakfın nâzırlığını da müşterek bir şekilde yürütmekte oldukları yazılıdır. Belgede kardeşlerden Lütfullah'ın ölümü ile sözkonusu iki görevin de diğer kardeş Hüseyin'e devredildiği bildirilmektedir.²¹⁶

Mütevelliyi teftiş ve vakıf işlerini kontrol eden nâzırlara verilen beratlarda, günde kaç kuruş alacaklarının yazıldığı da görülmektedir. Mesela, Edirne'de bulunan Çukacı İlyas Medresesi nâzırlığına iki akçe yevmiye ile Mustafa Halife ibn-i Muhammed'in atanmasının Edirne kadısı tarafından talep edildiği görülmektedir.²¹⁷ 1722 tarihli Diyarbakır şer'iyye sicilinde yer alan bilgilere göre ise Molla Ömer Mescidi vakfının nâzırı Abdalbaki vefat ettikten sonra Diyarbakır naibi Mevlana Mehmet Aziz, durumu Divan-ı Hümayun'a arz etmiş, bunun üzerine gündelik iki akçe ücret ile bu vazifeyi yerine getirmek için, Mehmet Emin Halife'ye berat tevcih edilmiştir.²¹⁸ 1144 numaralı hurufat defterinde de Bursa'da Muslihiddin ve Muhiddin Vakfi'nda nâzır olan Elhac Mehmed'in vefatı dolayısıyla bu görevin Mehmed bin Ahmed'e iki akçe ile verildiği yazmaktadır.²¹⁹ 1139 numaralı hurufat defterine göre de Konya'da İplikçi Medresesi olarak bilinen Altunapa Medresesi nâzırı Ahmed,

²¹⁵ VGMA, Defter No: 0235, 26 Rebiülahir 1140/ 11 Aralık 1727, s.242.

²¹⁶ VGMA, HD, No: 1058, 1185/ 1772, s.70.

²¹⁷ BOA., AE.SAMD.III., 206/19903, 7 Cemaziyelahir 1124/ 12 Temmuz 1712.

²¹⁸ Abdulvahap Yıldız, *135/313 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal Ve Ekonomik Durum*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1994, s. 57.

²¹⁹ VGMA, HD, No: 1144, 1140/1728, s.71.

günlük iki akçe ücret almaktadır.²²⁰ Devlet Arşivlerinde bulunan vakıf muhasebe defterlerinden 1969 numaralı defterde yer alan bilgiye göre ise, İzmir'de Karakadı Camii ve Medresesi vakfının nâzırı senelik otuz kuruş ücret almaktadır.²²¹ 1158 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıta ise Bursa'da bulunan Hüdâvendigar Medresesi vakfının nâzırı olan Ebubekir bin Hacı Mustafa, görevi karşılığı senede altı kuruş almaktadır.²²²

Manisa'da vakıf kuran Kara Osman oğlu Hacı Osman Ağa'ya ait 9 Ekim 1793 tarihli vakfiyede "... mütevellî temessüküne i'tibar ile evlâd-ı zükürundan olmak üzere vakf-imerkuma nâzır olanlara beher yevmücret onar akçe verile..." ifadesi yer almaktadır.²²³ Aynı şekilde Bursa'da Hoca Alizâde Mahallesi Avarız vakfının nâzırlık görevini Mehmed Salih'in günlük beş akçe karşılığında yürütmekte olduğu anlaşılmaktadır.²²⁴ Buradaki birkaç örnek aynı dönemlerde de olsa vakıflar ve onlara bağlı medreselerin mali güçlerinin birbirinden oldukça farklılaştığını göstermektedir. İznik'teki Karakadı Medresesi ile Bursa Hüdâvendigar Medresesi nazırlarının yıllık ücretleri arasındaki beş katlık fark dikkatlerden kaçmamaktadır. Bir selatin medresesi olmasına karşılık Bursa'daki müessesenin çok daha düşük ücretle nazır istihdam etmesi herhalde o sıralardaki mali çıkmazı ile alakalıdır. Bununla birlikte İznik'teki medresenin çok iyi bir mali süreçten geçmiş olabileceği de imkân dışı değildir.

2.1.2. Mütevellî

Sözlükte "*başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen*" gibi anlamlar taşıyan mütevellî kelimesi, terim olarak vakfiye şartları, şer'î hükümler çerçevesinde vakfın işlerini idare etmek üzere görevlendirilen kimseyi ifade etmektedir. Bu görev ve yetkiye velâyet, görevlendirmeye tevliyet denilmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki uygulamada mütevellinin yaptığı iş için çoğunlukla "*tevliyet*" tâbiri kullanılmıştır.²²⁵

Mütevellî tayininde vakfedenin iradesi esas alınmakta, iradesinin belirlenemediği durumlarda yetki kadıya geçmektedir. Vâkıfın isteğiyle tayin edilene

²²⁰ VGMA, HD, No: 1139, 1141/1728-1729, s.90.

²²¹ BOA., EV.HMH.d., 1969, 1144/ 1731-1732.

²²² VGMA, HD, No: 1158, 1190/1776-1777, s.19.

²²³ Münir Aktepe, "Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Ait İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, S. 10, Vakıf Sistemi Matbaası, Ankara 2006 (1973), s.168.

²²⁴ VGMA, HD, No: 538, 1210/1796, s.3.

²²⁵ Nazif Öztürk, "Mütevellî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.217.

"meşrut mütevellî", kadı tarafından tayin edilene "mansub mütevellî" denmektedir. Mütevellî tayini ve azli, mütevellîde aranacak şartlar, mütevellînin hak ve vazifeleri gibi konularda mezhepler arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte bütün İslâm hukukçuları, vâkıfın mütevellî tayini konusunda mutlak yetkiye sahip olduğunu kabul etmiştir. Bu durumla ilgili olarak 18. yüzyıla ait olan bir belge önem arz etmektedir. 25 Temmuz 1741 tarihli bu belgede: "... Çelebi-zâde Müftî Mehmed Efendi ber-vech-i muharrer bina eylediği medrese ve mescidinin tevliyetini evlad-ı evlad-ı evladına şart ve tayin idüb.." ifadeleri yer almaktadır. Görüldüğü üzere vâkıf, bina eylediği medrese ve mescidin tevliyet cihetini evlad-ı evladına şart ve tayin etmiştir.²²⁶ Bir diğer belge ise "eski Bosna vâlisi pederim El-Hac Mehmed Paşa medine-i Bosna ve Travenin'de binâ ve ihya buyurdıkları mescid ve medreseleri evkafının Küçük Evkaf muhasebesinde kayıtlı vakfiyesinde hayatda oldukça vakfının tevliyet ve zaviyedarlığı kendisine ve vefâtlarından sonra evladına ve evladının evladına şart idüb.." ifadelerinin yer aldığı 1779 tarihli belgedir.²²⁷ Bu iki belge vâkıfın, mütevellî tayini konusunda mutlak yetkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Kuruluş sırasında vâkıf, başka bir mütevellî belirlememişse kendisi mütevellî olmuş sayılmaktadır. Eğer bir başkasını tayin ettiği halde bu şahıs hayatta değilse ve tayin ettiği bir vasî varsa vasiyette aksi yönde bir kayıt bulunmadıkça o kişi aynı zamanda mütevellî tayin edilmiş sayılmaktadır. Vâkıfın veya yetkili kıldığı şahısların tayin ettiği bir mütevellî mevcut değilse tayin yetkisi kadıya geçmektedir. Vâkıfın evlât ve hısımları arasında bu işe ehil olan biri varsa onu yabancılara tercih etmesi gerekmektedir. Hatta vâkıfın ifadelerinden adayları teke indirmek mümkün değilse birden fazla kişi birlikte mütevellî tayin edilebilmektedir.²²⁸ Örneğin Uşak'a bağlı Mahmud Paşa köyünde Şeyh Mahmud tarafından yaptırılan Mahmud Paşa Zaviyesi'ne ait Ocak 1706 tarihli belgede vakfın mütevellîliğini, vâkıfın soyundan beş kişilik bir sadat grubu yürütmekteydi.²²⁹

Mütevellînin vakfın iş ve işlemlerini bizzat yürütmesi esas olmakla birlikte ihtiyaç duyulması veya gerek görülmesi halinde yerine vekil tayin etmesi yahut görevden çekilmesi mümkündür. Örneğin, Kastamonu'da bulunan İsmail Beğ vakfının

²²⁶BOA., C.MF., 80/3951, 5 Safer 1155 / 11 Nisan 1742.

²²⁷BOA., AE.SMS.T III., 105/8020, 20 Rebiülevvel 1183/ 24 Temmuz 1779.

²²⁸Öztürk, "Mütevellî", s.2

²²⁹ Öntuğ, "Bir Eğitim Kurumu: Mahmud Paşa Zâviyesi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 28, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2004, s.142.

yevmî otuz akçe vazife ile mütevellisi olan Mehmed Helvacı'nın yaşının ilerlemesinden dolayı görevini layıkıyla yürütemediği, bu nedenle görevini kendi arzusu ile başkasına devrettiği görülmektedir.²³⁰

Kadı bazı durumlarda mütevellinin yerine başkasını vakil olarak tayin edebilmektedir. Mesela mütevellinin yaşının küçüklüğü, uzun bir yolculuğa çıkması, vakfin işlerini idareden âciz olması, vakıfla ilgili hukukî bir meselede veya nü kud vakfında görevli mütevellinin idare ettiği vakıftan borç para almak istemesi gibi hususlar vekil tayinini gerektirebilmektedir. Arşiv belgeleri, Osmanlı Devleti'nde mütevellî kaymakamı tayininin padişahın yetki verdiği kadılarca yapıldığını göstermektedir. Yetkili kadılardan sonra tayine selâhiyetli ilk idarî makam 1586'da kurulan Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği olmuştur. 1775'te I. Abdülhamid, Hamidiye vakıflarının idaresini müstakil olarak yürütmek üzere Mütevellî Kâimmakamlığı adıyla bir daire kurmuş ve bunu vakıflarını idare eden bir organ haline getirmiştir.²³¹ Aynı durum elbette medrese vakıfları için de geçerlidir. Örneğin 18. yüzyıla ait bir belgede yer alan; "*Şükrullah Mustafa kaim-makâm-ı mütevellî*" ibaresi bu uygulamaya örnek teşkil etmektedir.²³² Bu hususta bir başka örnek de, 18. yüzyıla ait başka birkayıtta görülmektedir. Belgede, silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın inşa eylediği cami-i şerif ve medrese evkafını, Seyyid Mehmed Paşa'nın biraderi Silahdâr Seyyid Halil Paşa'nın kapu kethüdâsı İbrâhim Ağa'nın mütevellî kaymakamı olarak idare etmekte olduğu anlaşılmaktadır. İbrahim Ağa bu görevi yapmaktaki sebebi: "*senevî yiğirmi bir bin dört yüz otuz beş gurûş irâdı vardır ve şart eylediği vechile tevliyeti bâ-berât-ı alişân zevcesi câriyelerinin uhdesinde olub beher hâl bir mütevellî kaim-makâmına muhtâc olduğundan ağa-yı darîs-sa'adetiş-şerîfe mektûbıyla kapu kethüdâsı olduğum Seyyid Halil Paşa kaim-makâm nasb ve ol-dahi tarafından mütevellîlerini tevkîl itmekle evkaf-ı mezkureyi hala ben idare iderim*" şeklinde ifade etmiştir. Bu durumda beratın zevcesi üzerinde olduğunu belirtmiş, bundan dolayı da mütevellî-i kaimmakama muhtaç olduğunu söylemiştir. Bu

²³⁰Duman, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat*, s. 206.

²³¹Öztürk, "Mütevellî", s.2

²³²BOA., *A.E.SMST III.*, 352/28286, 5 Safer 1177/15 Ağustos 1763. "...Der-devlet-i mekîne arz-ı dâ'i-i kemine nezâret-i hazret-i şeyhülislâm-ı selemüs-selâmide asûde evkafdan İstanbul'da Zincirli Kuyu kurbunda Hadım merhum Nişâncı Cedîd Mehmed Paşa nam sahibü'l-hayrın câmi-i şerifi ve medâris-i latîfi ve türbe-i münîfi ve hankâh-ı sayfât-ı penâhi evkafının..... sadaka ve ihsân buyurılmak bâbında fermân-ı alileri recâsıyla der-devlet-i medâra arz ü inhâ olundu. Bakî emr hazret-i men-lehül-emrindir. Hurrîre fil-yevmil-hâmis min-Saferül-hayr li-sene seb' ve seb'in ve mi'e ve elf. El-abdü'd-dâ'ü'd-devletil-aliyyetil-Osmaniye Şükrullah Mustafa kaim-makâm-ı mütevellî."

belgede ayrıca mütevellinin medresede eğitim öğretimin layıkıyla yapılıp yapılmamasından sorumlu tutulduğunu da açıkça görmek mümkündür. Zira belgede geçen şu ibretlik ifadeler yüzyılın şartlarını değerlendirme açısından da kayda değer niteliktedir: “*Müteveffâ sadr-ı sâbık Silahdâr Es-seyyid Mehmed Paşa'nınbina buyurduğu cami ve medrese ve evkaf-ı sâ'ire takrir ve senevî irâdi ve idaresi İbrahim'in takriri malumdur. Lakin cariyesinde cemâ'ati 'ademhemân öküzler bağlanmışlar deyu mesmû'dur. Medresesi dahi buna kıyâs battâl olmuş. Sahibül-hayrât merhumun hayrâtına yazık değil midir? Mukaddema sualimden sebep budur. Elbetde İbrahim ve sairlerinden tefahhus oluna. Hayrâtdan murad imâldir. Battâl oldıkda yazık değil midir..*”. Anlaşıldığı üzere medrese etrafında hayvanlar bağlanmış olup, layıkıyla eğitim yapılmamakta ve bu durum vakfın kaimmakam-ı mütevellisine sorulmaktadır. Her ne kadar kaimmakam bu vaziyetin varlığını pek kabul etmese de söz konusu ifadelerin hiç mesnedsiz söylenmesi de pek olası değildir.²³³

Müteveli, eğer vazifesinde suistimalde bulunmuş ise veyahut görevini layıkıyla yerine getirmemiş ise hakkında şikâyet söz konusu olabilmekte ve hatta görevinden alınabilmektedir. Örneğin 28 Haziran 1732 tarihli bir belgede, Kütahya'da Molla Vacid Medresesi'ne mevkuף Sekir adlı köy ahalisinin, medrese müderrisi ve mütevellisi Esseyyid Abdurrahman'ın halktan haksız yere para aldığına dair şikâyette bulunduğu ve yapılan inceleme neticesinde suçu sabit olan mütevellinin görevden alındığı görülmektedir. Zikredilen mütevellinin ahaliden haksız yere para aldığı: “*karye-i mezbure ahâlileri merkum Seyyid Abdurrahman Efendi'den seksen iki keyl buğday iştirâ ve semenini def' eyledikten sonra her birkilesine yüz beşer akçeden sekiz bin altı yüz on akçe ziyade ve on bir sene birer sülüs kıymete müsavî yigirmi beşer çift samandan doksan bir guruş bir zolata²³⁴ve yine on bir sene birer rub kıymete müsavî otuz ikişer araba odun altmış üç guruş ve yine karye-i mezbûreden İmam Osman nam kimseden haksız yere altı guruş ve Receb adlı kimseden adet-i ağnâm bahânesiyle on üç guruş ziyâde ve Hasan adlı kimseden adet-i ağnâm bahanesiyle on iki gurûş haksız yerefazla olarak toplam iki yüz elli*

²³³BOA., AE.SABH.I., 277/18635, 8 Şaban 1190/ 22 Eylül 1776.

²³⁴ Lehlerin Zolota adlı paralarına benzetilmek suretiyle eskiden kesilmiş olan paralardan birinin adıdır. Gümüş olan zolota otuz paraya geçerdi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 664.

dokuz gurûş Seyyid Abdurrahman'ın haksız olarakaldığısabit olmakla...” ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kendisinin suçunun sabit olması dolayısıyla İstanbul'a firar etmiş olduğu belirtilmektedir. Ayrıca mezkûr mütevellinin görevinden alındığı da yine kaydın derkenarından anlaşılmaktadır.²³⁵

Medrese vakıflarında kimi zaman yaşanan başka aksaklıklar da oluyor ve bunlar medreselerin düzenini de menfi yönde etkiliyordu. İstanbul Ahkâm defterlerinde bulunan bir hükümde 1770 yılında İstanbul'da bulunan Sultan Süleyman Camii, medrese ve vakfına ait gelirlerden olan Rûmili'nde senevî üç bin beş yüz kuruş gelir getiren Çûkasebân ve tevâbi'i mukataasının müteveli Reşid Mustafa tarafından bin kuruş zararla kiraya verildiği tesbit edilmiştir. Mütevellinin bu zararı ödemesi istenmiş ancak müteveli oyalama yoluna gitmiştir. Belgede bu durumun takibi ve zararın giderilmesi evkaf müfettişinden istenmektedir.²³⁶ Bu şekildeki mali içerikli olumsuzlukların medreselerin faaliyetlerini çok daha derinden sarsmış olabileceğini düşünmek imkândan uzak değildir.

Mütevellinin görevinden alındığına dair herhangi bir ibareye rastlanılmayan ancak şikâyete mazhar olduğu görülen 18. yüzyıla ait bir başka belgede, Tokat'ta bulunan Pervane Bey Medresesi ve mescidi köylerinin mahsulâtının bir kısmı mezkûr medreseye verile gelmişken, mütevellinin bu âdeti bozduğu ve vakfı harab ettiğinden bahsedilmekte ve bu durum Tokat müftüsü ve medrese müderrisi Ali Efendi tarafından şikâyet edilmektedir. Belgede “*Tokad'da bulunan Pervâne Beğ Medresesi ve Mescidi vakfının köyleri mahsulâtı eskiden beri yiğirmi dört sehm üzere taksim olunup sekiz sehm müderris ve bir buçuk sehm mu'id ve bir buçuk sehm talebesine cümleden toplam hâsıdan verilegelmiş iken mütevelliler ve bazı mürtezika hevâsına tâbi olmalarıyla vakfın geliri isrâf edip bu kullarına düşmanlardan sehm teklîfi ile zorlamave vazîfemizde noksanlığa sebep olmalarıyla yüce merhametlerinden rica olunur ki...*” şeklinde geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla vakfın mütevellisi vakıf gelirlerini israf etmiş ve medresede görevli müderris, muid ve öğrencilerin hakkı olan parayı da vermemiştir.²³⁷

²³⁵BOA., C.MF.. 143/7106 5 Muharrem 1145/ 28 Haziran 1732.

²³⁶İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, 13/148/540'dan nakleden Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri*, s. 232- 233.

²³⁷BOA., AE. SMST. III., 118/9051, 29 Zilhicce 1176/11 Temmuz 1763.

Mütevellinin şikâyet edilmesine dair başka bir belge, Harput'ta bulunan Zahiriyye ve Tahiriyye Medresesi müderrisi ve mütevellisi İbrahim Efendi ile ilgilidir. İyi bir müderris olduğu belirtilen İbrahim Efendi, bazı şahıslarca müdahaleye maruz kalmış, kötü bir şahıs olmakla suçlanmış fakat bunların yersiz olduğunun bildirilmesi ile haksız müdahalelerin engellenmesine karar verilmiştir. Belgede geçen ifadelerden anlaşıldığına göre vakfın mütevellisi ve aynı zamanda müderrisi olan İbrahim Efendi iftiraya uğramıştır. Yapılan incelemede suçsuzluğu anlaşılan İbrahim Efendi için “*yenilenen berâtları gereğince zabt ü tasarruf ettirilipbu karar sebebiyle müdahale ettirmeyip ve sonradan meydana gelmiş vazifeler davasıyla dahi saldırı ve rencide olunmaya deyu tekrar hükm buyuruldu*” denilerek rencide edilmemesi istenmiştir.²³⁸

18. yüzyıla ait bir başka belgede Dimetoka'da bulunan Oruç Paşa'nın binâ eylediği mescid-i şerîf, hamâm ve medrese evkafında kitabet, imam, müezzin, ferraş gibi görevlilere vakfın mütevellisi tarafından ödeme yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen şahsın *illet ve bahâneler ile vermekte mazeret ve zorlama ile insanlara hak ettikleri ücretlerini vermediği* anlaşılmaktadır. Bu nedendir ki mezkûr mütevelli kadının şikâyetine mevzu bahis olmuştur. Yapılan inceleme ile mütevellinin daha önce usulsüzlük yaparak sözkonusu vazifelerin tevcihini başka kişilerin üzerine yaptırdığı anlaşılmış ve “*vakf-ı mezburun müstehak oldukları vazifeleri mütevellîsi merkumdan alıvirilmek için emr-i şerîf*” verilmiştir.²³⁹

Mütevelli tayin edilecek kişinin âkil, bâliğ, âdil ve emin, vakfın işlerini yürütecek bilgi ve tecrübeye sahip bir kimse olması gerekir, erkek veya kadın arasında fark yoktur. 1788-1808 yılları arası Sivas şer'iyeye sicilleri üzerine yapılan çalışmada mütevellilerin %26'sının kadın olduğu tespit edilmiştir.²⁴⁰ Bursa vakıfları üzerine yapılan bir çalışmada ise 1760-1761 tarihinde beş yüz dokuz vakıfta yalnızca iki kadın mütevellinin olduğu belirtilmiştir.²⁴¹

Bu çalışmada da 18. yüzyıla ait belgeler arasında kadın mütevellilerin de sayısının hatırı sayılır derecede olduğu görülmüştür. Örneğin, vakfın mütevellisinin

²³⁸BOA., C.MF.. 116/5771, 8 Rebiülevvel 1131/ 29 Ocak 1719. Bir mütevellinin suistimali neticesinde görevden alınmasına dair başka bir belge için bk: BOA., C.MF.. 80/3951, 5 Safer 1155 / 11 Nisan 1742.

²³⁹BOA., AE.SMST.III., 89/6824, 15 Zilhicce 1171/ 20 Ağustos 1758.

²⁴⁰Ömer Demirel, “1788-1808’ de Sivas Şer'iyeye Sicillerinde Geçen Vakfıyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Sistem Ofset Matbaa, Ankara 1985, s. 379.

²⁴¹Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo- Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s. 70.

medrese müderrisini şikâyet edişini konu alan 15 Şubat 1712 tarihli bir belgede Kadire Hatun'un bu görevi yerine getirdiği görülmektedir.²⁴² Başka bir belgede de bir başka kadın mütevelliyeye, arzuhalde bulunmaktadır. 1779 tarihli bu belgede, Bosna vâlisi El-Hac Mehmed Paşa'nın Bosna ve Travenin'de yaptırdığı mescid ve medreseler evkafının tevliyet ciheti, hayatta iken kendisine, ölümünden sonra çocuklarına şart koşulmuş olması dolayısıyla, çocuklarından Züleyha yevmî altı akçe ile tevliyet hakkını istemektedir. Yapılan incelemede Küçük Evkaf muhasebe kayıtlarına bakılmışve kaydın aslına uygun olarak tevliyet cihetinin Züleyha'ya verilmesi uygun görülmüştür.²⁴³ Karakadı evkafından İzmir, Tire ve Menemen'de bulunan dükkânlar, hamamlar, han, câmi-i şerîf, medrese, tarlalar, çayır, bağ, bağçe ve arazisinden olan yerlere bazılarının fuzuli zabt ve temessüke talib olmalarından şikâyette bulunulduğu 1759 tarihli belgede ise vakfın mütevellisinin Gülsüm adında bir kadın olduğu görülmektedir.²⁴⁴ İstanbul'da da Sadrazam Hasan Paşa'nın bina eylediği medrese-i celileye 1785 tarihinde yapılan câbi atamasında vakfın mütevelliyesi Emine Hanım'ın adı görülmektedir.²⁴⁵ 1059 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıttan anlaşıldığına göre, Amasya'da Karataş adlı köyün gelirleri vakfedilmiş ve vakıf mütevellisi olarak da Fatma Hatun görevlendirilmiştir. Sözkonusu kayıtta Fatma Hatun'un vefatı sebebiyle görevin oğlu Abdülbaki bin Osman'a devredildiği yazılıdır.²⁴⁶

6 Mayıs 1781 tarihli Merhume Halime Hatûn Evkafı'ndan -ki bu evkaf dâhilinde medrese, cami ve bir imaret mevcuttur- Marmara'da bulunan Saz Karyesi hudûdu dâhilindeki gölde avlanan balığın öşrü eskiden vakf-ı mezbura verilirken, balıkçıların bu vergiyi ödememekte inat ettiklerinin bildirildiği belgede vakfın mütevelliyesinin Emine Hanım adında yine bir kadın olduğu görülmektedir.²⁴⁷

21 Şubat 1759 tarihli başka bir kayıtta ise Karakadı evkafının mütevelliyesi Gülsüm, İzmir'de, Tire'de ve Menemen'de bulunan dükkânlar, hamamlar, han, câmi, medrese, zirâ'at olunan tarlalar, çayır, bağ ve bağçe ve arazisinden olan yerlerine

²⁴²BOA., C.MF., 130/6493, 7 Muharrem 1124/15 Şubat 1712. "Arz-ı hâl bendeleridir ki Karaferyede merhum ceddimiz Gazî Mehmed Beğ Vakfı'nın evladiyyet ve meşrûtiyet üzere mütevelliyesi validem Kadire Hatun tarafından vekili olub vakf-ı mezbur medresesinde..."

²⁴³BOA., AE. SMST. III.105/8020, 20 Rebiülevvel 1183/ 24 Temmuz 1779.

²⁴⁴BOA., AE.SMST.III., 285/22945, 23 Cemaziyülahir 1172/21 Şubat 1759.

²⁴⁵BOA., AE.SABH.I., 280/18827, 29 Zilhicce 1199/ 2 Kasım 1785.

²⁴⁶VGMA, HD, No: 1059, 1186/ 1773, s.16.

²⁴⁷BOA., C.EV., 292/14858 12 Cemaziyevvel 1195/6 Mayıs 1781.

bazılarının fuzuli zabt ve temessüke talib olmalarından şikâyet etmektedir. Ve yine İzmir’de bulunan hamamın kiracılarının eksik para verdiğiinden bahsederek bu kişilerin “*malikânemdir deyu*” vakfın şartlarına uygun hareket etmediklerini söylemekte, yine İzmir ahâlisinden bazılarının menfaatleri sebebiyle bazı tarlalar ve dükkânları zabt etmelerinden bahisle bu durumu evkaf müfettişliğine, İstanbul’a bildirmektedir. 16 Ramazan 1172/13 Mayıs 1759 tarihinde görülen dilekçe, “*Vech-i meşruh üzere defterde mestur ve mukayyedir. Emr ü fermân devletlü, sa’adetlü sultânım hazretlerinindir*” ibaresiyle bir üst merciye havale edilmiş ve 28 Zilhicce 1172/ 22 Ağustos 1759 tarihinde verilen cevapla “*iktizâ iden davâsı ol-tarafda görilüb astâne-i aliyyede evkaf müfettişi dâileri huzurunda görilüb ve mahalline havale iktiza iden hususları dahi kezâlik evkaf müfettişi ilâmıyla havâle olunmak babında mezbure Ümmü Gülsüm’ün istidâsı üzere emr-i âli ihsân buyurulmak babında emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir*” denilerek Gülsüm’ün isteği kabul edilmiştir.²⁴⁸ Kadın mütevellilerin vakıf medreselerindeki rollerine dair elbette daha fazla örnekten bahsedilebilir. Ancak buradaki sınırlı sayıdaki örnek bile Osmanlı tebaası Müslüman kadınların 18. yüzyıl gibi sorunlu bir dönemde sosyal ve iktisadi hayatın tam içerisinde bulduklarını görmek için yeterli sayılabilir. Onların eğitim sisteminin işleyişine dair bir alanda sözü dinlenecek makamlarda bulunmaları önemlidir.

Bir vakfın birden fazla mütevellisi olabileceği gibi bir şahıs birden fazla vakfın tevliyetini de üstlenebilmektedir. Bir vakfın birden fazla mütevellisi olabileceğine bir örnek 1703 tarihli Kastamonu şer’iyye sicilinde görülmektedir. Sicilde geçen kayıtlardan, Atabeğ Medresesi tevliyet cihetinin Mevlana Hasan ve Mehmed Şehrani üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁹Bursa’da ise Hacı İvaz Paşa’nın Cami-i Şerif ve Medresesi vakfının mütevellisi Mustafa bin İbrahim, kayıta geçen “*nısf mütevellisi olan*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu işi bir başkasıyla ortak yürütmektedir.²⁵⁰ Yine Bursa’da Fahreddin’in yaptırdığı medrese evkafı Hasan bin Halil ve kız kardeşi Ayşe tarafından “*ber vech-i iştirak*” yürütülmektedir.²⁵¹ Amasya’da Lâdik kasabasında ise Hızır Paşa Medresesinde tevliyet ciheti 1706

²⁴⁸BOA., AE.SMST.III., 285/22945, 23 Cemaziyülahir 1172/21 Şubat 1759.

²⁴⁹Duman, Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu’da Günlük Hayat, s. 186.

²⁵⁰VGMA, Defter No: 0262, 26 Zilhicce 1190/ 5 Şubat 1777, s.316.

²⁵¹VGMA, Defter No: 0235, 17 Zilhicce 1140/25 Temmuz 1728, s.241.

yılında “*ber vech-i meşrut*” Mahmud ve Ali bin Ahmed kardeşler tarafından yürütülmektedir.²⁵²

Vakfın yönetimiyle ilgili mütevellinin yaptığı her işin öncelikle vakfın lehine olması ve sahip bulunduğu tasarruf yetkisini kendisine tanınan sınırlar içinde kullanması gerekir. Vakfiyede öngörülen hizmet eksiksiz yerine getirilmesi için hizmet binalarının bakım ve onarımı, hizmet personelinin tayini, verimli çalışma ortamı oluşturma, ücretleri zamanında ödeme, akar taşınmazları rayiç değerleri üzerinden kiraya verme ve ihtiyaç halinde tamir ettirme, vâridât toplama, hesapları tutma, gerekli sarfiyatı yapma, yılsonu hesaplarını ilgili makamlara verme, personelin görevlerini gereği gibi yapmalarını temin mütevellinin re'sen yapacağı işler arasında yer alır.²⁵³

Mütevellinin yapması gereken bu işlerle ilgili 18. yüzyıla ait belgelerden birinde Amasya’da bulunan Hüseyin Ağa Medresesi mütevellisi İbrahim Efendi, “Amasya’da bulunan mütevellisi olduğum merhum Hüseyin Ağa’nın binâ eylediği medresenin müderrisi olan İsmail Efendi, vakfiye ve berâtında tayîn olunan vazifesini eksiksiz yerine getirdiğinden sonra açgözlülükle medrese-i mezburede sâkin talebeye tayin olunan vazifeyi dahi kendisi alıp yeyip ortadan kaldırıp talebeye vermemekle talebe-i ulum bu kullarınıkadıya şikâyet etmişlerdir” diyerek medrese müderrisi İsmail Efendi’nin kendi ücreti dışında talebenin hakkı olan ücreti de aldığını şikâyet konusu yapmaktadır. Belgenin devamında mütevellini durumu bağlı olduğu kadıya bildirmekte ve gereğinin yapılmasını talep edilmektedir.²⁵⁴

Mütevellinin bir vakfın dolayısıyla bir medresenin neredeyse her şeyi olduğu ve onun faaliyetlerinin kurumların işleyişi açısından hayati öneme sahip olduğu söylenebilir. Özellikle bu iki müessesenin kesintisiz hizmet ve eğitim alanında varlığını sürdürebilmesi kuşkusuz mütevellilerinin beceri ve kudretleriyle de alakalıdır. Hele söz konusu olan 18. yüzyıl gibi taşrada devlet gücünün eskisi kadar olmadığı bir süreçte vakıf idarecilerin yükü daha da ağırlaşmaktadır. Bu noktada bir mütevellinin medrese gelirlerine yapılan müdahaleyi önlemek istediğine dair, Cevdet tasnifindeki bir belge ve vaka iyi bir misal olarak sayılabilir. 18. yüzyıla ait olan bu belgede Kastamonu Sancağında Artuvay Kazasına bağlı Akçay’da Hacı

²⁵²VGMA, HD, No: 1069, *Gurre-i Rebiülevvel 1118/ Temmuz 1706*, s.2.

²⁵³Öztürk, “Müteveli”, s.2

²⁵⁴BOA., C.MF., 84/4152, *Şaban 1134/Haziran 1722*.

Mehmed Muhyiddin Medresesi vakfının mütevellisinin 1725 yılında vakfa musallat olan bir şahsı engelleme gayreti görülmektedir. Buna göre medresenin vakfi bünyesinde bulunan köyler resmi kayıtlarda bile vakıf adına kayıtlı ve müderrisleri vasıtasıyla işletilmekte iken Mehmed adında alakasız bir şahıs ortaya çıkarak arazilere müdahale etmeye kalkmıştır. Elinde muhtemelen sahte bir berat olduğu halde ortaya çıkan bu adam medrese evkafının Edirne ve çevresinde bulunan Hundî Daye Hatun zevci Eyüb Çelebi Vakfı'na ait olduğunu iddia etmiş bahsi geçen vakfın mahsulünü ele geçirmeye çalışmıştır. Vakfın mütevellisinin müdahalesi ve durumu resmi makamlara haber vermesi belki de vakfın ve medresenin hayatta kalmasını sağlamıştır.²⁵⁵

Mütevellilerin iş yükü hakikaten fazlaydı. Örneğin 1758 tarihli bir belgede mütevellinin Şehzade Camii Medresesi kurşunlarını çalan İbrahim adlı şahsı şikâyet ettiği ve gerekli işlemlerin yapıldığı görülmektedir.²⁵⁶ Yine 15 Ağustos 1763 tarihli bir belgede de mütevellinin vakfın gelirlerinin tahsil edilmesindeki yolsuzluklarla mücadele ettiği görülmektedir. Belgeye göre İstanbul'da Zincirli Kuyu yanında Nişancı Cedîd Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği Cami-i şerif ve medrese evkafının vakıf köylerinde birtakım yolsuzluklar olduğu, müteveli kaymakamı tarafından bildirmiş ve bu yolsuzlukların giderilmesi istenmiştir. Belgede durum şu şekilde izah edilmektedir: “teslim edilmesi gereken aşâr vergisi ve mutât vergiler ve diğer mahsulâtı vakıf tarafından gönderilen voyvodalarına teslim edindiklerinde ve muhâlefet eylediklerinde tahsîli için zikr olunan köylerde bulunan bütün re'ayâ üzerlerine teslim etmeleri gereken aşârı ve diğer vergileri teslim eylediklerimiz yoktur. Lakin zikredilen vakıf köylerinden Koyunlu Köyünden Osman Kethüdâoğlu Solâk Halil bir taraftan yetmiş seksen kişi eşkiyâ ile ve bir taraftan Cebecioğulları kezâlik yetmiş seksen nefer erâzil ve eşkiyâ ve yine Karaoğlan Köyünden Tiskaroğlu bir taraftan ve İsa Beşeoğulları bir taraftan nice eşkiyâyı başlarına toplayıp gece gündüznüfusu katve mallarını ve eşyalarını yağma eylediklerinden ... zikredilen eşkiyânın fil-hakika eşkiyalık ve taşkınlıkları önlenmez ise vakıf köylerinde olan re'ayânın perişâniyetine sebep ve vakfın harâbına sebep olmakla inayet lütuflarından rica olunur ki müstehak oldukları cezâ ile cezalandırılıp zikredilen reayanın zimmetlerinde kalan aşâr ve mutâde vergisi ve

²⁵⁵BOA., C.EV.,517/26142, 29 Receb 1137/ 13 Nisan 1725.

²⁵⁶BOA., AE.SMST.III., 36/2436, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758.

mahsulât-ı sâ'ileri tahsil olunub mukataanın nizâmı verilmek üzere emr-i alişân sadaka ve ihsân buyurılmak bâbında fermân-ı alileri recâsıyla..”²⁵⁷ Anlaşıldığı üzere, vakıf gelirlerinden olan bazı mahallerden vergi alınmakta ve mezkûr şahıslar bununla da kalmayıp eşkıyalık yaparak ahaliyi de huzursuz etmektedirler. Bu nedenle de kaimimakam-ı mütevellinin şikâyetine konu olmaktadır. Ayrıntısı verilen bu belge bir taraftan ekonomik yatırımları ile hayatta kalmaya çalışan bir taraftan da eğitim faaliyetlerini devam ettirmek zorunda olan hayır kurumlarının ve medreselerin ne kadar büyük zorluklarla mücadele ettiklerine delalet etmektedir. Osmanlı toplumunun yabancı olmadığı kitlesel eşkıyalık hareketlerinin 18. yüzyılda da bu iki kurumu çok derinden etkilediği görülmektedir.

Vakıf medreselerinin faaliyetlerini sürdürürken mütevellilerin rollerinin ne şekilde sahnelendiğine dair başka örnekler konusun daha net ortaya çıkarılması açısından zikredilebilir. Örneğin Bayburt Kazasına bağlı Podur isimli köyde atasının bina ettirdiği Ferahşat Camii ve Medresesinde vakıf mütevellisi olan Yakub’un, Abdürrezzâk adlı şahsın vakfa ait olan Örik köyünün mahsulüne üç seneden beri el koyduğunu bildirerek bu meblağın geri verilmesini talep ettiği görülmektedir. Yapılan araştırmada hazine mukataa defterlerine bakılmış ve kayıtlar çıkarılarak vakıf mütevellisi Yakub’a meblağın ödenmesine hükmedilmiştir.²⁵⁸

1731 tarihli vakıf muhasebe defterinde geçen geçen bir kayıta Babadağı’nda bulunan Bayezid Han’ın kurduğu medresenin tamire muhtaç olduğu, medresenin beş aded odasının duvarlarının, pencerelerinin ve dış duvarlarının harab olduğu, medresenin mütevellisi Ahmed bin İsmail tarafından kadıya bildirilmiş ve tamiri için keşf ve tahriri talep edilmiştir.²⁵⁹ Burada bir selatin vakfı ve medresesinin tamirine girişilecek olması işe kadının da müdahil olmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Bir sivil girişim olarak sayılsalar da selatin vakıflarının adeta resmi kurum gibi işletilmesinin bir göstergesi olarak bu kayıt gösterilebilir. Burada bölge kadısının nezaret göreviyle onarım işine dâhil edilmesinin anlamı bu olmalıdır. Dolayısıyla

²⁵⁷BOA., AE.SMST.III.,352/28286 ,5 Safer 1177/15 Ağustos 1763.

²⁵⁸“Yakub zide-kadrehunun berât-ı alişân ile üzerinde olduğu der-kenâr olundukda şimdi der-kenârı gereğince mahallinde şer’le amel olunmak bâbında fermân-ı âli gönderilmeğin bin yüz elli bir senesi Muharrem’inde maliye tarafından izah olduğu üzere emr-i şerif verildiği kayıtlıdır”, Bkz. BOA., C. EV., 267/13601, 7 Receb 11537 28 Eylül 1740.

²⁵⁹BOA., EV.HMH.d, 2623, 1143/ 1731, s.4. Başka bir örnekte, Çelebi Sultan Mehmed Han’ın yaptırdığı camii ve medrese evkafından Merzifon’da bulunan Kayan Hanı, boyahane, yeni ve eski hamamın tamire muhtaç olduğu belirtilmiş, bu yerlerin tamiri işinin vakfın mütevellisi Hacı Hüseyin’e havale edildiği belirtilmiştir. Bkz. VGMA, DefterNo: 2083, 12 Zilkade1152/ 10 Şubat 1740.

yüzyıl olarak klasik dönemden uzak bir tarihten bahsediliyor olsa bile devletin kendi kurumlarına hassasiyetle yaklaşmayı sürdürdüğü iddia edilebilir.

Medreselerin kadrolarının boş kalmaması ve düzenli bir şekilde istihdamın sağlanması hususunda da mütevellilerin üzerlerinde sorumlulukları vardı. Bu konuda 19 Eylül 1731 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Diyarbakır'da, Yasinzade Halil Efendi'nin Şücaiye Bukası vakfında yevmî dört akçe vazife ile muid iken, bu şahsın muidliği vakıf mütevellileriyle birkaç kez tartışma konusu olmuş, müteveli Hasan bu konuda ısrarcı olarak mezkûr şahsın muidliğinin geçersiz olduğunu bildirmiştir.²⁶⁰ 1765 tarihine ait bir dökümanda benzer şekilde mütevellinin, yapacağı işler arasında olan hizmet personelinin tayini ile ilgili bir arzını ihtiva etmektedir. Belgeye göre Niksar'da bulunan Darül-Hadis Medresesi cüzhânlık vazifesi Feyzullah Halife'ye ait iken mezkûr şahıs görev yerinde bulunmamaktadır. Bu durum müteveli tarafından bildirilmekte, boş olan vazifenin Es-seyyid Mehmed Halife'ye tevcîh buyurulması yine vakıf mütevellisi Mehmed Naif tarafından istenilmektedir.²⁶¹

Medrese görevlilerinin belirlenmesi ile ilgili olarak mütevellinin söz hakkına dair 1779 tarihine ait bir belge bahsedilen idarecilerin bu şekildeki müdahalelerinin medreselerin yaşamsal fonksiyonlarının devamı açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Sivas'da Şifâ'ye Medresesi mütevellisi Seyyid Mustafa, medresenin ve çeşmesinin bakımsız bir halde bulunduğunu ve kitabet makamının boş olduğunu, bu göreve uygun olan Esseyyid Mustafa bin Hamdizâde'nin atanmasını istediğini bildirmektedir. Ayrıca medresenin çâhkenlik²⁶² vazifesinin de boş olduğunu belirtmekte bu makama da uygun birinin atanmasını talep etmektedir.²⁶³ Dolayısıyla bu kayıt mütevellilerin medresenin her türlü bakım ve onarım işleriyle ilgilendiğini, kurumun vazifelilerin durumu ile de alâkadar olduğunu göstermektedir.

Mütevellilerin de zaman zaman problemin kaynağı olabilmesi Osmanlı hukukunu bu konuda önlemler almaya itmiş, kendileri zaman zaman müfettiş konumunda olan bu insanların da teftişe muhtac oldukları kabul edilerek bu hususta yasal düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin muvâzaalı yani sahte satışlı işlemler

²⁶⁰BOA., C.EV., 496/25087, 17 Rebiülevvel 1144/19 Eylül 1731.

²⁶¹BOA., AE.SMST.III., 212/16678, 7 Şevval 1178/ 30 Mart 1765.

²⁶² Kuyu kazıcı. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 151.

²⁶³BOA., C.BLD., 139/6903, 29 Rebiülevvel 1193/16 Nisan 1779.

yapmak, vakıf mallarını rehin vermek, bağış yapmak, bedelsiz yararlandırmak, teminat ve kefil olmaksızın ödünç vermek, taksim etmek gibi vakfa zararlı işlemleri mütevellî hiçbir şekilde yapmamaktadır. Gelirleri vâkıfın şartlarına uymadan vakfın gelirinden kendi lehine yararlanmak, kadı ve padişaha sorulması gereken hususlarda soru aykırı biçimde kendi işlerine sarfederek servet edinmek, kadının ve padişahın iznine bağlı işleri re'sen yapmak gibi hareketlerle hıyaneti ortaya çıkan, ayrıca fiske ve sefahata meyilli olan veya vakıf mal ve hizmetleri hakkında ihmali bulunan mütevellî, vâkıfın kendisi dahi olsa azledilmektedir.²⁶⁴ Ayrıca vakıfların yönetiminde sıkı bir kontrol ve hiyerarşi sistemi de benimsenmiştir. Dolayısıyla vakıflarla alâkalı "külliyyât-ı ahkâm"ın tatbiki için mütevellî nâzıra, nâzır kadıya tâbi olarak ve kadı da şeriat hükümlerine uygun biçimde işlem yapmaya mecburdur. Kadının yetkisi padişah iradesine bağlı olarak kanunlarla tayin edilmiştir. Uygulamada mütevellînin müderris ile ilgili şikâyetini kadıya bildirmesi bu hiyerarşiyi göstermesi bakımından ayrıca ehemmiyet arz etmektedir.²⁶⁵ Aynı şekilde bir arşiv dökümanında "...Örik nam karyesini hilâf-ı şart-ı vâkıf mahsulün ahz ü kabz vazifemi mukabelesinde deyu vakfa gadr ...olundığı yoğiken bu kulları diyâr-ı aher(de) bulunmağla üç seneden beri karye-i mezburun mahsûlün zabt ve kendü ekl-i bel' idüb.....mahsul girü istirdâd olunmak babında Erzurum valisine ve Erzincan kadısına fermân-ı âli niyâz olunur" ifadelerinden anlaşıldığı üzere mütevellî, medrese ile ilgili herhangi bir arzını önce bağlı olduğu kadıya ve valiye bildirmektedir.²⁶⁶

Bahsedilen hiyerarşinin gözetildiğine dair bir başka kayıt örnek gösterilebilir. 18. yüzyıla ait belgede geçen şu ifadeler de dikkate şayandır: "Amasya ve Sonisa'da bulunan Hüseyin Ağa vakfından almak üzere meremmeti²⁶⁷ olan Hasan Ali Veled-eş bir nice zorbaya dayanması sebebiyle vakfın mescid-i şerifinde ve medresesinde gerekli olan tamiratı yapmamaktadır. Hatta bu hususta mahareti dahi olmadığından görevinden el çektilmekle, yerine bu işte daha müstehak olan El-Hac Hüseyin bin Mehmed'in getirilmesi için vakıf mütevellîsi, vakıf nazırına talepte bulunmuş, zikr olunan görev El-Hac Hüseyin'e verilmiştir." Dolayısıyla medresede

²⁶⁴Öztürk, "Mütevellî", s.217-220.

²⁶⁵BOA., C.MF., 80/4154, 29 Şaban 1134/14 Haziran 1722. "...Amasya kadısına hitaben ferman-ı şerif recâsına olan vakü'l-haldir..."

²⁶⁶BOA., C. EV., 267/13601, 7 Receb 1153/ 28 Eylül 1740.

²⁶⁷Tamir işleriyle uğraşan kişi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 491.

çalıştırılacak bir görevli ile ilgili isteği vakıf mütevellisi, nâzıra bildirmiş o da durumu bağlı olduğu kadıya arz etmiştir.²⁶⁸

Her mütevellî, kendi görev dönemine ait muamelelerin hesabını vermek mecburiyetindedir. Mütevellinin muhasebesine bakılmaması yönündeki bir şart vâkıf tarafından konulmuş olsa bile buna itibar edilmez. İster muhasebe dönemlerinde isterse kadının lüzum görmesi üzerine murakabe merciinin muhasebe kayıtlarını inceleme isteğini mütevellî geriye çevirememektedir. Fakat ciddi bir gerekçe ve şüphe yokken kadı, görülmüş hesabı tekrar kontrol etmeyi isteyememekte ve mütevellinin tasarrufuna müdahale edememektedir.²⁶⁹ İşte vakıfların gelir (irad) ve masraf (mesarif) cetvellerinin ayrıntılı bir şekilde tutulduğu vakıf muhasebe defterleri bu açıdan vazgeçilmez önemi bulunan evraklardır. Mütevellilerin gelirler ile giderler arasındaki dengeyi ne şekilde sağladığı ya da sağlayamadığı tüm açıklığı ile bu kayıtlarda yer almaktadır. Her ne kadar çeşitli sıkıntılar yaşansa da incelenen yüzyılda, daha önce bir iki örneği verildiği üzere, vakıf muhasebe kayıtları tutulmaya devam etti ve medreselerin işleyişinde hayati önemi bulunan bu kayıtlar bir kontrol mekanizması olarak tutulmaya devam etti. 1762 tarihli 5324 numaralı vakıf muhasebe defteri, Edirne'de Sultan Selim Han Camii, Medrese ve Dârülkurrâ Evkafı irad ve masarifatı defterimütevelliler açısından burada anılabilir. Bu defterde vakfın mütevellisi Pir Elhac İsmail Efendi'nin vakfın giderleri arasında bulunan balmumu masrafının yanlışlıkla iki kez hesap edilmesinden dolayı hata yapıldığını ve bu yanlışlığın yeni bir hesaplamayla düzeltilerek deftere kaydedildiğini merkeze bildirdiği görülmektedir.²⁷⁰ Bu hassas tutum şahsi bir itinadan öte Osmanlı diplomatika geleneğinin ve vakıf düzeninin bir tezahürü olarak kabul edilebilir. Zaten kayıtların tutulmaya devam etmesindeki gaye de bu şekildeki aksaklıkların tespiti ve kolaylıkla ortadan kaldırılabilmesidir. Tabî tüm bu tedbirlerin bazen sadece kâğıt üzerinde kaldığı ve mütevelliler de dâhil medreselere ve vakıflara müntesip olanların kayıtlarda usulsüzlükler yaptığı da oluyordu. Mesela bu yüzyılda mütevelliler, diledikleri kimselere "*bilâ-ferman*" (ferman olmaksızın) kendi tezkereleriyle tayinler tertip etmişler ve vakıflarının masrafının artmasına neden olmuşlardır. Bunu önlemek için 1797'de Ankara'ya yollanan fermanında, bu şekilde

²⁶⁸ BOA., C.EV., 282/14396, 28 Zilhicce 1136/17 Eylül 1724.

²⁶⁹ Öztürk, "Mütevellî", s.219.

²⁷⁰ BOA., EV.HMH.d., 5324, 1175/ 1762.

kanunsuz olarak vakıf tevcih olunmaması konusunda şeyhülislâm, darü's-saade, bâbü's-saade, saray-ı hümâyûn ağaları denetiminde İstanbul kadısı ve bostancıbaşıları gözetiminde ve diğer nezaretlerdeki, İstanbul ve taşra vakıflarında ve nezaretsiz vakıflarda, bütün vakıflara "*hilâf-ı şart-ı vakıf ve bilâ-hatt-ı hümâyûn*" yeniden vakıf verilmeyeceği, eğer görev verilmek gerekirse, yalnız "*ferman-ı âlişan ve nâzır arzı ve işâret-i aliyye ve müfettişler*" tarafından ve diğer mahkemelerden verilen hüccet ve ilâm ile bunun düzenlenebileceği açıklanmıştır. Ancak tüm çabalara rağmen bu durumun önüne tam anlamıyla geçilememiş, III. Selim döneminde alınan bir kararla, hatt-ı hümâyûn çıkarılmadıkça müteveli tezkeresiyle kimseye görev verilmemesi her tarafa duyurulmuştur.²⁷¹

Muhasebe kayıtlarının incelenmesinden mürtezika denilen vakıf çalışanlarının sorunlarının çözümüne kadar birçok konuda sorumluluğu bulunan mütevelliler, görevleri karşılığında genelde bir ila beş akçe arsında değişen yevmiye veya vakıf gelirinin bir kısmını almışlardır. Müteveli gelirleri ile ilgili 18. yüzyıla ait belgeler incelendiğinde bunlar arasından Trabzon'da Ebül-Feth Sultan Mehmed Han Camii yanında Hatuniye Şeyhi Hacı Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medresede "*yevmî iki akçe vazîfe ile tevliyeti vâkıf-ı mezbur Sarrâc-zade El-Hac Mustafa Efendi'nin üzerinde*" olduğu ifadesi mütevellinin yevmî iki akçe ücret aldığını göstermektedir.²⁷² Yine bu yüzyılda Ömerî Mescidi Vakfı'nın günlük iki akçe ücret ile tevliyet ve nezâret görevinin üç oğluna bırakıldığı örnek olarak anılabilir.²⁷³

2.1.3. Kâtip

Osmanlı Devleti'nde orta ve büyük çaplı vakıflarda mütevellinin bazı yardımcıları bulunmaktadır ki bunlardan biri kâtiplikdir. Kâtibin vazifesi, vakıf kayıtlarını tutmaktır.²⁷⁴ 18. yüzyıla ait belgeler arasında da bu görevlinin varlığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Dimetoka'da bulunan merhûm Oruc Paşa'nın binâ eylediği mescid-i şerîf, hamâm ve medresenin kitabet ciheti yevmi on akçe ile Hasan Halife ibn Mustafa ölümünden Mehmed bin Hafız El-Hac İsmail Halifeye nâib Müftî-zâde

²⁷¹ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 242.

²⁷² BOA., C.ADL., 4/260, 4 Cemaziyelahir 1185/14 Eylül 1771.

²⁷³ Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği", *Vakıflar Dergisi*, S. 39, VGM. Yay., Ankara 2013, s.133.

²⁷⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, s. 14, Önder Matbaası, Ankara 1982, s.184.

El-Hac Mustafa Efendi arzıyla tevcih edilmiştir.²⁷⁵ 16 Nisan 1779 tarihli bir belgede de Sivâs'da bulunan Şifâ'ye Medresesi mütevellisi Esseyyid Mustafa, medresenin ve çeşmesinin bakımsız bir halde bulunduğunu bildirmekte ve medresenin kitabet cihetinin boş olduğunu bu göreve uygun olan Es-seyyid Mustafa bin Hamdizâde'nin atanmasını istediğini bildirmektedir.²⁷⁶ Belgede geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla medresenin kitabet ciheti için senelik üç yüz altmış akçe ödenmekte olup bu miktar pek cazip bir miktar olmadığından talep görmemektedir. Ancak bu göreve Es-seyyid Mustafa bin Hamdizâde'nin talip olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.4. Câbi

Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan görevli câbi şeklinde adlandırılmakta olup kelime, "*mal ve haraç toplamak*" anlamına gelen Arapça "*cebe*" kökünden türetilmiştir. Statüleri, özellikleri ve ücretleri vakfiyelerdeki hükümlerle belirlenen câbîlerin tayin, azil, teftiş gibi her türlü idarî ve hukukî işleri vakfın bulunduğu yerin kadısı aracılığı ile yürütülüp, değişikliklerle ilgili olarak ayrıca merkezî idareden berat verilmektedir. Bu durum incelenen yüzyıldaki medrese vakıflarında da aynı surette geçerlidir. Yani bir sivil müteşebbis olsa da vakıflar ve onların medreselerine yapılan cabi tayininin her aşamasında resmi makamlar da yer almaktadır. Örneğin, Sivas'ta Şifahiye Medresesi'nin üçüncü câbisi olup görevine son verilen Musa Halife'nin ibkası yani yerinde bırakılması hakkında arzuhalde bulunan, kaza kadısı Şeyh Hamid Efendi'dir.²⁷⁷ Yine Karahisâr-ı Sâhib'de bulunan Alaca Medrese Vakfı'nın cabisinin atanması sürecinde kaza naibinin arzı sonrasında bir berat verilmesi yoluyla atama gerçekleştirilmişti.²⁷⁸

Câbîlerin yaptığı işe cibâyet denilmektedir. Orta büyüklükteki vakıfların gelirlerini toplamak için bazan bir câbî tayin edildiği gibi bazan da birbirine yakın iki veya daha çok vakfın gelirlerini yine bir câbî toplamakta ve kendisine bu iş için her iki vakıftan cüzi ücretler tahsis edilmektedir. Padişahlara, vâlide sultanlara ve sadrazamlara ait büyük vakıflarda ise sayıları yirmi ila yirmi beşe varan câbîler

²⁷⁵ BOA., AE.SMST.III 89/6824 15 Zilhicce 1171/ 20 Ağustos 1758.

²⁷⁶ BOA., C.BLD. 139/6903, 29 Rebiülevvel 1193/16 Nisan 1779.

²⁷⁷ BOA., İE.EV, 32/ 3656, 26 Şevval 1131/ 26 Mart 1702.

²⁷⁸ 557 Numaralı 1794 tarihli Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili'nde bulunan bir berat kaydı için bkz: Mehmet Soysal, 557 Numaralı Afyon Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili (1793-1799 M. / 1208-1213 H.), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005. s. 117.

bulunmaktadır.²⁷⁹ Örneğin Sivas'ta bulunan Şifahiye Medresesi cibâyet cihetine yapılan atama beratında yer alan “*yevmî iki akçe ile câbi-i sâlisi olan Musa Halife'nin fevt olduğundan*” ifadesi medrese cabiliği ile vazifeli en az üç kişi olduğunu göstermektedir. Aynı belgede, vefat eden câbinin yerine çocuklarından Esseyyid Ali, Esseyyid Mustafa, Esseyyid İsmail ve Esseyyid Osman'ın bervech-i iştirak yani müştereken atandıkları görülmektedir.²⁸⁰ Dolayısıyla gerek vâkıfın ailesinden gerekse hariçten pek çok kişinin istihdamı açısından medrese vakıflarındaki cabilik görevi ciddi bir işlev görüyordu.

Câbiler boşalan vakıf gayrimenkullerin kiraya verilmesi, el değiştirmesi gibi işlemlerden elde edilen gelirlerin yarısından da mütevellî ve kâtiplerle birlikte bir pay almaktadırlar.²⁸¹ Ayrıca onlar vakfın büyüklüğüne, iş hacmine ve malî imkânlarına göre bir ile on akçe arasında yevmîye almaktaydılar. Bununla beraber ücretler vakfiyelerde çok defa günlük, bazan da aylık veya yıllık olarak belirtilmiştir. Ayrıca yevmî ücrete ilâve olarak aynî ödeme de yapılabilmektedir. Örneğin 530 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıttan anlaşıldığına göre, Amasya'da Hacı Mirza Bey köylerinden Geldiklan Nahiyesi'ne bağlı Müşköl adlı köyden elde edilen mahsulden senevî iki müdd²⁸² buğday karşılığında câbîlik görevi Hasan Ali Bin Mehmet'in ölümü dolayısıyla oğlu Feyzullah Efendi'ye verilmiştir.²⁸³ 1058 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıtta da Bursa'da bir medrese vakfı nü kudunun ve mukataatının yevmî iki akçe ile câbîlik vazifesinin Seyyid Feyzullah ferağından Halil'e verildiği görülmektedir.²⁸⁴ Edirne'de Çuka İlyas'ın yaptırdığı medresede câbi olarak görev yapan Mustafa bin Muhammed ise günlük üç akçe ücret almaktadır.²⁸⁵ Konya'da Sırçalı Medrese'nin câbisi görevini yevmî dört akçe karşılığında yürütmektedir.²⁸⁶ Van'da ise Kurd Efendi'nin yaptırdığı medreseye yapılan câbi

²⁷⁹ Mehmet İpşirli, “Câbi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s.530.

²⁸⁰ BOA., AE.SMHD.I., 168/12766, 25 Şaban 1165/ 8 Temmuz 1752.

²⁸¹ İpşirli, “Câbi”, s.530.

²⁸² İki avuç dolusu kadar bir ölçü. Ağırlıkça 875 gr. kadardır.

²⁸³ VGMA, HD, No: 530, Cemaziyelahir 1208/ Şubat 1794, s.125. Yine 531 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıtta da Amasya'da Mahmut Paşazâde vakfı gelirlerinden senevî altı hisse buğday ile cibâyet vazifesinin Hafız Ömer ve Hafız Ahmed kardeşlere verildiği görülmektedir. VGMA, HD, No: 531, 1208/1794, s.78.

²⁸⁴ VGMA, HD, No: 1058, 1185/1772, s.71.

²⁸⁵ BOA., AE.SAMD.III., 180/17554, 20 Recep 1124/ 23 Ağustos 1712.

²⁸⁶ VGMA, HD, No: 1091, 1138/1725-1726, s.80.

taininde bu vazifenin Molla Hüseyin'e beş akçe ile tevcih edildiği görülmektedir.²⁸⁷ İstanbul'da Sadrazam Hasan Paşa'nın bina eylediği medrese-i celileye 1785 tarihinde vakfin mütevellisi Emine Hanım tarafından, günlük sekiz akçe ücret ile İbrahim bin Abdi'nin atandığı görülmektedir.²⁸⁸

Cabilerin atanması sürecinde bu işe layık olup olmadıkları da gözetilmekte ve birilerinin şahitliği olumlu yönde ise bu durumda o kişiler cabi olarak atanmaktaydılar. Örneğin 557 Numaralı Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili'nde geçen bir berat kaydından anlaşıldığına göre Karahisâr-ı Sâhib'de bulunan Alaca Medrese Vakfı'nın câbîliği görevi Mehmed Fehmi Efendi'ye verilirken bu ilke göz ardı edilmemiştir. Özetle burada geçen "...Medîne-i Karahisâr-ı Sâhib'de vâki' Alaca Medrese Vakfı'nın câbisierbâb-ı istihkâkdan Mehmed Fehmi zîde-kadruhû her vechle lâyük ve mahal ve müstahak olmağın cibâyet-i mezkûre ... tevcih olunup yedine müceddeden berât-ı şerif-i âlişânım virilmek babında..." ifadeleri Mehmed Efendi'nin bu görevi hak ettiğini ve yeniden atanmasında bu özelliğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁹

Tüm bu örnekler analitik okuma yapılarak bir tablo haline dönüştürüldüğünde medreselerin düzenli olarak işleyişinde cabilerin rolünün karşılığı şeklinde aldıkları ücretlerin zaman ve mekânsal değişimi de değerlendirilebilir.

Tablo 9: Cabi Gelirleri

Cabinin Adı	Görev Yeri	Günlük Ücreti (Akçe)	Tarihi
Mustafa bin Muhammed	Edirne'de Çuka İlyas Medresesi	3	1712
Mustafa	Konya'da Sırçalı Medrese	4	1725
Musa Halife	Sivas Şifaiye Medresesi	2	1752
Seyyid Fezullahve Halil	Bursa'da Abdurrahmanm Medresesi	2	1772
İbrahim bin Abdi	İstanbul'da Sadrazam Hasan Paşa Medresesi	8	1785
Mevlana El-Hac Mehmed Emin	Karahisâr-ı Sâhib Alaca Medrese Vakfı	7	1794
Molla Hüseyin	Van'da ise Kurd Efendi Medresesi	5	1759

Tabloda dayanılarak, bünyesinde medrese de bulunduran vakıflarda istihdam edilen cabilerin incelenen yüzyıl içinde aldıkları ücretlerin değişkenlik arzettiği söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle vakıf çalışanlarının

²⁸⁷BOA., AE.SMST.III., 109/8271, 29 Zilhicce 1172/ 23 Ağustos 1759.

²⁸⁸BOA., AE.SABH.I., 280/18827, 29 Zilhicce 1199/ 2 Kasım 1785.

²⁸⁹Soysal, 557 Numaralı Afyon Karahisar-I Sâhib Sancağı Şer'İyye Sicili (1793-1799 M. / 1208-1213 H.), s.117.

ücretlendirilmelerinde tamamiyle bu hayır kurumlarının kendi tasarruflarının belirleyici olduğu gözlenmektedir. Her ne kadar zaman ilerledikçe bir artış gözleniyorsa da buradaki sınırlı örnek üzerinden cabilerin on sekizinci yüzyılda ücretlerinin giderek yükseldiği şeklinde bir genellemeye gidilmesi zordur. Ancak yine tablonun verilerinin gösterdiği üzere, vâkıfın siyasi ve ekonomik bağlarının olup olmamasının yani vakfın mali gücünün cabinin ücretini belirlemede en önemli etken olduğu iddia edilebilir. Ayrıca cabilik görevinde olanların bir kısmının molla, halife ve seyyid gibi dini/ilmi çağrışmlara sahip bireyler oldukları da dikkat çekmektedir.

Câbiler vakıf gelirlerinin toplanması sırasında birçok problemle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bilhassa zamanında tahsil edilemeyen iradatın daha sonra toplanması kolay olmamaktadır. Öte yandan para işleriyle uğraşmaları, vakıfların idaresinde sık sık görülen suistimallerde câbileri ön plana çıkarmıştır. Vakıfların çoğaldığı 18. ve 19. yüzyıllarda icâreteyn uygulaması dolayısıyla muameleler çok karmaşık şekiller almış, müteveli ve câbilerin isimleri birçok yolsuzluğa karışmıştır. Hatta bu yüzden sık sık azledilmişler veya adli takibata uğramışlardır. Müteveli ile câbînin kendi aralarında anlaşmaları halinde kolaylıkla yapılabilen bu tür suistimal ve yolsuzlukların ortaya çıkması halinde davalara doğrudan doğruya mahallî kadılar tarafından bakılmaktadır. Özellikle vakıf reâyâsının bir timar arazisi içerisinde bulunması, câbîlerle sipahiler arasında gelirlerin tahsili bakımından birçok probleme yol açmıştır.²⁹⁰

2.1.5.Noktacı

Vakfın birimlerinde görev alan kişilerin, müderrislerin, müdirlerin, danışmendlerin ve vazifelilerin devam ve devamsızlıklarını takip eden ve gelmeyenlerin isimlerinin yanına nokta koyan görevliye *noktacı* denmektedir.²⁹¹ Gelmeyenler müteveliye bildirilmekte, müteveli ise bunların maaşlarını kesmektedir. Ayrıca noktacıların, cüzhan ve devirhanları denetleyen, her seferinde Kur'an'ın ne kadarının okunduğunu işaretleyerek takip etme görevi de vardır.²⁹²

²⁹⁰ İbşirli, "Câbi", s.531.

²⁹¹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese ", *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.798.

²⁹² Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring) 2008, s. 357.

İncelenen dönemde medreselerde bu kişilerin görevlendirilmelerine devam edilmiştir. Onların berât-ı şerif ile tayin olunmaları da dikkat çekicidir. Örneğin Mardin’de Kasım Padişah Medresesi’nde noktacılık vazifesinin 2 Mayıs 1762 tarihinde yevmi iki akçe ile daha önce burada noktadar olan Esseyid İbrahim’in ölümünden dolayı Abdurrahman Efendi’ye tevcih edilerek berat verildiği görülmektedir.²⁹³ Amasya’da Ayşe Hatun Vakfı noktacılığı için ise senevî bir müdd buğday karşılığında Ali ferağından Seyyid Mehmed’e berat tevcih edilmiştir.²⁹⁴

Ayrıca medrese talebelerinin inzibatı ile sorumlu olan görevli olarak noktacının yanında bir de mubassır²⁹⁵ olarak isimlendirilen kişiden bahsedilebilir. Örneğin 1718 yılında, Gümüş kasabasında bulunan Halil Efendi Medresesi mubassırluğuna Mustafa Efendi’nin feragatiyle Mehmed Efendi’nin atanması talep edilmiştir.²⁹⁶

2.2. Medreselerin Eğitim Kadrosu

2.2.1. Müderris

Sözlükte "*okumak, anlamak, bir metni öğrenmek için tekrar etmek*" anlamındaki ders kökünden türeyen müderris kelimesi, medreselerin ortaya çıktığı 10. yüzyıldan itibaren görülmekle birlikte 11.yüzyılda Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün Nizâmiye medreselerini kurmasından sonra burada ders veren en yüksek rütbeli ilim adamı için kullanılmaya başlanarak resmî bir mahiyet kazanmıştır. Medreselerin bir kurum niteliği kazanmaya başladığı Selçuklular döneminde müderrisler Dîvân-ı Vezâret’ten çıkan ve Nizâmülmülk’ün imzasını taşıyan bir menşurla tayin edilirken daha sonraları bizzat sultanların ve halifelerin tevkii ile liyakete göre tayin edilmişlerdir.²⁹⁷

Osmanlı ilmiye teşkilâtında ise kadılık ve müftülükle birlikte oluşan üç temel görevden biri olan müderris terimi, medreselerde çeşitli dersler veren hocaları nitелеmek üzere kullanılmıştır. Klasik İslâm medrese sisteminde olduğu gibi Osmanlı

²⁹³BOA., C. EV., 7/315, 8 Şevval 1175/ 2 Mayıs 1762.

²⁹⁴VGMA, HD, No: 531, 1210/ 1795, s.79.

²⁹⁵ Eskiden mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tabir. Bkz.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 560.

²⁹⁶BOA., AE.SAMD.III., 85/8538, 1131/ 1718.

²⁹⁷ Nebi Bozkurt, “Müderris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.467-468.

medreselerinde de eğitim öğretim faaliyetinin temelini müderris teşkil etmektedir.²⁹⁸ Sözlük anlamı ders veren, ders okutan²⁹⁹ olan müderris, Osmanlı medrese sisteminin merkezindedir. Müderris olmak, medresede okunması meşrut olan dersleri okuyup icazet almaya bağlıdır.³⁰⁰

Devellioğlu, müderris kelimesinin karşılığı olarak profesör tabirini de kullanmıştır.³⁰¹ Nitekim Ahmet Cevdet de, müderrisleri Batı'daki üniversitelerde doktorasını yapanlarla eş sayarak halkın ilimlerine hürmeten onlara saygı gösterdiğini belirtmiş³⁰² ve bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir:

“Ve cümlesi ashab-ı ulûm ve maarifden olarak hakikat-i halde şâyan-ı ihtiram zatlar idi. Hele müderrisin-i kiramın her biri inzâr-ı enamda birer müctehid mesabesinde idiler. Ve çünkü mühendis ve tabib gibi erbâbı-ı ulûm ve maarif dahi bu talebe-i ulûm içinde yetişmekle medreseler terbiye-i ulûmiyenin merkezi olup cemiyet-i beşeriye için elzem ve akdem olan hâkim ve hekim vesair zevat-ı maarif hep onlardan çıkardı. Böyle bir emr-i ehemme nasb-ı nefis ihtimam eden müderris efendilerin artık kader ve haysiyetleri ne kadar büyük olduğu beyana muhtac değildir.”³⁰³ “Tarih-i ilmiye bu vechle pek mazbut olmağın her hangi maddede ilmen emr-i hak budur deseler herkes sem'an ve tâaten (işittik itaat ettik) deyüp kimsenin muhalefete zühresi yok idi. Lakin bir müderris yoldan geçse âlim ikbâl-i nâm vekili ta'zîm ve ihtiram edilirdi. Arz ve vakarları kemalde idi.”³⁰⁴

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre müderrislerin temel vasıflarından biri “inza-ı enamda müctehid” olan, yani halkı doğru yola sevk etmede öncü kimseler olmalarıydı. Dahası sadece halkı değil yine mürekkep yalamış kesimleri de onlar yetiştirmekteydiler. Dolayısıyla müderrisin Osmanlı dünyasında pratikteki temel karşılığı topluma doğru yolda rehberlik etmektir. Yine bununla bağlantılı olarak müderrisler toplum nazarında itibar bakımından en üst seviyede yer almaktaydılar.

²⁹⁸ Mehmet İpşirli, “Müderris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.468.

²⁹⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, s. 708.

³⁰⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 598.

³⁰¹ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, s.708.

³⁰² Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yay., İstanbul 2002, s.49.

³⁰³ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C.1, s. 110.

³⁰⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C.1, s. 112.

Müdürrislerin aslî görevleri medresede ders vermek ve az sayıdaki öğrencileriyle ilgilenmek ve onları ilme teşvik etmektir. Ayrıca medrese içinde asayişin ve çalışma ortamının sağlanması da onun görevlerindedir.³⁰⁵

2.2.1.1.Müdürrislik İstihdamında Mülazemet Sistemi

Osmanlı Devleti'nde medreseler, kuruluştan itibaren pek çok şehirde çok sayıda inşa edilmiş, mezunları ise mezuniyetlerinden hemen sonra bir vazifeye tayin edilmişlerdir. Fakat zamanla medrese mezunlarının çoğalması birikmelere yol açmış, müdürris adayları atama için beklemek zorunda kalmışlardır. Medrese mezunlarının âdil bir şekilde atanmaları için mülazemet ve nöbet sisteminin düzenlenmesi gerekmiştir.

Mülazemet, sözlükte “*bir şey veya şahsa ayrılmaz surette iltihak etme, müdâvemet, bir işe sarılıp onunla iştigâl etme, bir memuriyete geçmek üzere bir daireye maaşsız devam ve hizmet etme*”³⁰⁶ anlamına gelmektedir. İlmiye teşkilatı terimi olarak ise medrese mezunlarının gerekli kademelerden geçtikten sonra müdürrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri ve bu arada meslekî tecrübe kazanmalarını ifade etmektedir.³⁰⁷ Bu uygulamanın bugünkü anlamda stajerlik sürecine denk geldiği söylenebilir. Uzunçarşılı, icazet almış olan medrese mezunlarının müdürrislik veya kadılık için sıra beklediklerini bu esnada Anadolu’da müdürris veya kadı olmak istiyorlarsa Anadolu kadıaskerinin, Rumeli’de müdürris veya kadı olmak istiyorlarsa Rumeli kadıaskerinin belirli günlerindeki meclisine devam edip *matlab* denilen deftere isimlerini kaydettirmeleri gerektiğini belirtmektedir.³⁰⁸ Ancak çalışma sırasında incelenen ruznamçe defterlerinde görülmüştür ki mülazemet kayıtlarını yalnızca Rumeli Kadıaskerleri tutmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere ruznamçe defterleri, hareket, mülazemet ve cihet ruznamçeleri olarak 3 gruba ayrılmakta, bunlardan mülazemet kayıtları da Rumeli Kadıaskerlik Ruznamçe Defterleri arasında yer almaktadır. Mülazımların silkteki ilerleyişi de yine Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği tarafından tutulan hareket ruznamçelerinden takip edilebilmektedir.

³⁰⁵ İpşirli, “Müdürris”, s.469.

³⁰⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yay., İstanbul 2004, s.1399.

³⁰⁷ Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülazemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.10-11, 1982, s.224.

<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iugaad/article/view/1023009541/1023008847>

³⁰⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 45.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1537 yılında Ebussuud Efendi'nin Rumeli kadıaskeri olmasına kadar, medrese mezunlarının sayısında önemli bir yığılma olmadığından mülazemet kayıtlarına gerekli itina gösterilmeyip herkes bir yolunu bularak mansıba girebilmiştir. Ancak aynı tarihlerde Anadolu kadıaskeri olan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin mülazemet vermekte sıkıntılar çıkarması, mülazım olacakların toplanıp padişaha şikâyetle bulunmalarına sebep olmuştur. Bunun üzerine Ebussuud Efendi'nin çalışmaları sonucu mülazımlar için ayrı bir defter kullanılması usulü getirilmiş, ulemâdan her birinin derecesine göre ne kadar mülazım verebileceği tespit edilmiş ve kabiliyetli adaylar için yedi yılda bir nevbet usulü düzenlemiştir.³⁰⁹

Mülazemet sistemi, başarılı öğrencilerin ilmiye içerisinde vazife almasına imkân sağlamıştır. Bu sistem ile başarılı öğrenciler diğer öğrencilere nazaran daha erken mesleğe başlama imkânı bulmuş ve kendilerinden istifade edilme olanağı sağlanmıştır. Bu yolla danışmendlerin yalnızca medrese eğitimini bitirmeleri yeterli görülmemiş, onların yüksek dereceli -ki kimlerin mülazım verebileceği kanunlarla düzenlenmiştir- ulemanın hizmetinde bulunma ve onlardan ders alma şartı getirilmiştir. Ancak anlaşılan odur ki zamanla bu sistemde aksaklıklar hissedilmiş ve bir takım düzenlemeler getirilmeye çalışılmıştır.

18. yüzyıldan önce mülazım olmak için Şehzade hocaları ikişer mülazım verirler iken Kanuni Sultan Süleyman, bu sayıyı üçe çıkarmıştır. Zaman içerisinde ulemâdan bir kısım kimselere gösterilen teveccüh sebebiyle mülazemet kanununun kapsamı genişletilmiş ve hatta zamanla usule aykırı davranıldığı olmuştur. 17. asra gelindiğinde şeyhülislâmlar, makama gelmeleri sebebiyle -ki buna aşağıda açıklanacağı üzere “teşriften” denilmektedir- 16 mülazım vermeye başlamışlar, Rumeli kadıaskerlerinin tayinlerinde 8, Anadolu kadıaskerlerinin, Nakîbü'l-eşrafın tayinlerinde 6'şar, Hekimbaşı ile padişah imamının 4'er, Mekke ve Kudüs kadılarının 5'er mülazım verme hakları olmuştur.³¹⁰

Osmanlı medreselerinde 16.yüzyıldan itibaren hissedilir derecede artan ve 17. yüzyılda oldukça belirgin hale gelen bozulmalar, mülazemet sisteminde de erken dönemlerden itibaren görülmüştür. Müderrislik ve kadılık almak isteyenlerin sayısında meydana gelen artış, onların mülazemet alırken usulsüz yollara

³⁰⁹ Evsen, *Osmanlı İlmîye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi*, s.21.

³¹⁰ Evsen, *Osmanlı İlmîye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi*, s.23.

başvurmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu dönemden itibaren padişahların bubozuklukların düzeltilmesi için uğraştıkları, zaman zaman bu hususla alakalı olarak fermanlar çıkarttıkları görülmektedir. Dönemin devlet adamları ve ilim erbabı olan kimseler de bozulmanın sebeplerini ve çözüme katkıda bulunacağını düşündükleri hususları eserlerinde ifade etmişlerdir. Örneğin Koçi Bey mülazemet sistemindeki bozulmayı eserinde dile getirmiştir. O, ilmiye sınıfındaki bozulmanın 16. yüzyıldan itibaren başladığını belirterek, “*mülazımlıklar dahi yolu ile verilmeyip, satılmağa başlayalı voyvoda ve subaşı kâtipleri ve avam tabakasından birçokları beş - onbin akçe ile mülâzim oldu, sonra az zamanda müderris ve kadı olup, ilim sahâsi câhillerle doldu, iyi ve kötü belirsiz oldu*” şeklinde oldukça keskin ifadeler kullanmıştır. Ona göre daha önce sadece dânişmend olup medreselerde uzun zaman ilimle meşgul olan kimseler mülâzim olurken, on altıncı asırdan itibaren hatır ve rüşvet ile mülâzim verilmiştir.³¹¹

18. yüzyılda mülâzemet sistemi ile ilgili bu problemlerin ortadan kaldırılması için önemli düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. İzzi tarihinde, mülâzemet sisitemi ile ilgili yapılan düzenleme hakkında bir hatt-ı hümayun suretine yer verilmiştir. Burada, ilim yolunda olan kişilerin ehil olan ve ehil olmayan olarak ayrılması ve ehil olmayan kişilere mülâzemet verilmemesi belirtilmekte, “*hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu*” ve “*Allah emaneti ehline vermenizi emreder*” ayetlerine riayet edilerek bundan böyle ilmiye yolunda bu mühim ve tehlikeli durumun meşâyih-i İslâmiye tarafından son derece dikkat edilerek, nâehil kişilere medrese ve mülâzemet belgesi verilmemesi istenmektedir.³¹² Osmanlı ilmiye mensuplarının yaşadığı sıkıntıların Koçi Bey tarafından dile getirildiği dönemden bir asır sonra bile hemen hemen aynı şikâyetlerin dile getirildiği görülmektedir. Bu sıkıntının aşılması için çabalayan resmi gerekse sivil girişimlerin çok da çözüme katkıda bulunamadığı bu iki örnekle açık bir şekilde görülmektedir.

İmparatorluğun yüksek eğitim kurumlarının içine düştüğü çıkmazların aslında daha çok kendi içlerinde yaşanan sıkıntılardan kaynaklandığına dair kendisi de 18. yüzyılda değişik medreselerde müderrislik yapmış olan vakanüvis Mehmed Raşid Efendi'nin ifadeleri burada daha anlamlı hale gelmektedir. Bu konuda Vezir-i âzam Damad Şehit Ali Paşa(ö. 1716), aksaklıkların düzeltilmesi için bazı

³¹¹Koçi Bey Risalesi, Hazırlayan: Zuhuri Danışman, MEB. Yay., İstanbul 1993, s.22.

³¹² İzzi Süleyman Efendi, *Tarih-i İzzi*, İstanbul 1199, s. 228.

teşebbüslerde bulunmuştur. Para karşılığı ilmî rütbelerin verilmesini, küçük yaşta müderris tayinlerini yasaklamış, tayinlerde her işin erbabını seçmeye özen göstermiştir.³¹³ Rikâb-ı hümayun kaymakamlığına³¹⁴ gönderilen 1715 tarihli bir fermanda, ulemânın değerine ve ilme gösterilen rağbete mani olmaması için mülazemetlerin sayısının azaltılması, her bahane ile mülazemet verilmeyip ancak müderrislik ve kadılıkta bir üst mertebeye hareket edenlerin ve kanun-ı kadîm üzere mutad olan mülazemetlerin hak edenlere verilmesi emredilmiştir. Tarih-i Raşid'de yer alan "*Tarîk-i ulemâdan mülâzemetler hususu biraz zamândan berü nizamsız ve ehil ü nâ-ehil olup olmadıklarına bakılmayup herkese ait olmağla mâli kudreti olanlar arasında artırma ve her kim daha fazla akçe verirse onun murâdına müsâ'ade olunup, vilâyet-i Anadolu'da olan haşerât kafiye bozarak birkaç akçe peydâ ettiği sâ'at, onunla bir mülâzemet iştirâ edüp kat'-ı tarîk etmeleriyle cahilce iş görüp mülâzemet ârzûsunda olan erbâb-ı istihkaka, "var mu'îd ü muzâf ol" sözüyle râh-ı ümîdlerine sedd-i sedîd çekilir idi. Binâen-aleyh mahzâ tarîk-ı ilme tevkir ve bâzâr-ı kâbiliyyeti tes'îr için Edirne'de rikâb-ı hümayûn kâimmakâmına hitâben hatt-ı hümayûn sâdir olmağın aynıyle bu mahalle kaydolundu"* ifadeleri ile bu durum açıkça görülmektedir.³¹⁵ Buradan da anlaşıldığı üzere, mâli kudreti yerinde olanlar fazla para vererek ilgili mevkileri satın almakta ve ehil olanla olmayan ayırt edilmemektedir. Oldukça büyük bir yozlaşmadan bahsedilen bu satırlarda, Koçi Bey'in üzerinde durduğu meselelerin henüz halledilmekten çok uzak olduğunu göstermektedir. Sıkıntıları yakından takip ettiği anlaşılan ve zaten kendisi de ilmiye kökenli olan Raşid Efendi'nin tasvirinde daha üzüntü verici olan ise gerçekten mülazemeti hak eden kişilere bu haklarının verilmemesi ve gidip müdlik yapmaya devam etmelerinin söylenmesidir. Bu durum bahsi geçen adaletsiz ve haksız uygulamanın iki kat daha fazla tesirli olmasına sebep olmuştur.

Mülazemet sistemi ile ilgili fermanın devamı şöyledir:

"Sen ki kâimmakâmımsın, tarîk-ı ulemâda ehl ü nâ-ehle bakılmayup kesret-i mülâzemet verilmek ilm-i şerîfin adem-i rağbetine ve müstehikkînün mezelletine bâ'is olmağla, fî-mâ-ba'd bî-vech bahâne ile mülâzemet verilmeyüp, ancak medâris ü

³¹³ Abdülkadir Özcan, "Şehid Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, s. 434.

³¹⁴ Sefer münasebetiyle İstanbul'dan ayrılan sadrazamın vekiline verilen ad. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 45.

³¹⁵ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid*, C.4, s.47-48.

mevleviyyetde nasb ü hareket vûkû'unda vaz'-ı kadîmîsi ne ise mu'tâd üzre verilecek mülâzemetlerin vakitleri geldükde veyâhûd bir müstehıkka mülâzemet verilmek iktizâ etdükde şöhret-i şâyi'ası ve kaç yaşında olduğu ve kimden okuduğu ve ne okuduğu efendi dâ'imizin ma'lûmu olup ve işâreti olduğu ma'lûmun oldukdan sonra rikâb-ı kâam-yâbıma arz eylesin ve mülâzemet arz olunan ulemâ-zâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifâyet eder. Kaç yaşında olup ve ne okuduğunu i'lâma hâcet yokdur."³¹⁶

Fermanın bu ikinci kısmı Osmanlı ilmiye sınıfının yaşadığı rahatsızlığın ne kadar derinlere nüfuz ettiğine işaret etmektedir. Fermanda mülâzımların eğitim durumları hakkında malumat istenmekte ve bu durumları ehil olup olmadıklarını ayırt etme noktasında belirleyici bir unsur olarak göz önünde bulundurulmaktadır. Ulemâzâdelerin kaç yaşında olduklarını ve ne okuduklarını bildirmelerine gerek olmamasının ifade edilmesi ise bazı sorunların artık "sorun" olmaktan çıktığına ve mutad düzenlemeler haline algılandığına delalet etmektedir. Oysa ulemâ evlâdına tanınan imtiyazlar da mülâzemet sistemindeki bozulmanın temel sebepleri arsındadır. Dânişmendlerin emek harcayarak elde ettikleri mülâzemetlere ulemâzâdeler kolayca sahip olmuşlar ve bu durum daima şikâyet konusu olsa da bir düzenleme yapılmamıştır. 18. yüzyıl mülâzemet kayıtlarından da özellikle itibarlı ailelerin ve şeyhülislâm, kadıasker, padişah hocası, mevleviyet kadıları gibi üst mertebede bulunan ulemâ çocuklarının mesleğe girme ve terfide öncelikli olduğu anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı, ulemânın çocuklarına on dört-on beş yaşlarından itibaren İstanbul ruusu verilmesinin kanun olduğunu, şeyhülislâm oğullarının mülâzemet ve nöbete girmeden doğrudan ehliyetli müderrislere verilmesi gereken Hâriç müderrisi derecesine çıkarıldığını ve bir müddet sonra da bunun Dâhil olarak tebdil edildiğini belirtmiştir.

Bu rahatsızlığı fark eden başkaları da olmuştur. Örneğin 18. yüzyıl ortalarında ilmiye sınıfının ıslahı için gayret edenlerden biri olan I. Mahmud, dürüst ve güvenilir bir kimse olan Seyyid Murtaza Efendi'yi şeyhülislâmlığa getirmiştir. Murtaza Efendi hatır gözetmeden iş yapmaya bir dereceye kadar muvaffak olmuşsa

³¹⁶ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid*, C.4, s.47-48.

da ulemâzâdelerin düzenli tahsil görmeden müderris olmalarının önüne geçememiştir.³¹⁷

III. Ahmed döneminde (1703-1730) 1715 yılına ait Şeyhülislam Mirza Efendi'ye gönderilen bir diğer fermenda padişah tarafından mülazemetler hususunun keyfiyeti ile ilgili yapılan düzenlemeler dışında mülazemet kotaları ile ilgili ayarlamalar yapıldığı görülmektedir. Nitekim ilmiye sınıfında üst kademelerde bulunanların müderrisadayı gösterme hakkı vardı ve bu hak rastgele değildi. Kimin, ne kadar mülazemet adayı gösterebileceği kanunlarla düzenlenmiştir. 18. yüzyılda yayımlanan sözkonusu fermanla bu hususa da yeni düzenlemeler getirilmiştir. Fermenda belirtildiğine göre, daha önceleri mülazemet kotaları şu şekilde idi.³¹⁸

Tablo 10: 18. Yüzyıldan Önceki Mülazemet Adayı Kotaları

Aday Belirleyecek Kişi	Kota
Şeyhülislam	Teşrif sebebiyle ve veladet-i hümayun anında şeyhülislam olanlara 16, ayrıca 6 ayda bir sultan Bayezid Medresesi'nde muid ve muzaflarından 2
Sadr-ı Rum (Rumeli kadıaskeri)	8, ayrıca 6 ayda bir tezkirecilikten 1
Sadr-ı Anadolu (Anadolu kadıaskeri)	6, ayrıca 6 ayda bir tezkirecilikten 1
Nakibüleşraf	6
Hekimbaşı	4
İmam-ı Sultânî	4
Mekke-i Mükerrrem Kadısı	5
Kudüs-i Şerif Kadısı	5
Müderrisler her terfi esnasında (Mûsile-i sahn derecesi itibariyle)	İade namıyla (muid) 1
Müderrisler molla olunca	4

Daha sonra bu sayılar şöyle değiştirilmiştir.³¹⁹

Tablo 11: 18. Yüzyılda Mülazemet Adayı Kotaları (1715 Yılında Çıkan Ferman ile)

Aday Belirleyecek Kişi	Kota
Şeyhülislam	Nasb sebebiyle (teşrifin) 3
Rumeli Kadıaskeri	Nasb sebebiyle (teşrifin) 2, ayrıca tezkirecilik namıyla yılda 1
Anadolu Kadıaskeri	Sultan Bayezid Medresesi danışmedlerine yılda 4
Müderrisler her terfi esnasında (Sahn derecesi itibariyle)	2, ayrıca tezkirecilik namıyla yılda 1
Müderrisler mansıb olunca	1
	4

Bu fermananın uygulanıp uygulanmadığını, ya da ne derecede uygulandığını tesbit etmek çalışma sırasında incelenilen mülazemet defterleri ile mümkün olabilir.

³¹⁷ Evsen, *Osmanlı İlmîye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi*, s.36. Uzunçarşılı, *İlmîye Teşkilatı*, s. 67.

³¹⁸ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid*, s.50-51.

³¹⁹ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid*, s. 51.

Bu amaçla incelenilen defterlerde yer alan bilgiler konunun daha iyi anlaşılması açısından birer tablo ile gösterilmiştir.

Tablo 12: RKR 65 Nolu Defterde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)

Mülazım Veren Ulema Üyesi	Görevi	Mülazım Verme Sebebi	Kaç Mülazım Verdiği
Es-seyyid Ali Efendi	Şeyhülislam	Teşrif	16
Es-seyyid Ali Efendi	Şeyhülislam	Şehzade Doğumu	18
Es-seyyid Ali Efendi	Şeyhülislam	Fetva Emaneti	2
Es-seyyid Ali Efendi	Şeyhülislam	Sultan Bayezid Medresesin'nde muidi olmakla	1
Abdullah Efendi	Şeyhülislam	Fetva Emaneti	2
Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Teşrif	4
Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	2. Kez Teşrif	6
Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Tezkirecilik	2
Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Şehzade Doğumu	8
Mahmud Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Teşrif	1
Damadzade Ahmed Efendi	Anadolu Kadıaskeri ³²⁰	Tezkirecilik	4
Damadzade Ahmed Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Şehzade Doğumu	8
Tefsirîzade Ataullah Efendi	Mekke-i Mükerreme Kadısı	Teşrif	4
İsmail Efendi	Medine-i Münevvere Kadısı	Teşrif	4
Ömer Efendi	Kudüs Kadısı	Teşrif	4
İsmail Efendi	Medine-i Münevvre Kadısı	Teşrif	3
Dürrîzade Mehmed Ataullah Efendi	Mekke-i Mükerreme Kadısı	Teşrif	2
Es-seyyid Mehmed Efendi	Nakibüleşraf	Şehzade Doğumu	4
Mehmed Efendi	Reisü'l-etibba	Şehzade Doğumu	4
Mehmed Efendi	İmam-ı Evvel	Şehzade Doğumu	2
Abdurrahman Efendi	İmam-ı Sani	Şehzade Doğumu	2
Hüseyin Efendi	Reisü'l-Müneccim	Şehzade Doğumu	1

³²⁰Arif Efendi'nin ikinci kez Rumeli Sadareti döneminde.

RKR 83 nolu mülazemet defterindeki veriler ise şu şekildedir:

Tablo 13: RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1134/ M. 1722)

Mülazım Veren Ulema	Görevi	Mülazım Verme Sebebi	Kaç Mülazım Verdiği
Kevakibizade Veliyüddin Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Teşrif	4
Mehmed Efendi	Medine-i Münevver kadısı	Teşrif	1
Mehmed Efendi	Sabık Anadolu Kadıaskeri (Mekke-i Mükerrerem kazası teşrifinden)	Teşrif	1
Zeynelabidin Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Teşrif	4
Abdülbaki Efendi	Kudüs-i Şerif Kadısı	Teşrif	1
Es-Seyyid Zeynelabidin Efendi	Mekke-i Mükerreme Kadısı	Teşrif	1
Mirzazade Şeyh Mehmed Efendi	Sabık Rumeli Kadıaskeri (rütbesiyle)	Tezkirecilik	1
Feyzullah Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Tezkirecilik	1
Kevakibizade Veliyüddin Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Tezkirecilik	2
Feyzullah Efendi	Sabık Anadolu Kadıaskeri	Tezkirecilik	1
Es-seyyid Zeynelabidin Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Tezkirecilik	1
Es-seyyid Zeynelabidin Efendi	Mekke-i Mükerreme Kadısı	Tezkirecilik	1
Mehmed Efendi	Medine-i Münevvere Kadısı	Tezkirecilik	1
Abdullah Efendi	Şeyhülislam	Şehzade Doğumu	19
Kevakibizade Veliyüddin Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Şehzade Doğumu	4
Abdurrahman Efendi	İmam-ı Evvel Sultani	Şehzade Doğumu	4
Mehmed Salim Efendi	Mahmiye-i İstanbuldahükümet olan	Şehzade Doğumu	2
Mehmed Selim Efendi	Galata'da Seccade nişin	Şehzade Doğumu	1
-	Eyyüb El Ensari kadısı İbrahim Efendi'nin oğlu	Şehzade Doğumu	1
Abdullah Efendi	İmam-ı Sani-i Sultani	Şehzade Doğumu	2
Es-seyyid Mehmed Zeynelabidin Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Şehzade Doğumu	4
Mustafa Zeki Efendi	Reis-İ Münecimin	Şehzade Doğumu	1
Ömer Efendi	Rumeli Kadıaskerliği payesiyle Reisü'l- etibba	Şehzade Doğumu	4 (3'ünü kullanmış)
Zeynelabidin Efendi	Nakibüleşraf	Şehzade Doğumu	4 (2'sini kullanmış)

RKR 142 nolu mülazemet defterindeki veriler şu şekildedir:

Tablo 14: RKR 142 Nolu Defterde Mülazım Veren Ulema ve Mülazım Verme Sebepleri (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)

Mülazım Veren Ulema	Görevi	Mülazım Verme Sebebi	Verdiği Mülazım Sayısı
Es-seyyid Mehmed Şerif Efendi	Şeyhülislam	Sultan Bayezid Han Medresesi'nde Muid ve Muzaf	3 (2'si 1195 1'i 1196 tarihinde)
Mehmed Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Teşrif	4
Mollacızkade İshak Efendi	Rumeli Kadıaskeri	Tezkirecilikten	1
Hayatîzâde Mehmed Said Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Teşrif	1
Ahmed Ataullah Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Teşrif	4
Recebzade Mehmed Arif Efendi	Medine-i Münevvere Kadısı	Teşrif	1
Mehmed Şerif Efendi	Kudüs Kadısı	Teşrif	4

Verilen 4 tablodan ikisi 1715 öncesinde 1706- 1711 yılları (RKR 65) ile 1709 (RKR 57) yılına ait iken; diğer iki defter fermanın yayınlandığı 1715 yılından sonraki 1722 (RKR 83) ve 1781-1782 (RKR 142) yıllarına aittir. RKR 65 numaralı defterden Şeyhülislam Es-seyyid Ali Efendi'nin teşrif sebebiyle 16, şehzade doğumu sebebiyle 18 ve Sultan Bayezid Medresesi'ndeki talebelerinden bir, fetva emaneti görevinden ise iki talebesinin mülazemete kabul edildiği anlaşılmaktadır. RKR 57 numaralı defterde ise Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin şehzade doğumu sebebiyle 15 talebesini ve fetva eminliği görevinden bir öğrencisini mülazım olarak yazdırdığı görülmektedir. Rakamlarda 1715 tarihli fermanın sonra düşüş olmuş mu diye bakıldığında 1722 (RKR 83) yılındaki kayıtlarda Şeyhülislamın yine şehzade doğumu sebebiyle 19 mülazım verdiği görülmüş, teşriften verilen mülazemete dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. 1781-1782 (RKR 142) tarihli kayıtlarda da “teşriften” şeklinde bir kayda rastlanılmamıştır. Tabii defterin tutulduğu bu tarihlerde bir şeyhülislam değişikliğinin yaşanmamış olması da ihtimal dâhilindedir. Bu durumun tespiti için bu tarihlerde şeyhülislam olan kişilerin kimler olduğu ve hangi tarih itibarıyla göreve başladıkları hususu incelenmiştir. Hakikaten bu dönemlerde görevde bulunan iki şeyhülislam da şehzade doğumları sırasında zaten görevlerini uzun süredir yürütmekte olan şeyhülislamlar olduğu anlaşılmıştır. RKR 83 numaralı defter 1722 yılına aittir ve bu tarihte Yenişehirli Abdullah Efendi, Şeyhülislâm

İsmâil Efendi'nin azli üzerine, o sırada sadâret kaymakamı olan Damad İbrâhim Paşa'nın gayreti ve tavsiyesiyle 7 Mayıs 1718'de şeyhülislâmlığa getirilmiş bulunmaktadır. Abdullah Efendi, 12 yıl 4 ay 23 gün gibi uzun bir süre şeyhülislâmlık makamında kalmıştır.³²¹ RKR 142 numaralı defterin tutuluğu tarihler olan 1781-1782 tarihlerinde ise 21 Temmuz 1778'de Vassafzâde Mehmed Esad Efendi'nin istifasıyla boşalan şeyhülislâmlık makamına Mehmed Şerif Efendi getirilmiş ve yaklaşık dört buçuk yıl şeyhülislâmlık yapmıştır. Meşihatta uzun süredir bulunduğu gerekçesiyle bu makamdaki 13 Eylül 1782 tarihinde feragat etmiştir.³²² Mülazım kotası olan diğer ulemanın durumu 4 defter verileri üzerinden karşılaştırıldığında çok büyük farkların olmadığı, en azından 1715 tarihli fermanın sonra kanunun uygulamada pek dikkate alınmadığı söylenebilir.

Mülazemet defterlerinde hangi mülazımın hangi yolla silke dâhil edildiği açıkça ifade edilmiştir. Bunlardan biri *teşrif* yoludur. Ulema üyeleri, bir görevden diğerine atandıklarında veya görevde yükseldiklerinde yani terakki edildiklerinde bu adla bir kadroya sahip olmuşlardır. Yukarıdaki tablolarda hangi ulemanın teşrif yolu ile mülazım verdiği gösterilmiştir.

Defterlerde "*tezkirecilik*" adıyla bir yolun daha mülazemet kabullerinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı, kadıaskerlerin her birinin altı yardımcısı olduğunu ve bunlardan birinin de tezkireci olduğunu ifade etmektedir. Nitekim tezkireci, kadıasker kaleminin amiri olup kadıların tevcih beratları bu kalemden çıkmaktadır.³²³ 1715 tarihli fermanın önce Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin bu yolla, yılda iki defa mülazım verebilecekleri belirtilirken 1715'ten sonra bu sayı yılda bir olmak üzere değiştirilmiştir. Bu hususun uygulamadaki durumu ise yine yukarıda yer alan tablolardan izlenebilir. RKR 65 numaralı defterde Anadolu Kadıaskeri Mehmed Efendi, 1188 Rebiülevvel guresinden 1118 gaye-i Şaban'ına gelince -6 ay- tezkirecilik yoluyla mülazım verirken³²⁴, RKR 57 numaralı defterde Rumeli Kadıaskeri Mirza Mustafa Efendi, Zilhicce 1120'den Gayet-i

³²¹ Mehmet İpşirli, " Abdullah Efendi, Yenişehirli" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 100.

³²² Tahsin Özcan, "Mehmed Şerif Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 531.

³²³ Uzunçarşılı, *İlmîye Teşkilatı*, s.154.

³²⁴ *İMÜF.*, RKR 65, s.2.

Cemaziyelevvel 1121'e gelince -6 ay- bu yolla mülazım vermiştir.³²⁵ RKR 83 numaralı defterde Anadolu kadiaskeri Feyzullah Efendi'nin Molla Mehmed bin Mehmed adlı talebesini bu yolla 1133 Zilkaade'den 1134 Rebiülahir'e gelince -6 ay- mülazemet defterine kaydettirmiştir.³²⁶ RKR 107 numaralı defterde Mevlana Ahmed bin Mehmed, Şeyhülislam İsmail Asım Efendi'nin muidi olup 10 Şaban 1172'den 10 Safer 1171 tarihine gelince yani yaklaşık bir yıl süren tezkirecilik hizmetinden mülazım olmuştur.³²⁷ RKR 142 numaralı defterde ise Mevlana Hüseyin bin Hasan'ın Rumeli Kadiaskeri Mollacıkzade İshak Efendi'nin talebesi olup gurre-i Receb 1194'ten nihayet-i Cemaziyelahir 1195'e gelince -1 yıllık bir süreden bahsedilmektedir- tezkirecilik namıyla mülazım verdiği anlaşılmaktadır.³²⁸ Görüldüğü üzere 1715 yılındaki fermanın hemen sonrasına ait olan 1722 tarihli defterde “*yılda bir kez tezkirecilik namıyla mülazemet kabulü*” esasına uygulanmamış, yalnızca 18. yüzyılın sonuna doğru 1781 tarihinde, çıkan fermana göre hareket edilmiştir.

Mülazemete kabulde şeyhülislamın “*fetva eminliği*” kadrosundan mülazım verme hakları da bulunmaktadır. Fetva emini, Şeyhülislam kapısındaki Fetvahanenin başında bulunan zata verilen ünvanıdır.³²⁹ Şeyhülislam fetva hazırlamakla mükellef olup bu fetvaların hazırlanma sürecinde fetva eminliği adıyla bir görevli bulunmaktadır. Örneğin, Molla Mustafa bin Şerif Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin Fetva Emanetinden mülazemete kabul edilmiştir.³³⁰ Molla Ali bin Mustafa ise Şeyhülislam Es-seyyid Ali Efendi'nin Fetva Eminliği görevinden mülazemete kabul edilmiştir.³³¹ Defterde bu kabulün “*18 Cemaziyelevvel 1122 den 18 Zilkade 1122'ye gelince*” yapıldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla şeyhülislamın tabiiyetindeki eminlerinin 6 ay bu hizmette buldukları anlaşılmaktadır.

1715 tarihli fermanın Şeyhülislamın Sultan Bayezid Medresesi'nde bulunan danışmedlerinin yılda dört, yani üç ayda bir mülazemete kabul edilebilecekleri belirtilmiştir. RKR 83 numaralı mülazemet defterinde Şeyhülislam

³²⁵ İMÜF., RKR 57, s.14.

³²⁶ İMÜF., RKR 83, s.3.

³²⁷ İMÜF., RKR 107, s. 1.

³²⁸ İMÜF., RKR 142, s.5.

³²⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 621.

³³⁰ İMÜF., RKR 65, s. 3.

³³¹ İMÜF., RKR 65, s. 7.

Abdullah Efendi'nin Sultan Bayezid Han Medresesi'nde muidi olan Molla Hasan bin Ahmed'in "*Gurre-i Rebiülevvel 1134'ten gayet-i Şaban 1134'e deĝin hasbe'l ade eda-i hizmet-i iade etmekle mülazemete kabul*" edildiği bilgisi yer almaktadır.³³² Aynı defterde yine Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin Sultan Bayezid Han Medresesi'nde muidi olan Molla Ömer bin Murad'ın "*Gurre-i Ramazan 1134'ten gayet-i Safer 1135'e deĝin eda-yı hizmet-i iade etmekle ba işaret-i aleyh mülazemete kabul*" edildiği ifade edilmiştir. Molla Ebubekir bin Abdurrahman ise aynı medresede şeyhülislamın muzafı olmakla mülazemete kabul edilmiştir.³³³ Aynı şekilde RKR 97 numaralı defterde yer alan bilgiye göre de Mevlana Abdülkerim bin Yakub, Şeyhülislam Es-seyyid Mustafa Efendi'nin Sultan Bayezid Han Medresesi'nde muidi olup "*Gurre-i Rebiülevvel 1155'ten Şaban Gayetine gelince iade-i hizmet*" dolayısıyla yani muidlikten³³⁴ Es-seyyid İsmail bin Hasan yine muidi olmakla³³⁵, Molla Mehmed bin Ali Hatibzade ise muzafı olmakla mülazemete kabul edilmiştir.³³⁶ 1770 tarihli RKR 123 numaralı mülazemet defterinde ise Şeyhülislam Mirzazade Es-seyyid Mehmed Said Efendi'nin Evail-i Zilkade 1183'te Sultan Bayezid-i Veli Medresesi'nde dâhil-i hücre olan 18 tane muid, muzaf ve danışmendinin mülazemete kabul edildiği ifade edilmektedir.³³⁷ RKR 152 numaralı defterde (H. 1200/ M. 1785-1786) ise Şeyhülislam Ahmed Efendi'nin Sultan Bayezid-i Veli Medresesi'nde hücre sahibi aynı zamanda O'nun muidliğini de yürütmüş olan iki danışmenden mülazım olduğu bilgisi bulunmaktadır.³³⁸

Mülazemet defterlerinde en sık rastlanılan kabul yollarından biri de "*muidlik*" yoludur. Bu yolla ilmiyeye girmeye "*iâdeden*" adının verildiği de defterlerde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Muid olarak görev yapan öğrencilerin ilmiyeye girişte daha ön planda oldukları görülmektedir. Bir müderrisin muidini mülazemet defterine kaydettirebilmesi için en az Mûsile-i sahn derecesinde bir medresede görevli olması gerekmektedir. Defterde geçen bazı kayıtlar medreselerde muidlikten daha düşük bir derece olan muzafın da bu yolla mülazemete kabul

³³²İMÜF., RKR 83, s. 5.

³³³İMÜF., RKR 83, s. 6-7.

³³⁴İMÜF., RKR 97, s. 20.

³³⁵İMÜF., RKR 97, s. 12.

³³⁶İMÜF., RKR 97, s. 13.

³³⁷İMÜF., RKR 123, s. 7.

³³⁸İMÜF., RKR 152, s. 7.

edildiğini göstermektedir. Aşağıdaki tablolarda incelenen mülazemet defterlerinde muidlikten mülazım veren ilmiye mensupları ve hareketleri verilmiştir.

Tablo 15: RKR 65 Nolu Defterde Muidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)

Mülazımın Adı	Muidlikten Mülazım Veren Müderris	Görev Yeri	Hareketi
Molla Hamid bin İbrahim	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Fazliye Medresesi (Müneccimbaşı)	Vefat
Molla Feyzullah bin Hasan	Uşşakizade Es-seyyid İbrahim Efendi	Medine’de Muradiye Medresesi	Medine Kadılığı
Molla Mehmed bin Şaban	Attarzade Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn Medresesi	Erzinirrum Kadılığı
Molla İbrahim bin Hüseyin	Murtazazade Eş-şeyh Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Üsküdar’da Rum Muhmed Paşa Medresesi	Vefat
Molla İsa bin Şaban	Sadreddinzade Abdülhak? Efendi	Mûsile-i süleymaniye itibariyle Gevher Han Sultan Medresesi Müderrisi	Emekli
Molla Ahmed bin Mehmed	Abdurrahman Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Mahmud Efendi Medresesi
Molla Abbas bin Mustafa	Es-seyyid Mehmed Emin Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Rüstem Paşa Medresesi
Molla Ahmed bin Şaban	Samatîzade Mehmed Reşid Efendi	Mûsile-i sahn itibari ile Ula-yı Zekeriya Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ömer bin Mehmed	Said Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Hoca Hayreddin Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed bin Mahmud	Tabib Ömer Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı rütbesiyle Murad Paşa-yı Atik Medresesi
Molla İbrahim bin Velieddin	Ali Efendizade Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Saniye-i Zekeriya Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Hüseyin bin Ahmed	Ataullah Efendi	Mekke’de Sultan Süleyman Medresesi	Mekke-i Mükerrerme Kadılığı
Molla Hasan bin Mustafa	Abdülvahab Efendi	Medine-i Münevvere’de Kayıtba Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Hasan bin Ömer	İsmail Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Ayasofya-yı Kebir Medresesi	Medine-i Münevvere Kadısı
Molla Mehmed bin Osman	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn Emre Hoca Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mustafa bin Mehmed	Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Mihrimah Sultan Medresesi
Molla Musa bin Ali	Çivizade Ataullah Efendi	Kayıtba Medresesi –Mekke-i Mükerrerme	Mekke-i Mükerrerme Kadılığı
Molla Altıparmak Mustafa bin Elhac Ahmed	Es-seyyid Zeynelabidin Efendi	Süleymaniye Medresesi	Şam-ı Şerif Kadılığı
Molla Mustafa bin Hüseyin	Abdullah Efendi	Mûsile-i süleymaniye itibariyle Haseki Sultan Medresesi	Üsküdar Kadılığı
Molla Hüseyin bin Mahmud	Abdurrahman Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Beşiktaş’ta Sinan Paşa	Sahn Medresesi

Molla Ahmed bin Mehmed	Ali Efendi	Medresesi Süleymaniye Medresesi	Galata Kadılığı
Molla Mehmed Emin İbn-i Ali	Mahmud Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Hazreti Eyüb El-Ensari Rıza Anhu'l-Bârî Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Molla Ömer bin Osman	Mehmed Defterzade Efendi	Mûsile-i sahn ile Sekban Ali Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Hafız Ömer bin Halil	Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Es-seyyid Feyzullah Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed Sadi bin Mehmed	Es-seyyid Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile İbrahim Paşa-yı Atik Medresesi
Molla Mehmed bin Sadık	Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Mahmud Efendi Medresesi
Molla Ahmed bin Elhac Mehmed	Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Nişancı Paşa Medresesi
Molla İsmail bin Ali	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Abdüsselam Medresesi	Sahn Medresesi
Molla İbrahim bin Yusuf	Aabdülbaki Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Haseki Medresesi	Vefat
Molla Mustafa bin Ahmed	İsmail Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Said Ahmed Efendi Medresesi
Molla İbrahim bin Mustafa	Hüseyin Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Rüstem Paşa Medresesi
Molla Halil bin Musa	Kami kehi? Efendi/	Mûsile-i sahn ile Darülhadis-i Piyale Paşa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Zekeriya bin Receb	Es-seyyid Ahmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Meri? Paşa Medresesi
Molla Yusuf bin Abdullah	Abdüllatif Rari Efendi	Mûsile-i sahn ile Ula-yı Hüsrev Kethüda Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mustafa bin Mehmed	Tabib Ahmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Şehzade Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Molla Hüseyin bin Ali	Ahmed Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Hoca Hayreddin Medresesi
Molla Ömer bin Nurullah	Parizade? Abdülbaki	Mûsile-i sahn ile saniyen Sarayaltı Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Hüseyin bin Ramazan	Tali Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Nuh Efendi Medresesi
Molla Mehmed bin Süleyman	Feyzullah Efendi	Süleymaniye Medresesi	Halebü'ş-şüheba Kadılığı
Molla Mehmed Said bin İbrahim	Mehmed Tahir Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Sultan Ahmed Han Medresesi	Süleymaniye itibariyle Ayasofya Medresesi
Molla İbrahim bin Mustafa	Halil Efendizade Mehmed Said Efendi	Mûsile-i sahn ile Hoca Hayreddin Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ahmed bin Eş-şeyh Mustafa	Es-seyyid Abdullah Efendi	Hamise-i Süleymaniye ile Sultan Ahmed Han Medresesi	Yenişehir Kadılığı
Molla Ahmed bin Ramazan	Mehmed Efendi	Bursa'da Şahin Lala Medresesi	Vefat
Molla Mehmed bin İbrahim	İsmail Efendi	Medine-i Münevvere'de Kayıtba Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Abbas bin Mustafa	İsmail Efendi	Medine-i Münevvere'de Sultan Murad Gazi Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Salih bin	Dürrizade	Mekke-i Mükerreme'de	Mekke-i Mükerreme

Abdullah	Mehmed Ataullah Efendi	Kayıtba Medresesi	Kadılığı
Molla Abdullah bin Osman	Osman Efendi	Mûsile-i sahn ile Edirne'de Çukacı Hacı Medresesi	Belgrad Kadılığı
Molla Es-seyyid Mehmed Rıza bin Es-seyyid Fazlullah	Tefsirizade Ataullah Efendi	Mekke'de Sultan Süleyman Medresesi	Mekke-i Mükerrreme Kadılığı
Molla İbrahim bin Şaban	Abdurrahman Efendi	Sahn Medresesi	Vefat
Molla Ali bin Veliyeddin	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn ile Cafer Ağa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed bin Mustafa	Haşimzade Es-seyyid Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Yahya Efendi Medresesi
Molla Ahmed bin Ramazan	Ömer Efendi	Mûsile-i sahn ile Ula-yı Zekeriya Efendi Medresesi	Sahn Medresesi'
Molla Es-seyyid Abdurrahman Es-seyyid Ahmed	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn ile saniyen Zekeriya Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mustafa bin Abdülgani	Mustafa Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Kalenderhane Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı

Bu defterde Mûsile-i sahn derecesindeki 19 müderrisin muidini mülazım verdiği görülürken Sahn derecesinde 14 müderrisin muidini mülazım verdiği anlaşılmaktadır. Mûsile-i süleymaniye müderrislerinden sekiz müderrisin, Süleymaniye müderrislerinden üç ve Hamise-i Süleymani'den ise yalnızca bir müderrisin muidlerini mülazım olarak verdikleri anlaşılmaktadır.

Tablo 16: RKR 57 Nolu Defterde Muidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1120/ M. 1709)

Mülazımın Adı	Muidlikten Mülazım Veren Müderris	Görev Yeri	Hareketi
Molla Es-seyyid İsmail bin Es-seyyid Bektaşî	MehmedEfendi	Mûsile-i sahn ile İstanbul'da İbrahim Paşa-yı Cedid Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ahmed bin İbrahim	Fazlullah Efendi	Mustafa Paşa-yı Atik Medresesinde Mûsile-i sahn Medresesi	Vefat
Molla Hasan bin Elhac Mehmed	Vahdi İbrahim Efendi	Mûsile-i süleymaniye itibariyle Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Halep Kadılığı
Molla Mahmud bin Elhac Ahmed	Ali Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile saniyen Saray-ı İbrahim Paşa Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Molla Mehmed bin Abdürrahim	Mehmed Efendi	Kayıtba Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı

Molla Halil bin Ahmed	Mehmed Halis Efendi	Kayıtba Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Mustafa bin Ahmed	İshakzade Eş-şeyh Mehmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Sultan Selim Medresesi	Medine-i Münevvere Payesiyle emeklilik
Molla Abdullah bin İbrahim	Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Mûnakkidizade Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ahmed bin Elhac Abdullah	Ahmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Muید Ahmed Efendi Medresesi
Molla İbrahim bin Hasan	Şeyh Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Debbağzade Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mustafa bin Ali	Abdullah Efendi	Süleymaniye Medresesi	Mekke-i Mûkerreme Kadılığı
Molla Hasan bin Abdurrahman	Abdullah Efendi	Kayıtba Medresesi	Mekke-i Mûkerreme Kadılığı
Molla Hasan bin Mustafa	Es-seyyid Abdullah Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı ile Murad Paşa-yı Cedit Medresesi
Mevlana Mehmed bin Halil	Mehmed Emin Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Mahmud Efendi Medresesi
Molla Mehmed bin Ali	İsmail Efendi	Mûsile-i sahn ile Asi Abdülhalim Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Es-seyyid Mustafa bin Es-seyyid Mustafa	Abdülvahab Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Ula-yı Saray-ı Atik Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Ali bin Receb	ES-seyyid Mehmed Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Yenişehir Kadılığı
Mevlana Hafız Hasan bin El-hac Süleyman	Osman Efendi	Süleymaniye Medresesi	Galata Kadılığı
Molla Abdullah bin Ömer	Mehmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Kara Mustafa Paşa Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Mevlana Es-seyyid Halil bin Hüseyin	Medhi Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Kürekçi başı Medresesi
Molla Ali bin Ömer	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Haydar Paşa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mustafa bin Halil	Abdullah Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Haseki Sultan Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Molla Abdullah bin Hasan	Hüseyin Efendi	Mûsile-i sahn ile Fazliyye Medresesi	Sahn Medresesi
Mevlana Ahmed bin Said	Ahmed Efendi	Süleymaniye İtibariyle Sultan Bazvezid Han Medresesi	İzmir Kadılığı
Molla Es-syyid Hasan bin Es-seyyid Halil	Mehmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Ayasofya-yı Kebir Medresesi	Darülhadi-si Süleymaniye Medresesi
Molla Mustafa bin Hüseyin	Mehmed Efendi	Süleymaniye Medresesi	Selanik Kadılığı
Molla Mustafa bin Mehmed	Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn ile Hoca Hayreddin Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Hüseyin bin Ahmed	Hüseyin Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Piri Paşa Medresesi
Molla İsmail bin Hüseyin	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn ile Kaidasker Mustafa Efendi Medresesi	Sahn Medresesi

Molla Es-seyyid Ahmed bin Es-seyyid İbrahim	Abdullah Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Yahya Efendi Medresesi
Molla Mehmed bin Abdürrahim	Feyzullah Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Hazret-i Eyüb el- Ensari Medresesi	Süleymaniye Medresesi
Molla İsmail bin Mehmed	Ahmed Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Nev' Efendi Medresesi
Molla Es-seyyid İbrahim bin Es-seyyid Mehmed	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Bergos'da Şeyh Mehmed Paşa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Salih bin Abdürrahim Ağlanî	Abdülhavizade Feyzullah Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Valide Sultan Medresesi	Hamise-i Süleymaniye Medresesi
Molla Yahya bin Ömer	Mehmed Efendi	Hamise-i Süleymaniye ile Sultan Ahmed Han Medresesi	Kudüs-i Şerif Kadılığı
Molla Ebubekir bin İbrahim	Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Sinan Paşa Medresesi
Mevlana Es-seyyid Mustafa bin Turhan	İbrahim Efendi	Edirne'de Mûsile-i süleymaniye ile Sultan Selim Han Medresesi	Medine-i Münevvere Kadılığı
Molla Mehmed bin Mehmed	Mehmed Efendi	Sahn itibariyle Edirne'de saniyen Üç Şerefeli Medrese	İbtida-i Altmışlı ile Edirne'de Darülhadis Medresesi
Molla Es-seyyid Mehmed bin Mehmed	Şeyh Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile İsmihan Sultan Medresesi
Molla İbrahim bin Mehmed	Zekeriya Efendi	Sahn itibariyle Edirne'de Çelebi Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Edirne'de Ula-yı Üç Şerefeli Medresesi

Bu defterde muidlerini mülazım veren müderrislerden 9 tanesi Mûsile-i sahn ve 12 tanesi de Sahn müderrisleridir. Mûsile-i süleymaniye müderrisi olan müderris sayısı 10 iken, dört tane Süleymaniye müderrisi, bir tane Darülhadis müderrisi ve bir tane de Hamise-i Süleymaniye müderrisi muidlerini silke dâhil edebilmişlerdir.

Tablo 17: RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Muidlikten Mülazım Veren Ulema (H. 1134/ M. 1722)

Mülazımın Adı	Muidlikten Mülazım Veren Müderris	Görev Yeri	Hareketi
Molla Es-seyyid Abdussaid bin Es-seyyid Şeyh Ali	Es-seyyid Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı İtibariyle Ula-yı Zekeriya Medresesi
Molla Es-seyyid Mustafa bin Hasan	Hasan Efendi	Bursa'da Sahn İtibariyle Monla Bigan Medresesi	Altmışlı itibariyle Veliüddinzâde Ahmed Paşa Medresesi'
Molla David bin	Es-seyyid	Mûsile-i sahn itibariyle Molla	Sahn Medresesi

Süleyman	Mehmed Efendi	Gürâni Medresesi	
Molla Es-seyyid Hüseyin ibn-i Es-seyyid Ömer	Lalazâde Es-seyyid Abdullah Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Haleb Kadılığı
Molla Mehmed bin Cafer	Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Koca Mustafa Paşa Medresesi
Molla Mustafa bin Hüseyin	Hayâtizâde Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Ahmed Paşa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed bin Ali	Muslihiddin Efendi	Sahn İtibariyle Edirne Cami-i Atik Medresesi	Altmışlı itibariyle Halebiyye Medresesi
Molla Halil bin Mahmud	Abdürrahim Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Kalenderhâne Medresesi	Vefat
Molla Ahmed bin Mustafa	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Edirne Sırâciye Medresesi	Sahn itibariyle Taşlık Medresesi
Molla Ali bin Mustafa	Mehmed Emin Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Efdaliye Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Süleyman bin Veliyeddin	Yusuf Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Nuh Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Hafız Mehmed Emin bin Mustafa	Mahmud Efendizâde Yahya Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Mihrimah Sultan Medresesi
Molla Mehmed bin Musa	Vasıf Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Rum Mehmed Paşa Medresesi
Molla Ali bin Mustafa	Es-seyyid Abdullah Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Saniye-i Zekeriya Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed bin Ersem	Mukimzâde Yahya Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Haydar Paşa Medresesi
Molla Ali bin Abdurrahman	Atazade Ahmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Piri Paşa Medresesi
Molla Es-seyyid Ahmed bin Elhac Mehmed	Abdülbaki Efendi	Süleymaniye Medresesi	Kudüs Kadılığına
Molla Süleyman bin Hüseyin	Lütfullah Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Sekban Ali Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ahmed bin Mustafa	Mustafa Efendi	Edirne Sultan Selim Medresesi	Filiba Kadılığı
Molla İbrahim bin Elhac Mustafa	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Edirne Eminiye Medresesi	Sahn itibariyle Siraciye Medresesi
Molla Mahmud bin Abdülbaki	İbrahim Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Edirne Siraciye Medresesi	Sahn İtibariyle Taşlık Medresesi
Molla Es-seyyid Feyzullah ibn-i Yahya	Elhac Ahmed Efendi	Sahn itibariyle Taşlık Medresesi	Altmışlı itibariyle Cami-i Atik Medresesi
Molla Ahmed bin Elhac Hüseyin	Bayezid Efendi	Sahn itibariyle Edirne Cami-i Atik Medresesi	Altmışlı itibariyle Halebiye Medresesi
Molla Mehmed bin Süleyman	Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn ile Bursa İshak Paşa Medresesi	Sahn itibariyle Bursa İshak Paşa Medresesi
Molla Hafız Mustafa bin Elhac Yusuf	Zekeriya Efendi	Mûsile-i sahn ile Baş Piyale Paşa Medresesi	Sahn Medresesi
Molla İbrahim bin İbrahim	Ömer Efendi/	Mûsile-i sahn İtibariyle Kapı Ağası Medresesi	Sahn Medresesi

Molla Veliyüddin bin Yakup	Mahmud Râşid Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Ayasofya Medresesi	Süleymâniye Medresesi
Molla Ahmed bin İbrahim	Hayatizâde Emin Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Abdü'sselam Medresesi
Molla İbrahim bin Mustafa	Es-seyyid Mehmed Said Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Zekeriyâ Medresesi
Molla Mehmed bin Ali	Mehmed Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Beşiktaşta Sinan Paşa Medresesi
Molla Halil bin İvaz	Es-Seyyid Mehmed Efendi	Sahn medresesi	Altmışlı itibariyle Hatice Sultan Medresesi
Molla Mehmed bin Mehmed	Hayatizâde Mustafa Efendi	Sahn Medresesi	Altmışlı itibariyle Koca Mustafa Paşa Medresesi
Molla Ahmed bin Hasan	Sedreddin Mehmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Mihrimah Sultan Medresesi	Hamise-i Süleymaniye ile Sultan Selim Medresesi
Molla Abdurrahman bin Elhac Mustafa	Elhac Mustafa Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Hakâniye-i Vefâ Medresesi	Hamise-i Süleymaniye itibariyle Ayasofya Medresesi
Molla Hafız Mehmed bin Osman	Es-seyyid Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Mustafa Efendi Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Ali bin Abdullah	Mustafa Efendi	Süleymaniye Medresesi	İzmir Kadılığı
Molla Hüseyin Ali bin Abdülmuttalip	Ahmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Zekeriyâ Medresesi	Sahn medresesine
Molla Mustafa bin Mehmed	Terekmanzâde Mehmed Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Bursa'da Vaiziye Medresesi	Sahn İtibariyle Molla Bigan Medresesi
Molla Ahmed bin Mustafa	Es-seyyid Mustafa Efendi	Mûsile-i sahn itibariyle Abdüsselam Medresesi	Sahn Medresesi
Molla Mehmed bin Abdülkerim	Mehmed Pirizâde Efendi	Dârülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Selanik Kadılığı
Molla Elhac İbrahim bin Halil	Mehmed Efendi	Sahn itibariyle Kadirna Medresesi	Altmışlı itibariyle İsa Bey Medresesi
Molla İbrahim bin Hüseyin	Ahmed Efendi	Mûsile-i süleymaniye itibariyle Üsküdar'da Mihrimah Sultan medresesi	Vefat

Bu defterde ise muidini mülazım veren müderrislerden 16 tanesi Mûsile-i sahn ve 16 tanesi de Sahn müderrisleridir. En fazla muid veren müderrisler de bunlardır. Mûsile-i süleymaniye müderrisi olup muidini mülazım olarak silke dâhil eden müderris sayısı beş iken, Süleymaniye ve Darülhadis müderrisleri de ikişer tanedir.

Tablo 18: RKR 142 Nolu Defterde Muaidlikten Mülazım Veren Müderrisler ve Hareketleri (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)

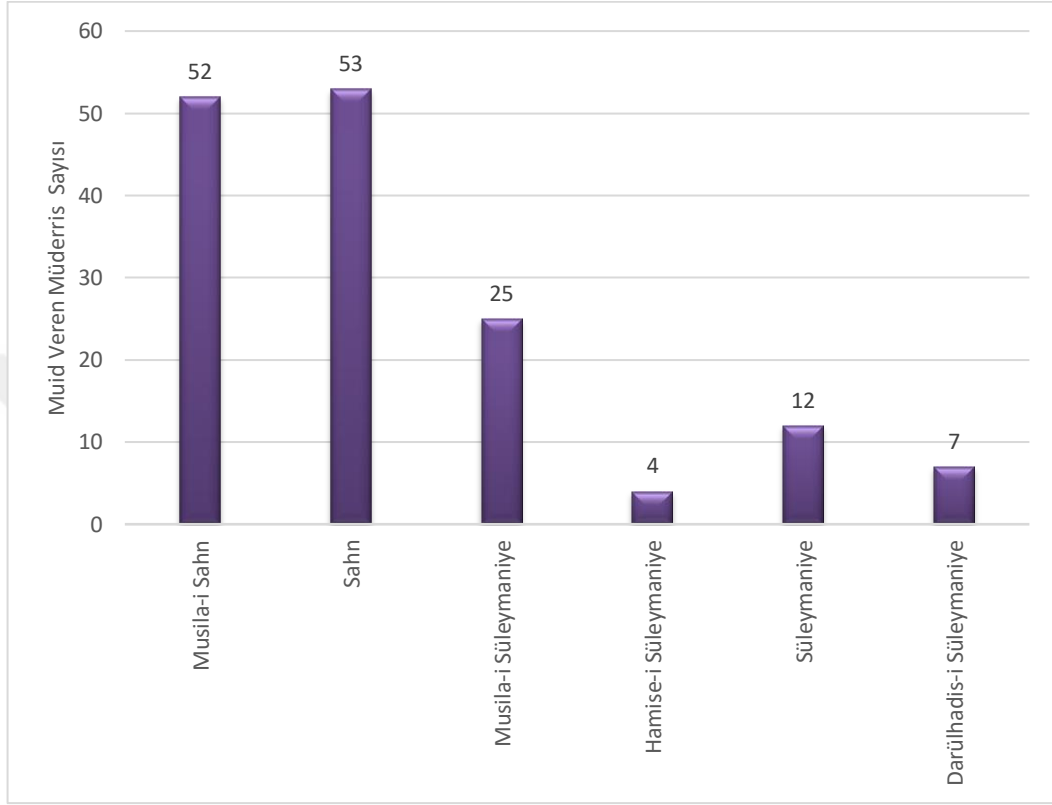
Mülazımın Adı	Muaidlikten Mülazım Veren Müderris	Görev Yeri	Hareketi
Mevlana Numan bin Mahmud	Recebzade Mehmed Arif Efendi	Medine-i Münevvere'de Ali Münevverihâ efazl vettahiyye'de Süleymaniye Medresesi	Medine-i Münevvere'de Ali Münevverihâ efazl vettahiyye Kadılığı
Es-seyyid Ahmed ibn-i Es-seyyid Mehmed	Mehmed Hidayetullah Efendi	Sahn Medresesi	?
Mevlana Es-seyyid Ahmed Muhtar ibn-i Mehmed Şerif	Tosyevi Ali Efendi	Mûsile-i sahn Medresesi	Sahn Medresesi
Mevlana İbrahim ibn-i Mehmed	Hırka-i Şerif nişincizade? Es-seyyid Abdullah Efendi	Mûsile-i sahn Medresesi	Sahn-ı Seman Medresesi
Molla Eyüb Fasih ibn-i Ali	Mustafa Sıddıki Efendi	Süleymaniye Medresesi	Yenişehir-i Fenar Kadılığı
Mevlana Mehmed Sadık ibn-i Abdullah	Nafiz Efendizade Mehmed Emin Efendi	Hamise-i Süleymaniye ile Nuri Osmaniye Medresesi	Medaris-i Celile-i Süleymaniye
Mevlana Ali Sıddıki bin Mehmed	Es-seyyid Ömer Efendi	Mûsile-i sahn ile Hadım Hasan Paşa Medresesi	Sahn-ı Seman Medresesi
Mevlana Ali bin Abdullah	Abdülhalim Efendi	Sahn Medresesi	Rütbe-i altmışlı ile Gazi Turhan
Mevlana Mustafa bin Ömer	İbrahim Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Mustafa Ağa Medresesi
Mevlana Mehmed bin Hüseyin	Hafız Abdullah Efendi	Sahn Medresesi	İbtida Altmışlı ile Siyavuş Paşa Medresesi
Mevlana Ahmed Münib ibn-i Abdullah	Es-seyyid Osman Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	İzmir Kadılığı
Mevlana İbrahim Edhem ibn-i Halil	Dağıstanî Ahmed Efendi	Süleymaniye Medresesi	?
Mevlana Ömer bin Mehmed	Ömer Efendizade Hafız Süleyman Efendi	Sahn Medresesi	Rütbe-İbtida-i Altmışlı ile Ahi Çelebi Medresesi
Mevlana Es-seyyid Mustafabin Ahmed	Es-seyyid Mehmed Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye	Selanik Kadılığı
Mevlana Mehmed Tevfik ibn-i Rüşdü Süleyman	Damadzade Mehmed Tahir Efendi	Mûsile-i sahn Medresesi	İtımam-ı Hizmet-i iade

Mevlana İbrahim Edhem ibn-i Rendanzade Mehmed Emin	Ali Sedid Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Havass-ı Rafia Kadılığı
Mevlana Mehmed Emin ibn-i Mehmed	Abdülaziz Efendi	Mûsile-i süleymaniye	İtmam-ı Hizmet-i iade
Mevlana Mustafa bin İsmail	İbrahim Nazif Efendi	Bâ Hamise-i saniye-i Ayasofya yı Kebir Medresesi	İtmam-ı Hizmet-i iade
Mevlana Mehmed bin Ömer	Ömer Kethüdazade Mehmed Efendi	Ba Mûsile-i sahn Murad Efendi Medresesi	?
Mevlana Es-seyyid İsmail bin Mehmed Emin	Es-seyyid Mehmed Efendi	Ba mûsile-i sahn Dersiyeye-i İbrahim Ağa Medresesi	İtmam-ı Hizmet-i iade
Mevlana Salih bin Ali	Said Efendizade Hafidi Mehmed İzzeddin Efendi	Süleymaniye Medresesi	Galata Kadılığı
Mevlana Abdülbaki ibn-i Mehmed	İsmail Samakovî Efendi	Sahn Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Nişancı Paşa-yı Atik Medresesi
Mevlana Es-seyyid Mehmed ibn-i Es-seyyid İbrahim	Hırka-i Şerif Şenhizade Es-seyyid Abdullah Efendi/	Sahn-ı Seman Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Cenabi Ahmed Efendi Medresesi
Mevlana Mahmud ibn-i Mustafa	Emin Paşazade Mehmed Emin Efendi	Mûsile-i sahn ile Darülhadis-i Osman Efendi Medresesi	Sahn-ı Seman Medresesi
Mevlana Ebubekir bin Ali	Şekerzade Es-seyyid Feyzullah Efendi	Mûsile-i süleymaniye ile Darülhadisi	Süleymaniye Medresesi
Mevlana Mehmed Emin ibn-i Ali	Salih Efendi	Mûsile-i sahn ile Ferhadiye Medresesi	Bursa'da Sahn ile dersiyeye-i Yıldırım Bayezid Han Medresesi
Mevlana Ahmed Şakir ibn-i Elhac Mustafa Cezmanizade?	Nafiz Efendizade Mehmed Emin Efendi	Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi	Halebü'ş-şüheba Kadılığı
Mevlana Mehmed bin Osman	Ahıskavî Elhac Hüseyin Efendi	Sahn-ı Seman Medresesi	Mûsile-i sahn ile Üç Baş Medresesi
Mevlana Süleyman bin Yusuf	Erzincanî Es-seyyid Ömer Efendi	Sahn-ı Seman Medresesi	İbtida-i Altmışlı ile Etmekçizade Ahmed Paşa Medresesi
Mevlana Ali bin Kasım	Ali Rıza Efendi	Sahn-ı n Seman Medresesi	İbtida-i altmışlı ile Fatma Sultan Medresesi
Mevlana Hamdullah ibn-i Elhac Mehmed	Mehmed Sadık Efendi	Sahn Medresesi	İtmam-ı Hizmet-i iade

Bu defterde muidini mülazım veren müderrislerden sekiz tanesi Mûsile-i sahn ve 11 tanesi de Sahn müderrisleridir. Mûsile-i süleymaniye müderrisi olan müderris

sayısı iki iken, üç Süleymaniye, iki Hamise-i Süleymaniye ve dört Darülhadis müderrisi muid verebilmiştir.

Yukarıdaki defterlerin sayısal sonuçlarına bakıldığında şöyle bir grafik çıkmaktadır:

Grafik 5: Muidlikten Mülazım Veren Müderrislerin Dereceleri³³⁹

Grafikteki verilerden yola çıkarak en fazla muidin mülazım olarak Mûsile-i sahn ve Sahn medreselerinden verildiği söylenebilir. Söz konusu durum büyük ihtimalle bu derecede bulunan müderris sayısı ile doğru orantılıdır. Bu verilerden de anlaşıldığı üzere medrese derecelerinde üst basamaklara doğru çıkıldıkça kadrolarda da bir azalma olmaktadır. Bu nedenle yüksek dereceli medreselerde muid olabilmenin de çok kolay olmadığı düşünülebilir.

Mülazemet sisteminde mülazım olabilmenin bir yolu da “*müstakilen*” mülazım değildir. Bu yolla genellikle başarılı öğrencilerin veya ulema çocuklarının silke dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, RKR 83 nolu mülazemet defterinde 1135 (1723) tarihinde Molla Ahmed bin Mehmed Said, Molla Mustafa Nureddin

³³⁹ İMÜF., RKR, 57, 65, 83, 142.

ibn-i Ahmed, Molla Mehmed Refih ibn-i Ahmed ve Molla Es-seyyid Yahya'nın "evlad-ı ulemadan olmakla" müstakilen mülazemete kabul edildiği ifade edilmiştir.³⁴⁰ Ayrıca defterde 6 mülazımın da "erbab-ı haysiyet ve ashab-ı istihkakdan olmalarıyla" yine müstakilen mülazemete kabul edildikleri ifade edilmiştir.³⁴¹ RKR 83 numaralı mülazet defterinde yer alan bilgiye göre ise Anadolu kazaskeri payesiyle Mekke-i Mükerrreme kadılığına teşrif eden Mehmed Efendi teşrifatı dolayısıyla 2. sıradan mülazım gösterdiği Molla Es-seyyid Mehmed Said ibn-i Es-seyyid Fethullah'ın mülazemeti "lakin bundan akdem Mekke-i Mükerrreme Kazası'nın bir mülazemetinden ma'dası hatt-ı hümayun şevketmakrun ile ref olunmakla Mevlana-yı mezbur erbab-ı isti'daddan olduğuna binaen bâişaret-i aleyh müstakilen mülazemete kabul buyurulmuşdur" denilmiştir.³⁴² Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Mekke Kadılarının teşrif sebebiyle yalnızca 1 mülazım ismi verebileceği, bu nedenle Mekke Kadısı Es-seyyid Mehmed Said'in mülazım olmasını istediği ikinci kişinin bu yolla silke dâhil edilemeyeceği belirtilmiştir. Bir çözüm olarak, ismi verilen 2. mülazımın silke dâhili müstakilen yolu ile gerçekleştirilmiştir. Genel resme bakıldığında RKR 83 numaralı mülazemet defterinde 126 mülazım kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 13 tanesi müstakilen yapılan kabullerdir.

Müstakilen yapılan atamalarda ulema çocuklarının genellikle bu yolla silke dâhil edildiği söylenebilir. 1783 tarihli RKR 149 numaralı defterde müstakilen mülazemete kabul edilen mülazımlardan beşinin babasının ulema olduğu için 40 akçelik medreselere atamalarının yapıldığı görülmektedir. Oysaki bir müderris adayının ilk görev yeri daima 25 akçelik medreseler olmuştur. Bu farklılık mülazımların ulema çocuğu olmalarıyla doğrudan alakalıdır.³⁴³

Mülazemet kabullerinde vefat eden bir ulemanın talebelerine öncelik verildiği anlaşılmış olmakla birlikte, hangi talebesinin daha öncelikli olduğu tartışma konusu olmuştur. Bu nedenle Süleymaniye veya Sahn müderrisleri arasından bir mümeyyiz seçilmiş, vefat eden ulemanın talebeleri arasında mülazım olmayı en çok hak edenin belirlenmesi işi onlara verilmiştir.³⁴⁴ Konu ile ilgili bu çalışmada da çeşitli verilere

³⁴⁰ İMÜF., RKR 83, s. 9.

³⁴¹ İMÜF., RKR 83, s. 10.

³⁴² İMÜF., RKR 83, s.4.

³⁴³ İMÜF., RKR 149, s. 35.

³⁴⁴ Beyazıt, Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam, s. 76.

ulaşmıştır. Örneğin 1777 tarihli RKR 134 numaralı Mülazemet defterinde Molla Es-seyyid Ebubekir bin Mehmed'in Mûsile-i sahn müderrisi iken vefat eden Şevki İbrahim Efendi'nin muidi olmakla mülazemete kabul edildiği belirtilmektedir. Yine aynı defterde Molla Mehmed bin İsmail'in Hamise Nur-i Osmani müderrisi iken vefat eden Çelebi İbrahim Efendi'nin talebesi olduğu ve mülazemete dâhil edildiği bilgisi yer almaktadır.³⁴⁵ İncelenen diğer defterlerde vefat sebebiyle mülazemete kabul edilen öğrenciler, yukarıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Mülazemet yollarından biri de “*nevbet*”tir. Nevbet ile belirli aralıklarla ilim yolunda kabiliyetli kişilerin mülazım alınması ifade edilmiştir. Padişah cülusu, sûr-ı hümayun gibi sebeplerle nevbet ilan edilmiş, silke girişte meydana gelen yığılmaları önlemek amacıyla böyle bir yol izlenmiştir.³⁴⁶ İncelenen Kadiaskerlik Ruznamçe defterlerinden RKR 103 numaralı defterde Sultan 3. Mustafa'nın cülusu sebebiyle nevbet ilan edildiği ve bu vesile ile çok sayıda mülazım kabulünün gerçekleştiği görülmüştür. Defterde 3. Mustafa'nın ismi zikredilmemekle birlikte tahta çıktığı tarih zikredilerek her bir atama kaydının başında “*15 Safer 1171'de padişah cülusunda Şeyhülislam Damadzâde Feyzullah Efendi işaretiyle mülâzemete kabul*” ifadesi yer almıştır. Devamında yer alan “*erbab-ı istihkakdan olduğu lede'l-ımtihan zahir ve nümâyân olub*” ifadesinden anlaşıldığı üzere mülazımların tamamı imtihan edilerek atamaya hak kazanmışlardır. Defterde ismi yer alan 80 mülazımdan yalnızca iki tanesi ulema evladıdır. Değerlendirilen diğer Ruznamçe defterleriyle karşılaştırıldığında nevbet zamanında, müderris ataması için bekleyen mülazımlara çok daha fazla kontenjan ayrıldığı söylenebilir. Yani nevbet yolu ile mülazım defterlerine kaydedilen kişi sayısı oldukça fazladır. Bu da medreseyi bitirip müderris olmak için bekleyen mülazım adaylarındaki yığılmayı önlemiştir. Defterde yer alan kayıtlardan anlaşıldığına göre nevbet dönemlerinde ulemanın diğer önemli üyelerinin de mülazım ataması için kontenjanları bulunmaktadır. Aşağıda hangi görevlinin kaç mülazım hakkı olduğu bir tablo ile gösterilmiştir:

³⁴⁵ İMÜF., RKR 134, s.1.

³⁴⁶ Beyazıt, *Osmanlı İlmîye Mesleğinde İstihdam*, s. 72.

Tablo 19: RKR 103 Nolu Deftere Göre Nevbet Döneminde Mülazım Veren Ulema³⁴⁷

Mülazım Veren Ulema	Görevi	Kaç Mülazım Verdiği
Damadzâde Feyzullah Efendi	Şeyhülislam	18
Rumeli Kadıaskeri	Mehmed Salih Efendi	6
Anadolu Kadıaskeri	Çelebizâde İsmail Asım Efendi	3
Nakibüleşraf ve İstanbul Kadısı	Şerifzâde Es-seyyid Mehmed Efendi	2
Fetva Emni	Ebubekir Efendi	1
Reisü'l-etibba	Mehmed Arif Efendi	2

Şehzade doğumu sebebiyle yapılan mülazım kabulleri de azımsanmayacak sayıdadır. Kadıaskerlik Ruznamçe Defterlerinde bu sebeple yapılan mülazım kabullerine fazlaca rastlanmıştır. Bunlar bir tablo ile aşağıda yer verilmiştir. Tablolar vasıtası ile şehzade doğumu sebebiyle hangi ulemanın kaç mülazım verdiği açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo 20: RKR 134 Nolu Defterde Şehzade Doğumu Sebebiyle Verilen Mülazımlar (H. 1191 / M. 1777)

Mülazım Veren Ulema	Görevi	Mülazım Verme Sebebi	Verdiği Mülazım Sayısı
Mehmed Emin Efendi	Şeyhülislam	Şehzade Sultan Mehmed'in veladeti	80
Derviş Mehmed	Sadrazam	Şehzade Sultan Mehmed'in veladeti	40
-	Rumeli Kadıaskeri	Şehzade Sultan Mehmed'in veladeti	14
Abdullah Efendi	Müneccimbaşı	Şehzade Sultan Mehmed'in veladeti	1
Abdülaziz Efendi	Ser-etibba	Şehzade Sultan Mehmed'in veladeti	2
Mecdi Mehmed Efendi	Anadolu Kadıaskeri	Teşrif	4
Derviş Mehmed Paşa	Sadrazam	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	40
Mehmed Esad Efendi	?	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	58
?	Rumeli Kadıaskeri	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	10
Abdülaziz Efendi	Ser-etibba	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	2
İbrahim Efendi	Fetva Emni	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	2
Ali Efendi	Anadolu kadıaskeri	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	4
Es-seyyid Mehmed Efendi	İstanbul Kadısı	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	2
Süleyman Efendi	Ser kehhâl (göz hekimi)	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	1
Mehmed Emin Efendi	İmam-ı Evvel	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	4
Mehmed Said Efendi	İmam-ı sani	Şehzade Sultan Ahmed'in veladeti	2

Tablodan anlaşıldığı üzere şehzade doğumlarında yapılan mülazım kabulleri sayıca oldukça fazladır. Nevbet sırasında dahi 18 mülazım veren Şeyhülislamın şehzade doğumunda 80 mülazım verebilmesi ilginçtir. Ayrıca sadrazamın da ulema zümresinden mülazım verebildiği anlaşılmaktadır. Zira bu husus, Şehid Ali Paşa'nın

³⁴⁷İMÜF., RKR 103.

(ö.1716) veziriazam olduktan sonra, 1715'te mülazemet usulünü tahdid ederek suistimal edilmiş olan sistemi yeni bir nizama bağlamak için yaptığı değişiklikler neticesinde getirilmiştir. Buna göre vezirlerden birisi sadrazam olunca kendisine hürmeten kırk mülazım vermesi kabul edilmiştir.³⁴⁸ Defterde yer alan kayıt bu durumla alakalı olmalıdır.

Tablo 21: RKR 83 Nolu Mülazemet Defterinde Şehzade Doğumu Münasebetiyle (Cemaziyelevvel 1135/ Şubat- Mart 1723'te Şehzade Numan) Mülazım Veren Ulema

Mülazım Veren Ulema	Görevi	Kaç Mülazım Verdiği
Abdullah Efendi	Şeyhülislam	19
Kevakibzade Veliyüddin Efendi	Rumeli Kadıaskeri	4
Abdurrahman Efendi	İmam-ı Evvel Sultani	4
Mehmed Salim Efendi	Mahmiye-i İstanbuldahükümet olan	2
Mehmed Selim Efendi	Galata'da Seccade nişin	1
-	Eyyüb El Ensari kadısı İbrahim Efendi'nin oğlu	1
Abdullah Efendi	İmam-ı Sani-i Sultani	2
Es-seyyid Mehmed Zeynelabidin Efendi	Anadolu Kadıaskeri	4
Mustafa Zeki Efendi	Reis-İ Müneccimin	1
Ömer Efendi	Rumeli Kadıaskerliği payesiyle Reisü'l- etıbba	4
Zeynelabidin Efendi	Nakibüleşraf	4
		(3'ünü kullanmış)
		(2'sini kullanmış)

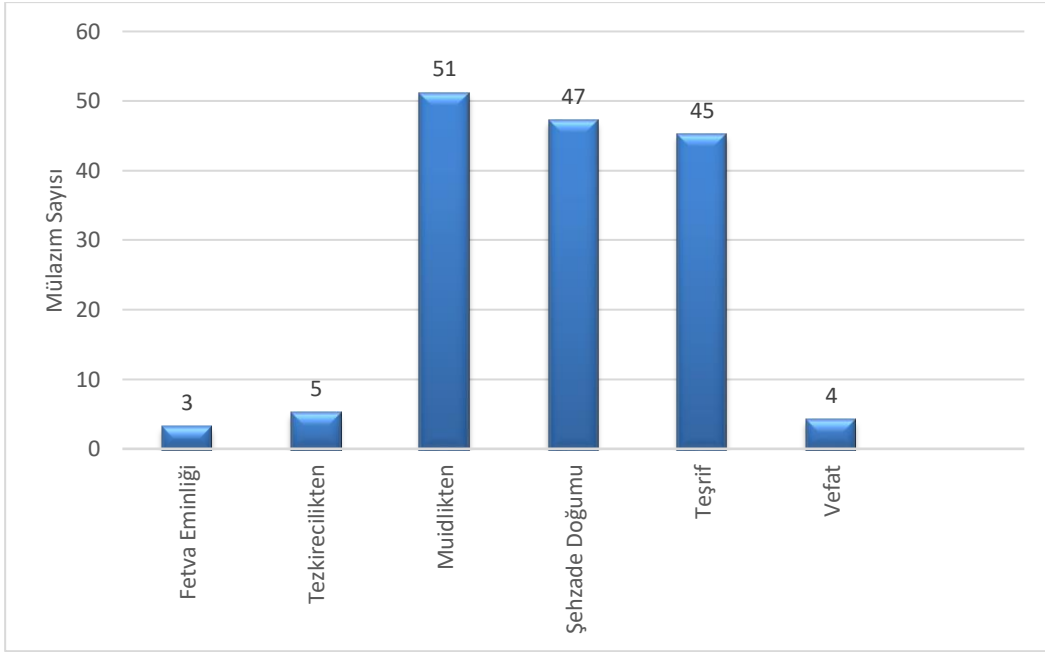
RKR 65 nolu mülazemet defterinde Şehzade doğumu münasebetiyle verilen mülazım kotaları şu şekildedir:

Tablo 22: RKR 65 Nolu Mülazemet Defterinde Şehzade Doğumu Münasebetiyle (Şehzade Sultan Süleyman Hazretlerinin doğumu Cemaziyelahir 1122'de) Mülazım Veren Ulema

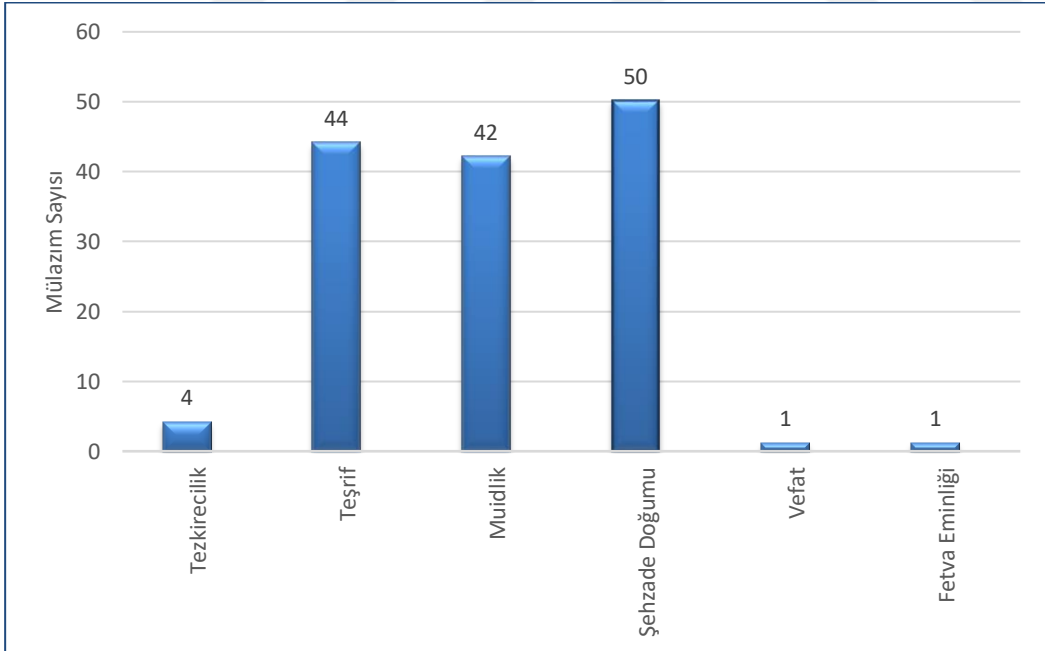
Mülazım Veren Ulema	Görevi	Kaç Mülazım Verdiği
Es-seyyid Ali Efendi	Şeyhülislam	18
Arif Efendi	Rumeli Kadıaskeri	8
Mehmed Efendi	İmam-ı Evvel Sultani	2
Es-seyyid Mehmed Efendi	Nakibüleşraf	4
Hüseyn Efendi	Reisü'l-Müneccim	1
Abdurrahman Efendi	İmam-ı Sani-i Sultani	2
Damadzade Ahmed Efendi	Anadolu Kadıaskeri	8
Mehmed Efendi	Reisü'l-etıbba	4

Yukarıda anlatılan mülazemet yollarının dağılımı ile ilgili grafikler oluşturularak hangi mülazemet yolunun daha yaygın, hangisinin daha az tercih edildiği netleştirilmeye çalışılmıştır:

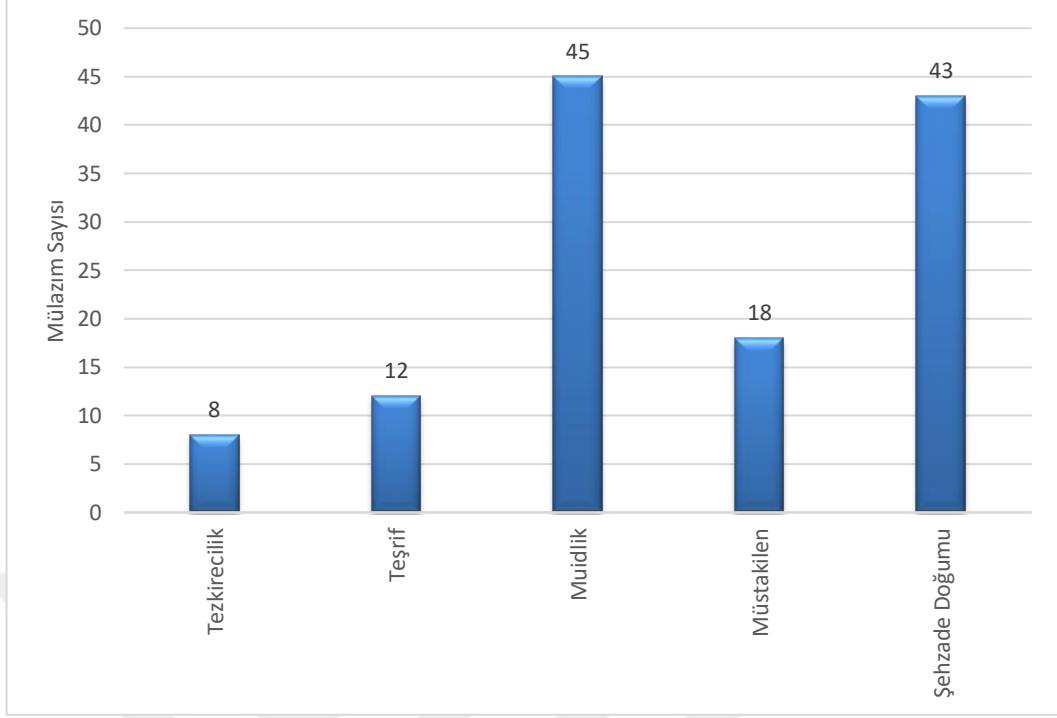
³⁴⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.48.

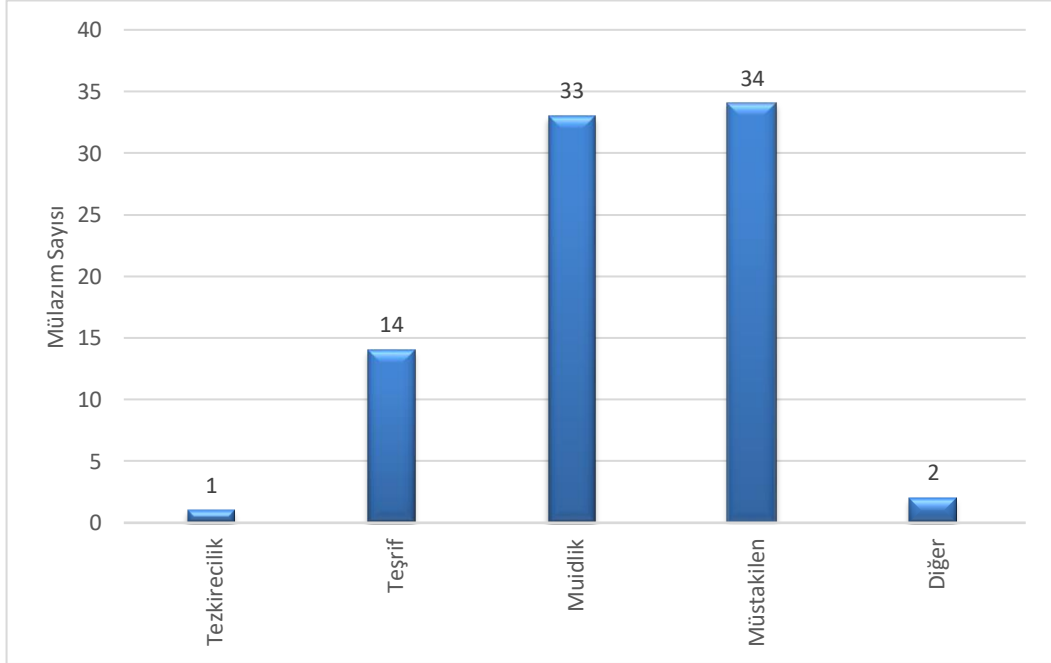
Grafik 6: RKR 65 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1118- 1122/ M. 1706-1711)

Grafik 7: RKR 57 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1120/ M. 1709)

Grafik 8: RKR 83 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1134/ M. 1726)

Grafik 9: RKR 142 Nolu Defterde Mülazemet Yollarının Silke Girişteki Dağılımı (H. 1195- 1196/ M. 1781-1782)

Verilen 4 tablodan anlaşıldığı üzere mülazemete kabul yolu döneme ve içinde bulunulan şartlara göre değişiklik arz etmektedir. Ancak muidlik yolunun her daim önemli bir kabul yolu olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda nevbet vasıtasıyla yer alan tabloda verilen bilgilere bakıldığında nevbet ve şehzede doğumu vasıtasıyla verilen kadroların yığılmayı rahatlatacak derecede mühim olduğu söylenebilir. Yukarıda da belirtildiği üzere müstakilen atamaların içeriği her zaman belirtilmemesine karşın bazı defterlerde ciddi oranda bu yola başvurulduğu görülmektedir. Buna karşın fetva emiliği ve tezkirecilikten mülazım olanların sayısı son derece azdır. Zira bu görevi yürüten kişi sayısı sınırlıdır.

Dönem yazarları mülazemetler sırasında imtihanların ve değerlendirmelerinin ne şekilde olduğuna dair önemli bilgiler vermişlerdir. Örneğin 18. yüzyıl vakanüvislerinden olan ve kendisi de matbuat işleriyle uğraşması nedeniyle eğitim dünyasına yabancı olmayan Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr* isimli eserinde imtihan ile altmıştan ziyâde mülâzima hâriç ru'su verildiğini belirtilerek bu mülazımların bazısının çok iyi, bazısının suallerden bir kaçına tam cevap veremedikleri ve durumlarına göre notlar aldıklarını anlatmaktadır.³⁴⁹ Eserde belirtildiğine göre imtihan sırasında sorulan soruların hepsine doğru cevap verenler *a'lâ* (yüksek), soruların bir ikisine cevap vermezken pek çoğuna çok iyi cevaplar verenlerin *karîb-i a'lâ* (yükseğe yakın), yarısından fazlasını doğru cevaplayanlara *vasat-ı kavî* (orta dercede), az kısmını cevaplayanlara ise *vasat-ı ıtlak* gibi dereceler verilmiştir. Vasıf Efendi'nin bu kaydı geçtiği metnin satır aralarında 16. yüzyılın sonlarından itibaren hissedilmeye başlanan kadroların aşırı artması ve neticesinde oluşan istihdam sorunun bu imtihanların bir an önce yapılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Ünlü yazarın “müderrişin-i kirâm vâreste-i kayd-ı kesret ve izdihâm olmakdan nâşî” diyerek gerek duyulduğunu anlattığı sınavların aslında biraz da bu istihdam meselesinin halledilmesi için gündeme geldiğini göstermektedir.

Devlet arşivlerinde bulunan bir Hatt-ı Hümayunda mülazımlara, imtihan yapmak suretiyle müderrişlik hakkı verilmesi üzerinde durulmuş, “*hatt-ı hümayunum sâdır olmaksızın hiçbir ferde hâric-i ruus itâ olunmaya ve bu imtihanda âlâ ders okuyanlara ruus verilip bâki müstaidleri bakıyyetü'l-ımtihan tahrir olunalar*”

³⁴⁹ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz: Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 293.

denilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, müderrislik imtihanında başarılı olan mülazımlara ruus verilirken, başarısız olanlara bir sonraki imtihan için adlarını yazdırmaları gerektiği söylenmiştir. Aynı hattın devamında, kibâr-ı mevâlizâdelerin ise mültehi yani sakalı çıkmış olanlarına ve müstaid yani akıllı olanlarına izin isteyerek hatt-ı hümayunla ruus verilebileceği, rica ve şeffatle asla ruus verilmeyeceği belirtilmiştir.³⁵⁰

Osmanlı ilmiye teşkilatında müderrisler, bir medreseden diğerine terfi ederken önce İstanbul'a gelmek ve burada bir müddet -bazen bir yıl ve bazen daha fazla- beklemek zorundadırlar. İşte bu bekleme süresini ifade etmek için de mülazemet tâbiri kullanılmıştır. Dolayısıyla bir ilmiye mensubunun, meslek hayatı boyunca birkaç defa mülazemet dönemi olmaktadır. Bu müderrisler, mülazemet dönemlerinde kadıasker divanında yardımcı vazifeler alabilmişler, İstanbul'un sağladığı imkânlar çerçevesinde bilgilerini ve tecrübelerini arttırmışlardır. Ayrıca bu esnada da vakıflar ve bazı kaynaklardan onlara malî destek sağlanmıştır.³⁵¹

2.2.1.2. Müderrislerin Atanmaları

Osmanlı eğitim sisteminde, müderris olmak isteyen kişinin medrese derecelerinde tahsilini sırasıyla tamamladıktan sonra Sahn-ı Semân veya Süleymâniye medreselerinden birine devam ederek icazet alması, vazife almak istediği yerin kadıaskerinin belli günlerdeki meclislerine devam ederek matlab da denilen ruznâmçe defterine mülazım olarak kaydedilip sıra beklemesi gerekmektedir. Bu sırada mülâzım, bir müderrisin yanında, ona yardımcı olarak çalışmakta ve müderris de onu yetiştirmektedir. Müderrislik kadroları boşaldıkça, sırası gelen mülazımlardan atamalar yapılırdı.³⁵² Bu defter kayıtlarına göre sırası gelen müderris, en aşağı derecedeki medreselere tayin edilerek müderrisliğe başlar ve zamanla yükselirdi.³⁵³

Müderris atamaları ile ilgili belgeler incelendiğinde “ataması yapıldı” anlamında genellikle “tevcîh”, “tevcîh buyuruldu” veya “inâyet buyuruldu” ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Müderris atamalarını, padişah fermanı ile yapılan atamalar, arzla yapılan atamalar, şeyhülislâm işaretiyle yapılan atamalar,

³⁵⁰ BOA., HAT., 174/7543, 29 Zilhicce 1210/ 5 Haziran 1796.

³⁵¹ Mehmet İpşirli “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 537.

³⁵² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2010, s.76.

³⁵³ Baltacı, XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, s.108.

kazasker ilamı ile atamalar olarak birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Müderrislerin tayinleri meşruyyet, mahlül, tecdid, ibka, inayet gibi sebeplerle yapılmıştır.

Tayinden sonra bir müderris, ilk rütbeden son rütbeye kadarki ilmiye yolunu yirmi beş-otuz yılda almaktadır. Bu yol alışı “*kat-ı merâtib*” denmektedir. Müderrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına devr-i medâris denmekte, kat-ı merâtib, devr-i medâris edilerek yapılmaktadır.³⁵⁴ Müderrisler mülazemet defterlerine kaydolduktan sonra ibtidâ-i hâric medreselerinde göreve başlayıp sırasıyla hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, mûsile-i sahn, sahn-ı seman, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, mûsile-i Süleymâniye, hâmise-i süleymâniye, medâris-i hamise-i süleymâniye, dâru'l- hadis-i süleymâniye medreselerine atanmaktadırlar.

Görüldüğü üzere müderrislerin en yüksek mertebeyi elde etme konusunda 18. yüzyılda da epey uzun bir yol vardı. Mevalizadeler kanunun her zaman ve her yerde olumsuz etkisini gösteremediği buradaki örneklerle bakılarak söylenebilir. Örneğin IV. Murad devri kazaskerlerinden Çeşmî Mehmed Efendi'nin torunlarından olan Çeşmizade Mustafa Reşid dahi en yüksek mertebe olan Süleymaniye Dârülhadisi müderrisliğine ancak otuz senede ulaşabilmiştir.³⁵⁵

Mülazemetin bir bekleme süresi olduğu ve adayların yedi yıla kadar farklı zaman aralıklarında göreve atama için sıra beklediği ifade edilmişti. Ancak 18. yüzyıla ait Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçeleri arasında 1798-1799 tarihli 170 numaralı defter üzerine yapılan bir araştırmada medreselere yapılan tayinlerle ilgili kayıtların olduğu belirtilmekte, bu defterde kayıtlı olup müderrisliğe tayin edilen mülazımların tamamına yakınının 1798- 1799 tarihli RKR 169 numaralı defterde mülazemete alındıkları ifade edilen kişilerden oluştuğu kaydedilmektedir. Bu durumda, bu tarihte mülazemete alınanların hiç beklemeden İstanbul'daki medreselere tayin edildikleri anlaşılmaktadır. Kayıtlarda dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri, bütün mülazımların kırk akçeli medreselere tayin edilmiş olmasıdır. Bu durum mülazımların öncelikle yirmi akçe yevmiyeli medreselere tayin edilme şartının 18.yüzyılda uygulanmadığını düşündürebilir. Tamamına kırk akçeli

³⁵⁴ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.1, s.44.

³⁵⁵ Bekir Kütükoğlu, “Çeşmizâde Mustafa Reşid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 289.

medreselerin verilmiş olması, bir kimsenin ilmiyenin üst kademelerinden bir zatın mülazımı olmasıyla herhangi bir müderrisin veya kadının mülazımı olması arasında tayin açısından bir farklılık olmadığını da düşündürebilir.³⁵⁶ Ancak şunu ifade etmek gerekmektedir ki bu çalışma sırasında incelediğimiz Ruznamçe defterlerinde tamamı kırk akçeli medreselere atanan müderrislere tesadüf edilmemiştir.

Klasik dönem medrese sisteminde yer alan Haşiye-i Tecrid, Miftah, Telvih medreselerine 18. yüzyılda tesadüf edilmemiştir. Zira çalışmanın ilk bölümünde medrese dereceleri ele alınmış olup ilk derecenin ibtida-i haric olduğu zikredilmiştir. 18. yüzyıla ait atama kayıtlarında bu dereceye atanan müderrislerin “kırktan münfasıl” olduğu yazılıdır. Dolayısıyla 18. yüzyılda sistemin bu noktada önceki dönemlerden farklı işlediği söylenebilir.³⁵⁷

Bütün müderrislerin tâyinleri önceleri kazaskerlerin pâdişaha arz etmeleriyle yapılırken 16. yüzyıl ortalarından itibaren Hâşiye-i tecrid, Miftah ve Kırklı medreselerin müderrislerinin kazaskerler ve daha yukarı medreselerin müderrislerinin şeyhülislâmın sadrâzam vasıtasıyla inhası üzerine atandığı görülmektedir.³⁵⁸ Padişahın tayin için iradesi alındıktan sonra, veziriazam, müderrislik ruus ve beratlarının yazılmasını ruus kalemine emretmektedir.³⁵⁹ Silsile denilen tayin listelerini hazırlayarak sadrazama arz etme vazifesi şeyhülislâma aittir. Daha sonra sadrazam bu listeyi padişaha takdim eder ve ilgili hatt-ı hümayunun veya iradenin çıkmasıyla atama işlemi gerçekleştirilmektedir.³⁶⁰ Böylece müderrise verilen tuğralı orijinal beratla atama kesinlik kazanmaktadır. Burada genellikle görevlendirildiği şehir ve medrese, kaç akçe ile tayin edildiği, başlama tarihi ve süresi gibi hususlar yer almaktadır.³⁶¹

İncelenen Kadıaskerlik Ruznamçe ve Tarik Defterleri 40 akçeye kadar olan müderrisliklerin Kadıaskerler tarafından atandığını ancak 40 akçelik medreselere atama yaparken mutlaka şeyhülislam işareti ile atamanın gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu müderrislerin atama kayıtları kadıaskerlerin yetki alanında

³⁵⁶ Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi*, s.103-104.

³⁵⁷ Sarıkaya, Süleymaniye medreselerinin açılmasından sonra, bu dercelerin sıbyan mektebi seviyesine indirildiğini yazmaktadır. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 29.

³⁵⁸ Uzunçarşılı, *İlimiye Teşkilatı*, s.59.

³⁵⁹ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.1, s.44. Tevkî Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kanunnâmeleri”, *Milli Tetebbular Mecmuası*, C.I, S.3, İstanbul 1331, s.540.

³⁶⁰ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, s.49.

³⁶¹ İpşirli, “Müderris”, s.469.

olduğu için Kadıaskerlik Ruznamçe Defterlerine kaydedilmiştir. Defterlerde bu tür atamalar için hangi ifadelerin kullanıldığına dair aşağıdaki örnek verilebilir; *“İstanbul’da Ebufazl Müderrisi Fazlullah gurre-i Receb’den ref” ve yeri yevmi otuz akçe ile yine İstanbul’da Fazlızade Medresesi’nden münfasıl ve müstehakk-ı inâyet olan Mevlana Hattat Hafız Ahmed bin Muhammed el- İstanbulî dâîlerine bâ- işaret-i aliyye Hazret-i Şeyhülislam alametü’l-enam hasenetü’l-eyyam sellemallahü’l-mülkü’l-azizü’l-a’lâm yevmî kırk akçe ile ba’del-arz sadaka buyuruldu.*”³⁶² Dolayısıyla atamalar yapılırken önceki görevli ile sonrakinin isimleri zikredilmekle beraber, zaman ve mekân değişimleri de açık bir şekilde kayda geçirilmekteydi. Bu açıklık Osmanlı diplomatika geleneğinde sıklıkla yer alırken, temel gayelerinden biri sonradan ortaya çıkacak hukuki ihtilaflarda ya da terfi süreçlerinde bu kayıtlar kesin bağlayıcı olmaktaydı.

Buraya kadar daha çok devlet tarafından açılan büyük medreselerdeki atamaların nasıl olduğuna dair örnekler verildi. Hiç kuşkusuz daha küçük ölçekli olan ve sivil girişimciler (vakıf sahipleri) tarafından açılan okullar da atamalar belirli usul ve esaslara göre yapılmaktaydı. Zira bu medreseler, vâkıf müesseseleri olmaları nedeniyle ilk müderrisleri erken dönemlerden itibaren genellikle medresenin bânisi tarafından seçilmiştir. Buna dair örneklere bazı vakfiyelerde rastlanmaktadır. Örneğin Gazanfer Ağa Medresesi’ni yaptıran Sultan III. Mehmet’in Kapı Ağalarından Hasodabaşısı Gazanfer Ağa, medreseyi yaptırmadan önce burada ders verecek değerli bir müderris aramaya başlamıştır. Çok güvendiği Nişancı Abdülmuhiyî Paşa’ya danışmış o da Seyfizâde isminde birini tavsiye etmiştir. Seyfizâde şeyhülislâm, kazaskerler ve ulemânın hazır bulunduğu bir heyet karşısında başarılı bir imtihan neticesinde Gazanfer Ağa Medresesi müderrisliğine getirilmiştir.³⁶³ Dolayısıyla klasik dönemde referans alınarak müderris atanması usulünün de uygulandığı görülmektedir. Bu uygulama özellikle bilim dünyasına çok fazla hâkim olmayan vâkıfların en azından bir kısmının, işi bilene sorarak atama yaptıklarını göstermesi açısından önemli sayılmalıdır.

Müderris tayini hususunda vâkıfın rolüne verilebilecek başka bir örnek, incelenen dönem ait olup Çorlulu Ali Paşa’nın 1709’da, İstanbul’da Sinan Paşa mahallesinde inşâ ettirdiği medresedir. Vakfiyede müderris tâyini ile alâkalı

³⁶²İMÜF., RKR 122, s. 45.

³⁶³ Mübahat S., Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, TTK. Yay., Ankara 2000, s.23.

şartlar dikkat çekmektedir. Özetle şu ifadeler yer almamaktadır: *"Bu medresede, fazilet sâhibi eşi olmayan mükemmel bir bilgin, usûlde ve muhtelif ilim dallarında ihtisas sâhibi tartışılmaz bir âlim ve beşerî ilimlerin her dalında ifadeye kadir bir kimse müderris olacak ve haftada dört gün ders okutacaktır. Pazartesi ve Cumartesi günleri tefsir ve hadis dersleri verecek, Çarşamba ve Perşembe günleri ise fıkıh ve diğer konularla meşgul olacaktır. Şu şartla ki, güzellikle ilgili düşünceleri gösteriş ve taassuptan arınmış, fesâhat dolu lehçesi başkalarının fikrine müdâhale ve taarruzdan sıyrılmış olacaktır. Bu hükümler hilâfına hareket ederse, vakfın nâzırlık makamını işgal edecek olan veziriâzâm, onun yerine, şeyhülislâm ve kadiaskerler ma'rifetile, bu makama lâyık, muhtelif ilimlerde saygıdeğer ve mu'tedil bir kimse tâyin edecektir."*³⁶⁴

Görüldüğü üzere müderris tayini hususunda esas olan vakfiyede yer alan şartlardır. Ayrıca belgeden anlaşıldığına göre müderrislerin bilgi seviyeleri kadar ahlaki ve insani vasıfları da öne çıkartılmıştır. Yine müderrisin gösteriş ve taassuptan uzak olması, başkalarının düşüncelerine saygı göstermesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunlar oldukça mühim bir ayrıntılardır. Müderrislik mesleğinin taliplerindeo dönemde, tıpkı günümüzdeki gibi öğretim becerileri yanında eğitim yetilerinin de bulunması gerektiği düşüncesi görülmektedir. Ayrıca bu kayıtlardamüderrisin beşeri ilimlerde ifadeye kadir bir şahıs olmasının istenmesi de onların müspetbilim dallarında yeterli donanıma sahip olması zaruretini göstermektedir.

Müderris tayini ile ilgili olarak, 2 Ramazan 962 (21 Temmuz 1555) tarihli Kara Ahmed Paşa³⁶⁵ vakfiyesinde de önemli bilgiler bulunmaktadır. Vakfiye 1555 tarihli olmakla birlikte ilk sayfasında yer alan mührün III. Mustafa'ya ait olması, 18. yüzyılın son çeyreğinde vakfiye şartlarının yinlendiğini göstermektedir. Vakfiyede, müderris atanması ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *" Bina olunacak medreseye fazıl ve kemal sahibi, akran ve emsali arasında ilminin çokluğu ile maruf, herkes indinde muteber ve muvakkar, fitnat ve zekâ erbabından, muhakkik ve müdekkik, dini müşkilleri halle muktedir, herhangi ders olursa olsun ifade ve tedrise kadir ve muhtelif mevzularda okutulması mutata olan kitapları okutacak bir müderris tayin olunacak ve bu zatın vazifesi de her gün rayiç gümüş dirhemden elli dirhem*

³⁶⁴ Yedi yıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", s.12-13.

³⁶⁵ Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1553- 1556 tarihleri arasında vezir-i azamlık yapmıştır.

olacaktır.”³⁶⁶ Burada da müderrisin alanında yeterli bilgiye sahip, öğretim hususunda kabiliyetli, ifade yeteneği olan bir müderris olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Hem ilmi seviyesinin hem de ahlaki gelişmişliğinin değerlendirilmesi medreselerde sadece öğretim değil eğitimin de yer aldığına vurgu yapıldığını anlatmaktadır.

Sultan I. Abdülhamid'in 11 Ocak 1781 tarihli vakfiyesinin medrese ile ilgili olan kısmı ise mealen şöyledir: “*Zat-ı Şahanelerine ait medrese görevlilerinin hizmet sırası ve ücretlerini şu şekilde ta'yin buyurmuşlardır. Türlü iyi meziyyetler ve çeşitli marifet dallarıyla vasıflı olup, olgunluk, iyilik ve dindarlığı ile bilinen seçkin bir zat medresede muhaddis olup, haftanın Pazartesi ve Perşembe günlerinde medresenin dershanesinde öğrencilere hadis-i şerif ilmini okutup vakıflarının gelirlerinden günde ikiyüz kırk akçe ücret ala. Keza bilgin, bilgisiyle amel eden, faziletli, olgun ve temiz meziyetli bir zat da padişah medresesinde müderris olup. Cuma ve Salı günleri hariç, ders günlerinde öğrencilerin öğretimi ile meşgul olup, vakıf gelirinden günde ikiyüz kırk akçe ücret ala. Ayrıca çeşitli ilimlerle mücehhez, fazilet ve marifetleriyle belirgin iki kişi padişah medresesinde dersiam olup biri Salı ve Çarşamba günlerinde, diğeri yalnız Cuma gününde medrese dershanesinde öğrencilere yararlı bilgileri okutup herbiri günde ellişer akçe ücret alalar. Kiraat ilminde mahir ve çeşitli kiraat yönlerini okutmağa muktedir, bir kişi de Şeyhül-Kurra olup, haftanın Cumartesi ve Pazartesi günleri türbe-i şerifte kiraat İlmini okutup, günlük ücreti elli akçe ola.*”³⁶⁷

Osmanlı eğitim kurumlarının ve oralarda uygulanan düzenlerin aslında onların kurucularının insiyatifinde şekillendiğine dair bu örnek oldukça etkileyicidir. Bu durum müderrislerin atanması hususunda da kendisini göstermektedir. Selatin vakıflarına bağlı medreselerin ekonomik olarak muadillerinden daha güçlü olduğu söylenmişti. Bu gücün medreseye atanacak müderris sayısı ve onların alacakları ücretler söz konusu olduğunda da hissedildiği söylenebilir. Sultan I. Abdülhamid'in şahsına ait vakfının medresesine atanan müderrislerin sayısı ve alacakları ücretleri ile görevleri şu şekilde belirlenmişti:

³⁶⁶Şerafeddin Yaltkaya, “Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1942, s.93.

³⁶⁷ İbrahim Ateş, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Önder Matbaası, Ankara 1982, s.41.

Tablo 23: I. Abdülhamid Vakfı Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Öğretim Kadrosu	Görev günü	Görevi	Ücreti/akçe
Muhaddis	Pazartesi ve Perşembe	Hadis öğretimi	240
Müderriş	Cuma ve Salı hariç diğer günler	Ders anlatımı	240
Dersiam	Salı- Çarşamba	Ders anlatımı	50
Dersiam	Cuma	Ders anlatımı	50
Şeyhül kurra	Cumartesi- Pazartesi	Okuma	50

Bahsi geçen medrese bir sultan medresesi olunca birden fazla müderrişin görevlendirilmesi çok da şaşırtıcı değildir. Ancak bu kişilerin aldıkları ücretlerle beraber³⁶⁸ kendilerinden istenen manevi vasıfların da dikkat çekici olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle görev yapacak müderrişlerin bilgili, olgun ve temiz bir zat olmaları aranan temel vasıflardır. Bunun yanında kendi bilim dallarında mesleki bilgilerinin de yeterli hatta fazlaca olması gerektiği vurgulanırken, öğretim teknikleri konusunda da marifetli kimselerin seçilmesi istenmektedir. Kuşkusuz burada anılan niteliklerde hocaların bulunması her zaman mümkün olamayabilir. Ancak müderriş tayinlerinde, mentalite olarak bu değer yargılarının önemsenmesi ve vakfiyeye kaydedilmesi de azımsanmayacak önemde bir özelliktir.

Klasik Dönem Osmanlı medreselerinde kazaskerin yanında bulunan ruznamede yazılı olmayan ve belli bir süre mülazemet etmeyen kişilerin müderrişlik almaları mümkün değildi. Ancak Mefail Hızlı, bazı istisnai uygulamalara rastlanmakta olduğunu yazmaktadır.³⁶⁹ Özellikle 18. yüzyılda müderrişlerin sayısı büyük bir artış göstermiş ve bunları atayacak yer bulunamaz olmuştur. Öğrencilerden mülâzemet derecesine ulaşanların bekleme zamanları dolmuş ve hariç medresesi derecesindeki müderrişlerin sayısının artmasından dolayı yaşanan yığılma nedeniyle sınavla müderriş alınması kararlaştırılmıştır. Bunun için Kasım 1785 başlarında öğrenciler şeyhülislâm önünde sınava tabi tutulmuşlardır.³⁷⁰ Böylece söz konusu yığılmaların en azından adil bir şekilde eritilmesi için bir adım atılmıştır.

18. yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynakta, medrese mezunlarının müderrişlik için imtihana nasıl girdiği ve hangi derslerden sorular sorulduğu hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi olarak bilinen kaynak, 1785-1789 yılları arasındaki İstanbul'un dört yılını

³⁶⁸Bu konuda bkz: "Müderrişlerin Gelirleri" bölümüne.

³⁶⁹ Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", s.797.

³⁷⁰ Özkaya, *18. yüzyılda Osmanlı Toplumuna*, s. 236.

anlatmaktadır. Eserde müderrislik imtihanı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, müderrislik imtihanı yapmak için padişah tarafından görevlendirilmiştir. 1785 yılı Muharrem ayının gurre-i Cuma günü başlayan imtihana yüz doksan dokuz kişinin katıldığı, imtihan heyetinin bunları üç kısma ayırdığı, el-Mutavvel'den bir konuyu ders olarak tayin ettikleri, bir hafta süren imtihanın tamamlanmasından sonra mevâlîzâdeler dâhil altmış dört kişinin seçildiği belirtilmiştir.³⁷¹ Dereceli imtihanların yapıldığı anlaşılan bu kayıt da osmanlı medreselerinde her şeye rağmen incelenen yüzyılda her şeyin alt üst olmadığına delalet etmektedir.

18. yüzyıla ait bir arzuhalde de Kayseri Hunad Medresesi müderrisi Esseyid İshak'ın müderrislik vazifesinin kendisine Şeyhülislâm huzurunda yapılan imtihan neticesinde tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, belgede geçen *“Kayseri’de vâki Hunad Medresesine ulyâi niam faziletli ve saadetli Şeyhülislâm.....huzur-ı izzetlerinde ledel imtihan bu dâilerine tevcih ve ihsan buyurulmakla”* ifadelerinden açık bir şekilde görülmektedir.³⁷² Başka bir belgeden de anlaşıldığına göre, Akşehir’de bulunan Ali Selçuk vezirlerinden Hüseyin bin Ali'nin yaptırdığı medrese müderrisi Ahmed Efendi, Hicri 1130’da (1717-1718) vefat edince vakıf şartları gereği oğullarına kalan müderrislik onlar arasında yapılan imtihan sonucunda İbrahim Efendi’ye tevcih edilmiştir.³⁷³

Bazen müderrislik atamalarının özel şartlara bağlandığı da olmuştur. Örneğin, 129 Numaralı Ayıntab Şer’iyye Sicili’nde yer alan Bostancı Medresesi’ne Osman Efendinin müderris olarak atanma talebi ve kabulü hakkındaki berât kaydında, bahsedilen medresenin tamire ve bakıma muhtaç olduğu kadı tarafından bildirilmiş, Osman Efendi’ye müderrislik ciheti, medreseyi tamir ettirmesi şartı ile haric elli derecesiyle verilmiştir.³⁷⁴

Müderris atamalarında bazen medreseler arasında müderrislerin yer değiştirilmesi uygulanmasına da rastlanabilmektedir. 14 Ocak 1733 tarihli bir belgede, Üsküdar kazasında bulunan bazı medrese müderrislerinin yerlerinin

³⁷¹Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi, *İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Haz: Feridun Emecen, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yay., İstanbul 2003, s.112-113.

³⁷²BOA., C. MF., 46/2276, 10 Cemaziyelevvel 1115/ 21 Eylül 1703.

³⁷³BOA., C.EV. , 352/17890, 10 Şevval 1130/ 6 Eylül 1718.

³⁷⁴Neşe Toğrul, *129 Numaralı Ayıntab Şer’iyye Sicli’nin (H. 1061, 1108, 1142/M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2010, s.114.

değiştirildiği ifade edilmektedir. Üsküdar'da bulunan Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Esseyyid Ömer Efendi, Mûsile-i Süleymâniye ile Siyavuş Paşa Sultânî Medresesi'nde müderris olan Saadettin Efendi ile yer değiştirmiştir. Saadettin Efendi'nin yerine ibtidâ-i altmışlı ile Sekban Ali Medresesi müderrisi Seyyid Mehmed Said getirilmiş ve ondan boşalan yere de ikinci kez altmışlı rütbesi ile Sahn müderrisi Kâtibzâde Mehmed Rafî Efendi getirilmiştir. Belgede geçen ifadelerden, bu şekilde sekiz müderrisin yerlerinin değiştirildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁵

2.2.1.2.1. Atama Yapan Mercie Göre Atama Türleri

2.2.1.2.1.1. Arzla Yapılan Tercih

Arzuhaller, bugünkü anlamı dilekçe olan, Osmanlı döneminde ise reâyâ ve askerî sınıf tarafından bir dilek veya şikâyet bildirmek amacıyla bir makama yazılan ve yazanın şahsi taleplerini içeren belgelerdir. Arz ise temelde arzuhal ile aynı vazifeyi görmekle birlikte genellikle devlet görevlilerinin hiyerarşideki üst makamlarına yazmış oldukları resmî dilekçelerdir. Herhangi bir vakıfta meydana gelen görev değişikliği arz verilmesi yöntemiyle olmaktadır. Şöyle ki; şahısların kendileri veya vakıf yöneticilerinin müracaatları üzerine, kazalarda arz yetkisine sahip kadı ve nâibler durumu merkezi idareye bildirir ve bu idare tarafından arzlarda belirtilen kişiler adına beratlar düzenlenirdi. Vakıf sisteminin bir parçası olan medreseye yapılan müderris atamaları da atanan kişinin kendi arzıyla, müteveli veya nâzır arzıyla, nâib veya kadı arzıyla gerçekleşmekteydi.³⁷⁶

2.2.1.2.1.1.1. Kendi Arzıyla Tercih

18.yüzyıla ait atama kayıtlarını içeren belgelerden anlaşıldığı kadarıyla ferağ(vazgeçme) ve fevt (ölüm) gibi nedenlerle müderrislik cihetinin boşalması üzerine atama talep eden şahısların kendi arzıyla müracaatı ve dönemin şeyhülislâmının işaretiyle gerçekleşmektedir. Bu hukuki duruma ait bir örnek, 10 Ekim 1708 tarihli bir belgede Zağra'da bulunan Ahmed Bey Medresesi müderrisliğinin kendisine tercihini rica eden Musa Efendi'nin arzuhalinde yer almaktadır. Arzuhalde medresenin eski müderrisi İbrahim Belgradî'nin Belgrad'a naklinden dolayı kendi rızası ile müderrisliği Musa Efendi'ye bıraktığı ifade

³⁷⁵BOA., C. MF., 71/3523, 28 Receb 1145/ 14 Ocak 1733.

³⁷⁶ Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, S. 37, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, s.54.

edilmektedir.³⁷⁷ Antakya Gazali Medresesi müderrisi Mehmed Efendi'nin ise 26 Nisan 1712'de Mûsile-i sahn derecesi ile kendisine berat verilmesini arz ettiği görülmektedir.³⁷⁸ 1745 yılında ise Haleb'de Sefahiye Medresesi müderrisi Abdulvahab Efendi'nin ibtidâ-i altmış derecesine kendi arzı ile atandığı görülmektedir.³⁷⁹ Benzer şekilde 1758 tarihli bir arzuhalde İzmir'de Elhac Hüseyin'nin bina eylediği medresenin müderrisliğini babasının vefat etmesi sebebi ile vakıf şartı gereği müderris Hüseyin Efendi talep etmektedir.³⁸⁰1072 numaralı hurufat defterinde yer alan bilgiye göre de Amasya'da Hacı Osman Bey Darülhadisi'nde müderris olan Seyyid Mehmed ferağından İbrahim, kendi arzıyla bu görevi talep etmektedir.³⁸¹

2.2.1.2.1.1.2. Mütevelli/Nâzır Arzıyla Tevcîh

Vakıf yöneticisi olan mütevelli ve nâzırlar da sorumluluklarındaki vakıfların medreselerine müderris atanması hususunda arzlarda bulunmuşlardır. Örneğin 1728 yılında Ümerâ-i deryadan Salih Paşa'nın Sakız ceziresinde müceddeden binâ eylediği medresesinde yevmî altmış akçe vazife ile müderrislik ve üç akçe ile hafız-ı kütüblük vazifesi verilen Eş-Şeyh Mehmed Efendi'nin Küçük Evkaf'ta ismi kaydolunmadığı için, vakfın mütevelliyesi olan Hurî Hânım, müderrislik ve hafız-ı kütüblük cihetinin yeniden Şeyh Mehmed Efendi'ye tevcih ve yedine berât-ı şerîf-i alişân ihsân buyurulmasını arz etmektedir.³⁸²

2.2.1.2.1.1.3. Kadı/Nâib Arzıyla Tevcîh

Müderris atamalarının önemli bir bölümü kadı ve nâib arzları ile gerçekleştirilmektedir. 17 Temmuz 1712 tarihli belgede Van Adilcevaz'da bulunan Bayendiz Medresesi müderrislerinden Süleyman Efendi'nin on yıl görev yerine gitmediği Van kadısı Halil Efendi tarafından merkeze bildirilmekte ve medrese talebelerinin perişan olduğu anlatılmaktadır. Bu durumu karşısında kadı, müderris İsmail adında bir başkasının boş bulunan bu vazifeye atanmasını arz etmektedir.³⁸³ 6

³⁷⁷BOA., AE.SAMD.III., 176/17089, 20 Receb 1120/10 Ekim 1708.

³⁷⁸BOA., AE.SAMD.III., 125/12278, 19 Rebiülevvel 1124/ 26 Nisan 1712. Bkz. BOA., AE.SAMD.III., 108/10626, 19 Rebiülevvel 1142/ 12 Ekim1729.

³⁷⁹BOA., C. MF., 55/2750, 26 Cemaziyelahir 1158/ 26 Temmuz 1745.

³⁸⁰BOA., AE. SOSM. III, 22/1481, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758. Bkz. BOA., AE. SMST. II. 16/1503, 1 Safer 1114/27 Haziran 1702. , BOA., AE. AE.SAMD.III., 79/7999, 4 Rebiülahir 1121/ 13 Haziran 1709. BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

³⁸¹VGMA, HD., 1072, Rebiülahir 1183/ Ağustos- Eylül 1769, s.81.

³⁸²BOA., A.RSK.d, 1576, 11 Rebiülevvel 1141/ 6 Ekim 1728.

³⁸³BOA., AE. SAMD.III., 56/5606, 12 Cemaziyelahir 1124/17 Temmuz 1712.

Haziran 1720 tarihli belgede beratını yeniletmek isteyen müderris Abdüllatif Efendi için önceki kayıtlara bakılarak “*Abdullatif Efendi’ye kadı-i âlâ arzıyla bin yüz on bir senesi Zilkadesinde vazife-i muayenesiyle tevcih olduğu mukayyedir*” derkenarı düşülmüştür. Buradan da anlaşıldığı üzere 21 yıl önce Abdüllatif Efendi’nin atanması kadı arzıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸⁴

Bir başka örnekte de İzmir Kadısı Halil Efendi’nin arzına rastlanmaktadır. İzmir’de Mahkeme Medresesi müderrisi Sadızkâde Abdüllatif Efendi ibtidâ-yı hâric ile burada müderris iken Hareket-i hâric müderrisliğine terfi ettirilmesi kadı vasıtası ile arzedilmektedir.³⁸⁵ Aynı şekilde Edirne Kadısı Damadzâde Feyzullah Efendi de 24 Ekim 1757 tarihli arzuhalinde Edirne’de bulunan Anbar Gazi Medresesi müderrisliğine Ezineli Tabibzâde Said Efendi’nin ibtidâ-i hâric derecesi ile atanmasını arzetmektedir.³⁸⁶ Konya’da bulunan Zincirli Medresesi’ne Halil Efendi’den sonra yeni müderrisin, Konya kadısının teklifiyle, müftü, vakıf mütevellisi ve önde gelen diğer din adamlarıyla istişâre sonucunda atanacağı, medresenin vakfiyesinde belirtilmiştir.³⁸⁷ 1071 numaralı hurufat defterinde yer alan bir kayıttan anlaşıldığına göre, Amasya’da Hacı Osman’ın yaptırdığı darülhadisin müderrislik ciheti İbrahim’in ferağından Abdüsselam bin Osman’a nâib Şâmilzâde Ali arzıylave Şeyhülislâm Mevlana Seyyid İbrahim Efendi işareti ile verilmiştir.³⁸⁸

2.2.1.2.1.2.Şeyhülislâm İşareti ile Tevcîh

Müderris atamalarında şeyhülislâm işareti ile yapılan atamalara da rastlanılmaktadır. Bu atamalar, bazen atama talep edenlerin kendi arzları üzerine şeyhülislâm işaretiyle olabileceği gibi kazasker ilamı üzerine şeyhülislâm işaretiyle de olabilmektedir. Örneğin 1734 tarihli bir belgede Edirne’de Kasapzâde Medresesi’nde müderris olan Ahmed Efendi’nin hareket-i hâric derecesinin terfi ile ibtidâ-i dâhil derecesine atanması şeyhülislâm işareti ile gerçekleştirilmiştir.³⁸⁹ 29 Kasım 1750 bir belgede de Şeyhülislâm Mevlana Es-seyyid Murtaza Efendi’nin Havass-ı Mahmud Paşa Medresesi müderrisliğine her yönüyle hak ettiği düşünülen

³⁸⁴ BOA., C. MF. 170/8495, 29 Recep 1132/ 6 Haziran 1720.

³⁸⁵ BOA., AE.SMHD.I., 142/ 10568, 4 Muharrem 1143/20 Temmuz 1730.

³⁸⁶BOA., AE. SOSM.III., 8/535, 10 Safer 1171/ 24 Ekim 1757. Bkz. BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

³⁸⁷ Sarıkaya, “Osmanlı Dönemi Konya’ında Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Sufiler ve Âlimler (18.-19. Yüzyıllar)”, s.176.

³⁸⁸ VGMA, HD., 1071, 20 Safer 1197/ 25 Ocak 1783, s.47.

³⁸⁹BOA., C.ADL., 12/754, 7 Recep 1147/ 3 Aralık 1734.

Sadık Mustafa Efendi'nin atanmasını talep ettiği görülmektedir.³⁹⁰ Diyarbakır'da bulunan Zinciriye Medresesi müderrisi Abdürrahim Efendi bu yolla, 3 Eylül 1758'de aynı medresede terfi talebinde bulunmuştur.³⁹¹ 26 Ekim 1768 tarihli belgede de Yenişehir-i Bursa Medresesi müderrisliğinin kırkdan münfasıl olan Bursavî Abdüllatif Efendizâde Halil Efendi'ye tevcih edilmesini arzeden Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'dir.³⁹²

Yukarıda bahsedildiği üzere Amasya'da Hacı Osman'ın yaptırdığı darülhadisın müderrislik ciheti Abdüsselam bin Osman'a nâib Şâmilzâde Ali arzıyla ve Şeyhülislâm Mevlana Seyyid İbrahim Efendi işareti ile verilmiştir.³⁹³ Amasya'da Hacı Osman Dârü'l-hadîsi Medresesi müderrisliğine ise Seyyid Mustafa ferağından Hacı Mehmed ve Seyyid Mustafa'nın şeyhülislâm Seyyid Mehmed Arif Efendi işareti ile tevcih edildiği görülmektedir.³⁹⁴

2.2.1.2.1.3.Padişah Fermanı ile Tevcih

Padişah fermanı ile yapılan müderris atamalarında “sâdır olan fermân-ı âli mucîbince” (gönderilen ferman icabınca) şeklindeki ifade yer almakta olup, beratın kaybedilmesi veya yıpranması, görev yerinin terk edilmesi, haksız beratların düzeltilmesi gibi sebepler üzerine düzenlenmiştir. Örneğin, 14 Eylül 1771 tarihli bir belgede, haksız beratla elde edilen bir müderrislik ciheti ile alakalı olarak görevin “*ba-fermân-ı âli*”ve “*işaret-i aliye*” ile Mehmed Efendiye tevcih olduğu belirtilmiştir. Belgede geçen “*vâkıf-ı mumâ-ileyh medrese-i mezburenin tedrisine bâ-berât-ı alişân mutasarrıf iken fevt oldukda evlâdı olmadığından tedris-i mezbur mahlûlünden işaret-i aliyye zuhurunda mezûn-ı bil-iftâ pederi El-Hac Mustafa Efendi'ye tevcih ve berât-ı alişân itâ olunduktan sonra pederi kasr-ı yedinden erbâb-ı istihkâkdan olduğu ecilden kendüye tevcih ve hidmetinde bir dürlü kusuru yoğiken*” ifadeleri bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kaydın devamında “... *ashâb-ı ağrâzdan diğer El-Hac Mustafa nam kimesne bi-vech garaz-ı nefsânisi ecilden kasd ile vakıf-ı mumâ-ileyh vakfiyesinde bana şart eyledi deyu müdahale ve rencîde olmağla merkumun ol-vechle müdahalesi mahallinde marifet-i şerle men ü def olunmak için emr-i alişân ihsân buyurılmak babında*” şeklindeki ifadelerden anlaşıldığı

³⁹⁰BOA., AE.SMHD.I., 7/472, 29 Zilhicce 1163/ 29 Kasım 1750.

³⁹¹BOA., AE.SMST.III., 55/4004, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758.

³⁹²BOA., AE.SMST.III., 123/9475, 23 Safer 1172/ 26 Ekim 1768.

³⁹³VGMA, HD., 1071, 20 Safer 1197/ 25 Ocak 1783, s.47.

³⁹⁴VGMA, HD, No: 531, Zilkade1210/ Nisan- Mayıs 1796, s.81.

üzerehaksız berat alan El-Hac Mustafa adlı kişinin elinden beratının alınması gerektiği bildirilmiştir.³⁹⁵

2.2.1.2.2. Sebeplerine Göre Atama Türleri

İncelenmiş olan belgelerde müderris tevcihatlarının, “*meşrûiyyet üzere tevcîh*”, “*lazım olmağla tevcîh*”, “*mahlûlünden tevcîh*”, “*tecdiden tevcîh*”, “*ibkâen tevcîh*” ve “*inâyeten tevcîh*” gibi farklı şekillerde yapıldığı görülmektedir. Bu tür kavramların hepsi farklı farklı durumları içermektedir.

2.2.1.2.2. 1. Meşrûiyyet Üzere Tevcîh

Vakfiyelerde vakfin hangi şartlar üzere idare olunacağı belirtilmiştir. Vakıflarda bu şartlar dışına çıkılamaz. Bu anlamda kullanılan ifade “meşrûiyyet üzere” olup kurallara uygunluğu ifade etmekteydi. Tüm vakıf görevlileri vakfiyede şart koşulan şahıslara verilmek zorundaydılar. Örneğin, 1712 yılında Karaferye’de Gazi Mehmed Bey Vakfi’na bağlı medresede müderris olan Ömer Efendi buraya yevmî on beş akçe ve senede on iki yük buğday ve bir müdd pirinç ile vakıf şartı gereği atanmıştır.³⁹⁶ 1771 yılı tarihli bir belgede ise Trabzon’da Hacı Mustafa Efendi’nin yaptırdığı medresede müderrislik vazifesi, vakıf şartı gereği hayatta olduğu müddetçe kendisinde olmuş, ölümünden sonra ise yine vakıf şartı gereği oğlu olmadığı için ehil birine verilmiştir.³⁹⁷

2.2.1.2.2. 2. Lazım Olmağla Tevcîh

Medreselere genellikle ilk müderrislerin lazım olmağla şeklinde atandığı görülmektedir. Bununla birlikte bazen müderrisi olmayan medreselere yapılan atamaların da bu şekilde ifade edildiği olmuştur. Örneğin, 1735 tarihli bir vakıf kaydında, Yenişehir-i Bursa’da Süleyman Paşa Medresesi müderrisi olan Hamdi Ahmed Efendi, yirmi yıl önce vefat ettiği ancak bu medreseye daha sonra müderris atanmadığı belirtilmektedir. Bu nedenle “*bir müderrise ihtiyaç olunmağın ihbar olunmakla*”, medreseye Elhac Mehmed Efendi’nin müderris olarak atanması, Bursa nâibi Esseyid Abdullah Efendi tarafından talep edilmiş ve Şeyhülislâm Mevlana Abdullah Efendi işareti ile bu talep kabul edilmiştir.³⁹⁸ 1072 numaralı hurufat defterinde yer alan bir kayda göre de Amasya’da Hacı Osman Medresesi’nin

³⁹⁵BOA., C.ADL., 4/260, 4 Cemaziyelahir 1185/14 Eylül 1771.

³⁹⁶BOA., C.MF., 130/6493, 7 Muharrem 1124/ 15 Şubat 1712.

³⁹⁷BOA., C.ADL., 4/260, 4 Cemaziyelahir 1185/14 Eylül 1771.

³⁹⁸VGMA, Defter No: 0241, 1147/ 1735, s.140.

müderriisi olmayıp, aynı vakfa bağılı Darülhadisın müderriisi Seyyid Mehmed Necib aynı zamanda burada müderriislik yapmaktadır. Ancak vakıf şartı gereğı medrese için bir başka şahsın müderriislik yapması gerekmektedir. Bu nedenle medrese müderriisliğı, Seyyid Mehmed Necib ferağından İbrahim adlı kişiye tevcih edilmiştir.³⁹⁹ 1071 numaralı hurufat defterinde de yine Amasya’da Hasan oğlu Hacı Ali Efendi’nin yaptırdığı medresenin müderriisi olmadığı belirtilmiş ve vazifenin Ali Efendi’ye tevcih edildiğı belirtilmiştir.⁴⁰⁰

2.2.1.2.2. 3. Mahlûlünden Tevcih

Kendisinden sonra vâris bırakmadan ölen müderriisin görevi mahlûl olmuş yani boş kalmış olmaktadır. Bu anlamda kullanılan bir tabir olan “mahlûl”, kayıtlarda fevt, ferağ, kasr-ı yed, keff-i yed ve ref gibi sebeplerle bu cihetin boşalması olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.1.2.2. 3.1. Fevt

Mahlûliyet sebebiyle yapılan müderriis atamalarının en sık görülen şekillerinden biri, ölmek, ölüm anlamına gelen fevt sebebiyle gerçekleşmiştir. Ağroş Kasabasında bulunan Atabey Medresesi müderriisi Süleyman Efendi’nin ölümüyle de bu görev müderriis Hüseyin Efendi’ye tevcih edilmiştir.⁴⁰¹ 1758 tarihli bir arzuhalde de İzmir’de Elhac Hüseyin’nin yaptırdığı medresenin müderriisliğini talep eden Hüseyin Efendi’nin, arzuhalinde medresede müderriis olan babasının vefat ettiğini ve vakıf şartı gereğı kendisinin bu göreve atanmasını talep ettiğı görülmektedir.⁴⁰² 21 Ocak 1774 tarihli bir belgede ise Antalya’da bulunan Hatuniye Medresesi müderriisliğı Şeyh Mehmed üzerinde iken, onun ölümüyle aynı görev Seyyid Ahmed diye bir başkasına tevcih edilmiştir.⁴⁰³ 1775 tarihli bir beratta, Kayseri’de Şifahiyeye Medresesi müderriislik cihetinin Es-seyyid Ali’ye tevcih edildiğı belirtilmiş, onun ölümüyle aynı vazife oğlu Es-seyyid Mehmed’e verilmiştir.⁴⁰⁴ 6 Numaralı Adana şeriyeye sicilinde 135 numaralı hükümde belirtildiğı üzere Adana’da bulunan

³⁹⁹VGMA, HD., 1072, Rebiülahir 1183/ Ağustos- Eylül 1769, s.81.

⁴⁰⁰VGMA, HD., 1072, 1203/1788-1789, s.46.

⁴⁰¹BOA., AE.SAMD.III., 79/7999, 4 Rebiülahir 1121/ 13 Haziran 1709.

⁴⁰²BOA., AE. SOSM. III., 22/1481, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758.

⁴⁰³BOA., AE.SMST.III., 114/8648 8 Zilkade 1187/ 21 Ocak 1774.

⁴⁰⁴BOA., AE. SABD. I., 157/10496, 10 Receb 1189/ 6 Eylül 1775.

Çamuriyye Medresesi'nde müderris olan Mehmet 1788 yılında fevt olduğu için müderrislik vazifesi küçük oğlu Mehmed'e verilmiştir.⁴⁰⁵

2.2.1.2.2. 3.2. Ferağ

Ferağ kelimesi Arapça'da bırakmak, satmak, işten çekilmek, rahatlık, asûdelik gibi anlamlar içermektedir. Vakıf ve dolayısıyla müderrislik atamalarında ise bir kişinin bulunduğu görevi kendi rızası dâhilinde bir başkasına bırakması anlamına gelmektedir.⁴⁰⁶ Örneğin, 1701 tarihli bir arzuhalde Çemişgezek'te bulunan Süleymâniye Medresesi müderrisi Elhac Mehmed Efendi'nin Kâbe'ye gitmek için görevini bir süreliğine kardeşi Molla Hamza'ya ferâgât eylediği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ 1708 tarihli bir belgede de Zağra'da bulunan Ahmed Bey Medresesi müderrisliğinin kendisine tevcihini rica eden Musa Efendi'nin arzuhalinde medresenin eski müderrisi İbrahim Belgradî'nin Belgrad'a naklinden dolayı kendi rızası ile müderrisliği Musa Efendi'ye bıraktığı ifade edilmektedir.⁴⁰⁸

2.2.1.2.2. 3.3. Kasr-ı yed

Arapçada el çekmek anlamında kullanılan kasr-ı yed, vakıf terimi olarak, vâkıf şartları gereği kendisine verilen görevden vazgeçmek anlamında kullanılmaktadır.⁴⁰⁹ Müderris atamasını içeren belgelerde çoğu zaman ferağ ve kasr-ı yed ifadeleri birlikte kullanılmış iken zaman zaman ikisinden birinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu iki sebebi birbirinden ayrı ele almanın daha uygun olacağı düşünülmüştür. Örneğin 1726 tarihli bir belgede, Kayseri'de bulunan Köşk Vakfı Medresesi müderrisi Osman'ın kasr-ı yedi ile vazifenin oğlu Abdurrahman'a tevcih edildiği görülmektedir. Belgede geçen "*Kayseriyyede vaki Melik Erednâ nam-ı diğer Köşk Vakfı evkaf-ı kadimeden olub vâkıf-ı merkum bina eylediği medresenin müderrisine ve talebesine defterhâne-i amireye vakfiyesi mucebince kayd ü tashîh olundığı üzere vakf-ı mezbur mahsulünden otuz akçe tadrîs ve on akçe talebe vazifesin kadimden müderris olanlara virilügelüb cihet-i merkume ba-işaret-i aliye pederim Osman niçe zaman mutasarrıf olub badehu kasr-ı yedinden ba-işaret-i aliye bu dâîlerine tevcih ve inayet olunub*" ifadelerinden bu durum açıkça

⁴⁰⁵Feyzi Kaplan, *6 Numaralı Adana Şer'iyeye Sicili (H. 1203/M. 1788- H.1204/M.1789)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1996, s. 211.

⁴⁰⁶Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s.602.

⁴⁰⁷BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

⁴⁰⁸BOA., AE. SAMD.III., 176/17089, 20 Receb 1120/10 Ekim 1708.

⁴⁰⁹Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, C. II, s. 209.

anlaşılmaktadır.⁴¹⁰ Aksaray’da bulunan Beramonya Medresesi müderrisi Abdürrahim Efendi de bu yolla aynı medresede müderris olan Hasan Efendi’nin kasr-ı yedi dolayısıyla berat almıştır. Arzuhalinde de belirttiği üzere beratını eşkıyalara kaptıran Abdürrahim Efendi yeniden berat istemektedir.⁴¹¹ 1071 numaralı hurufat defterinde yer alan bir kayıttan anlaşıldığına göre, Amasya’da Hacı Osman’ın yaptırdığı darülhadisin müderrisi İbrahim’in ferağından vazife Abdüsselam bin Osman’a verilmiş ve İbrahim, yedinde olan beratını verip kasr-ı yed etmiştir.⁴¹²

2.2.1.2.2. 3.4. Ref'

Kaldırma, lağv etme, hükümsüz bırakma⁴¹³ gibi anlamlara gelmekte olan bu kelime, görevden alma veya alınma anlamında kullanılmıştır. Müderris atama kayıtlarında “*nâ-ehil ve nâ- müstehak olma*”, “*gadr-i külli*”, “*sû-i hâl*”, “*terk-i hizmet*”, “*hâl ve muattal olma*” ve “*mefkûd olma*”, gibi durumlarda eski görevlinin *ref'* olduğu görülmektedir. Bu duruma dair örnekler incelenen dönemde de sıklıkla müderrislerin karşısına çıkıyordu. Örneğin, 1711 tarihli bir kayda göre, Erzincan’da Melik Fahreddin Medresesi müderrisi Ahmed’in vazifesi başına gitmeyerek ders vermediği, bunun için azledildiği ve yerine bu işe yeterliliği olan Seyyid Feyzullah’ın atanması gerektiği belirtilmektedir. Belgede geçen *Medine-i Erzincân’da vaki’ Melik Fahreddîn Medresesi müderrisi olan Ahmed nam kimesne nâ-ehl olub talebe-i ulûma tadrîse kudreti olmamağla medrese-i mezburede sâkin olan talebe-i ulûm perâkende vü perişân olub ol-vechle medrese halî ve mu’attal kalmağın küllî hayf ü gadr olmuştur. Mezbur Ahmed ref' olunub....*” şeklindeki ifadeler *nâ-ehl olan müderris Ahmed’in görevinden ref' edildiğini göstermektedir.*⁴¹⁴ Aynı şekilde Birgos medresesinde 1734 yılında müderris olan ve belgenin deyimiyile “*ismi mevcûd cismi nâ-mevcud*” bulunan Mehmed Efendi’nin, medresede tedris etmediği gerekçesiyle *ref' edildiği* anlaşılmaktadır.⁴¹⁵ Bu iki örnek üzerinden Osmanlı medreselerinin klasik çizgiden çıktığına dair emarelere rağmen hala bazı sistematik şartlarını koruduğunu söylemeye yeterli sayılabilir. Medreselere devam

⁴¹⁰BOA., AE. SAMD. III, 89/8843, 29 Zilhicce 1138/ 28 Ağustos 1726.

⁴¹¹BOA., AE. SAMD.III., 27/2625, 19 Cemaziyelahir 1115/ 30 Ekim 1703.

⁴¹²VGMA, HD., 1071, 20 Safer 1197/ 25 Ocak 1783, s.47.

⁴¹³ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, s. 882.

⁴¹⁴BOA., C.MF., 88/4398, 29 Şaban 1123/ 12 Ekim 1711.

⁴¹⁵BOA., A.E. SMHD.I., 223/ 17705, 29 Zilhicce 1146/ 3

etmeyen ya da hak ihlalinde bulunan öğretim kadrolarının iltimasla korunmaya devam etmemesi oldukça olumlu bir tavır olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2.1.2.2. 3. Tecdîd Tevcîhi

Tecdid kelimesi, Arapçada yenilenme, tazelenme anlamında kullanılmaktadır.⁴¹⁶ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde beratlar, padişah değişikliğinde yenilenmekteydi. Eski beratın geçerliliğini koruyabilmesi için "*tecdîd*" olunarak yenilenmesi gerekmektedir.⁴¹⁷ Örneğin, Şam'da Reyhaniye Medresesi müderrislik beratının cülus münasebetiyle tecdiden verildiği,⁴¹⁸ Tire'de Murtaza Mahallesi'nde Hacı Mustafa Medresesi müderrisliğine ait beratın, cülus münasebetiyle tecdiden verildiği⁴¹⁹ Maraş'ta Bağdadiye-i Kübra Medresesi müderrisliğinin dörtte bir hisse ile cülus sebebiyle yine tecdiden verildiği⁴²⁰ görülmektedir.

Berat tecdîdi sebeplerinden bir diğeri, eski beratın zâyî olması ve çeşitli sebeplerle sahibi tarafından yeniden talep edilmesidir. Beratın yeniden verilebilmesi için ilgili kalem tarafından berat talebinin değerlendirilmesi ve mevcut kayıtların kontrolü yapılarak gerekmektedir. Bu şekilde verilen berata ise *zâyinden berat* denilmiştir. 20 Şubat 1758 tarihli bir arzuhalde "*bu kulları hâlâ Şam-ı Şerif'de Tıbbiye Medresesi'nin müderrisi kulları olup yedimde olan berât-ı âlişânım zâyî olmakla mercudur ki mahallinde derkenar olup zâyiden yedime beraât-ı şerif-i âlişân sadaka ve ihsan buyurulmak...*" ifadeleri yer almaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere müderris, eski beratın zâyî olması nedeniyle yenisini talep etmektedir.⁴²¹ Konya'da da Karakurt Mahallesinde Seyyid Hacı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı medrese müderrisi Seyyid Ali bin Mehmed'e verilen berat, eski beratının zâyî olması nedeniyledir.⁴²²

2.2.1.2.2. 4. İbkâ Tevcihi

Kayıtlarda geçen müderris atama şekillerinden bir diğeri, işinden ayrılan bir müderrisi yeniden göreve getirme olarak tanımlanan *ibkâ* atamalarıdır. Sözlükte;

⁴¹⁶ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lügat, s. 1049.

⁴¹⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s.472.

⁴¹⁸ BOA., C.MF., 59/2949, 23 Cemaziyevevvel 1144/ 23 Kasım 1731.

⁴¹⁹ BOA., C.MF., 64 /3195, 10 Şaban 1171/ 19 Nisan 1758.

⁴²⁰ BOA., C.MF., 169 /8417, 16 Cemaziyevevvel 1173/ 5 Ocak 1760.

⁴²¹ BOA., AE. SOSM.III., 59/4287, 11 Cemaziyelahir 1171/20 Şubat 1758.

⁴²² VGMA, HD, No: 551, 1203/ 1789, s.97.

yerinde, evvelki halinde bırakma⁴²³ anlamına gelen *ibka* tabiri ile yolsuzluk ve sahtekârlıkla yapılan haksız atamaların düzeltilerek, vazifenin eski sahibine iadesi şeklinde gerçekleştirilen atamalar kastedilmektedir. Örneğin 1720 tarihli bir belgeye göre Akşehir’de Fahreddin Ali bin Hüseyin’in yaptırdığı medreseye yirmi bir yıl önce atanan müderris Abdüllatif Efendi, medrese binası harab olduğu halde kendi imkânlarıyla tedrise devam etmekte iken Sadi Efendi adında bir şahıs bir yolunu bularak aynı medreseye sahte berat ile müderris olarak atanmıştır. Bu durumdan muzdarip olan Abdüllatif Efendi, bir arzuhalde durumu merkeze bildirmiş ve mağduriyetinin giderilmesini talep etmiştir. Arzuhalinde geçen “*müderrisliğin yine sahib-i evvel merkûm-ı dâilerine ibkâ ve müceddeden yedine berât-ı âlişân sadaka ve ihsan buyurulmak ricasıyla...*” ifadeleri, atamanın *ibkâ* tevcihi olduğunu göstermektedir.⁴²⁴ Bayburd’da ise 1752 yılında Yakutiye Medresesi müderrislerinden Mahmud Efendi, otuz seneyi mütecâviz burada görevli ve işinin ehli bir müderris iken, Es-seyyid Mustafa adında bir şahıs usulsüzlük ile müderris Mahmud Efendi’nin vefat ettiğini söyleyerek sahte berat düzenlemiş, Bayburd Kadısı Elhac Ali Efendi de müderrisin bu mağduriyetinin giderilerek kendisine “*ibkâ ve müceddeden tevcih*” verilmesini talep etmiştir.⁴²⁵ Başka bir örnekte de Kayseri’de Erkilet ağası El-Hac Ömer Ağa adlı hayır sahibinin yaptırdığı medresenin müderrislik cihetinin *ibkâ* yoluyla verildiği 1784 tarihli belgede geçen “*müderrislik-i mezkûr mezbur Hüseyin’in refinden mezbur Es-seyyid Mehmed Efendiye ibkâ ve tevcih ve Anadolu muhasebesine kayd ü berâtıyla*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴²⁶

2.2.1.2.2. 5. İnâyet Tevcihi

Atama kayıtlarında tespit edilen bir başka atama türü inâyet türündeki atamalardır. İnâyet kelimesi sözlükte lütuf, ihsan anlamına gelmektedir.⁴²⁷ Örneğin 3 Eylül 1758 tarihli bir arzuhalde İzmir’de Elhac Hüseyin’in kurduğu medresenin müderrisliğini talep eden Hüseyin Efendi’nin, arzuhalinde medresede müderris olan babasının vefat ettiğini ve vakıf şartı gereği kendisinin bu göreve atanmasını talep ettiği görülmektedir. Belgede geçen “*medresenin müderrisliğini der müceb-i şart-ı vâkıf evlâdiyet ve meşrutiyet sülbî oğlu pederim Mustafa Efendi müderrisliği*

⁴²³ Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 403.

⁴²⁴ BOA., C. MF., 170/8495, 29 Recep 1132/ 6 Haziran 1720.

⁴²⁵ BOA., AE.SMHD.I., 104/ 7423, 29 Zilhicce 1165/ 7 Kasım 1752.

⁴²⁶ BOA., AE. SMHD. I, 210/13901, 20 Cemaziyelahir 1198/11 Mayıs 1784.

⁴²⁷ Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s.435.

merkûmeye ibtidâ-i hâric itibariyle mutasarrıf iken fevt olup ber müceb-i vakfiye-i mâmül-bihâ müderrisliği...mezbur pederim Mustafa Efendi itibarı ile ibtidâ-i hâric itibar buyurulup ve bu kulları mesrûr ve inâyet buyurulmak bâbında...” cümlelerinden de anlaşıldığı üzere yapılan atama inâyet buyurulmak şeklinde ifade edilmiştir.⁴²⁸ Konya’da ise müderris Esseyid İbrahim Efendi’nin ölümünden dolayı boş kalan müderrislik görevine sahn dercesi ile Nurullah Efendi’nin “*müteveffâ-yı mezburun mahlûlünden kendüye tevcih ve ihsan buyurulmak bâbında istidâ-yı inâyet etmeğin tevcih buyurulmak üzere faziletli kadı Efendi işaret etmekle işaretleri mucibince tevcih oluna*” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere inâyeten atandığı görülmektedir.⁴²⁹

2.2.1.3. Nısf Müderrislik

18. yüzyıla ait belgeler incelendiğinde bazı medreselerde bir müderrislik cihetinin birden fazla kişi tarafından paylaşıldığı görülmüştür. Bu vazife paylaşımının dönemin medrese mezunlarının çokluğu ile karşılaşılan probleme bir çözüm olarak yürütüldüğü düşünülebilir. Örneğin Konya’da Karatay-ı Kebir Medresesi’nde 1740 tarihinde müderris olan Abdullah Efendi’nin nısf müderrislik ile müderris olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁰ Yine Sivas Ahkâm defterlerinden 5 numaralı defterde Amasya’da bulunan Torumtay Medresesi müderrislik cihetinin iki kişi tarafından yürütüldüğü “*Torumtay Medresesi vakfının mürtezikalarından nısf tedrisine mutasarrıf olan*” şeklinde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır.⁴³¹ 21 Ocak 1774 tarihli bir belgede ise Antalya’da bulunan Hatuniye Medresesi nısf müderrisliği Eş-şeyh Mehmed üzerinde iken onun ölümüyle aynı görev aynı hisse ile Seyyid Ahmed’e tevcih edilmiştir.⁴³² 6 Eylül 1775 tarihli bir beratta da Kayseri’de Şifahiye Medresesi müderrislik cihetinin yarısının Es-seyyid Ali’ye tevcih edildiği belirtilmiş, onun ölümüyle aynı vazife yine nısf müderrislik şeklinde oğlu Esseyid Mehmed’e verilmiştir.⁴³³ Bazen bir müderrislik cihetinin iki kişiden daha fazla şahıs tarafından yürütüldüğü de olmuştur. Örneğin 3 numaralı Sivas Ahkâm Defteri’nde yer alan bilgide Sivas’ta bulunan Sahibiye Medresesi müderrislik cihetinin 8 kişi tarafından

⁴²⁸BOA., AE. SOSM.III., 22/1481, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758.

⁴²⁹BOA., C.MF., 17/823, 10 Receb 1153/1 Ekim 1740.

⁴³⁰BOA., AE.SMHD.I., 65/4197, 27 Safer 1153/ 24 Mayıs 1740.

⁴³¹A.DVNS, AHK.SS,d.00005, s. 216, Evail-i Rebiülevvel 1167/ Aralık 1753.

⁴³²BOA., AE.SMST.III., 114/8648, 8 Zilkade 1187/ 21 Ocak 1774.

⁴³³BOA., AE. SABD.I., 157/10496, 10 Receb 1189/ 6 Eylül 1775.

yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu 8 kişi yalnızca bir müderrislik cihetini paylaşmaktadır. Zira belgede müderrislik için “*nısf hissenin dört sehinden bir sehimini mümaileyh Seyyid Ahmed zîde ilmuhûya feragat ve kasr-ı yed*” edildiği ifade edilmiştir.⁴³⁴

2.2.1.4. Müderrislerin Terfileri ve Payeleri

İlmiye teşkilatında kadıların veya müderrislerin en alt basamaktan en üst basamağa doğru tarikteki terfi işlemine “*hareket*” denmektedir.⁴³⁵ Fatih Sultan Mehmed’in kanunnamesi üzere müderrisliğe ilk girecek olan mülâzım, yirmi akçe ile tayin olunarak medreseden medreseye beşer akçe artmak suretiyle elli akçelik müderrisliğe kadar çıkmaktadır. Fakat daha sonra II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında Altmışlı medreseler de yapılarak yeni bir kanunla medrese ve müderrislerin dereceleri Otuzlu, Kırklı, Ellili (Hariç ellili), Dâhil, Semaniye ve Altmışlı şeklinde hiyerarşik düzene sokulmuştur.⁴³⁶

Kanunî Sultan Süleyman, Süleymâniye Medreseleri’ni yaptırdıktan sonra medreselerin silsilesinde ve bunların müderrisliklerinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Müderrisler, Elli Dâhil müderrisliğinden Sahn-ı seman müderrisliğine ve oradan da Altmışlı ve daha sonra Süleymâniye medreselerinden birine geçmiş, buradan Şam, Halep, Bağdad kadılıklarına geçilmiş ve daha iyi seviyede olanlar Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarından birisine tâyin edilmişlerdir.⁴³⁷ Böylece aslında fiiliyatta bahsedilen üç şehrin ilmiye hiyerarşisi içerisindeki silsilede en üst mertebeleri işgal ettikleri de fiili olarak tescillenmiş oluyordu. Çoğunlukla Türklerle meskûn olmayan ve Arap ağırlıklı nüfusun barındığı coğrafyalarda ise bu üç beldenin muadili olarak Şam, Halep ve Bağdad şehirleri sıralamada üst makamları ifade ediyorlardı.

Osmanlı medreselerinde Sahn-ı semana kadar çıkmış olan bir müderrisin derecesi artınca, oradan İbtida-i altmışlı ve sonra Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Süleymâniye ve en son Dârü'l-hadîs müderrisi olunmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında Mûsıla-i Süleymâniye medresesi ile Süleymâniye medresesi

⁴³⁴A.DVNS, AHK.SS,d.00003, s. 268, *Evahir-i Rebiülahir 1162/ Mart 1749*.

⁴³⁵İsmail Gündoğdu, “Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Sakarya 2009, C.6, S. 2, s.715*.

⁴³⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.56.

⁴³⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.58.

arasına Hâmise-i Süleymâniye adıyla bir medrese derecesi daha konulmuş ve bu düzen Osmanlı medreselerinin kapatılmasına kadar devam etmiştir.⁴³⁸

Medreseden yeni mezun olan bir müderris, yaklaşık 20- 25 yıllık bir sürenin sonunda en yüksek rütbeli müderrisliğe geçebilmektedir. Örneğin Çeşmizâde Tarihinde vefatı haber verilen Yûsufzâde Yusuf Efendi, burada anlatıldığına göre Hicri 1139 tarihinde medreseden mezun olmuş ve ancak 1165 yılında yani 26 yıl sonra Süleymâniye müderrisliği payesine yükselbilmiştir.⁴³⁹

8879 numaralı tarik defterinde müderrislerin hangi yıl göreve ilk kez başladıkları ve geldikleri görevlerin her birinin tarihi ayrı ayrı verilmiştir. Defterde bazı müderrislerin Süleymaniye Müderrisi iken vefat ettikleri bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiler ışığında bir müderrisin göreve başladığı yıl ile Süleymaniye Medreselerinde görevde buldukları yıl arasındaki fark tespit edilebilmiştir. Buna göre elde edilen bilgiler daha kolay anlaşılması açısından aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 24: 8879 Nolu Tarik Defterine Göre Müderrislerin Süleymaniye Müderrisiliğine Geçiş Süreleri⁴⁴⁰

Müderrisin Adı	Göreve Başladığı İlk Medrese / Tarihi	Süleymaniye Medresesi'nde Göreve Başladığı Tarih	Aradaki Geçen Toplam Süre
Ser Münecim Halil Efendi	Saniyen Mehmed Paşa/ 21 Rebiülahir 1160	1186	26
Elbistanî Ahmed Efendi	Daye Hatun/ 5 Receb 1160	1185	25
Hafız-ı kütüb Es-seyyid Numan Efendi	Osman Efendi/ 5 Receb 1160	1187	27
Sadık Ağazade Mir Abdülvahab Efendi	Dersiye-i der Cami-i Şerif/ 5 Receb 1160	1182	22
İzmirî Hafız Muhammed Efendi	? / 27 Rebiülevvel 1163	1191	28
Dağistanî Ahmed Efendi	? / 19 Receb 1168	1195	22
İmam Hasan Efendizade zadesi Hasan Efendi	Hoca Ümmühan Hatun/ 12 Zilkade 1170	1208 ⁴⁴¹	38
İsmail Es-seyyid Hasan Efendi	Uncubaşı/ 20 Muharrem 1177	1205	28

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı üzere 18. yüzyılda bir müderris vefatlarından birkaç yıl önce Süleymaniye Medreseleri'nde göreve başladıkları

⁴³⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.58.

⁴³⁹ Çeşmizâde Mustafa Mustafa Reşid, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, s. 15.

⁴⁴⁰ *İSAM, MA, TD, 8879.*

⁴⁴¹ Süleymaniye Medresesi'nden emekliye ayrıldığı tarihtir.

varsayılırsa- ki normal olan budur- 22 ila 28 yıl sonrasında Süleymaniye Müderrisliğine yükselbilmiştir. Bu örnekler her şeye rağmen, medrese teşkilatının incelenen yüzyılda kural ve usullerinden tamamen kopmadığını göstermesi bakımından mühim sayılabilir.

Medreselerin ve buralarda ders veren ulemânın sayısında meydana gelen artış neticesinde, Osmanlı idaresince, medrese derecelerinde düzenlemeye gidilmiş ve bazı yeni uygulamalara geçilmiştir. Bu uygulamalardan biri; hususen 16. yüzyıldan itibaren daha sık görülecek olan pâyeli tayinlerdir. Bu yeni usule göre müderrislere bir makamın fiilen verilmesine “mansıb”, aynı makamın fiilen verilmeden yalnızca rütbe ve unvanının kullanılmasına “pâye” denmiştir. Böylece mesela Sahn müderrisliğine atanacak biri, Sahn medreselerinde boş kadro bulunmazsa başka bir medresenin hükmen Sahn kabul edilmesi suretiyle oraya tayin edilmiştir. Bazen de bulunduğu medrese hükmen bir üst derecede kabul edilmiş ve müderris yerinde kalmıştır. Bu uygulama ilk zamanlarda sadece tayin edilen müderrisin o medresede kaldığı süre için geçerli olup müderrisin vazifesi sona erince medrese tekrar eski derecesine döndürülmüştür. Ancak 18. yüzyılda uygulamanın şahıslara bağlı olmaktan çıkarak kalıcı hale getirildiği görülmektedir.⁴⁴²

Müderrislerin aynı derecede başka bir medreseye atandıkları da olmuştur. Buna “misli ile” denmektedir. Osmanlı Arşiv belgelerinde bu ifade ile kastedilen bir müderrisin aynı derece ile başka bir medresede göreve başlamasıdır. 1789 tarihli bir belgede pek çok müderrisin *misli ile* tayin edildiği ifade edilmektedir.⁴⁴³

İncelenen döneme ait belgelerden de yerinde terfi yöntemine başvurulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 13 Haziran 1709 tarihli belgeden Ağroş Kasabasında bulunan Atabey Medresesi müderrisi Süleyman Efendi'nin kırkdan hâric derecesine terfi ettirilirken aynı medresede görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁴ Emir Musa Medresesi müderrisi Es-seyyid Mehmed ise görev yapmakta olduğu medresede hâric

⁴⁴² Fahri Unan, “Osmanlı İlmiye Tarikinde Pâyeli Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı”, *Belleten*, Ankara 1998, LXII, S. 233, s. 47.

⁴⁴³ BOA., C.ADL., 97/5853, 14 Safer 1204, 3 Kasım 1789. “Ulâ-yı tetimme medrese-i mezbure bâ-misliye musile-i sahn ile Gazi Paşa müderrisi Yenişehir Mehmed Efendi dâ'ilerine yeri bâ-misliye musile-i sahn ile der-siyye-i El-Hâc İbrahim der-Câmi-i Seferikoz müderrisi Erzurumî Osman Efendi dâ'ilerine yeri bi't-tenzil bâ-misliye hareket-i dâhil ile dersiyeye der-Mescid-i Molla Gürâni an-vakf-Mehmed Dede müderrisi Ula Müftîsi-zâde Mehmed Efendi dâ'ilerine sanîye-i tetimme medrese-i mezbure bâ-misliye musile-i sahn ile Ferhâd Paşa müderrisi Sufî El-Hac Abdullah Efendi dâ'ilerine bi't-tenzil ve bâ-misliye ibtidâ dâhil ile dersiyeye Hasan Paşa der-Fenâi müderrisi Milâs Müftîsi-zâde Es-seyyid Mehmed Efendi da'ilerine.....”

⁴⁴⁴ BOA., AE. SAMD.III., 79/7999, 4 Rebiülahir 1121/ 13 Haziran 1709.

derecesinden İbtidâ-yı dâhil derecesine yükseltilmesini talep etmektedir.⁴⁴⁵ 20 Temmuz 1730 tarihli bir atama beratında İzmir’de Mahkeme medresesi müderrisi Sadıkhâde Abdüllatif Efendi ibtidâ-yı hâric ile müderris iken aynı medresede bir üst derece olan hareket-i hâric müderrisliğini arz etmektedir.⁴⁴⁶ 1734 tarihli başka bir arzuhalde de Edirne’de Kasapzâde Medresesinde müderris olan Ahmed Efendi’nin hareket-i hâric derecesinin yerinde terfi ile ibtidâ-i dâhil derecesine çıkarıldığı görülmektedir.⁴⁴⁷ 1744 tarihli bir belgede ise Haleb’te Revahiyye müderrisi Ebubekir Efendi’nin, sahn payesi ile görevine devam ederken ricası üzerine yaşına hürmeten altmışlı derecesine yükseltildiği görülmektedir.⁴⁴⁸ 1745 tarihinde de Haleb’de Sefahiye Medresesi müderrisi Abdulvahab Efendi’nin sahn derecesinden ibtidâ-i altmış derecesine yerinde terfi yolu ile atandığı “*merâhîm-i âlîlerinden mercudur ki merhameten yerimde ibtidâ altmışlı itibârıyla mesrûr buyurulmak bâbında..*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁴⁹

Başka bir örnekte de Havass-ı Mahmud Paşa Medresesi’nde ikinci dâhil derecesi ile müderris olan Sadık Mustafa Efendi’nin Mûsile-i sahn derecesi ile aynı medresede terfi ettirilmesi Şeyhülislâm tarafından arzedilmektedir.⁴⁵⁰ Yine 9 Ekim 1757 tarihli bir arzuhalde Şam’da Derviş Paşa Medresesi’nde Hareket-i Altmış derecesi ile müderrislik yapan Mehmed Salih Efendi’nin yerinde terfi talebinde bulunarak, bir üst derece olan Mûsile-i Süleymâniye derecesine atanmayı arzettiği görülmektedir.⁴⁵¹

Bir müderris, bulunduğu düzeyden daha üst payedeki medreseye terfi ederken eğer boş bir medrese mevcut ve başka istekli yoksa hemen tayin edilmiş, birden fazla istekli varsa aralarında imtihan açılmıştır.⁴⁵² Örneğin, Akşehir’de bulunan Âli Selçuk vezirlerinden Hüseyin bin Ali’nin yaptırdığı medresenin müderrisi Ahmed Efendi vefat edince vakıf şartları gereği oğullarına kalan

⁴⁴⁵BOA., AE. SAMD.III., 108/10626, 19 Rebiülevvel 1142/ 12 Ekim 1729.

⁴⁴⁶BOA., AE.SMHD.I., 142/ 10568, 4 Muharrem 1143/20 Temmuz 1730.

⁴⁴⁷BOA., C.ADL., 12/754, 7 Recep 1147/ 3 Aralık 1734.

⁴⁴⁸BOA., C. MF., 132/6571, 17 Safer 1157/ 1 Nisan 1744.

⁴⁴⁹BOA., C. MF., 55/2750, 26 Cemaziyelahir 1158/ 26 Temmuz 1745.

⁴⁵⁰BOA., AE.SMHD.I., 7/472, 29 Zilhicce 1163/ 29 Kasım 1750.

⁴⁵¹BOA., AE. SOSM. III., 65/4844, 15 Safer 1171/29 Ekim 1757.

⁴⁵² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.64.

müdürlük bu evlatlar arasından imtihan sonucu İbrahim Efendi'ye tevcih edilmiştir.⁴⁵³

Müdürlüklerin medreselerde terfî için kalış süreleri genel olarak üç yıl iken, 18. yüzyılda medreselerde görülen gerilemeye neden olan sebeplerle alakalı olarak bu durumda da değişimler olmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 7625 numara ile kayıtlı olan 1528 tarihli bir defterde Anadolu Eyaleti'nde yer alan medrese ve buralarda görevli müdürlüklerin ne kadar süredir medresede görevli oldukları kayıtlıdır. Buna göre defterde kayıtlı yüz kırk müdürlükten yalnızca kırk altısı üç ile beş yıl arasında görev yerlerinde bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere o dönemde bir müdürlük en fazla beş yıl aynı görevde bulunmuştur.⁴⁵⁴ Oysa 18. yüzyılda bu süre kat kat artmıştır. Örneğin, 1735 tarihli bir belgede aynı medresede nısf müdürlük vazifesi ile 18 yıldır görevde olduğunu belirten bir müdürlükün arzuhaline rastlanılmaktadır. Arzuhalde Tarsus'da Kabad Paşa Medresesi müdürlüğünü babasından sonra devam ettiren Es-seyyid Mehmed, 28 yıldır kırkdan münfasıl olduğunu belirtmekte ve padişahıtan Hâric rütbesini talep etmektedir. Arzuhalde verilen cevapta “ *sahib-i arzuhal mutasarrıf olduğu nısf-i medrese-i Kabad nâ müsaade-i hâric olunmak mercudur*” denilerek isteği reddedilmiştir.⁴⁵⁵ Bu belge 18. yüzyılda terfî işlemlerinin klasik dönem medrese sisteminden farklılık arzettiğini sarıh bir şekilde göstermektedir. Bu durum, 18. yüzyılda medrese ve müdürlük sayısındaki artış ile izah edilebilir. Buna benzer bir örnek de Edirne'de Abdülvasi Medresesi'nde yaşanmıştır. Burada müdürlük olan Ahmed Efendi, 10 senedir kırklı medrese derecesinden bir üst dereceye atanmayı beklemekte olduğunu belirterek İbtidâ-i Hâric derecesine terfisini talep etmektedir.⁴⁵⁶ Bayburd'da ise 1752 tarihli bir arzuhalde ise Yakutiye Medresesi müdürlüklerinden Mahmud Efendi isminde bir ilmiye mensubunun, aynı medresede otuz seneyi mütecâviz süredir görev yapmakta olduğu görülmektedir.⁴⁵⁷ AKR 25 Numaralı defterde yer alan 17 Kasım 1731 tarihli bir arzuhalde ise “*Mevlana Elhac Ahmed zide fazluhu südde-i saadete arzuhal edip yevmi kırk akçe ile İstanbulda Yusuf Paşa*

⁴⁵³BOA., C.EV., 352/17890, 10 Şevval 1130/ 6 Eylül 1718.

⁴⁵⁴ Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilâyeti Medreseleri ve Müdürlükleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İzmir 1996, s. 164.

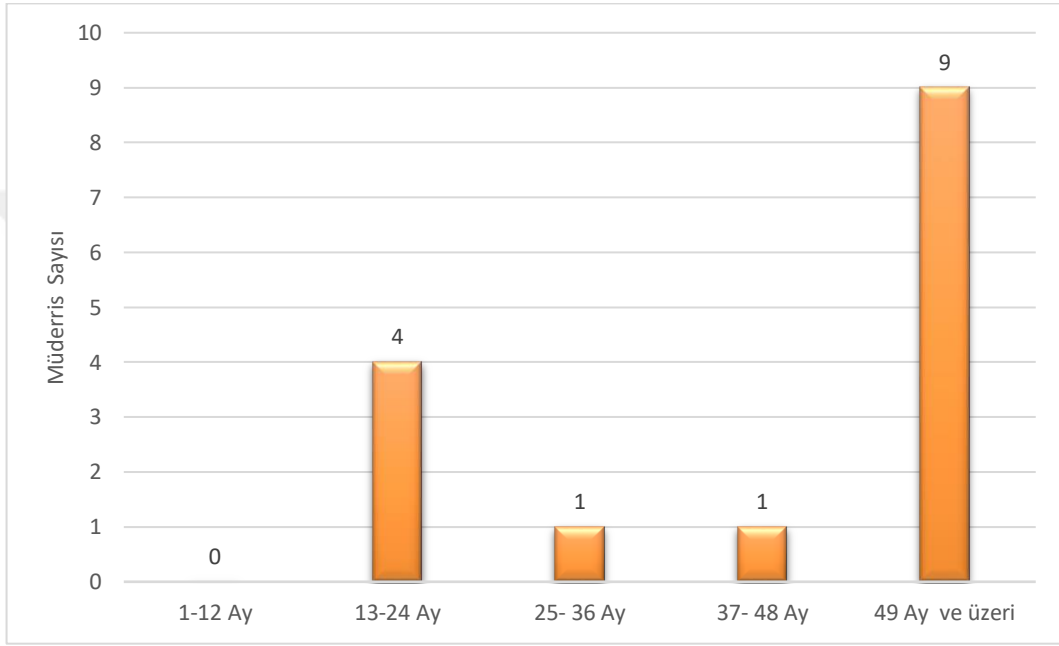
⁴⁵⁵BOA., C.MF., 71/3504, 11 Cemaziyelevvel 1148/ 29 Eylül 1735.

⁴⁵⁶BOA., C. MF, 4553, 29 Zilhicce 1111/ 17 Haziran 1700.

⁴⁵⁷BOA., AE.SMHD.I., 104/ 7423, 29 Zilhicce 1165/ 7 Kasım 1752.

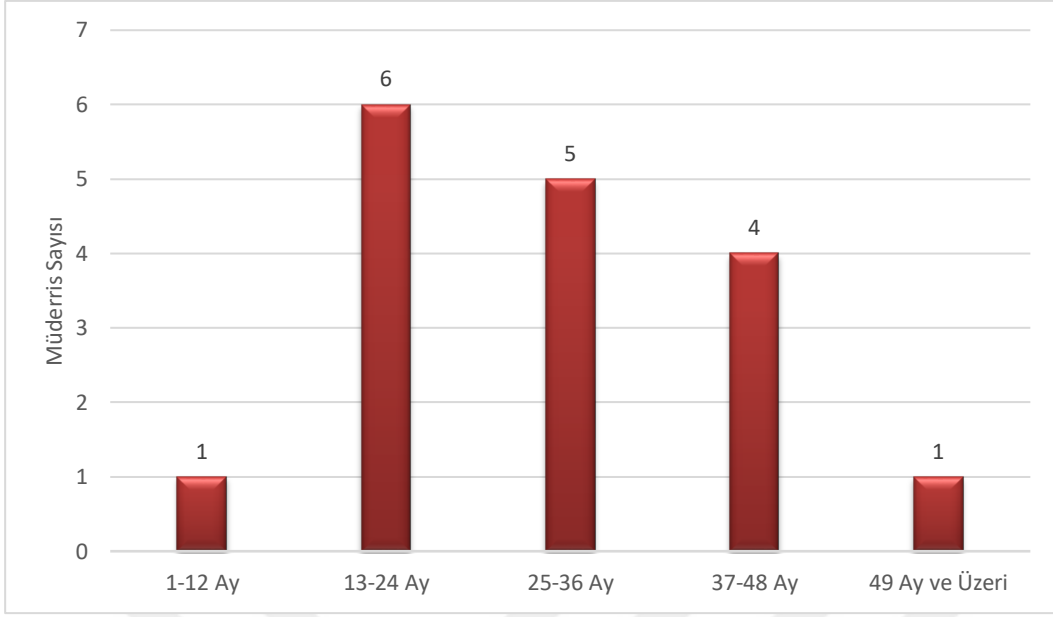
medresesinden dokuz sene infisal” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere müderrisin kırk akçeli bir medreseden 9 yıl infisal süresi bulunmaktadır.⁴⁵⁸

RKR A 73 Numaralı defterde müderrislerin infisal ve mülazemet sürelerine dair verilere yer verilmiştir. Bu verilerden elde edilen bilgiler daha anlaşılır olması açısından bir grafik ile şu şekilde ifade edilebilir:

Grafik 10: RKR A73 Nolu Defterde İnfisâl Süreleri (H. 1134/M. 1722)

⁴⁵⁸ İMÜF., AKR 25, s. 5-6.

Grafik 11: RKR A73 Nolu Defterde Mülazemet Süreleri (H. 1134/M. 1722)

Grafiklerle infisal ve mülazemet süreleri verilen müderrisler, müderrislik görevinden kadılığa geçiş yapmak isteyen müderrislerdir. Dolayısıyla müderrisler bu görev değişikliğinde de bir infisal süresi geçirmek durumundaydılar. Ruznamçe defterinde bu tür atamaların nasıl ifade edildiğinin anlaşılması için bir kaydı burada zikretmek faydalı olacaktır:

“Menlik kadısı Zekeriya gayet-i şehri atiden bakiyye-i müddet-i örfiyyesi olan on dokuz ay zamanını tasarruftan sonra ref” ve yeri yevmî kırk akçe ile İstanbul’da Emin Ganem Medresesinden on altı ay infisal ve atıyye-i aliyyeye on iki ay mülazemet müstemiresi olup sezavar-ı inayet –i şehri yâri olan Mevlana Abdullah dailerine bâ-terakki yevmî yüz elli akçe ve tevkî-i mezbur ile tevcih olunup bade hülul-üt-tevkî müddet-i örfiyyesi tamamına değin mutasarrıf olmak ricasına badel arz sadaka buyuruldu. Gurre-i Muharremü’l-haram 1134”

Görüldüğü üzere kırk akçelik bir medreseden kadılığa geçiş yapan Mevlana Abdullah, 16 ay infisal süresi geçirmiş ve ancak bu sürenin sonunda kadı olabilmıştır. Yukarıdaki grafiklerden de anlaşılacağı üzere, özellikle ilk grafikte, 49 ay ve üzerinde bekleme süresi olan müderris oranının oldukça fazla olduğu söylenebilir. Yine her iki grafikte 13 ayın üzerinde mülazemet dönemi bekleyen müderrislerin sayılarının az olmadığı da görülmektedir.

Müdürrisler, eğitim hizmeti sırasında istedikleri zaman ifta ya da kaza alanında görev almakta serbesttirler. Müdürrislikten kadılığa geçerken, denklik prensibine dikkat edildiği ve belli bir düzenin getirildiği anlaşılmaktadır. Müdürrisler, hangi aşamada olursa olsun yevmîyesine ve derecesine uygun bir kadılığa geçebilmektedirler.⁴⁵⁹ Yirmi ila otuz akçe yevmîyeli bir müdürris kaza kadılıklarına, elli akçe yevmîyeli müdürris, yüz elli akçelik sancak kadılıklarına ve sahn müdürrisleriyle altmışlı müdürrisler mevleviyet tabir olunan beş yüz akçeli eyalet kadılıklarına tayin olunmuşlardır.⁴⁶⁰ 1736 tarihli bir belgede bu durum ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Belgede geçen “....Süleymâniye müdürrisi Halil Efendi dâilerine bin yüz elli senesi Rebiülevvelinden zabt etmek üzere Edirne pâyesiyle Yenişehir-i hod Kazası tevcih ve inâyet buyurulmak için saadetli Şeyhülislâm Efendi dâileri işaret etmeleriylemalum-ı hümayun-ı mülûkâneleri buyuruldukda emr u ferman şevketlü kerametlü padişahım hazretlerindir...” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Süleymâniye müdürrisi olan Halil Efendi buradan Edirne pâyesi ile Yenişehir-i hod kazası kadılığına terfi etmiştir.⁴⁶¹ Aşağıda RKR A73 numaralı defterde kayıtları olup müdürrislikten kadılığa geçmeyi tercih eden müdürrisler bir tablo şeklinde verilmiştir:

⁴⁵⁹ Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, s. 355.

⁴⁶⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.48.

⁴⁶¹ BOA., AE. SMHD. I., 262/21271, 19 Muharrem 1149/ 30 Mayıs 1736.

Tablo 25: RKR A73 Nolu Deftere Göre Müderrislikten Kadılığa Geçiş Yapan Ulema

Kadılığa Geçen Müderrisin Adı	Kimin Yerine Atandığı	Önceki Görev Yeri /Yevmi ücreti	İnfisal Süresi	Mülazemet Süresi	Nereye Atandığı/ Yevmi Ücreti	Atanma Tarihi
Mevlana Ebubekir	Veliyeddin	İstanbul Hüsrev Bey Medresesi / 40 Akçe	40 Ay	25 Ay	Domnik/ 150 Akçe	Gurre-i Muharremü' l-haram 1134
Mevlana Abdullah	Zekeriya	İstanbul Emin Ganem Medresesi/ 40 Akçe	16 Ay	12 Ay	Menlik/150 Akçe	Gurre-i Muharremü 1134
Mevlana Ahmed	Hasan	İstanbul Zati Çelebi Medresesi/ 40 Akçe	55 Ay	30 Ay	Ispat/ 150 Akçe	Gurre-i Muharremü' l-haram 1134
Mevlana Mehmed	Mehmed	İstanbul Bahaeddin Medresesi/ 40 Akçe	10 Sene	13 Ay	Ülendirek/1 50 Akçe	Gurre-i Muharremü' l-haram 1134
Mevlana Mustafa	İbrahim	İstanbul Siyavuş Paşa Medresesi/ 40 Akçe	64 Ay	58 Ay	Çardak/ 150 Akçe	Gurre-i Rebiülevvel 1134
Mevlana Ahmed	Yahya	İstanbul Kirmasti Medresesi/ 40 Akçe	71 Ay	20 Ay	Yapıca Maa Perhuna? /150 Akçe	Gurre-i Rebiülahir 1134
Mevlana Esadullah	Sunullah	İstanbul Nişancı PaşaMedresesi/ 40 Akçe	16 Ay	15 Ay	Premedi /150 Akçe	Gurre-i Rebiülahir 1134
Mevlana İbrahim	Elhac Mehmed	İstanbul Zati Çelebi Medresesi/ 40 Akçe	58 Ay	47 Ay	Sisam/ 150 Akçe	Gurre-i Rebiülahir 1134
Mevlana Mehmed	Mehmed	İstanbul İvaz PaşaMedresesi/ 40 Akçe	18 Sene	30 Ay	Bolmiye Maa Kutluviçe/1 50 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Mehmed	Ahmed	İstanbul Kadı Hüsam Medresesi/ 40 Akçe	19 Ay	33 Ay	? / 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana İbrahim	Ahmed	İstanbul Fevzi Efendi Medresesi/ 40 Akçe	50 Ay	40 Ay	İvlahoz Maa Vinçe / 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Mehmed	Yusuf	İstanbul Hadım Paşa Medresesi/ 40 Akçe	57 Ay	41 Ay	Lefke / 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Abdullah	Mustafa	İstanbul Halil Paşa Medresesi/ 40 Akçe	29 Ay	23 Ay	Biheşte/ 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Abdullah	Mehmed	İstanbul Şeyh Resmi Medresesi/ 40 Akçe	57 Ay	37 Ay	Çaniçe/ 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Ebubekir	Abdullah	İstanbul Mahieddin Kucuy? Medresesi/ 40 Akçe	22 Ay	17 Ay	Baf/ 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana İsmail	Ali	İstanbul/Osman Paşa Medresesi/ 40 Akçe	23 Ay	17 Ay	Balatamna?/ 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134
Mevlana Mehmed	Ahmed	İstanbul/ Molla Ahvin Medresesi/ 40 Akçe	Tüli	25 Ay	İskarapar Maa Selve/ 150 Akçe	Gurre-i Cemaziyele vvel 1134

Tabloda yer alan verilere göre kadılığa geçiş yapmak isteyen müderrislerin hepsi 40 akçelik medreselerde görev yapmışlardır. Müderrislerin yine tamamı 150 akçelik kazalara görevlendirilmişlerdir. Daha öncede belirtildiği üzere ulema sınıfı mensupları istedikleri zaman görev alanlarını değiştirebilmekte ancak bu durumda denkliğe dikkat edilmektedir. Tabloda da görüldüğü üzere örneğin, 40 akçalık bir medresede görev yapan müderris kadı olmak istediğinde 150 akçalık bir kazaya görevlendirilmektedir. 69 numaralı Tarik defterinde de 161 müderrisin kadılığa geçiş yaptığı bilgisi yer almaktadır.⁴⁶²

Müderrislikten kadılığa geçişte denklik prensibinin olduğu daha önce belirtilmişti. Mesela Süleymaniye Darülhadişi müderrisleri mahreç mevleviyetlerinin en muteberine tayin olunur, eğer üst dereceden talip yok ise Sahn-ı Seman müderrisleri de aynı haktan istifade edebilirlerdi. Ancak bazen müderrisler bu haklarından vazgeçebilmiş, daha doğrusu müderrislikte kalmayı tercih de edebilmişlerdir. Bu tercihte bulunup yerlerinde kalan müderrislere “*zümre-i mütekaidin*” denilmiştir. Tarik defterlerinde bu başlık altında verilen müderris isimlerine de rastlanılmıştır. 72 ve 1649 numaralı tarik defterlerinde bu zümreye ait veriler şu şekildedir:⁴⁶³

Tablo 26: 72 ve 1649 Nolu Tarik Defterlerinde Zümre-i Mütekaidîn

Müderrisin Adı	Görevli olduğu Medrese	Mütekaid Olduğu Tarih	Defter/ Sayfa
Çıracı zade Hasan Efendi	Süleymaniye	27 Şaban 1187	72/ 29
Müsevvid Hafız İbrahim Efendi	Müsile-i süleymaniye	25 Cemaziyelahir 1195	72/ 29
Baş Müsevvid Es-seyyid Mehmed Efendi	Hamise	Gurre-i Muharrem 1200	72/ 29
İmam Hasan Efendizade Hsan Efendi	Müsile-i süleymaniye	Gurre-i Muharrem 1200	72/ 29
Sadullah Efendi İmamı Hafız İbrahim Efendi	-	4 Zilkade 1200	72/ 29
Ahıskavi Elhac Mustafa Efendi	Müsile-i süleymaniye	Gurre-i Cemaziyevvel 1205	72/ 29
Tophanevî İbrahim Efendi	Müsile-i süleymaniye rütbesi ile Sultan Ahmed	Gurre-i Receb 1210	1649/23
Taşgirili Es-seyyid Ömer	Müsile-i süleymaniye rütbesi ile Sultan Selim	15 Şevval 1213	1649/23
Ahmed Şevki Efendi	Müsile-i süleymaniye rütbesi ile Şehzade	Gurre-i Receb 1210	1649/23

⁴⁶²İSAM, MA, TD, 69.

⁴⁶³İSAM, MA, TD, 72; İSAM, MA, TD, 1649.

İki defterde görüldüğü üzere zümre-i mütekaidinden toplam dokuz müderris bulunmaktadır. Bu durum onların kadılığa geçiş yapma öncelikleri var iken bunu tercih etmeyerek müderrislik görevini yürütmek istedikleri anlamına gelmektedir. Defterlerde terakkisi yapılan diğer müderrislerle karşılaştırıldığında bu sayının oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, en azından bahsedilen yıllarda müderrislik mesleğinin kadılığa oranla daha az tercih edildiği sonucuna varılabilir.

Tarik defterlerinde yer alan bazı terimler müderrislerin terfileri ile alakalıdır. Bu ifadelerden biri “şud” ifadesidir. Kişinin geldiği göreve işaret etmektedir. Defterlerde bu ifade “İzmir şud”, “Selanik şud” şeklinde müderrisin atandığı yer adı ile birlikte geçmektedir.⁴⁶⁴ Aynı anlamda kullanılan başka bir ifade “hareket –i kerd” dir. Bu ifade de atama ile alakalı olup defterlerde müderrisin adının hemen yanına not düşülmüştür.⁴⁶⁵ “İbka şud” ifadesi ise müderrisin aynı görev yerinde bırakıldığı anlamına gelmektedir. Bazı müderrislerin isimlerinin yanına düşülen notta “tekaüd şud” ibaresi yer almaktadır. Bu, adı geçen müderrisin bulunduğu medreseden emekliye ayrıldığı anlamına gelmektedir. Örneğin 1649 numaralı tarik defterinde Darülhadis-i Süleymaniye derecesi ile Sinan Paşa Medresesi’nde görev yapan Şevki Ahmed Efendi’nin buradan emekliye ayrıldığı, adının yanına kırmızı mürekkeble düşülen bu nottan anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶ Aynı şekilde Hareket-i Altmışlı derecesi ile Fatma Sultan Medresesi’nde müderris olan Keçecizade Mehmed Arif Efendi’nin de buradan emekliye ayrıldığı isminin yanında yer alan “tekaüd şud” ifadesinden anlaşılmaktadır.⁴⁶⁷

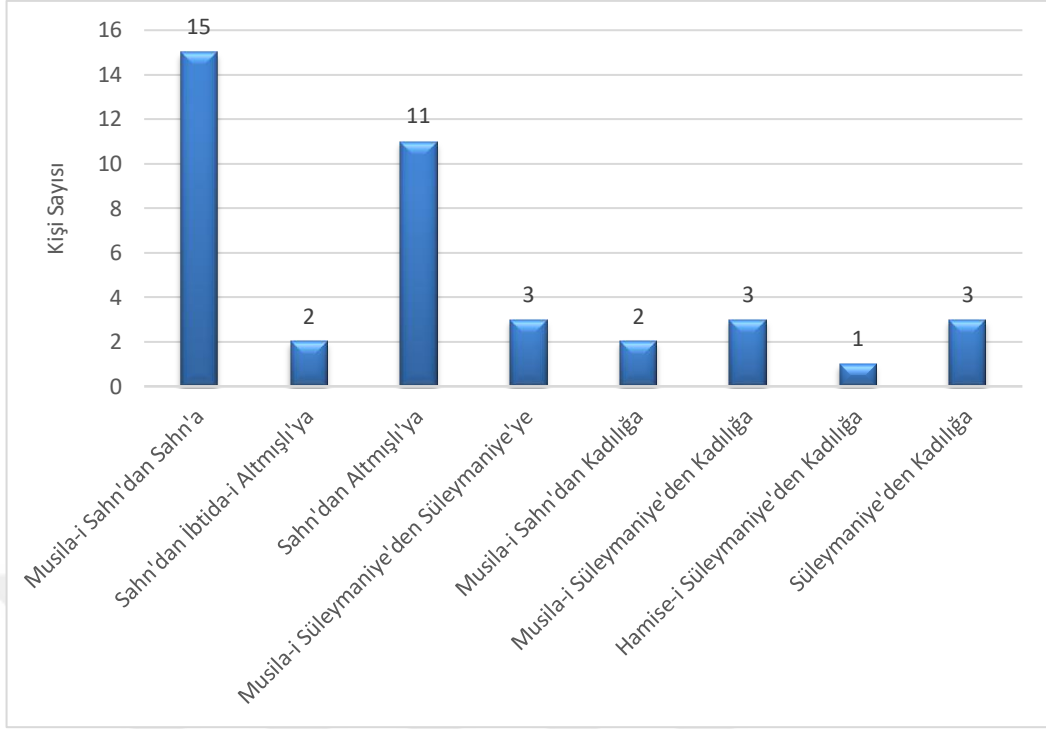
Müderrislerin terfilerini izlemek incelenen ruznamçe defterleri ile mümkündür. Bu amaçla 4 ruznamçe defterinden elde edilen veriler bir tablo haline getirelerek sayısal sonuçları aşağıdaki şekilde grafik haline getirilmiştir.

⁴⁶⁴ *İSAM, MA, TD, 72; İSAM, MA, TD, 1649.*

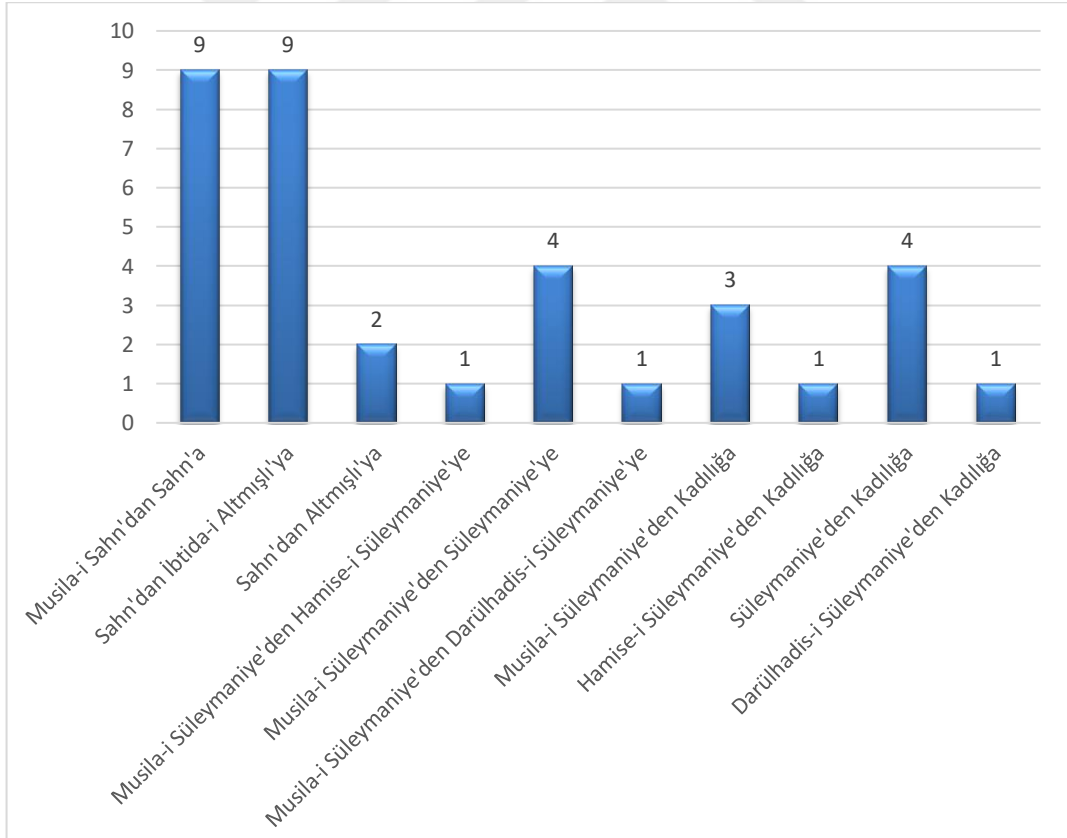
⁴⁶⁵ *İSAM, MA, TD, 72; İSAM, MA, TD, 1649.*

⁴⁶⁶ *İSAM, MA, TD, 1649, s. 27.*

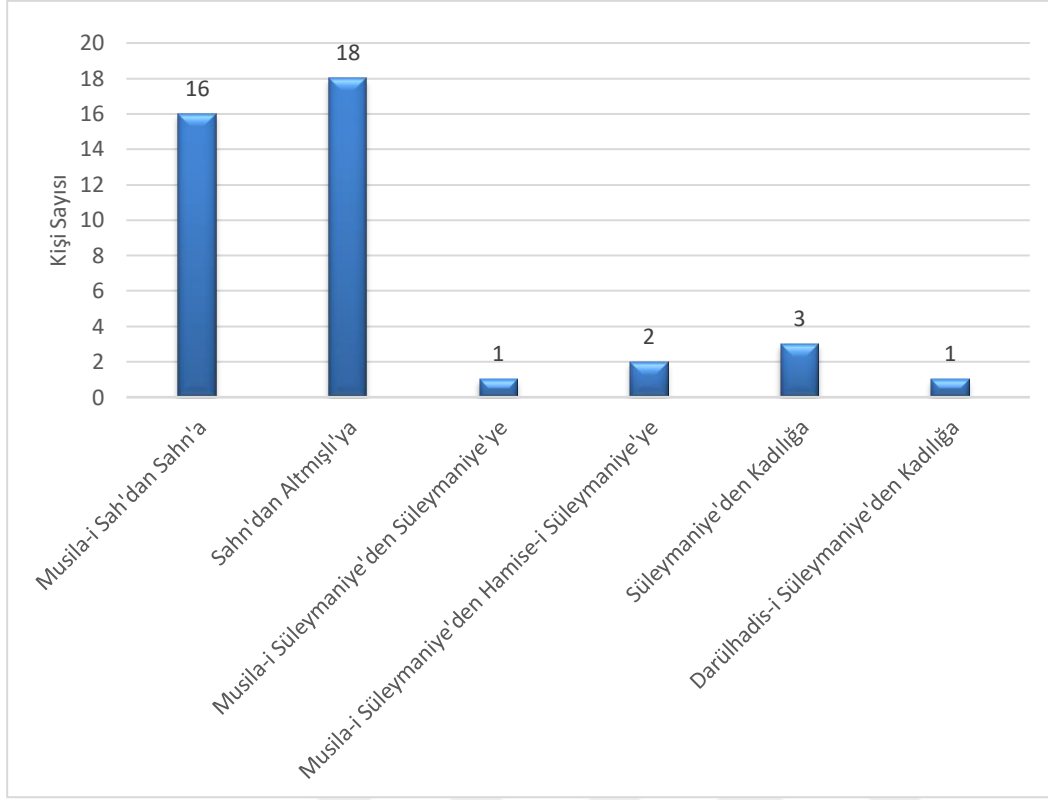
⁴⁶⁷ *İSAM, MA, TD, 1649, s. 29.*

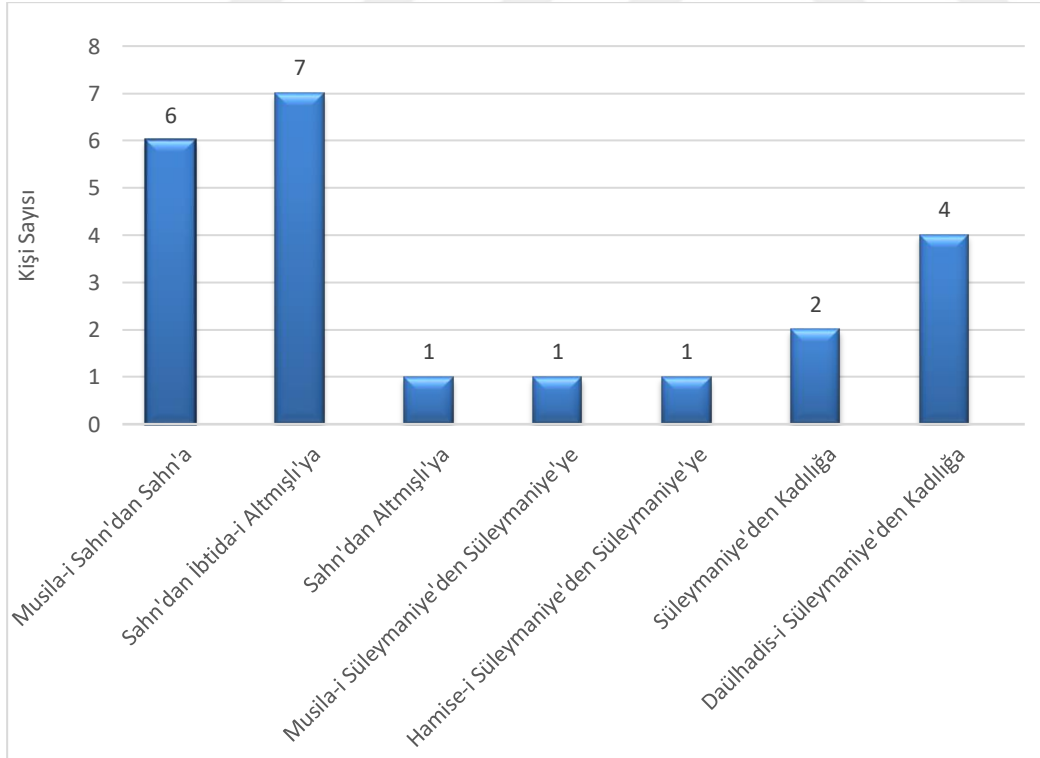
Grafik 12: RKR 65 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1118-1122 / M. 1706-1711)

Grafik 13: RKR57 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1120 / M. 1709)

Grafik 14: RKR 83 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1134 / M. 1722)

Grafik 15: RKR142 Nolu Deftere Göre Müderrislerin Hareketleri (H. 1195-1196 / M. 1781-1782)

Defterlerde yer alan veriler, müderrislerin medrese derecelerinde her zaman sırasıyla görev yapmadıklarını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle terfi alırken atladıkları medrese dereceleri olmuştur. Birinci grafikte bu şekilde 11 müderris, Sahn'dan sonra gelen İbtida-i Altmışlı derecesini atlayarak Altmışlı derecesine ulaşmıştır. 2. grafikte göre 2 müderris bu şekilde direk Altmışlı derecesine yükselirken, 1 müderrisin de Mûsile-i süleymani'den en yüksek dereceli Darülhadis derecesine yükseldiği görülmektedir. 3. grafikte Sahn'dan Altmışlı derecesine atlayan müderris sayısının 18 olduğu anlaşılmaktadır. 4. Grafikte ise Sahn'dan Altmışlıya 1 müderrisin geçtiği görülmektedir.

2.2.1.5. Müderrislerin Azilleri

Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerde müderrisin azledilme durumlarına pek rastlanmamış, çeşitli sebeplere dayanarak azil uygulaması 16. yüzyıl sonlarında başlamıştır.⁴⁶⁸ Müderrislerin azilleri, işe devamsızlık, şer'î kanunlara aykırı beyanda bulunmak ve sözler söylemek, rüşvet, öğrencileri isyana teşvik etme gibi sebeplere dayandırılmıştır.⁴⁶⁹

18. yüzyıla ilgili belgeler incelendiğinde bu durumun bir hayli arttığı görülmektedir. Örneğin 1712 tarihli bir belgede Erzincan'da Melek Fahreddin Medresesi müderrisi Ahmed'in vazifesi başına gitmeyerek ders vermediği ve bunun için azledildiği, yerine bu işe yeterliliği olan Seyyid Feyzullah'ın atandığı belirtilmektedir. Belgede yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre Erzincan ahalisi bu durumu kadiya şikâyet etmiş, müderris Ahmed'in tedriste yeterli olmadığı, senede birkaç defa bazen İstanbul'a bazen kendi memleketine gittiğinden bahsetmişlerdir. Üstelik kendisinin olmadığı zamanlarda yerine bir vekil bırakmadığı, bundan dolayı medrese öğrencilerinin perişan oldukları da belirtilmektedir. Tüm bu sebeplerle Erzincan ahalisi müderris Ahmed'in görevden alınmasını yerine başka birinin atanmasını talep etmektedir.⁴⁷⁰

1704 tarihli Kastamonu şer'iyye sicilinde yer alan bir belgede Atabeg Medresesi müderrisi Mehmed Efendi'nin iki buçuk yıldır görevi başına gitmediği, Kastamonu kadısı Mevlânâ Abdullah Efendi arzıyla bildirilmiş ve Mehmed Efendi azledilerek yerine Ahmed Efendi'nin Mûsile-i sahn payesiyle müderris olarak

⁴⁶⁸ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s.21.

⁴⁶⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Müesseseler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, TTK Yay., Konya 1994, s.416.

⁴⁷⁰ BOA., C.MF., 88/4398, 21 Safer 1124/ 30 Mart 1712.

atanmasına karar verilmiştir.⁴⁷¹ 17 Temmuz 1712 tarihli belgede de Adilcevaz'da bulunan Bayendiz Medresesi müderrislerinden Süleyman Efendi'nin on yıl görev yerine gitmediği belirtilmekte ve medrese talebelerinin perişan olduğu anlatılmaktadır. Bu durumu merkeze bildiren kadı, müderris İsmail'in boş bulunan bu vazifeye atanmasını istemektedir.⁴⁷²

1792 tarihli bir belgede de İnebolu'da bulunan veba salgını nedeniyle iki yıla yakın bir süredir görev yerine gitmeyen müderris Nasıreddin'in sadece görevi başına gitmesi için uyarıldığı görülmektedir.⁴⁷³ İki benzer duruma karşı yapılan farklı muamele muhtemelen ikincisinin sağlık koşulları nedeniyle bir nebze olsun zaruriyet arzedebileceğinden kaynaklanmaktadır.

31 Temmuz 1798 tarihli bir belgede ise Diyarbakır'da bulunan medrese talebeleri ve müderrislerden bazılarının birlikte hareket ederek pek çok uygunsuz faaliyette buldukları belirtilmiş, gümrükten kaçırılan ticârî malları saklamak ve rüşvet almak gibi ciddi suçlar işleyen bu şahısların cezalandırıldığı ifade edilmiştir. Sözkonusu müderrislerin “ *müderrisler medreseden ihrac ve iktizasına göre habs ve te'dib veyahud tertib-i ceza veya nefyi ve ilcası için vali-i memlekete teslim ve bu babda muhalefet eder ise pâyeli müderris ise pâyesi ref' ve medresesi ahere tevcih kendi evlâd-ı iyaliyle bilâd-ı ahere nefyi*” ifadelerinden de anlaşıldığı gibi görevlerine son verilerek sürgünle cezalandırıldıkları görülmektedir.⁴⁷⁴

Bazı arşiv kayıtları müderrislerin azillerinden bahsetmekle birlikte bunun nedenini açıklamamaktadır. Örneğin 1731 tarihli bir dökümanda suçları belirtilmemekle birlikte pek çok müderrisin Sinop kalesinde kalebend olarak cezalandırıldığı, Limni Adasına sürgüne gönderildiği ifadeleri yer almaktadır. Adı zikredilen müderrislerin aksi emir gelmedikçe serbest bırakılmamaları da ayrıca tenbih edilmektedir.⁴⁷⁵ 1767 tarihli bir belgeden ise suçunun ne olduğu belirtilmeyen Müderris Mustafa Efendi'nin memleketi olan Kars'a sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Belgede Erzurum kadısı Süleyman Efendi'nin ilamı ile Divan-ı Hümayun

⁴⁷¹ Duman, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat*, s. 214. “...*nısf-ı medrese-i mezbur Kastamonu kadısı Mevlânâ Abdullah Efendi arzıyla tevcih olunub üzerinde olmagla müderris-i mezbur yerine musıla-i sahn i'tibâr olmak üzere faziletlu Şeyhül-islam Mevlânâ Mehmed Efendi Hazretleri isâret itmeleriyle isâretleri mucebince tevcih olundu.*”

⁴⁷² BOA., AE.SAMD.III., 56/5606, 12 Cemaziyelahir 1124/17 Temmuz 1712.

⁴⁷³ BOA., C.AS., 870/ 37292, 17 Ramazan 1206/ 9 Mayıs 1792.

⁴⁷⁴ BOA., C.MF., 16/678, 17 Safer 1213/31 Temmuz 1798.

⁴⁷⁵ BOA., AE.SMHD.I., 46/2740, 27 Safer 1144/ 31 Ağustos 1731.

çavuşlarından Hasan Ağa'nın müderrisi sürgün yerine ulaştırılması istendiği görülmektedir.⁴⁷⁶ Döneme ait mülazemet defterlerinde de bazı mülazımların isimlerinin yanına “*bâ işaret-i aliyye ihrâc olunmuştur*” ifadesi yazılmış, ifadenin hemen yanında çoğu zaman ihraç tarihi de belirtilmiştir. Bu ifade adı geçen kişinin ilmiye mesleğinden atıldığı anlamına gelmektedir. Örneğin RKR 97 numaralı mülazemet defterinde H. 1154/ M. 1741 tarihinde mülazemete kabul edilen Mevlana Mahmud bin Ahmed 24 Cemaziyelevvel 1183 (25 Eylül 1769) tarihinde meslekten ihraç edilmiştir.⁴⁷⁷ RKR 107 numaralı defterde ise 1759 yılında mülazemete kabul edilen Mevlana ES-seyyid Abdülaziz bin Es-seyyid Ataullah Efendi'nin isminin yanına “*bâ işaret-i aliyye ihraç olundu*” ifadesi not düşülmüştür.⁴⁷⁸ Aynı şekilde 1759 yılında mülazemete kabul edilen Osman bin Süleyman da 1769 yılında ihraç olunmuştur.⁴⁷⁹

Hüküm sırasında ortaya çıkan haksızlıklar sonradan düzeltilebilmekteydi. Örneğin 1735 yılında Trabzon'da yaşanan olay burada zikredilebilir. BOA'da bulunan bir belgede geçen bilgilere göre, Tiriz defterdârı merhum Hasan Efendi Maçuka Kazası'nda Tilkibeli adlı bölgede bir saldırıya uğrayarak malları gasb edilmiş, fakat olayın fâilleri “*kendü üzerlerinden fesad ve töhmeti def için*” burada görevli müderrisi olayla alakalı olarak suçlamışlardır. Fakat “*Trabzon'da sakin ulemâ ve suleha ve meşâyih ve sadât-ı kirâm ve eimme ve hutebâ ve ayân ve zuema ve erbâb-ı timâr ve yeniçeri ihtiyarları ve sâir fukara ve zuefâ kullarının hepsi halâ Trabzon valisi Abdurrahman Paşa Hazretleri'nin huzur-ı âlilerinde akd olunan meclis-i şer-i şerîfde*” müderrisin olayla alakası olmadığını ifade etmişler ve haksızlığın giderilmesini talep etmişlerdir.⁴⁸⁰

Azil konusunda yapılan bir yanlıştın düzeltilmesine dair 1766 tarihli bir belgede “*Ereğli-i Karamân Kasabası sakinlerinden müderrisîn-i kirâmdan Nasrullah oğlu Abdurrahman Efendi ve sabikâ Ereğli-i Karaman'da mezun-i bi'l-iftâ olan Adil-zâde Mehmed Efendi kendi hallerinde arzlarıyla meşgul ve umurlarıyla mukayyed iken Ereğli-i Karamân kadısı Resûl-zâde Seyyid Ahmed nam kâdı müderris ve müftî olduklarını ketm iderek gayr-i vâki' ifk ü iftirâ ve bühtân ilkâsiyle*

⁴⁷⁶BOA., AE.SMST.III., 70/5160,9 Cemaziyelevvel 1181/ 3 Ekim 1767.

⁴⁷⁷İMÜF., RKR 97, s. 20.

⁴⁷⁸İMÜF., RKR 107, s. 2.

⁴⁷⁹İMÜF., RKR 107, s. 5.

⁴⁸⁰BOA., C.MF., 128/6379, 15 Zilhicce 1147/ 8 Mayıs 1735.

*hilâf-ı inhâ der-devlet-i merâma ilam eylediğine binâen sâdır olan emr-i şerifimle muma-ileyhumâ Magosa'ya nefy ü iclâ olunub mağdur olmalarıyla nefyden avf ü itlak olunmaları fermânım olmağın*⁴⁸¹ ifadeleri bulunmaktadır. Burada da izlenebildiği üzere bir yanlışlık olması durumunda azledilen müderris eski görevine geri dönebilmekteydi. 1769 tarihinde Birecik Kalesi dizdarına yazılan hükümde de benzer durum zikredilmektedir. Zira belgede geçen “*hâlâ Kilis Müftisi Şeyh Hâmid-zâde Abdullah ve müftî-i sâbık Ahmed ve müderris Hâcı Muhammed ve hâlâ nakibü'l-eşrâf kâ'im-makâmı Es-seyyid Abdülkâdir zîde-ilmehum Rakka vâlisi tarafından kal'a-i merkûmede kal'a-bend olundukları ihbâr olunmağla vâki' ise itlâk ve sebîlleri tahliye olunmak fermânım olmağın sen ki, dizdâr-ı mumâ-ileyhsin, kal'al-i merkûmede hâlâ kal-'a-bend ve mahbûslar ise bilâ-tevakkuf itlâk ve sebîlleri tahliye eylemen bâbında*”⁴⁸² ifadeleri ile Rakka valisinin yaptığı haksızlığın düzeltilerek aralarında müderris Hacı Muhammed'in de bulunduğu ulemâdan bazı kişilerin serbest bırakılması istenmektedir.

2.2.1.6. Müderrislerin Gelirleri

Müderrisler, medreselerin vakfiyelerinde bulunan şartlar dikkate alınarak atandığı gibi maaşları da vakfiyede belirtilen miktarlarda günlük olarak tespit edilmiştir. Medresenin pâyesinin yükselmesi durumunda müderrisin artan yevmîyesi imkân varsa vakfın gelirinden, yoksa başka vakıfların zevâidinden ya da devlet hazinesinden karşılanmıştır.⁴⁸³

Müderrislerin yaptıkları iş karşılığı alacakları ücretleri, medresenin bağlı olduğu vakfın vakfiyesinde belirtilmekte ve belirtilen miktarlara titizlikle uyulduğu görülmektedir.⁴⁸⁴ Müderrislere çeşitli yerlerden ödenen ücretlere örnek olarak Kerkük'de Saray Cami-i Şerifi'nde dersiam olan Mehmed Efendi'ye yevmi kırkyedi akçe olan ücretin valiler hassı olan boyahane mukataasından verilmesigösterilebilir.⁴⁸⁵ 1732 tarihli bir belgeye de vakıf şartları gereği müderrise ayrılan gelire başka şahıslar tarafından el konulması ile ilgili bir durum yansımış, kadiya bildirilen bu haksızlığın giderilmesi istenmiştir. Belgede geçen “*Zile Kazası*

⁴⁸¹ BOA., AE. SMST. III, 32/2183, evâil-i Cemaziyelevvel 1180, Ekim 1766.

⁴⁸² BOA., C.DH., 308/15386, Evâsıt-ı Rebiülahir 1183/ Eylül 1769.

⁴⁸³ Baltacı, XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, C.1, s. 110.

⁴⁸⁴ Tahsin Özcan, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.876.

⁴⁸⁵ BOA., C. MF., 155/7731, 2 Zilkade 1148/ 15 Mart 1736.

civârında Çepni Kazası'na tabi' Kabudlu nam karyede Hüseyin Ağa bina eylediği medresenin bi'l-fil müderrisi olan bâ'is-i arz-ı ubudiyet Es-seyyid Mehmed Efendi dâileri meclis-i şere gelüb bu vech üzere takrir-i kelâm ider ki, kaza-i Çepni tevabi'inden Kavak ve Zaviye-i Karabıyık ma' Kesri hisârı nam karyelerin tamam malikâneleri be-şartü't-tedris bana meşruta olub” şeklindeki ifadeler, söz konusu müderrise Çepni Kazasının Kavak, Zaviye-i Karabıyık ve Kesri hisarı adlı köylerinin mukataa gelirlerinin verildiğini göstermektedir.⁴⁸⁶ Aynı şekilde Amasya'da Hacı Osman Dâruhâdisinin müderrisi olanlara vakfın Akdağ Nahiyesi'ne bağlı Okuyan adlı köyün gelirlerinin on altı hissedenden üç hissesinin ayrıldığı görülmektedir.⁴⁸⁷ Konya'da ise Karakurt Mahallesinde bulunan ve Kadı Mürsel olarak bilinen Seyyid Hacı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı medrese müderrisine Turut mevkiinde iki göz değirmenden alınan kira bedelinin üç hissedenden iki hissesi verilmiştir.⁴⁸⁸

Müderrislerin yevmîye olarak maaşları kıdemlerine ve tayin edildikleri medresenin derecesine göre belirlenmiştir. Bu miktarlar beratlarında ve daha sağlıklı biçimde yıllık muhasebe defterlerinde açıkça gösterilmiştir. Kıdemli bir müderris, derecesi aşağı olan bir medreseye tayin edildiğinde medresenin derecesine göre maaş almak zorunda kalmış, bunun aksi bir durumda ise kendi kıdemine göre ücret almıştır.⁴⁸⁹

Osmanlı medreselerinin bir derecelendirilmeye tabi tutulduğu daha önce belirtilmişti ki bu derecelendirme müderrisin ücreti ile yakından alakalıdır. Medreseyi bitirdikten sonra müderrisliğe başlayan bir kişi, alt düzeydeki medreselerden itibaren terakki ederek sırasıyla yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve altmış üstü medreselerde ders vermektedir. Derecenin yükselmesi aynı zamanda ücretin de artması demektir. Dolayısıyla gelinen her merhalede günlük ücretin de arttığı görülmektedir. Bu durum, müderris ücretlerinin piyasa şartlarından bağımsız olarak birikime ve tecrübeye endeksli olduğunu, kaliteye göre artan bir ücret sisteminin benimsendiğini göstermektedir.⁴⁹⁰ Bu durum yabancı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamıştır. 1781 yılında İstanbul'a gelen ve 1786 yılına kadar burada

⁴⁸⁶ BOA., C.MF., 140/6998, 14 Safer 1145, 6 Ağustos 1732.

⁴⁸⁷ VGMA, HD, No: 1056, 25 Safer 1168/ 11 Aralık 1754, s.32.

⁴⁸⁸ VGMA, HD, No: 551, 1203/ 1789, s.97.

⁴⁸⁹ İpşirli, “Müderris”, s.468-470.

⁴⁹⁰ Özcan, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, s.875.

kalan Toderini, “*imarete medrese hocalarının aldığı en yüksek maaş yılda bin kuruşu veya bizim paramızla iki yüz altını geçmez*” demektedir.⁴⁹¹

Müdürrisler taşrada gelir seviyesi açısından âyan ve tüccarlardan sonra ikinci sırayı paylaşmakta ve servet bakımından en ön sıralarda yer almaktaydılar.⁴⁹² III. Mustafa'nın 1764 tarihli vakfiyesinde, “*medrese-i mualla ve daru'l-hadis valaları dâhili silsile-i tarik-i müdürrisin olmayup ancak bâ işaret-i aliye şeyhü'l-islami ülema-i kiram ve fuzala-i fihamdan âlim ve fazıl ve nehrir-i kâmil bir kimesne müdürris olup yevmî iki yüz kırk akçe vazifeye mutasarrıf ola*” ifadeleri bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere müdürrislerin maaşları vakıfların büyüklüğüne göre değişebilmektedir.⁴⁹³ Görüldüğü üzere vakfiyede müdürrisin günlük 240 akçe alacağı belirtiliyor ki bu oldukça iyi bir rakama tekabül etmektedir ve bu da yılda yaklaşık 1400 kuruşa denk gelmektedir. Dolayısıyla Toderi'nin yıllık bin kuruşluk verisinden daha yüksek bir meblağ ifade edilmektedir. Tabii bu ücretin her yerde aynı olmayacağını ve bahsedilen rakamların bir selatin vakfının medresesine ait olduğunu unutmamak gerekiyor.

Müdürrislerin bir kurumda görev süresini tamamladıktan sonra yeni bir yere tayinine kadar geçen mülazemet süresi içinde gelirleri azalmakla birlikte gerek vakıflardan gerekse kendilerine tahsis edilen arpalıklarından elde ettikleri gelirlerle geçimlerini sağladıkları görülmektedir.⁴⁹⁴ Yani arpalık, bir üst dereceye yükselen ilmiye sınıfı mensuplarının yeniden tayin edilinceye kadar geçirdikleri mülazemet zamanlarında tahsis edilen bir tür işsizlik sigortası mahiyetindedir.⁴⁹⁵ Ayrıca ilmiye sınıfının sosyal güvenlik ve emekliliği, vakıf ve arpalık müesseseleri çerçevesinde şekillenmiştir. Merkezi hazineden maaş alan ilmiye mensuplarının ölümleri halinde ailelerine vakıflardan gelirler bırakılmış, azledildiklerinde ise arpalık tahsis edilmiştir. Emekli maaşları ise vakıf ve arpalıklar kanalıyla ödenirken bazen de

⁴⁹¹ Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012s.140.

⁴⁹² Abdullah Bay, “Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2012, S. 33, s.79.

⁴⁹³ VGMA, *Defter no: 642, s.40*.

⁴⁹⁴ Özcan, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, s.877.

⁴⁹⁵ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.113.

devlet hazinesinden karşılanmıştır.⁴⁹⁶

Arpalık başlangıçta arpa ile ilgili yani bir kısım devlet büyüğünün ve atlarla savaşa katılan kuvvetlerin hayvanlarına verilen arpa parasını ifade eden bir kelime iken sonradan aynî veya nakdî tahsisatı belirten bir terim haline gelmiştir. Arpalığın Osmanlı Devleti'nde ne zaman verilmeye başlandığı ve buna benzer bir tahsisatın daha önce hangi devletlerde görüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Osmanlılar'da arpalık adıyla bazı devlet memurlarına tahsis edilen ilâve gelirin ne zaman verilmeye başlandığı da kesin olarak bilinmemekle beraber, bu terime 16. yüzyıl kaynaklarında rastlanmaktadır. Ulemâya arpalık tahsisine ait örneklerin bu yüzyılın başlarında görülmesine rağmen uygulamanın daha önce de mevcut olması muhtemeldir.

Osmanlılar'da arpalığın miktarı zamanla değişmiştir. D'Ohsson, 18. yüzyılda en küçük arpalığın sahibine ayda yüz otuz akçe, en yüksekinin de ayda iki bin beş yüz akçe temin ettiğini zikretmektedir. Zamanla değişmiş olduğu için Osmanlılar'da arpalık olarak tahsis edilen yerlerin kesin sayısını vermek mümkün olmamakla birlikte D'Ohsson, 18. yüzyıl sonlarında ilmiye mensuplarına altmış kazanın arpalık olarak ayrıldığını kaydetmektedir. Bu yüzyılda arpalığın nizam ve teamüle aykırı olarak dağıtılması sebebiyle merkez ve taşrada bulunan yüksek dereceli idarecilere ve devlet memurlarına maaş tayin edilerek arpalık usulü kaldırılmış, arpalık sadece ilmiye mensuplarına hasredilmiştir. Ulemâya hasredilen arpalığın dağıtım ve kullanımı nizamının zamanla bozulması üzerine III. Selim döneminde çıkarılan bir fermanla arpalık usulü ıslah edilmeye çalışılmıştır. Bu arada ilmiye mensuplarının bizzat arpalık mahalline gitmesi, hasta ve ihtiyar olanların arpalıklarının iltizâma verilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca ardından ilmiye mensuplarına “*arpalık maaşı*”, “*tarik maaşı*” ve “*rütbe maaşı*” adıyla maaş verilmeye başlanmıştır.⁴⁹⁷ Böylece bilim dünyasının gerilemeye başlayan ekonomik gelişmişlik düzeyinden etkilenmemesi adına devlet elinden gelen desteği vermeye başlamıştır. Bu mali önlemler bir başka açıdan vakıfların medreseler üzerindeki mali tahakkümünü de bir nebze azaltan uygulama olarak değerlendirilebilir.

Ancak arpalık uygulamasının devletin iyi niyetle hayata geçirdiği bir sistem

⁴⁹⁶ Nazire Doğan, *Osmanlı İlmîye Sınıfı'nın Emekliliği İlmîye Tekâüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2013, s.36.

⁴⁹⁷ Cahit Baltacı, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s.393.

olmasına rağmen zamanla istismar edildiği görülmektedir. Nitekim arpalık olarak müderrislere, mevâliye ulaşmış büyük âlimlere kaza kadılıkları verildiğinde, bunlar kazalara naip göndermişlerdir. Naipiler de kazadaki gelirin bir kısmını kendilerine ayırıp, gerisini İstanbul'a yollamışlardır. Böylece, halk bir tür soyguna uğramıştır. Önceleri, Halep, İzmir, Kudüs, Selânik, Yenişehir- i Fenar, Galata kazaları müderrislere verilirken, bunların sayıları artınca, diğer küçük derecelerdeki kazalar da verilmeye başlanmıştır. Döneme ait belgeler ve kronik eserler incelendiğinde müderrislere arpalık olarak tahsis edilen yerlerin genellikle zikredilen bu bölgeler olduğu görülmektedir.⁴⁹⁸ Hem uygulamaya hem de zihinsel yapıya dair bir çeşit dejenerasyon olan arpalık düzeninin ana mecrasından çıkarılması çok konuşulan ve bu çalışmada zaman zaman dile getirilen medreselerdeki “bozulma” problematiğini destekleyen değişimlerden biri olarak anılabilir. Yine medreselerin kadim olandan ayrılarak zamanla işlevinde meydana gelen problemlerin ve yetersizliğin büyük oranda insanlarla alakalı olduğunun bir yansıması olarak da bahsedilen yozlaşma zikredilebilir.

İmparatorluk müderrislerinin arpalıklarının yanında zaman zaman tayin edildikleri geçici görevlerden elde ettikleri ek gelirleri de bulunmaktadır. Örneğin 1764 tarihli bir belgede de Müderris Abdurrahman Efendi'nin aynı zamanda Kütahya mahkemesinde baş katıblık yaptığı, belgede geçen “*Kütâhya mahkemesinde baş kâtib olan müderrisinden Abdurrahman Efendi demekle ma'rif kimesne*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹ 1794/1795 yılına ait bir kayda göre de Bursa'da dersiamdan Ahmet Halife b. Hüseyin Efendi'nin beş ayrı para vakfında görevi bulunmaktaydı. Ahmet Halife, bu görevlerine karşılık olarak yılda yüz yirmi beş kuruş elde etmekteydi. Adı geçen müderris vefat ettiğinde ise bu gelir, oğulları Muhammed Hayrullah ve Hayrettin arasında eşit olarak paylaştırılmış ve dolayısıyla ikinci kuşaktaki her bir kişinin ortalama gelirinde ciddi bir azalma olmuştur.⁵⁰⁰

Müderrislerin nispeten büyük iktisadi iştirakler içinde de yer aldıkları söylenebilir. Örneğin 4 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde yer alan bir hükümde belirtildiği üzere; Zile voyvodalığı hâsılı kapsamında bulunan malikâneye Müderris

⁴⁹⁸ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, s. 214.

⁴⁹⁹ BOA., C. ASK., 77/ 4610, *Cemiziyelevvel 1178/ Kasım 1764*.

⁵⁰⁰ Ahmet Cihan, “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, *Osmanlı*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 186.

Hasanpaşazade Mevlana Seyyid de 1750 yılı yaz aylarında ortaktı.⁵⁰¹ Bu gelir kapsamında, bir vezir rütbeli muhafız komutanı ile bir dergâh-ı ali kapıcıbaşısının da yer alması kayda değer niteliktedir. Bu iştirak bir anlamda devlet memurlarının mali ortaklığı şeklinde uygulanmıştır. Ancak o sıralarda malikâne kapsamındaki köylülerin bilinmeyen bir sebeple başka bir yere göç etmeleri müderris ve ortaklarının gelirlerinin büyük oranda düşmesine sebep olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan ortaklar, devletten eski raiyyetlerinin yeniden kendi arazilerine yerleştirilmesini istemişlerdir. Dolayısıyla müderrislerin maaşları dışındaki gelirlerinin her zaman düzenli seyretmediği ve risklere açık olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Müderrislerin bazen iltizam sistemi içerisinde de yer alarak mukataa sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 2 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde yer alan bir kayıta İstanbul'da sakin müderrisin-i kiramdan Numan'ın Arapgir Kazası'nda Şeyh Çayırı adlı mezranın mukataasına mutasarrıf olduğu belirtilmektedir. Söz konusu belge mukataadan elde edilen gelire ilgili bir takım aksaklıklar yaşandığı ve bu aksaklıkların düzeltilmesi ile ilgili bir arzuhaldir.⁵⁰² 4 numaralı Sivas Ahkam defterinde de Bafra ve Kavak kadılarına gönderilen hükümde "*müderrisinden Mevlana Abbas zîde ilmuhûnun bâ şart-ı tedris mutasarrıf olduğu taht-ı kazalarında vaki karyerleri 1163 senesi martı ibtidasından şubat gayetine değin zabt eylemek üzeretarafından kendüye deruhde ve iltizam* " edildiği ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere müderris Mevlana Abbas ders vermesi karşılığı olarak adı geçen yerlerin iltizamını 1 yıllığına almıştı.⁵⁰³

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi sıkıntılar, vakıf sistemine de yansımış, dolayısıyla müderris maaşlarında düşüşler olmuştur. Bu durum haliyle ilmiye mensuplarının serzenişlerine neden olmuştur. Örneğin Amid'de Hüsrev Paşa Medresesi müderrisi Ahmed'in, mâli darlıktan etkilendiği ve 1732 tarihli arzuhalinde maaşının yetmediğini belirttiği ve bu nedenle yevmî on akçe zam talebinde bulunduğu görülmektedir.⁵⁰⁴ Elbette tüm kurumlarda bu şekilde darlıklar yaşanmadı. Zira bazı büyük vakıfların müderrislerinin maaşını muazzam ölçüde arttırdığı

⁵⁰¹ BOA., A. DVN. AHK. SS. d. 0004/69.

⁵⁰² A.DVNS, AHK.SS,d.00002, s. 344, Evahir-i Safer 1159/ Şubat 1746.

⁵⁰³ A.DVNS, AHK.SS,d.00004, s. 53, Evail-i Cemaziyelevvel 1163/ Nisan 1750.

⁵⁰⁴ BOA., C.MF., 47/2333, 15 Safer 1145/ 7 Ağustos 1732.

vakfiyelerden ve diğer belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin yukarıda bahsedildiği üzere III. Mustafa'nın yaptırdığı medresede müderris için iki yüz akçe yevmiye verilmesi önemlidir.

18. yüzyıla ait bir belgede Müderris Mehmed Muhiddin'in İstanbul'da Gazi Paşa Medresesi'nde yirmi beş akçe vazife ile müderris olmak için berat talebinde bulunduğu görülmektedir.⁵⁰⁵ Aynı yüzyıla ait başka bir belgede Kars'ta bulunan Dilaver Paşa'nın yaptırdığı medreseye yirmi akçe vazife ile Sadullah Efendi'nin müderris tayin edildiği görülmektedir.⁵⁰⁶ Bu paragraf birdenbire değişik bir şeyden bahsetti, başlarda uygun yere alalım burada olmaz ya da bir iki cümleyle konunun başka bir cephesinden bahsettiğinizi belirtin mesela beratlarda da bu konu anlaşılıyor falan deyin

Müderrislere ödenen aylık ya da yıllık ücretlerin onların derecelerine ve görevlerine ya da medreselerin mali durumlarına göre şekillendiği söylenebilir. 18. yüzyılda Mardin şehrinin incelendiği bir çalışmada 247 numaralı Mardin Şer'iyye sicilinde yer alan bilgilerden yola çıkılarak 1726 yılında Kasımiye Medresesi'nde görevli bir müderrisin günlük altmış akçe ile görev yaptığı ifade edilmiştir. Müderris gelirleri arasındaki bu büyük fark medresenin bağlı olduğu vakıf ile alakalıdır. Zira Kasımiye Medresesi, Mardin'deki medreseler arasında evkafı ve gelirleri en fazla olan yapıdır. 1526 yılında dahi, yalnız Mardin'de, 74 tanesi Kayseriye çarşısında bulunan 243 dükkân vakıflar arasında zikredilmektedir. Bunun dışında günlük altmış akçeye kiraya verilen bir hamam, altı değirmen, Gurs köyünde on beş, Rışmil köyünde bir ve Mardin çevresinde altı adet bağ ile birçok çevre köyün rub'u hububat hisseleri bu medresenin evkafları arasındadır.⁵⁰⁷

1766 yılında Mardin'e gelen ünlü seyyah Carsten Niebuhr, Mardindeki Kasım Paşa Medresesi'nin kurucusu tarafından her yıl buraya on bin kuruş ödendiğini yazmaktadır.⁵⁰⁸ Arşiv bilgilerine göre medresede istihdam edilen şahıslar ile aldıkları günlük ücretler şu şekildedir:

⁵⁰⁵ BOA., C.MF., 166/8276, 25 Zilhicce 1201/ 26 Nisan 1712.

⁵⁰⁶ BOA., C.MF., 158/7868, 20 Rebiülevvel 1187/ 11 Haziran 1773.

⁵⁰⁷ Veysel Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s.213.

⁵⁰⁸Carsten Niebuhr, *Travels Through Arabia And Other Counties In The East, Performed By -M. Niebuhr, Now A Captain Of Engineers In The Service Of The King Of Denmark, Translated Into English By Robert Heron With Notes By The Translator And Illustrated With The Engraves And Maps*, Vol. II, London 1792, s. 263.

Tablo 27: Kasımiye Medresesi Görevlileri ve Aldıkları Ücretler

Görevi	Yevmî Ücreti (Akçe)
Hanefi ve Şafii imamlar	1
Ambardar	2
Sermayedar	3
Hamal	3
Türbedar	3
Zaviyedar	2
Duâgû	4
Duâgû	5
Saraydar ⁵⁰⁹	1,5

Mardin’de Kasım Padişah Medresesi’nde 1752 yılında saraydar olan Abdurrahman’ın yerine de bir buçuk akçe yevmiye ile Bogos’un saraydar olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁵¹⁰ Aynı medreseye 1708 tarihinde günlük iki akçe yevmiye ile bir de eczahan tayini yapılmıştır.⁵¹¹

195 numaralı ve 23 Rebiülevvel 1174/2 Kasım 1760 tarihli Mardin Şeri’yye sicilinde ise, Hatuniye Medresesi müderrisinin, günlüğü 15 akçe vazifeye müderris olarak tayin edildiği görülmektedir.⁵¹² Yine Mardin’de 252 numaralı Şer’iyye sicilinden anlaşıldığına göre, 1747 yılında umuma yönelik dersler vermesi için günlüğü 5 akçeye Seyyid Ahmed müderris olarak atanmıştır.⁵¹³

Müderrislerin incelenen yüzyıldaki gelirlerine dair verilerle oluşturulan aşağıdaki tablo bu konuda başka değerlendirmeler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Her şeyden önce müderrislerin maaşlarının günlük miktarlarının oldukça değişken rakamlardan oluştuğu anlaşılmakta ve bu konuda herhangi bir düzeyde yoğunlaşmadan bahsedilememektedir. Günlük 5 akçeden 200 akçeye kadar ulaşan değerler kuşkusuz medresenin sahibi, mevkisi ve hiyerarşik düzendeki yeri ile alakalıdır. Selatin vakıflarındaki yüksek rakamlar herhalde sahiplerinin mali ve siyasi kudretini yansıtmaktadır.

⁵⁰⁹ Mutfak işleri ile görevli kişi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 126.

⁵¹⁰ BOA., C. MF., 52/2566, 22 Safer 1166/ 29 Aaralık 1752.

⁵¹¹ BOA., C.EV. , 9/424, 26 Cemaziyelahir 1120/ 12 Eylül 1708.

⁵¹² Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, s. 58.

⁵¹³ Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, s. 59.

Tablo 28: 18. Yüzyılda Osmanlı Müderrislerinin Ücretleri

Müderrisin Adı	Medresesi	Mevkii	Tarih	Ücreti	Kaynak
-	Kasimiye Medresesi	Mardin	H. 1138/ M. 1726	Yevmî 60 akçe	247 Nolu Mardin Şeriyye Sicili
Es- seyyid Mehmed Efendi	Hüseyin Ağa Medresesi	Zile Kazası/ Kabudlu Köyü	H. 1145/ M. 1732	Kavak, Zaviye-i Karabıyık ve Kesri hisârı malikâne geliri	BOA, C. MF., 140/6998
Mehmed Efendi	Saray Camii Dersiamı	Kerkük	H. 1148/ M. 1736	Yevmî 47 akçe	BOA, C. MF., 155/7731
Seyyid Ahmed	-	Mardin	H. 1160 / M. 1747	Yevmî 5 akçe	252Nolu Mardin Şeriyye Sicili
-	Hacı Osman Darülhadisi	Amasya	H. 1168/ M. 1754	Okuyan adlı köy gelirinin 3/16'sı	VGMA, HD, No: 1054
Abdurrahim Efendi	Hatuniye Medresesi	Mardin	H. 1174/ M. 1760	Yevmî 15 akçe	195 Nolu Mardin Şeriyye Sicili
-	III.Mustafa Medresesi	İstanbul	H.1177/ M. 1764	Yevmi 240 akçe	VGMA, Defter no: 642, s.40
-	Seyit Hacı Mehmed Ağa Medresesi	Konya	H. 1203/ M. 1789	İki göz değirmenden alınan kira bedelinin 2/3'ü	VGMA, HD, No: 551

Müderrislerin aldıkları ücretler ile ilgili Kadıaskerlik ruznamçe defterleri de çok değerli bilgiler içermektedir. Zira defterler çok sistematik bir şekilde tutulmuş, ataması yapılan her bir müderrisin daha önceki görev yeri, daha önce ne kadar ücret aldığı, nereye, kimin yerine atandığı ve yeni görev yerinde ne kadar ücret aldığı gibi bilgiler eksiksiz bir şekilde verilmiştir. Bu açıdan, çalışma sırasında defterlerin tamamında yer alan müderris atamaları incelenmiş, sistemin dışına çıkılıp çıkılmadığı, ücretler arasında bir dengesizliğin olup olmadığı kontrol edilmiştir. Aşağıdaki tablo elde edilen veriler arasından seçilerek oluşturulmuş bir tablodur. Müderrislerin aldıkları ücretlerin bu tablo vasıtasıyla daha net anlaşılacağı düşünülmektedir.

Tablo 29: Ruznamçe Defterlerine Göre Müderrislerin Ücretleri

Müderrisin Adı	Yevmî Ücreti (Akçe)	Önceki Yevmî ücreti (Akçe)	Nerede Görevli Olduğu	Nereye atandığı	Atanma Tarihi	Defter/Sayfa No
Mevlana Hüseyin	30	25	İstanbul Fazliye Medresesi	Bursa Saidiye Medresesi	1127	AKR 17/ 69
Mevlana Es-seyyid Hasan	30	25	İstanbul Mesih Paşa Medresesi	Bursa Selimiye Medresesi	Zilkade 1127	AKR 17/ 69
Mevlana Mustafa	40	30	Üsküdar Hüsreviye Medresesi	Üsküdar Abdullah Efendi Medresesi	Zilhicce 1127	AKR 17/ 69
Mevlana İbrahim	30	25	İstanbul Behmen Ağa Medresi	Bursa Lamii Çelebi Medresesi	Zilhicce 1127	AKR 17/ 69
Mevlana Ahmed	30	25	İstanbul Kenan Paşa Medresesi	Üsküdar Mehmed Paşa Medresesi	Zilhicce 1127	AKR 17/ 69
Mevlana Mahmud	30	25	İstanbul Ferhad Mahmud Paşa Medresesi	Üsküdar Valide Sultan Medresesi	Şevval 1137	AKR 21/ 64
Mevlana Es-seyyid Ahmed	30	25	İstanbul Ferhad Mahmud Paşa Medresesi	Üsküdar Mihrimah Sultan	Şevval 1137	AKR 21/ 64
Molla Es-seyyid Abdullah	30	25	İstanbul Hüsrev Paşa	Üsküdar Saidiye Medresesi	Şevval 1137	AKR 21/ 64
Mevlana İbrahim	30	25	İstanbul Sadi Efendi Medresesi	Üsküdar Mehmed Paşa Medresesi	Şevval 1137	AKR 21/ 64
Mevlana Mehmed	30	25	İstanbul Ebulfazl Medresesi	Üsküdar Haydar Paşa Medresesi	Şevval 1137	AKR 21/ 64
Mevlana Mehmed Takkî	30	25	İstanbul Mehmed Paşa Medresesi	Üsküdar Saidiye Medresesi	Şevval 1138	AKR 22/ 70
Mevlana Mustafa	30	25	İstanbul Haydar Paşa Medresesi	Üsküdar Fahri Bey Medresesi	Zilkade 1138	AKR 22/ 70
Mevlana Es-seyyid Abdürrahim	30	25	İstanbul Haydar Paşa Medresesi	Bursa Muradiye Medresesi	Zilkade 1138	AKR 22/ 70
Mevlana Ahmed	30	25	İstanbul Davud Paşa Medresesi	Üsküdar Kasım Ağa Medresesi	Zilkade 1138	AKR 22/ 70
Mevlana Es-seyyid İbrahim	30	25	İstanbul Ali Paşa Medresesi	Üsküdar Haydar Paşa Medresesi	Zilkade 1138	AKR 22/ 70
(Şayeste-i Rafet) Mevlana Mustafa bin Mirza	30	25	İstanbul/ Sadi Çelebi Medresesi	Üsküdar/ Şemsi paşa Medresesi	Receb 1140	AKR 23/77
Mevlana Es-seyyid Yahya	30	25	İstanbul/ Hamid Efendi	Üsküdar/ Hüseyin paşa	Receb 1140	AKR 23/77

			Medresesi	Medresesi		
Mevlana Es-seyyid Mustafa bin İbrahim Ankaravî	30	25	İstanbul/ Lütü Paşa Medresesi	Üsküdar/ Haydar paşa Medresesi	Receb 1140	AKR 23/77
Mevlana Ebubekir bin Hasan Karamanî	30	25	İstanbul/ Edhem Medresesi	Üsküdar/ Mesudiye Medresesi	Receb 1140	AKR 23/77
Mevlana Mustafa bin İdris	30	25	İstanbul/ Edhem Medresesi	Üsküdar/ Rum Mehmed Paşa Medresesi	Şaban 1140	AKR 23/77
Mevlana Mehmed Naif bin Ahmedmüderisünü'l-eban'ül-İstanbulî	30	25	İstanbul/ Şahkulu Medresesi	Üsküdar/ Saidiye Medresesi	Saferü'l-hayr 1144	AKR 25/66
Mevlana Abdülbaki bin ÖmerEl-kadı eban'ül- Konevî	30	25	İstanbul/ Sadi Efendi Medresesi	Üsküdar/ Rum Mehmed Paşa Medresesi	Recebü'l-evvel 1144	AKR 25/66
Mevlana Ahmedbin...Sivasdan	30	25	İstanbul/ Hümaşah Medresesi	Üsküdar/ Saidiye Medresesi	Recebü'l-evvel 1144	AKR 25/66
Mevlana Süleyman bin Hasan	30	25	İstanbul/ Numan Çelebi Medresesi	Üsküdar/ Rum Mehmed Paşa Medresesi	Recebü'l-evvel 1144	AKR 25/66
Mevlana Osman bin Ahmed İstanbulî	30	25	İstanbul/ Ali Paşa Medresesi	Üsküdar/ Murad Ağa Medresesi	Rebiülahir 1144	AKR 25/66
Mevlana Hasan	30	25	İstanbul/ Hüsrev Kethüda Medresesi	İstanbul/ Bülbül Hatun Medresesi	1136	RK 87/ 38
Mevlana İbrahim bin Mehmed (Tosya)	25	Mülazemet ten	Mülazemetten	İstanbul/ İlyas Çavuş Medresesi	1136	RKR 87/ 38
Mevlana İsmail ibn-i Es-seyyid Ahmed el-kadıil-eban (Tosya)	25	Mülazemet ten	Mülazemetten	İstanbul/ Murad Paşa Medresesi	1136	RKR 87/ 38
Mevlana İsmail bin Halil (Gölpazarı)	25	Mülazemet ten	Mülazemetten	İstanbul/ Ahmed Paşa Medresesi	1136	RKR 87/ 38
Mevlana Halil	40	30	İstanbul/ Ahizade Medresesi	İstanbul/ Emin Ganem Medresesi	1136	RK 87/ 38
Mevlana Hasan	40	30	Üsküdar/ Rum Mehmed Paşa Medresesi	İstanbul/ Firuz Bey Medresesi	1136	RKR 87/ 38
Mevlana Abdullah	40	30	İstanbul/ Ebulfazl Mahmed Efendi Medresesi	İstanbul/ Şeyhülharem Medresesi	25 Rebiülahir 1147	RKR 96/ 58
Mevlana Mehmed	40	30	İstanbul/ Hızır Çavuş Medresesi	İstanbul/ Mahmud Efendi Medresesi	25 Rebiülahir 1147	RKR 96/ 58
Mevlana İbrahim bin Yahya	40	30	İstanbul/ Zeynî Çelebi Medresesi	İstanbul/ Dizdariye Medresesi	25 Rebiülahir 1147	RKR 96/ 58

Mevlana Hafız Osman bin Ahmed (Hanya)	40	30	İstanbul/ Ahmed Hoca Medresesi	İstanbul/ Bayram Paşa Medresesi	Safer 1170	RKR 99/33
Mevlana Osman bin Eyüb (İstanbul)	40	30	İstanbul/ Ferdi? Ağa Medresesi	İstanbul/ Haşim Paşa Medresesi	Safer 1170	RKR 99/33
Mevlana Es-seyyid Abdürrahim bin Ahizade Es-seyyid Süleyman	40	30	İstanbul/ Sadi Çelebi Medresesi	İstanbul/ Salih Paşa Medresesi	Safer 1170	RKR 99/33
Mevlana İsmail bin Mustafa (Safranbolu)	40	30	İstanbul/ Hüsrev Paşa Medresesi	İstanbul/ Ferhad Paşa Medresesi	Safer 1170	RKR 99/33
Mevlana Halid bin Feyzullah Naf el-Molla eban (İstanbul)	40	30	İstanbul/ Mesudiye Medresesi	İstanbul/ Lütfü Paşa Medresesi	Safer 1170	RKR 99/33
Mevlana Hattat Hafız Ahmed bin Muhammed (İstanbul)	40	30	İstanbul/ Fazlzade Medresesi	İstanbul/ Ebufazl Medresesi	Cemaziyelahir 1181	RKR 122/45
Mevlana Derviş Osman ibn-i Elhac Osman (Saraybosna)	40	30	İstanbul/ Molla Gürani Medresesi	İstanbul/ Birhan Efendi Medresesi	Cemaziyelahir 1181	RKR 122/45
Mevlana Mehmed bin Abdurrahman (Kayseri)	40	30	İstanbul/ Firuz Ağa Medresesi	İstanbul/ Şeyhülharem Medresesi	Cemaziyelahir 1181	RKR 122/45
Mevlana Es-seyyid Abdurrahman ibn-i Es-seyyid İbrahim (İstanbul)	40	30	İstanbul/ Şeyhülharem Medresesi	İstanbul/ Abdi Çelebi Medresesi	Cemaziyelahir 1181	RKR 122/45
Mevlana Yahya bin Mustafa İstanbulî	25	Mülazım	Mülazemetten	İstanbul/ Molla Şerif Medresesi	18 Şaban 1119	RKR 68/ 25
Mevlana Süleyman bin Mehmed İstanbulî	25	Mülazım	Mülazemetten	İstanbul/ Nimetî Halebi? Medresesi	18 Şaban 1119	RKR 68/ 25
Mevlana Hasan	40	30	İstanbul/ Rüstem Paşa Medresesi	İstanbul/ Ahmed Çavuş Medresesi	18 Rebiülevvel 1119	RKR 68/ 25
Mevlana Mustafa	40	25	İstanbul/ Hüseyin Paşa Medresesi	İstanbul/ Süleyman Paşa Medresesi	18 Rebiülevvel 1119	RKR 68/ 25

Yukarıda Ruznamçe defterlerinden elde edilen verilerin örnek olması açısından ve tablonun çok uzun tutulmaması için yalnızca bir kısmı verilmiştir. Esasen defterlerdeki atamaların tümü incelenmiştir. Tablodaki verilerden anlaşıldığı üzere mülazım olup ilk görev yerine ataması yapılan bir müderris 25 akçelik bir medresede görev almaktadır. Daha sonra terakki aldığı zaman 30, oradan da 40 akçalık medreselere terfi etmektedir. Yine inceleme neticesinde medrese derecelerinde usule uygunsuz yani derecelerin atlanılarak verildiğine çok nadir tesadüf edilmiştir. Tablonun son sütununda verilen örnekte olduğu gibi 25 akçeden 40 akçeye yapılan atama yok denecek kadar azdır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bazen ulema çocuklarının daha yüksek akçeli medreselerde göreve başlatıldıkları da olmuştur. Buna rağmen, elde edilen verilere dayanarak, medrese teşkilatının, bahsedilen yüzyılda bir “çöküş” içinde olduğundan bahsetmek için henüz erken olduğu anlaşılmamaktadır.

Yukarıda verilen gelirlerin 18. yüzyıl Osmanlı hayatında ne ifade ettiğini anlamak için bu dönemin alım gücünün burada verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu amaçla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

Tablo 30: 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Çeşitli Ürünlerin Fiyatları

Malın Cinsi	Ölçü Birimi	Fiyat (Akçe)	Tarih	Yer
Ekmek	70 dirhem	0, 7	1701	Kastamonu ⁵¹⁴
Ekmek	60 dirhem	1	1703 ⁵¹⁵	-
Ekmek	70 dirhem	1	1741 ⁵¹⁶	-
Ekmek	70 dirhem	0,26	1710	Kastamonu ⁵¹⁷
Ekmek	70 dirhem	0,56	1730	Kastamonu ⁵¹⁸
Ekmek	70 dirhem	0, 7	1708	Trabzon ⁵¹⁹
Ekmek	60 dirhem	0,540	1714	Trabzon ⁵²⁰
Ekmek	60 dirhem	1	1750	Trabzon ⁵²¹
Ekmek	120 dirhem	1	1764	Amasya ⁵²²
Ekmek	70 dirhem	1	1772	Amasya ⁵²³

⁵¹⁴ Temel Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 1998, s. 66.

⁵¹⁵ Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, ss. 210.

⁵¹⁶ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası*, s. 210.

⁵¹⁷ Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, s. 66.

⁵¹⁸ Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, s. 66.

⁵¹⁹ Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, s. 66.

⁵²⁰ Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, s. 43.

⁵²¹ Öztürk, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, s. 43. s. 69.

⁵²² Yılmaz Karadeniz, *Amasya’da Fiyatlar (1764- 1770)*, Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, S. 11, Ankara 2000, s. 269.

Ekmek	80 dirhem	1	1771	Trabzon ⁵²⁴
Bal	1 kıyye	54-60	1764	Amasya ⁵²⁵
Bal	1 kıyye	44	1769	Amasya ⁵²⁶
Un	1 kıyye	9,5	1776 ⁵²⁷	-
Un	1 kıyye	15	1788 ⁵²⁸	-
Un	1 kıyye	16	1798 ⁵²⁹	-
Pirinç	1 kıyye	18	1767	Amasya ⁵³⁰
Pirinç	1 kıyye	20	1776 ⁵³¹	-
Pirinç	1 kıyye	19	1777 ⁵³²	-

Yukarıda yer alan tabloya bakarak bir müderrisin 18. yüzyıldaki alım gücünü tespit edebilmek mümkündür. Görevine yeni başlayarak günlük ortalama 25 akçe alan bir müderris ayda 750 akçe ücret almaktadır. Bu da örneğin 1764 yılı rakamları ile karşılaştırıldığında yaklaşık 13 kıyye bal ya da 750 ekmek alabileceği anlamına gelmektedir. Daha net bir ifadeyle günde ortalama rakamlarla 25 akçe alan bir müderris yine günde 25 ekmek alabilmektedir. Bu durumda alım gücüne bakıldığında müderrislerin maaşların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Yine tablonun verileri ışığında yüzyılın başı ve sonu arasında alım gücü açısından çok fark olmadığı göze çarpmaktadır.

Osmanlı medreselerinde müderrislere günlük maaş yanında bir takım yan ödenekler de verilmiştir. Bunlar senelik veya mevsimlik hesabıyla olmuş ve lühumiye⁵³³, bahâriye⁵³⁴, yaylâkiye⁵³⁵ ve taâmiye⁵³⁶ isimlerini almıştır. Müderrislere aldıkları bu ücretlerin yanı sıra özellikle *selâtîn* medreselerinde, miktarlarının yıllık olarak belirlendiği hububat türü ödenekler de tahsis edilmiştir.⁵³⁷

⁵²³ Gonca Başer, *Osmanlılarda Üretim- Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi "Narh Uygulaması"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 69.

⁵²⁴ Karadeniz, Amasya'da Fiyatlar, s. 267.

⁵²⁵ Karadeniz, Amasya'da Fiyatlar, s. 265.

⁵²⁶ Karadeniz, Amasya'da Fiyatlar, s. 265.

⁵²⁷ Ömer Çakmak, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2012, s. 40

⁵²⁸ Çakmak, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri*, s. 40.

⁵²⁹ Çakmak, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri.*, s. 41.

⁵³⁰ Karadeniz, Amasya'da Fiyatlar, s. 265.

⁵³¹ Çakmak, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri*, s. 47.

⁵³² Çakmak, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri*, s. 47.

⁵³³ Et parası. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 555.

⁵³⁴ Padişah tarafından verilen baharlık. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 65.

⁵³⁵ Yaylaklardan alınan vergi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 61.

⁵³⁶ Yemek bedeli. . Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 363.

⁵³⁷ Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları",s. 356.

Devletin, müderrisleri mâli anlamda desteklediğini, 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulunan Toderini'nin eserinde verdiği bilgilerden de görmek mümkündür. Toderini, kendisine İstanbul kadısının verdiği bilgiler ışığında, 1782'deki korkunç yangından önce medreselerdeki dersane sayısının 518 olduğunu belirtmekte ve bu rakamlara bakınca, hükümetin ve özel şahısların milletin eğitimi ve yetiştirilmesi konusunda nasıl bir gayret gösterdiğinin kolayca anlaşıldığını söylemektedir. Sözlerinin devamında Valide Sultan'ın müderrisinden öğrendiğine ve Türk âlim dostlarının da doğruladığına göre, müderrislerin sayısının 400'ü geçtiğini belirtmektedir. Yine kendisinin verdiği malumata göre, Ramazan başladıktan birkaç gün sonra altmış kadar müderris, onluk veya on ikilik takımlar halinde sultanın huzurunda toplanıp, Kur'an'ın çeşitli âyetlerini tartışmakta; bu tartışmalarda çok ilim ve irfan sergilenmektedir. Bu tartışmalara sadece serveti az olan müderrisler katılmakta ve onlara her gün yüz akçe bahşiş verilmektedir.⁵³⁸

2.2.1.7. Müderrislerin Sosyal Hakları ve Statüleri

İlmiye zümresi, Osmanlı toplumunda statü bakımından ayrıcalıklı ve etkili bir grup olarak kabul edilmekteydi. Bir kaç istisna örnek dışında ilmiye mensupları raiyyet vergisinden muaf tutuldukları gibi suçları ne olursa olsun katledilmemişlerdir.⁵³⁹ Ayrıca önemli bir ayrıcalık olarak şahsi mal varlıkları müsadereye tabitutulmamış, doğrudan mirasçılara geçebilmiştir.⁵⁴⁰ Vergi muafiyeti ve mallarının müsadere edilmeyişi ilmiye tabakası açısından önemli bir malî teşvik oluşturmuştur. Ulemâ statüsüne sahip olanlar, müsadere korkusu olmaksızın mülk biriktirebilmiş ve miras bırakabilmişlerdir.⁵⁴¹

Osmanlı Devleti'nde müderrislerin de dâhil olduğu ulema sınıfının bu ayrıcalıklı konumlarına rağmen Batılı anlamda herhangi bir ruhânî imtiyazı yoktu. Zira İslâmiyette ruhbanlık mevcut değildir. Merasimlerde imam ve hocaların bulunması âdet hükmüne girmişti ve bu durum bile onların birer ruhban gibi dokunulmaz olduğu anlamına gelmiyordu. Dolayısıyla müderrislerin de halka nazaran fazla bir ruhani sıfatları mevcut değildi. Onlar yalnızca birer ilâhiyat bilgini

⁵³⁸ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s 141.

⁵³⁹ Osmanlı tarihinde ilmiye mensuplarından şeyhülislamlar arasından sadece üç tanesi siyaset (katl) cezasına çarptırılmıştır. Bunlar Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi, Şeyhülislam Hocazade Mesud Efendi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'dir. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, s. 93.

⁵⁴⁰ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s.29.

⁵⁴¹ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, s.56.

ve birer hukuk doktorudurlar. Müftüler, kadılar, kazaskerler ve hattâ şeyhülislâm da öyledir. Onlara gösterilen hürmet, şahıslarında ilme ve fazilete gösterilen hürmetten başka bir şey değildir. Ulema sınıfının bütün derecelerinde bulunan kimselerin, tayin ile mevkilerine gelip azledilmek suretiyle de bu mevkilerden ayrılmaları, onların birer memurdan başka bir şey olmadıklarını göstermektedir.⁵⁴² Osmanlı Devleti'nin bu tutumu çağdaşı olan Avrupa devletlerinden de farklıdır. Zira Avrupa devletlerinde ruhban sınıf ile devletin daima bir çatışma içinde olduğu ve bu çatışmanın neticesinde ruhban sınıfın sonunda krala boyun eğdiği görülmektedir.⁵⁴³

Osmanlı sosyal hayatında ulema sınıfının sadelikleri ve gösterişsiz yaşamlarıyla dikkat çektikleri söylenebilir. 18. yüzyıl Osmanlı dünyasını anlatan ve hem Osmanlı hem de Batı dünyasının eğitim sistemlerini karşılaştırma konusunda etkin bir şahsiyet olan D'ohsson, Osmanlı toplumunda varlıklı bütün ailelerin ipekli elbiseler ve pahalı kumaşlar kullandıklarını söylerken ulema sınıfının bunların dışında kalarak sadeliğe dikkat ettiklerini belirtmektedir.⁵⁴⁴ Onun bu tanıklığı önemlidir. Çünkü incelenen yüzyılda İstanbul'da bir imparatorluk tebaası olmasına rağmen Batı kültürü ile yetişmiş D'ohsson aynı zamanda İslam hukuku konusunda da kalem oynatacak ve devlet erkânının taltifine mazhar olacak kadar muteber bir şahsiyetti.⁵⁴⁵ 18. sekizinci yüzyılda ulemanın sadeliğine dikkat çekmesi bu sebeplerden ötürü önemsenmesi gereken bir değerlendirmedir.

Genelde ilmiye zümresinin özelde ise müderrislerin bu nispeten ayrıcalıklı konumları onların hukuk dışı vakalarda yer almaları halinde de resmi makamlar tarafından gözden uzak tutulmamıştır. Nitekim onların herhagi bir şekilde suça karışması durumu görülmemiş olaylardan değildir. Ancak diğer suçlulardan farklı olarak müderrisler, en ağır suçlarda bile en fazla sürgün ile cezalandırılmışlardır. Örneğin, 1779 tarihli bir belgede müebbed süre ile Limni adasına sürgün edilen Müderris İzzet Süleyman Efendi'nin Gelibolu'ya nakline ve Sultan Selim İmamı Seyyid Osman'ın affına karar verilmiştir. Bu belgeden anlaşıldığına göre Müderris

⁵⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. 6, TTK Yay., Ankara 2011, s. 140.

⁵⁴³ Steven Kimball Ide, *Higher Educational Systems in Islam and Europe: A Comparative Study of the Ottoman Medrese and English University Systems in the XVIth – XVIIth Centuries*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s.125.

⁵⁴⁴ Mouradgea D'ohsson, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, Çev: Zehra Yüksel, Tercüman Yay., s. 77.

⁵⁴⁵ Kemal Beydilli, "D'ohsson Ignatius Mouradgea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, s.496-497.

İzzet Süleyman Efendi'nin eşi Gelibolu'da oturmaktadır ve eşini ziyaret etmekte zorlanmaktadır. Bu nedenle yazdığı arzuhalde, bu mağduriyetinin giderilmesini istemektedir. Bu kolaylık, suçlunun ilmiye sınıfı mensubu olması dolayısıyla gösterilmiştir.⁵⁴⁶ Çok benzer bir durumda 1792 yılında yaşanmıştır. Kıbrıs'a sürgün edilen eski Filibe Kadısı Abdullah Mollazâde Esseyid Mehmed Esad Efendi'nin yaşlı olması dolayısı ile ve oğlu müderris Esseyid Abdülhadi Efendi'nin İzmir'e geldikleri esnada beygirden düşerek yaralanması neticesinde Kıbrıs yerine İzmir'de kalmalarına müsaade edilmiştir.⁵⁴⁷ Yaşına ve ilmine hürmeten affedilen müderrisler de olmuştur. Örneğin Müderris Müftüzâde Abdurrahman Esad Efendi, Limni adasında sürgünde iken Bosna valisi Hüsametdin Paşa'nın arzıyla af ve serbest bırakılmıştır. Belgede geçen “ *efendi-i mümâileyh ulemâdan olmakla hakkında merhamet lüzumludur*” ifadeleri müderrisin yaşına ve ilmine saygı gösterilerek affedildiğini göstermektedir.⁵⁴⁸

Müderrisler suçlarının büyüklüğüne göre kimi zaman sürgün cezasına da çarptırılmışlardır. Mesela 1791 tarihli bir belgede Gemlik'te gemi yapımı için kereste kesilmesi işinin eski Filibe kadısı Esad ve oğlu Bursa müderrisi Abdülhadi Efendi tarafından sekteye uğratıldığı anlatılmaktadır. Üstelik bu şahıslar esnaftan zorla para almakla da suçlanmaktadır. Bu suçları sabit görülen kadı ve müderris, Kıbrıs'a sürgün edilmişlerdir.⁵⁴⁹ 1796 tarihli bir başka belgede yine iki müderrisin sürgün edildiği konu edilmektedir. Söz konusu belgede Mehmed Arif Efendi ve Mehmed Said Efendi adındaki iki müderrisin “ *terbiye edilmek için şeyhülislâmın onayı ile Bozcaada'ya sürgün edildiği*” ifadesi bulunmaktadır.⁵⁵⁰ Suçluların müderris olması onları daha ağır bir cezadan kurtarmıştır.

Uzun süredir devam etmekte olan iki hak yani idamdan ve müsadereden muaf olma hakkı, 18. yüzyıl ulemâsının imtiyazlarını genişletmede destek aldıkları temel dayanak noktaları arasındadır.⁵⁵¹ Bir başka ifadeyle onların bu iki büyük

⁵⁴⁶BOA., C. ADL., 55/3299, 17 Şaban 1193/ 30 Ağustos 1779.

⁵⁴⁷BOA., C.ADL., 16/1002, 19 Recep 1206/ 13 Mart 1792.

⁵⁴⁸BOA., C.ADL., 88/5284, 29 Recep 1208/ 2 Mart 1794.

⁵⁴⁹BOA., C.ADL., 8/ 513, 17 Rebiülahir 1206/ 14 Aralık 1791.

⁵⁵⁰BOA., C. ADL., 32-1889, 11Receb 1210/21 Ocak 1796.

⁵⁵¹ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, s.55. 1755 yılında Osmanlı ordusunu yenilemeye yönelik girişimlerde bulunmak üzere İstanbul'a gelen Baron de Tott da, bu durum için “yasalar Türkiye'de ulema sınıfının lehine çalışmıştı; öyle ki mallarına el konulamaz, ölüm ile cezalandırılmazlardı” demektedir. Baron de Tott, *Türkler*, Çev: M. Reşat Uzmen, Elips Kitap, Ankara 2004, s. 18.

yaptırımla karşılaşma olasılıklarının çok düşük olduğunu bilmeleri aralarından bazılarının bu hakları suistimal etmelerine fırsat vermiştir. Buna rağmen devlet yine onları ilmiye tabakasından olmayan ve aynı suçu işleyenlere oranla daha düşük müeyyidelerle cezalandırmıştır. Örneğin, 1794 yılına ait belgede Ohri ve İskenderiye’de türeyen bir şakiye yardım ettiği için hapsedilen müderris Hüseyin Efendi’nin, tarîkine hürmeten idam yerine sadece hapsedildiği ifade edilmiştir.⁵⁵²

Kastamonu medreseleri üzerine araştırma yapan Bay, 17. ve 18.yüzyıllarda merkezde irsiyet kazanmış ilmiye aristokrasisi haline dönüşen ulemâ ailelerinin kapalı bir sınıf haline geldikleri ifade etmektedir. O’na göre çoğu kez müderris olan kişinin akrabalarının çoğunluğu da ilmiyeye intisap etmiş, aileye rastgele kişilerin alınmamasına özen gösterilmiştir.⁵⁵³ Bu kapalılığın bir sonucu olarak taşrada ulemâ ailelerinin evlilikleri de zengin tüccar ve ulemâile olmuştur. İlginç bir şekilde evlilikler erken yaşlarda ve müderrisin tanıdığı ve tercih ettiği talebeler ile yapılmaktadır. Geleceği parlak görülen talebelerin daha çok tercih edilmesi de söz konusu olabilmektedir.⁵⁵⁴

Fahri Unan’a göre bu kapalılık tamamen aşılabilir bir durum da değildir. Zira de merkeze ulaşabilen talebeburada sığınacak bir kapı ve himâye edecek nüfuzlu bir hâmî bulursa nerden geldiğine bakılmaksızın yükselbilme imkânına sahiptir.⁵⁵⁵ Nitekim Şeyhülislâm Kastamonu’lu Mustafa Aşir Efendi, 18. yüzyılın sonlarında İstanbul’da yükselerek ailesini etkin bir ulemâ sülalesi haline getirmiştir. Babası Reis’ül Küttâb Mustafa Efendi’nin nüfuzu sayesinde yükselme şansı yakalayan Aşir Efendi, 1798 yılındaki Şeyhülislamlığı sonrasında Aşirzadeler adıyla anılan ulema ailesinin ortaya çıkışını sağlamıştır.⁵⁵⁶ Aslında bu durum İstanbul’da yoğunlaşan ulemazadeler tahakkümün aşılabilmesinin yollarından birinin de ilginç bir şekilde onlar arasına katılmaktan geçtiğini göstermektedir. Sistem dışında kalan ulemanın çok etkin konumlara yükselmesi, en azından bu örnekler üzerinden konuşulacak olursa, bir hayli çetindir.

⁵⁵²BOA., C.DH., 213/10647, 17 Receb 1208/ 18 Şubat 1794. “.....merkum oltarafa irsal olunsa her ne kadar asi tarafdarlığım iltizâm-ı nihâyetle müttehim ise dahi asi şeklinde bulunmak mülahesesiyle oltarafda idamı ve kayd-ı zincir ile habsi hususu tarîkine hürmeten nâdevâ olmadığına nazaran oltarafda sadece habs olunsa...”

⁵⁵³ Bay, “Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı”, s.76.

⁵⁵⁴ Bay, “Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı”, s.77.

⁵⁵⁵ Fahri Unan, “Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bâzı Düşünceler”, XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 2000, s. 670.

⁵⁵⁶ Bay, “Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı”, s.77.

18. yüzyılda, İstanbul medreselerinde gerçekleştirilen tahrir sonuçlarına göre, öğretim elemanı ve yardımcılara tahsis edilen hücrelerin toplam oda içerisindeki oranı % 3,5 bunların toplam medrese nüfusu içerisindeki oranı ise % 12,7'dir. Dolayısıyla, müderris, müderris vekili, dersiam, ders vekili, muid ve mulazimden oluşan öğretim elemanı ve yardımcılarının, medreselerin imkânlarından faydalandıkları anlaşılmaktadır.⁵⁵⁷ Örneğin, İstanbul'da Ayasofya-yı Kebir Medresesi'nde 1792'de hücrelerden birinde müderris, birinde hattat kalmakta, hattat yalnız yaşarken müderris ile hücre sahibinin yanlarında hizmetlerini görenbire molla bulunmaktadır.⁵⁵⁸

Osmanlı eğitim düzeninin en önemli kurumu olan medreselerin en muteber üyeleri olan müderrisler pek çok sosyal haklara da sahiptiler. Başta şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı vatandaşı olup Müslüman olan herkes müderrislik mesleğini seçebilme hakkına sahiptir. Bu anlamda bir eşitsizlik hiçbir zaman yaşanmamıştır. Bir köle dahi olsa medresede ilim tahsil etme hakkına sahiptir. Nitekim Sicilli Osmani'de verilen bilgilere göre Abdi Paşa'nın⁵⁵⁹ (ö.1692) hazinedarı Hüseyin Ağa'nın kölesi olan Devletî Ahmed Efendi (ö. 1706), 4. Mehmed tarafından saraya alınmış ve sonra müderris olmuştur.⁵⁶⁰

Devlet yönetimindeki siyasi erkin ve halkın gözünde her zaman oldukça değerli bir konumda bulunan müderrislerin toplumsal yaşamda mağdur olmamalarına özen gösterilmiştir. Örneğin müderrisler vakfın imaretinden ücretsiz olarak yemek yiyebilmekteydiler. III. Mustafa Medresesi'nde "*tedris eden müderris efendiye yevmî sekiz aded fodula ve dört taam verildiği*", yine III. Mustafa tarafından yaptırılan Dârülkurrâda şeyhülkurrâ olan kişiye "*yevmî beş aded fodula ve iki taam*" ve ders-i âmm olan üç kişiye de "*her birine yevmî beşer aded fodula ve ikişer taam verildiği*" vakfiyede belirtilmiştir.⁵⁶¹ Süleymaniye Medreseleri'nin vakfiyesinde yer alan

⁵⁵⁷Okumuş, Cihan ve Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, s.20.

⁵⁵⁸ Kütükoğlu, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s.44-45.

⁵⁵⁹ Enderûn-ı Hümâyûn'da eğitim görmüş, 1648'de Sarây-ı Hümâyûn'da Büyük Oda'da görev almıştır. 1650'de Seferli Koğuşu'na geçmiş, 1659'da da Has Oda'ya nakledilmiştir. 1665'te kendisine "tuğra çekme" yetkisi verildi. 1668'de sır kâtibi olan Abdi Paşa, 28 Temmuz 1669'da vezâret rütbesi ile nişancılık mansıbına tayin edilmek sûretiyle saraydan çıktı. Nişancılık mansıbında uzun süre hizmet vermiştir. Aynı zamanda vakanüvislik yapmıştır. Abdi tarihi olarak bilinen vekaynamesi vardır. Bkz. Fahri Çetin Derin, "Abdi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s.74.

⁵⁶⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Yayına Haz: Nuri Akbayır, C. 2, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 419.

⁵⁶¹VGMA, *Defter No: 642*, s.30.

şartlardan biri ise buradaki Darültıb Medresesi'nde görevli hekimlerin imaretteki yemeğin sıhhatini ve kalitesini denetleyip, düzeltilmesi gerekli olan hususları rapor etmeleridir.⁵⁶² Dolayısıyla böyle bir durumun, müderrislerin sağlıklı bir ortamda çalışmalarını destekleyici bir anlayışla yapıldığı düşünülebilir.

Müderrisler arşiv kayıtlarına yansıdığı üzere değişik yönlerden destek almaya devam etmişlerdir. Nitekim bazı vakfiyelerde vâkıfın, müderrislerin ikâmet etmesi için lojman şeklinde binalar tahsis ettiğine de tesadüf edilmektedir. Örneğin, Uşak'ta Boduroğlu Medresesi yakınında bulunan iki evden birisi vâkıf Bodurzâde el-Hâc Halil tarafından burada 1771-1818 yılları arasında kırk altı yıl müderrislik yapan Boyacızâde Mehmed'e tahsis edilmiştir.⁵⁶³ 1701 tarihli bir arzuhalde örneğine pek rastlanılmayacak bir şekilde bir müderrisin geçici olarak görevini devredebilme hakkına şahit olunmaktadır. Belgede belirtildiği şekilde Çemişgezek'de bulunan Süleymâniye Medresesi müderrisi Elhac Mehmed Efendi'nin Kâbe'ye gitmek için görevini bir süreliğine kardeşi Molla Hamza'ya devredebilmesi ilmiye sınıfına tanınan haklar arasında gösterilebilir.⁵⁶⁴

Vazifenin ihmal ya da suiistimali azil sebebi iken bir haksızlık ya da yanlışlık olması durumunda müderrislerin haklarını arayabildiği görülmektedir. Örneğin, 1713 tarihli bir kayıta, Erzincan'da müderrislik yapan Süleyman Efendi, görevinde son derece başarılı bir müderris iken -ki görevinden azli üzerine arzuhal yazan halk arzlarında ondan “ *cümlemiz hoşnud ve râzılar iken*” ifadelerini kullanmışlardır- birkaç yeniçeri ve kötü niyetli kimseler tarafından kendisine iftira atılmış ve azledilmiştir. Yapılan haksızlığın düzeltilmesi için hem kendisi hem de Erzincan halkı arzuhal yazmış, halk arzuhalinde “ *siyânet-i fukara ve merhamet-i talebe için medrese ve fetvası yine ibka mukarrer kılınub hilâf-ı inhâ ifk ü iftirâ idenlerin mucib-i ibretiçün haklarından gelinmek babında mahzarımızı musaddak arz ü ilâm eyle deyu ilhâh ve iltimâs itmeleriyle*” diyerek görevin kendisine iadesini talep etmiştir.⁵⁶⁵

Her sosyal zümrede olduğu gibi ilmiye mensupları arasında da çeşitli haksızlıklara uğrayanlar ya da birileri ile davalık olanlar bulunmaktaydı. Örneğin

⁵⁶² Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi I”, s. 94.

⁵⁶³ Öntüğ, “Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri”, s. 90-91.

⁵⁶⁴ BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

⁵⁶⁵ BOA., C.ADL, 35/2127, 9 Receb 1125/1 Ağustos 1713.

vakıf müntesipleri ile müderrisler sık sık karşı karşıya gelmekteydiler. Müderrisler vakfın mütevellisi ile anlaşmazlık içine düştükleri vakit mağduriyetlerinin giderilmesi için herkes gibi kadıya başvurmaktaydılar. Örneğin, Halep’de Cami-i Kebir Medresesi mütevellisi, müderris Abdülcevad’a hakkı olan müderrislik payesini vermemiş, bu olay karşısında müderris durumu kadıya bildirerek mağduriyetinin giderilmesini istemiştir.⁵⁶⁶ 1728 yılında Erzurum’da bulunan Ahmediye Medresesi müderrisi İsmail ise medrese mütevellisi olan Ahmed’in onaltı seneden beri bir sene bile tamamen vazifesini yapmayıp, öğrencilerin hakkı olan ücreti dahi vermediğinden şikâyetçi olarak medrese mütevelliliğinin kendisine verilmesini talep etmişti. Durum araştırılınca müderrisin haklılığı anlaşılmış ve Şeyhülislâm Mevlana İsmail Efendi işareti ile müderris İsmail’e mütevellilik vazifesi verilmiştir.⁵⁶⁷

Vakıf mütevellisi ile değil ama başka bir ilmiye mensubu ile anlaşmazlık içine düşen bir müderrisin de hakkını aramak için Divan-ı Hümayun’a başvurduğuna dair bir başka arşivsel veri 1731 yılına aittir. Söz konusu belgede Sinop’ta Sultan Alaaddin Vakfı’na ait medresenin müderrisi ile cami kayyumu arasında başlayan bir arazi davasının, tekrar İstanbul kadılığında görüldüğü, ancak burada müderrisin haksız bulunmasından dolayı yine müderrisin arzuhali üzerine davanın Cuma günü Divan-ı Hümayun’da Rumeli Kazaskeri huzurunda tekrar görüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶⁸ Belgede bu hususla ilgili olarak: “*Bu dâ’ileri Sinop’da bulunan Sultân Alâ’addin Medresesi’nin müderrisi ve vakfının mütevellisi olup Sinop’da bulunan Sultan Alâ’addin Cami’inin kayyumu olan Mustafa ile arâziye müte’allik davamız olup; sonra divân-ı sadr-ı azamîde Anadolu Kadiaskeri ve İstanbul kadısı huzurunda dahi karşılıklı tartışılıp yine tarafıma hüccet-i şeriyye virilmiş iken; İstanbul kâdısı, asla elimde olan hüccetlere ve fetvâlara itibar etmeyip, bana zulmetmekle, Cuma günü divân-ı hümayunda Rumili Kadiaskeri huzurlarında davam görülüp eskisi üzere zabt olunmak babında fermân-ı alî rica olunur*” ifadeleri geçmektedir. Buarzuhalin derkenarında düşülen “*İnşa’allahu te’ala Cum’a günü huzurumuzda mürafa’a-i şer olalar deyu buyurıldı*” şeklindeki kayıt ile müderrisin isteğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁶BOA., C. MF., 21/1044, 24 Ramazan 1126/ 3 Ekim 1714.

⁵⁶⁷VGMA, Defter No: 0235, 5 Cemaziyelahir 1140/ 18 Ocak 1728, s.294.

⁵⁶⁸BOA., C.ADL., 28/1654, 6 Şaban 1143/14 Şubat 1731.

İtibarlı bir konuma sahip olan müderrisler, her zaman saygı görmüşler devletin başka zümrelere göstermediği birtakım hakları da edinebilmişlerdir. Örneğin incelenen döneme ait bir belgeden anlaşıldığına göre Haleb'te Revahiyye müderrisi Ebubekir Efendi, sahn payesi ile görevine devam ederken ricası üzerine yaşına hürmeten altmışlı derecesine yükseltmiştir.⁵⁶⁹ 1708 tarihli bir belgede ise Mescidül-aksanın civârında medrese-i Osmaniye'de müderris olan Es-seyyid Mehmed El-Gutyani, maaşının az olduğunu ve kendisine yetmediğini merkeze yazdığı arzuhalinde bildirmiş, maaşının artırılmasını talep etmiştir. Belgeye derkenar olarak kaydedilen cevapta *“mumâ-ileyh Es-seyyid Mehmed El-Guytanî ulemâdan ve şâyeste-i inâyet ü merhamet olmağla işbu mahzarda istidâ olunduğı üzere medâr-ı ma'aş olmak için düşen mahlûlden nakzı şartıyla Yafa gümrüğünden on akçe tevcîh olunmak buyuruldu”* ifadeleri yer almıştır.⁵⁷⁰ Görüldüğü üzere müderrisin talebi ulemâ sınıfından olması hasebiyle kabul görmüştür. Benzer durum Mekke-i Mükerreme ahalisinden olup ulemâ sınıfına mensup Buhari-i Şerif tedrisiyle meşgul olan Yemenlizâde Şeyh Ebubekir Efendi'nin arzuhalinde de görülmektedir. Arzuhalinde Şam, Yafa ve Sayda kemer gelirine mutassarıf olduğu yüz elli bir akçe Mısır hazinesinden günlük iki kuruş ücret aldığını belirten Ebubekir Efendi, Mısır hazinesinden aldığı iki kuruşa bir kuruş zam yapılarak, bunun ve mutasarrıfı olduğu diğer meblağların kendisinden sonra dört çocuğuna kalmasını talep etmekte ve bu isteğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷¹

Müderrisler bu muteber statüleri nedeniyle toplum tarafından sorunlarının çözümünde aracı olarak kullanılmışlardır. Örneğin bir belgede 1763 yılının yaz aylarında, Amasya'ya bağlı Gedegra'da Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa Medresesi müderrisinin bu şekilde bir role soyunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölgede bulunan imam ve hatiplerinin kızlarının gelin olanlarından resm-i gümrük ismiyle para talep edilmesinin men edilmesine dair kendisinden yardım istenildiği görülmektedir. Müderris, arzuhalinde *“bu dâileri medine-i Gedegra'da müteveffâ Fazıl Ahmed Paşa tabe-serâhu hazretlerinin medresesi müderrisi olub medine-i mezburede sâkinûn eimme ve hutebâ dâilerinin bâ-ferman-ı âli üzerlerine zabıt ve*

⁵⁶⁹BOA., C.MF.,132/6571, 17 Safer 1157/ 1 Nisan 1744. “.....Devletlü merhametlü Efendim Hazretleri bu kulları Haleü'ş-şüheda Revahiyye Medresesi'nin sahn itibarıyla müderrisi olup pîr ve ihtiyar olup avn ile merhametyerinde itibar olunmak bâbında işâret-i aliye altmışlı ile ihsan ...”

⁵⁷⁰ BOA., C.MF., 27/1312, 29 Cemaziyelahir 1120/ 15 Eylül 1708.

⁵⁷¹ BOA., HAT., 1452/7, 23 Muharrem 1207/ 10 Eylül 1792.

umur-ı hususlarını marifet-i şer'le rüyet ve hıfz ü hirâsete memur olduğım hasebiyle” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷² Çelebizade Asım Tarihi'nde de 1725 yılında İzmir'de yeniçerilik iddiasında bulunan bir grup isyancının muhtemelen toplumsal statülerinden dolayı isyan sırasında on-on beş kadar müderrisi isteklerine karşılık alıkoydukları anlatılmaktadır.⁵⁷³

Müderrislerin çalışma şartlarında da kendilerine çeşitli haklar tanınmıştı. Medreselerde haftanın beş günü ders veren müderrisler Salı ve Cuma günleri tatil yapmaktaydılar. Bir örnek olarak III. Mustafa vakfiyesinde geçen “... *kâmil bir kimesne müderris olup yevmî Cum'a ve sülâsadan maada haftada beş gün medrese-i merkûmede sakın talebeye vesair talibine tefasir-i şerife ve ehadis-i münife ve sair ülum-i naflia tedris idüp”* şeklindeki ifadeler verilebilir.⁵⁷⁴ Toderini de müderrislerin hafta içindeki tatil günlerinin Salı ve Cuma olduğunu, yıl içerisinde ise oruçla geçen tüm Ramazan ayı ve ondan önceki iki ay dışında⁵⁷⁵, on gün bayram tatili yaptıklarını bildirmektedir.⁵⁷⁶ Nihayet müderrislerin kendilerine özel kıyafetleri de bulunmaktaydı. Onlar ayaklarına haki renk çizmeler geçirip, kavukları ve sırtlarındakileriyle bir özellik arzetmektedirler.⁵⁷⁷

Aslında burada verilen örnekler üzerinden ilmiye mensuplarına toplum ve devlet nazarında gösterilen itibarın ifrat derecesine varmadığı söylenebilir. Kanun karşısında ilmiye mensuplarının herkes ile birlikte eşit sayıldığına dair bu veriler, söz konusu zümrenin bir aylar devri olan ve imparatorluk toplumsal yapısının daha önce hiç olmadığı kadar ayrılmaya başladığı bir süreçte ilmiye mensuplarının birer ruhban gibi hukuk nezdinde reayadan farklı addedilmelerine olanak verilmemiştir.

2.2.1.8. Müderrislerin İstihdam Edildiği Diğer Sahalar

Osmanlı medreselerinden mezun olanlar için müderrislik dışında iki meslek grubuna dâhil olmak mümkündür. Bunlar, kadılık ve imamlıktır. Yani medreseden mezun olan bir talebe ya müderris olup eğitim alanına atılacak, ya kadı olup hukuk alanında yoluna devam edecek ya da din görevlisi olarak imam, hatip gibi görevleri

⁵⁷² BOA., C.EV., 156/ 7782, Muharrem 1177/ Temmuz 1763.

⁵⁷³ Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarihi Raşid ve Zeyli*, Haz: Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çağır, Ahmet Zeki İzgöer, C. 3, Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 1585.

⁵⁷⁴ VGMA, *Defter No: 642, s.44.*

⁵⁷⁵ Kutsal Recep, Şaban ve Ramazan aylarından bahsediliyor.

⁵⁷⁶ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s.142.

⁵⁷⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s.11.

yürütecektir. Bu meslekleri seçen bir talebenin seçtiği meslekte terfi edebilmesi, en yüksek mevkiye gelebilmesi mümkünken, istediği vakit alanlar arasında geçiş de yapabilmektedir.

Genelde tek müderrisli olan Osmanlı medreselerinde, bazen birden fazla hoca ders verebilmektedir. Bununla birlikte bazen, müderrisler birden fazla medresede görev alabilmişlerdir. Mesela, bir medresede hadis, diğer medresede İslâm hukuku ya da tefsir okutabildiği gibi, aynı kişi camide Cuma vaizliği ve başka bir camide imamet görevinde bulunabilmektedir. Tabii yaptığı her görev için ayrı ayrı ücret alabilmektedir.⁵⁷⁸ Örneğin, Aksaray'da Müderris Mustafa Mısrî, Hacı Nasuhoğlu Osman Muallimhanesi ve Yılanlı Medresesi'ndeki görevlerinin yanında, aynı mahallede ya da birbirine yakın mahallelerde olan, Baş Baki-Kulu Mehmet Ağa, Beramunî ve Cami-i Kebir Medreseleri'nde de görev almıştır. Hatta Zinciriye Medresesi'nin müderrisliği ve mütevelliliğini de yapmıştır.⁵⁷⁹

Aksaray'a ait 11 Mayıs 1709 tarihli Hurufât Defteri kayıtlarında geçen bilgiler de, bu duruma örnek olarak verilebilir. Zira Cami-i Kebir'de tadrîs etmek üzere, Hacı Ömer'in vakfettiği altmış kuruşun rubhunun (faizinin) mutasarrıfı olarak Abdurrahman isminde bir şahıs görevlendirilmiştir. 18 Mayıs 1797 tarihinde Şeyh Çoban/Şeyh Ali Çelebi Zaviyesi Evkafı'ndan, Danişmendlü Mezraası'nın gelirlerini almak, Cami-i Kebir'de tadrîs etmek, şartına bağlanmaktadır. Yine aynı kayda göre, Halil Ağa ile Hüsameddin Ağa Zaviyeleri'nin zaviyedarlıkları, Baş Baki-Kulu Mehmet Ağa ve Beramunî Medresesi'nin de müderrisliklerinin bu kişide toplandığı zikredilmektedir.⁵⁸⁰ Dolayısıyla birden fazla görev bir müderris üzerinde toplanarak muhtemelen ciddi şekilde tasarrufa gidilmiştir.

Müderrislerin eğitim ve öğretim faaliyetlerini yalnızca medreselerde yürütmedikleri, ulûm-u nâfia denilen derslerle halkı aydınlatmak ve eğitmek amacıyla namazlardan önce veya sonra ders verdikleri görülmektedir. İşte bu tür vazife ile Isparta'da Kutlubey Camii vakfından günlük altı akçe ücret karşılığında ders vermekte olan Müderris Ahmed Efendi vefat etmiş, söz konusu vazife münhal kalmıştır. Isparta kadısı Şeyh Mehmed'in talebi ve arzı neticesinde boşalan bu

⁵⁷⁸ Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 181.

⁵⁷⁹ Temel, *Hurufât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları*, s.69.

⁵⁸⁰ Temel, *Hurufât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları*, s.65.

müdürlük görevine 2 Ocak 1719 tarihinde bir berat gönderilerek günlük ücreti yine bir akçe olmak üzere Hasan Efendi adında bir başkası atanmıştır.⁵⁸¹

Aksaray'da bulunan Seyfiye Medresesi'ne ait bir de mescid olduğu hurufat defterlerinden anlaşılırken, 6 Nisan 1704'te mescidin imamı ve medresenin müderrisi İsmail'in beratının yenilendiğinin zikredildiği kayda göre, Seyfiye Medresesi'nde müdürlük yapan kişi, aynı zamanda medresenin mescidinde imamlık yapmaktadır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bu müderris aynı sıralarda medrese vakfının mütevelliliğini de yürütmektedir.⁵⁸²

Müderrislerin, medrese vakfının mütevelliliğini hatta bazen nâzırlığını yaptığına dair 18. yüzyılda başka belgelere de rastlanmaktadır. Genellikle geliri ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir müteveli olmadığı bu görevi yine müderrislerin yerine getirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁸³ Örneğin Konya'da bulunan İplikçi Medresesi'ne ait 1702 tarihli kayıtlardan medrese müderris ve mütevelliliğinin Ahmet adındaki aynı şahısta bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁴ 1703 tarihli bir arzuhale ise Kayseri'de bulunan Hunat Medresesi müderrisi Esseyid İshak, medrese tevliyetinin kendi üzerinde bulunması gerekirken medresede daha önce görevli olan müderrislerin bu hakka müdahale ettiklerini dile getirmiş ve bahsedilen haksızlığın giderilerek tevliyet cihetinin kendisine teslimini istemiştir. Arzuhale verilen cevapta medrese tevliyetinin istediği şekilde müderris İshak'a verildiği görülmektedir.⁵⁸⁵ 1757 yılında da Bağdat'ta Darusselam'da bulunan Mercaniye Medresesi müderrisi Mehmed Efendi'ye tevliyet vazifesi verilmiştir.⁵⁸⁶ Benzer şekilde 59 Numaralı Konya Şer'iyye sicilinde yer alan 1768 tarihli bir hükümde Şerefşirin Mahallesi sâkinlerinden el-Hâc Mehmed bin Abdullah kendi arsası üzerine bir medrese yaptırdığı bilgisi ve “şöyle şart ittimki mescidi şerîf-in imâmı ve vakfı mezbûrun tevliyeti medrese-i mezbûre müderrisine meşrût olub” ifadeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla vâkıf, medrese müderrisinin aynı zamanda müteveli ve imam olarak

⁵⁸¹ Akdemir, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta'da Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Hayat (170 Ve 171 Numaralı Şer'îyye Sicillerine Göre), s.205.

⁵⁸² Temel, Hurufât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları, s.63.

⁵⁸³ Ahmet Ulusoy, Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim- Öğretim Faaliyetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s.31.

⁵⁸⁴ Zeki Atçeken, “İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü”, Vakıflar Dergisi, S. 22, Lale Ofset Matbaacılık, Ankara 1991, s. 3.

⁵⁸⁵ BOA., C. MF., 46/2276, 10 Cemaziyelevvel 1115/ 21 Eylül 1703.

⁵⁸⁶ BOA., AE. SAMD.III., 197/19016, 29 Zilhicce 1139/ 17 Ağustos 1727. Bkz. BOA., AE.SABH.I., 188/12538, 10 Recep 1200/ 9 Mayıs 1786.

görev yapmasını şart koşmaktadır.⁵⁸⁷ Bu uygulama vakıf açısından tasarruf adına atılan önemli bir adımlar olarak sayılabilir.

Müdürrisler tevliyet dışında vakıflarda başka görevlere de getirilmişlerdir. Örneğin 1787 tarihli bir kayıta müdürris Muradzâde Seyyid Mehmed'in evkaf müfettişliği yaptığı görülmektedir.⁵⁸⁸ Müdürrisliğin yanı sıra medresede yapılacak onarımı yürütmek gibi işleri üstlenenler de olmuştur⁵⁸⁹. Örneğin, Tire'nin Murtaza Mahallesi'ndeki Hacı Mustafa Efendi Medresesi Vakfı tevliyeti, medrese müdürrisi Mehmed Emin Efendi'ye tevcih edilmiştir⁵⁹⁰. Aynı şekilde III. Selim döneminde Üsküdar'da Selimiye Camii yanında yapılacak olan kitap basımevinin inşasıyla ilgili sorumluluk da müdürrislerden Abdurrahman Efendiye ihale edilmiştir.⁵⁹¹

Müdürrislerin incelenen dönemde, ilmiye meslek grubuna giren başka mesleklerde de istihdam edildiklerine dair doyurucu veriler bulunmaktadır. 13 Haziran 1709 tarihli Ağroş Kasabasında bulunan Atabey Medresesi müdürrisi Süleyman Efendi'nin aynı zaman da müftülük vazifesini de yürüttüğü *kasaba-i Ağroş'da vâki Atabey Medresesi'ne müdürris ve müftü olan Esseyyid Süleyman Efendi fevt olup...* ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁵⁹² Başka bir kayıttan da Konya'da Hacı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı medresenin müdürrisi Seyyid Ali bin Mehmed'in, aynı zamanda medrese derununda bulunan mescidde imam olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Seyyid Ali bin Mehmed, müdürrislik vazifesi karşılığında vakfedilen değirmen kirasının üçte iki hissesini alırken imamlık vazifesi karşılığı sözkonusu kira gelirinin diğer üçte birlik hissesini almaktadır.⁵⁹³

10 Ocak 1720 tarihli bir arzuhalden anlaşıldığı kadarıyla Saray-ı Hümayun hocalığı yapan Abdullah Efendi'ye aynı zamanda Üsküp Kazası Haric Medresesi müdürrisliği de verilmiş ve hatta bu görevde yirmi beş yıl çalışmıştır. Abdullah Efendi, arzuhalinde bu görevi için atama kaydını yenilemek istemektedir.⁵⁹⁴ 29 Ekim

⁵⁸⁷ M. Faruk Karacaoğlu, *1765–1768 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer'îye Siciline Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 363.

⁵⁸⁸ BOA., C. EV., 637/32116, 29 Cemaziyelahir 1201/18 Nisan 1787.

⁵⁸⁹ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 25.

⁵⁹⁰ BOA., C.MF., 1/50; 29 Muharrem 1199/ 12 Aralık 1784.

⁵⁹¹ "... ve Üsküdar'da Selimiye Câmî-i şerîfi kurbunda muanven kitâb ve şâir basma hânesi binâ' ve müdürrisinden Abdurrahman Efendi'ye ihale...." Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)*, C. I, Haz: Mehmet Ali Beyhan, TTK Yay., İstanbul 2003, s.90.

⁵⁹² BOA., AE.SAMD.III., 79/7999, 4 Rebiülahir 1121/ 13 Haziran 1709.

⁵⁹³ VGMA, HD, No: 551, 1203/ 1789, s.97.

⁵⁹⁴ BOA., AE.SAMD.III., 158/15524, 28 Safer 1132/ 10 Ocak 1720.

1757 tarihli bir arzuhalde Şam'da Derviş Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Mehmed Salih Efendi, arzuhalinde belirttiği ifadelerden anlaşıldığına göre aynı zamanda Şam'da nâkibüleşraf kaymakamlığı hizmetinde de bulunmaktadır.⁵⁹⁵ Başka bir belgede de müderrisinden Mehmet Kutsi Efendi'nin nakibüleşraf kaymakamlığı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira belgede geçen “*Hâlâ medine-i Haleb'de İzmir mevleviyyeti pâyesiyle nakibü'l-eşraf kaim-makamı olan müderrisîn-i kirâmdan iftihârü's-sadatü'l-kirâm Es-seyyid Mehmed Kuddusî dâme-şeref-i siyadetuhu başbuğılıyla*” ifadesi bu durumu ispat etmektedir.⁵⁹⁶ 1764 tarihli bir belgede ise “*Kütâhya mahkemesinde baş kâtib olan müderrisinden Abdurrahman Efendi ve dimekle ma'ruf kimesne*” ifadeleri geçmekte olup buradan da anlaşıldığı üzere Müderris Abdurrahman Efendi, aynı zamanda Kütahya mahkemesinde baş katiblik yapmaktadır.⁵⁹⁷ 4 numaralı Sivas Ahkâm Defterinde yer alan bir kayıttan ise Turhal'da bulunan Ahi Yusuf vakfının kitabet cihetinin müderris Mehmed'e verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁸

Osmanlı eğitim kurumlarında görev yapan müderrislerin, burada verilen örneklerde görüldüğü üzere meslekleri ile beraber, onu terk etmeden yakın başka mesleklerde görev aldıkları olduğu gibi müderrisliği bırakıp kadılığa geçmeleri de mümkündür. Ancak bu durum keyfi olmayıp, kanunlarla sabit hale getirilmişti. Onların derecelerine uygun hangi kadılığageçebilecekleri yukarıda izah edilmişti. İncelenen döneme ait bir belgede, Dârü'lhadîs-i Süleymâniye Müderrisi Ahmed Arif Efendi'ye Kudüs payesi ile Yenişehir-i Fener Kadılığı, Süleymâniye Medresesi müderrisi Abdülkerim Efendi'ye Selanik Kadılığı ve Abdüsselam Medresesi müderrisi Tosyavi Ali Efendi'ye Halep Kadılığının tevcih edildiği kaydedilmektedir.⁵⁹⁹ 1766-1768 yıllarına ait vakaları kaydeden Çeşmizade Mustafa Reşid'in, Çeşmizâde Tarihi adlı eserinde “...*Medîne-i Üsküdar sene-i mezkûre*⁶⁰⁰*Rebî'ülâhir ayı başlarındanYenişehir-i Fener Dârül- hadîs müderrisi Mes'ûd-zâde Mehmed Sa'düddin Efendi'ye, medîne-i Âmid Nûrosmâni müderrisi*

⁵⁹⁵BOA., AE. SOSM.III., 65/4844, 15 Safer 1171/29 Ekim 1757.

⁵⁹⁶BOA., C. AS., 870/37292, 23 Ramazan 1206/15 Mayıs 1792.

⁵⁹⁷BOA., C. ASK., 77/4610, 29 Cemaziyelevvel 1178/24 Kasım 1764.

⁵⁹⁸A.DVNS, AHK.SS,d.00004, s. 33, Evail-i Cemaziyelevvel 1163/Nisan 1750.

⁵⁹⁹BOA., C.ADL., 4/245, 29 Zilhicce 1207/7 Ağustos 1793.

⁶⁰⁰ Miladi 1766.

Hâfız Mehmed Efendi'ye, mahrûse-i Belgrad Mûsile-i sahn müderrisi Mi'mâr-zâde Hâfız Mehmed Efendi'ye, tevcih buyuruldu” ifadelerine yer vermiştir.⁶⁰¹

Bu konuda 18. yüzyıl ve hemen sonrasına ait *Tarik Defterleri* denilen arşiv grupları oldukça değerli bilgiler içermektedir. Zaman zaman yenilendiği anlaşılan bu defterlerdeki kayıtlarda müderrislerin, bu görevlerinden sonra hangi kadılıklara atandıklarına dair bilgiler yer almaktadır. Örneğin Samakovizade Ahmed Necib Efendi isiminde bir müderris, bu görevde iken 1797 yılında İzmir mollası olmuş, sonra Bilad-ı Hamse⁶⁰² mollası ve Mekke payesi almıştır.⁶⁰³ 1649 numaralı *Tarik defterinde* yer alan bilgiye göre ise 1220 yılının Cemaziyel evvel ayında (Temmuz/Ağustos 1805) Edirne kadısı olarak görev yapmaktaydı.⁶⁰⁴

Bilindiği üzere medrese mezunlarının yükselebileceği en üst makam şeyhülislamıktı. Mesleğe müderris olarak başlayan bir ilmiye mensubunun bu makama gelinceye kadar pek çok başka ilmiye derecelerine sahip olması gerekirdi. İşte bu silsilelerin de *Tarik Defterleri*'nde izlenebilmesi mümkündür. 8879 numaralı *Tarik Defteri*'nde 18. yüzyılda meşihat makamında bulunan kişilerin bu makama gelene kadar hangi tarihlerde, hangi görevlerde bulunduğu kaydedilmiştir. Burada bulunan verilerin bir tablo ile gösterilmesi konuya açıklık getirecektir. Tabloda yer alan atamalar müderrislerin kadılığa geçtikten sonraki atamalarıdır. Tablonun ikinci sütununda müderrisin göreve başladığı ilk medrese ve buraya atandığı tarih bilgisi verilmiştir. Dolayısıyla bilgileri yer alan şeyhülislam, kadılığa geçiş yapan ulema dahi olsa kökenlerinin müderris olması çalışma açısından önem arz etmekte ve bir müderrisin gelebileceği en son makam olan meşihat makamına yükselişte kimin nerede ve ne kadar süre görev yaptığı anlaşılabilir.

⁶⁰¹Çeşmizâde Mustafa Reşid, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, s. 46.

⁶⁰²Bilâd-ı hamse mevleviyeti statüsündeki kadılıklar başlangıçta Mekke, Edirne ve Bursa'dan ibaretti. Ancak daha sonraki düzenlemelerde önce Mekke kadılığı dâhil edildi. Ardından bu sonuncusu çıkarılıp bunlara Mısır (Kahire), Şam ve Filibe olmak üzere beş memleket şeklinde ayarlandı. Unan, "Mevleviyet", s. 467.

⁶⁰³Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C.1, s.195.

⁶⁰⁴*İSAM, MA, TD, 1649/6.*

Tablo 31: 8879 Nolu Tarik Defter’inde Meşihat Makamında Bulunan Şeyhülislamlar ve Yürüttükleri Diğer Görevler⁶⁰⁵

Müderresin İsmi	Atandığı İlk Medrese/ Tarih	1. Atama	2. Atama	3. Atama	4. Atama	5. Atama	6. Atama	7. Atama	8. Atama	9. Atama
Salih Efendizâde Mehmed Emin Efendi	Babazâde/ Receb 1132	Paye-i Edirne	Paye-i Mekke	Anadolu	Sadr- 1 Rum/ 1185	2. Kez Sadr-1 Rum/ 1188	Meşihat/ 1189			
Şerifzâde Es-seyyid Mehmed Efendi	Hubbaziye / Receb 1132	Halep	Şam Mekke	Sadr-1 Anadolu	Rumeli	Meşihat / 1117				
Dürri Mehmed Efendizâde Mustafa Efendi	Dârülhadis-i İbrahim Ağa/ Safer 1134	Paye-i Mekke	Anadolu	2. kez Anadolu	Meşihat/ 1169	2. kez Meşihat/ 1175	3. kez Meşihat/ 1187			
Mirzâde Şeyh Mehmed Efendizâde Es-seyyid Mehmed Said Efendi	Hassalı Mehmed Ağa/ Cemaziyel evvel 1139	Rumeli /1182	Meşihat /1183							
Vasıf Abdullah Efendizâde Mehmed Esad Efendi	Mehmed Paşa/ Rebiülevvel 1143	Anadolu/ 1163	Rumeli/ 1186	Meşihat/ 1190						
Abdullah Efendi Hasmı Es-seyyid İbrahim Efendi	Yorgânî Ahmed/ 4 Rebiülevvel 1143	İstanbul/ 1181	2. Kez İstanbul/ 1185	Anadolu/ 1186	Rumeli/ 1190	2. kez Rumeli/ 1192	Meşihat/ 1196			
Çavuşbaşı İvaz Ağazâde İbrahim Beyefendi	Hayriyye/ 26 Şevval 1146	Yenişehir-i Fenar	Mısır	Medine	Dârülhilafe/11 99	Anadolu/ 1175	Rumeli/ 1180	2 .kez Rumeli/ 1185	Meşihat/ 1188	2. kez Meşihat/ 1199
Celb Halil Efendizâde Mehmed Mekki Efendi	Dersiyi-i İskender	Selanik	Şam/ 1175	Medine/ 1190	Dârülhilafe/11 98	Paye-i Anadolu/	Rumeli/ 1200	Meşihat/ 1202	2. kez Meşihat/1205	

⁶⁰⁵ İSAM, TD, 8879.

	Ağa/ 10 Cemaziyel evvel 1147					1199				
Dürriyâde Mehmed Ataullah Efendi	Firuz Bey/ 21 Şevval 1148	Darülhilafe/ 1182	Anadolu/ 1188	Rumeli/ 1196	Saniyen Rumeli/ 1196	Meşihat/ 1197				
Eyüb Efendizâde Yahya Tevfik Efendi	Behram Kethüda/ 4 Şevval 1149	Selanik/ 1180	Şam/ 1189	Mekke/ 1192	Paye-i Darülhilafe/ 1199	Paye-i Anadolu/ 1200	Rumeli/ 1201	Meşihat/ 1205		
Arabzâde Ahmed Ataullah Efendi	Dersiye-i Abdülkadir/ 17 Şevval 1150	Haleb/ 1176	Şam/ 1183	Mekke/ 1188	Darülhilafe/ 1193	Anadolu/ 1195	Rumeli/ 1197	Meşihat/ 1199		
Esad Efendi Mahdumu Mehmed Şerif Efendi	Selçuk Sultan/ Gurre-i Muharrem 1150	Amid/ 1167	Darülhilafe/ 1180	Anadolu/ 1185	Rumeli/1189	Saniyen Rumeli/ 1192	Meşihat/ 1192	Saniyen Meşihat/1 203		
Müftüzâde Ahmed Efendi	Osman Efendi/ 17 Şaban 1151	Galata/ 1182	Paye-i Edirne/ 1188	Paye-i Mekke/ 1188	Darülhilafe/ 1196	Paye-i Anadolu/ 1197	Paye-i Rumeli/ 1199	Meşihat/ 1200		
Osman Efendizâde Es-seyyid Mehmed Kamil Efendi	İskender Bey/ 23 Rebiülahir 1155	Galata/ 1184	Mısır/ 1190	Medine/1192	Paye-i Darülhilafe/ 1199	Paye-i Anadolu/ 1200	Anadolu/ 1201	Paye-i Rumeli/ 1202	Meşihat/ 1202	
Zeynizâde Mustafa Aşir Efendi	Yusuf Paşa/ 9 Rebiülevvel 1157	Yenişehir/ 1182	Bursa/1195	Mekke/ 1195	Darülhilafe/ 1200	Paye-i Anadolu/ 1200	Anadolu/ 1202	Paye-i Rumeli/ 1203	Bi'l-fi'l/ 1204	Meşihat/ 1213
Samanizade Ömer Hulusi Efendi	Dersiye-i Mustafa Ağa/ 23 Muharrem	İzmir/ 1190	Mısır/ 1197	Mekke/ 1200	Paye-i Darülhilafe/ 1205	Paye-i Anadolu/ 1206	Anadolu/ 1209	Paye-i Rumeli/ 1211	Rumeli/ 1212	Meşihat/ 1215 Saniyen meşihat/ 1222

	1162									salisen/ 1225
Dürrizade Efendi mahdumu Es-seyyid Mehmed Arif Efendi	Rüstem Paşa/ 10 Receb 1167	Paye-i Yenişehir/ 1180	Bursa/ 1188	Paye-i Mekke/ 1188	Darülhilafe/ 1194	Paye-i Anadolu/ 1197	Anadolu/ 1197	Rumeli/ 1198	Meşihat/ 1199	Saniyen meşihat/ 1206
Hamidizade Mustafa Efendi	Ahmed Yorgani/1 0 Receb 1167	Eyüb /1197	Paye-i Mekke/ 1200	Paye-i darülhilafe/ 1202	Paye-i Anadolu/ 1202	Paye-i Rumeli/ 1203	Meşihat/ 1204			
Mehmed Salih Efendi mahdumu Ahmed Esad Efendi	Rüstem Paşa/ 19 Receb 1168	İzmir/ 1184	Bursa/ 1191	Paye-i Mekke/ 1196	Darülhilafe/ 1201	Paye-i Anadolu/ 1203	Anadolu/ 1204	Rumeli/ 1207	Saniyen Rumeli/ 1213	Meşihat/ 1218 saniyen Meşihat' 1222
Ataullah Efendizade Mehmed Arif Efendi	Mehmed Ağa/ 5 Şevval 1170	Yenişehir/ 1199	Paye-i Mekke/1199	Darülhilafe/ 1204	Paye-i Anadolu saniyen darülhilafe/ 1207	Anadolu/ 1210	Paye-i Rumeli/ 1213	Remeli/ 1215	Saniyen Rumeli/ 1220	Meşihat/ 1213

Tabloda her ne kadar bazı müderrislerin hızlı terfi ettikleri görülüyorsa da aslında meşihat makamına ulaşmak bir müderris için oldukça meşakkatli bir yolu ifade ediyordu. Örneğin Hamidizade Mustafa Efendi (ö.1208) pekiyi dereceyle sınavını geçerek 1753 yılında müderris olmasına rağmen, şeyhülislam olması ancak 1789 yılını bulmuştur.⁶⁰⁶ Dolayısıyla şeyhülislam olabilmek için adı geçen müderris tam 37 sene müderrislik ve kadılık yapmak durumunda kalmıştır. Ya da Mehmed Salih Efendi mahdumu Ahmed Esad Efendi, ilk görev yeri olan Rüstem Paşa Medresesi'nde 19 Receb 1168'de görev almışken, meşihat makamına 40 yıl sonra 1218 yılında ancak gelebilmiştir. Ataullah Efendizade Mehmed Arif Efendi de Mehmed Ağa Medresesi'ndeki görevine 5 Şevval 1170 tarihinde başlamış ve 1213 yılında yani 43 yıl sonra bu makama gelebilmiştir. Hatta Receb 1132'de Babazâde Medresesi'nde müderrisliğe başlayan Salih Efendizâde Mehmed Emin Efendi, ancak 55 yıl sonra 1189 yılında şeyhülislam olabilmıştır.

Görüldüğü üzere belirli derecelerdeki medrese hocalığı ünvanı, önemli yargı makamlarına gelebilmenin de yoludur. İstanbul, Bursa, Edirne ve diğer büyük kentlerin kadıları, küçük yerlerin kadılarının arasından değil, medreselerin, özellikle Sahn-ı Seman'ın müderrisleri arasından atanmıştır.⁶⁰⁷ Hatta eğitimleriyle çok fazla ilgileri olmayan ancak imparatorluğun yüksek eğitim kurumları fonksiyonunu gördüklerinden dolayı, vakanüvis gibi saray görevleri arasında birçok müderris bulunmaktadır.⁶⁰⁸ Örneğin Çelebizade Asım Efendi(ö. 1173/1760) İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik, bazı yerlerde kadılık yapmış şeyhülislamlığa kadar yükselmiş bir vakanüvistir.⁶⁰⁹ Vakanüvis Râşid Mehmed Efendi de (ö. 1148/1735) medrese tahsilinden sonra 22-23 yaşında iken Şeyhülislâm Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'den mülâzım olmuş, III. Ahmed'in tahta çıktığı yıl (1115/1703) hâric medresesine girecek adayların imtihanla seçimi sırasında hizmet yılının az olması yüzünden imtihana girememiştir. Ancak ertesi yıl açılan ruûs imtihanını kazanarak Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi tarafından ibtidâ-i hâric rütbesiyle Hacı İlyas

⁶⁰⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1169.

⁶⁰⁷ Cihan Osmanoglu, "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Eğitim ve Öğretim Sisteminde Yapılan Değişiklikler (Reformlar)", İÜHFM, C.LXV, İstanbul 2007, s. 183.

⁶⁰⁸ Bay, "Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı",s.82.

⁶⁰⁹ Abdülkadir Özcan , "Âsım Efendi Çelebizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,s. 477-478.

Medresesi'ne tayin edilmiştir.⁶¹⁰ Çeşmizâde Mustafa Reşid Efendi de (ö. H. 1184/ M. 1770) yine medrese tahsilini tamamlayıp mülâzımlık pâyesini aldıktan sonra müderris olan vakanüvisler arasındadır.⁶¹¹

Müderrisler toplum içerisinde itibarlı kimseler olduklarından aslî görevleri dışında onlara devlet tarafından zaman zaman tahkikat, teftiş, yargı, hakemlik, bilirkişilik gibi görevler de verilmekteydi.⁶¹² Örneğin Aksaray'da Zinciriye Medresesi ile ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, Saray-ı Atik teberdarlığı emektarlarından Ahmet Efendi'de olan iki akçe ile Öreke-Suyu ve Akhisar karyelerinde yapılan ziraatin salyanelerini toplama görevi, medresenin yirmi beş akçe ile müderrisi ve iki akçe ile tevliyet ve cibayet görevlerini yürüten, Mustafa Mısrî tarafından yürütülmüştür.⁶¹³ 1791 tarihli bir belgeden ise Manisa müderrislerinden Feyzullah Efendi'nin bölgeden toplanacak beş yüz nefer askerin temini ile görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu görevi yerine getirmeyen Feyzullah Efendi Şeyhülislâmın emri ile Limni adasına sürülmüştür.⁶¹⁴ Devlet arşivlerindeki başka bir kayıta, Müderris Katipzade Osman isimli bir ilmiye mensubundan yüz nefer piyadenin istenilen yere acele bir şekilde ulaştırılmasının istendiği görülmektedir. Belgede geçen “*Sen ki, mumâ-ileyh Osman zîde-ilmehusun, yedinden müstetâb-ı humayûnum için memur-i tahrîri olduğun yüz nefer piyadeyi bi'n-nefs istishab birle savb-ı maksûda azîmete şitâb ve müsâra'at eylemek hususu mu'ahharen isticâl-i memuriyetini havî sâdır olan emr-i şerîfimde dahi tekîdolunmuş idi.*” ifadeleri ile bu durum açıkça anlaşılmaktadır.⁶¹⁵

1770 tarihli üç belgede de benzer bir durum zikredilmekte ve müderris olan Osman isminde bir kişiden askeri yükümlülüklerin yerine getirilmesinde desteği istenmektedir. Belgelerin birinde “*Sen ki, mevlanâ-yı mumâ-ileyhsin, bundan akdem mâliye tarafından sâdır olan emr-i şerîfim mucebinca tahrîr ve ve tesyîrine me'mur olduğun bin ve kendü tarafından ve dahi göndereceğin beş yüz nefer piyâde 'askeri bir gün evvel seri'ân tahrîr ve tekîl ve Mora muhassılı sadr-ı esbak Muhsin-zâde vezîrim Mehmed Paşa'nın ma'iyetine sevk ve tesyîr eylemek için bundan akdemce*

⁶¹⁰ Fatih Günay, “Râşid Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, s. 463

⁶¹¹ Kütükoğlu, “Çeşmizâde Mustafa Reşid”, s. 289.

⁶¹² İpşirli, “Müderris”, s.468-470.

⁶¹³ BOA., C. MF., 111/5521, 19 Rebiülevvel 1146/30 Ağustos 1733.

⁶¹⁴ BOA., C.AS., 757/ 31946, 28 Cemaziyelahir 1205/ 4 Mart 1791.

⁶¹⁵ BOA., C.AS., 115/5171, 29 Safer 1205/7 Kasım 1790.

isti'câli havî emr-i şerîfîm sâdır olmuşîdi"⁶¹⁶ ifadeleri bulunmaktadır. Belgelerin ikincisinde "*Mora cezîresi muhâfazasına tahsis olunan üç bin neferin ve Belister ayanından ve müderrisîn-i kirâmdan Osman marîfeti ile bin miri ve beş yüz tarafından tahrîrine rikâb-ı müstetâbdan fermân-ı âli ile tahrîrine memur olduğı neferâtın*"⁶¹⁷ ifadeleri geçmektedir. Üçüncü belgede aynı konuyla ilgili olarak "*Yenişehir'de sâkin müderrisîn-i kirâmdan Mevlanâ Osman zîde-ilmehuya hükm ki, Bundan akdem mâliye tarafından sâdır olan emr-i şerîfîm mucebince tahrîr ve tesyîrine memur olduğın bir nefer ve kendü tarafından dahi beş yüz nefer piyade askeri seri'an ve acilen tahrîr ve tekmîl ve ber-kadem-i akdem ve bir sa'at mukaddem hâlâ Mora muhâsılı sadr-ı esbak Muhsin-zâde vezîrim Mehmed Paşa edâmalahu te'ala iclâlehunun maiyetine sevk ve tesyîr eylemek fermânım olmağın isticâlen ve ikdâmen mahsûsan işbu emr-i şerîfîm ısdar ve irsâl olunmuşdur*"⁶¹⁸ ifadeleri bulunmaktadır. Belgelerden de anlaşıldığı gibi Yenişehir-i Fener müderrislerinden Mevlanâ Mîr Osman bin nefer askerin tahririne ve beş yüz askerin teminine memur edilmiş, temin ettiği askerleri Mora muhassılı vezîr Mehmed Paşa'nın ma'iyetine sevk etmekle görevlendirilmiştir. 1774 tarihli belgede de Güzelhisar'da (Aydın) oturan Müderris Cihanzade Abdulaziz Efendi'nin "*Sen ki, Mevlana-yı mumâ-ileyhsin, sene-i sabıkada kendi memleketinden ordu-yı hümâyunuma dört yüz nefer süvârî asker tesyirine memur iken*" ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, dört yüz askerin tedariki ile görevlendirildiği görülmektedir.⁶¹⁹

Askeri ödevler dışında iaşe ile ilgili işlerle de haşır neşir olan ve bu sahada hizmeti istenen müderrisler de yer almaktaydı. 1764 tarihli bir kayda göre İstanbul'un zahire ihtiyacının temini için Özi ve Akkırman Hocabey'de bir iskele, cami ve bazı mahzen inşasının yürütülmesi görevi, Müderris Hafız Mehmet Efendi'ye verilmiştir.⁶²⁰ 1792 tarihli başka bir belgede ise Bursa müderrislerinden Ahmed Bahaeedin Efendi'nin şalope denilen küçük gemi inşası için görevlendirildiği görülmektedir. Müderris, halkın bu işten anlamaması, kereste getirilecek yerin çok uzak olması ve bunları taşıyacak hayvanın bulunmaması gibi nedenlerle kendisine

⁶¹⁶BOA., C.AS., 1077/47477, evâil-i Zilhicce 1183/ Mart 1770.

⁶¹⁷ BOA., C.AS., 1119/49564, 11 Zilhicce 1183/ 7 Nisan 1770.

⁶¹⁸BOA., C.AS., 1078/ 47508, evâil-i Zilhicce 1183/ Mart 1770.

⁶¹⁹ BOA., C.AS., 1101/48675, 13 Rebiülevvel 1188/ 24 Mayıs 1774.

⁶²⁰BOA., C. İKTS, 18/856, 15 Muharrem 1178/ 15 Temmuz 1764. Aynı konuyla alakalı olarak bkz. BOA., C.BH., 136/6564, 21 Şevval 1178/13 Nisan 1765.

verilen görevi ifâ edemeyeceğini belirtmiş; ancak merkezden gelen emirde bu görevi derhal yerine getirmesi ısrarla istenmiştir.⁶²¹ Dolayısıyla ilmiye mensuplarının mürekkep yalamış kesimler olması bilgi ve görgülerinden yararlanılabilir bulunmaları onları alanları dışında görevlerle de karşı karşıya bırakmış görünmektedir.

Müderrislerin, asıl görevleri dışında bilirkişi olarak görevlendiklerine dair 18. yüzyıla ait bir belgede, Anteb'in Kürd Köyü'nde define bulunduğunun ihbar edilmesi üzerine müderris Ahmed, bilirkişi olarak vazifelendirilmiştir.⁶²² 1777 tarihli İstanbul ahkâm kayıtlarında ise Şile İskeleyi yakınlarında kazaya uğrayan bir gemideki eşyaları Şile nâibi ve serdarı zabtettiği, durumun düzeltilmesi için müderris Mehmed müvella olarak tayin edilmiştir.⁶²³ 5 numaralı Sivas Ahkâm defterinde yer alan bilgilerde de Amasya'da Sultan Bayezid Han-ı Veli Medresenin müderrisi, sözkonusu medrese vakfının mütevellisi ve bölgenin kadısı arasındaki işbirliği sonucu vakfın gelirlerine el koymaları ile ilgili olarak müvella tayin edilmiştir.⁶²⁴ Başka bir örnekte de Ruslarla yapılan anlaşma gereği Mora ihtilali sırasında Rusya'ya firar eden reayadan bir yıl içinde geri dönenlere mallarının iade edilmesi, aksi halde iade olunmaması gibi bir durum ortaya çıkarken, Rusya'dan dönenlerin ne kadar olduğu, dönmeyenlerin kimlikleri, emlak ve arazilerinin nerelerde olduğu gibi konular için müderris Seyyid Ahmed Efendi, Şeyhülislâm tarafından müvella olarak tayin edilmiştir.⁶²⁵

Bosna vâlisi Vezîr el-Hâcc Salih Pâşâ'ya 1791 yılında yazılan bir emirde de Nemçe Devleti ile yapılan anlaşma gereği Una suyu verası ve etrafının hududu tespiti için görevlendirilen kişiler arasında aynı zamanda mühendishane baş halifesi olan müderris Abdurrahman'ın bulunduğu görülmektedir.⁶²⁶

Müderrislerin istihdam edildiği sahalardan biri de dersiamlıktır. Dersiam, medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan bir ünvandır. “*Umuma, halka açık ders*” anlamına gelen dersiam

⁶²¹ BOA., C.BH., 146/6998, 19 Zilhicce 1206/ 5 Ağustos 1792.

⁶²² BOA., AE.SAMD.III., 204/19714, 29 Zilhicce 1135/31 Ağustos 1723.

⁶²³ İstanbul Ahkam Defterleri, 36/231/931'den nakleden Ahmet Kal'a, İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Ticaret Tarihi I, s. 320.

⁶²⁴ A.DVNS, AHK.SS, d.00005, s. 286, Evail-i Muharrem 1167/ Ekim 1753.

⁶²⁵ BOA., C.HR., 78/3853, 29 Cemaziyelahir 1195/ 22 Haziran 1781.

⁶²⁶ Hatice Çetin Durgun, 197 Numaralı Mühimme Defterinin Tarnskripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2009, s. 103.

tabirinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte, 16. yüzyıla ait kaynaklarda buna rastlanması daha önce de kullanıldığını göstermektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda ise dersîâm sıklıkla müderrislerin unvanı şeklinde kullanılmıştır. Yine bu dönemde cami ve medreselerdeki “dersiye” hizmetleri, genellikle dersîâmlar tarafından yerine getirilmekte, ayrıca vakıf kütüphanelerine tahsis edilen şeyhülkurrâ, meşk hocası, ders halifesi gibi kadrolar arasında dersîâma da rastlanmaktadır. 18. yüzyıl cami ve medrese vakıflarında dersîâm cihetlerine daha sık yer verildiği görülmektedir. Ayrıca buralara yapılan dersîâm tayinlerine dair şer’iyye sicillerinde de kayıtlar vardır.⁶²⁷ Örneğin 1722 tarihli Trabzon şer’iyye sicilinde, Çarşı mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Murteza oğlu Elhac Mehmed’in vasiyet ettiği paranın sarf edildiği yerlerden bahsedilirken Orta Hisar cami-i şerifinde haftada beş gün ders veren dersiam tayin olunan Resul oğlu Mustafa Efendi’nin adı geçerken, aynı sicilde Trabzon çarşısında bulunan Debbağ Hacı Ebû Bekir’in inşa ettiği camide talebeye ders vermek şartıyla dersiam tayin olunan Ahmed Efendi’nin adı zikredilmektedir.⁶²⁸

1700 tarihli bir arzuhalde Erzincan’da Abdülkerim tarafından yapılan medrese müderrisinin dersiamlığı bir şekilde aldığı ancak daha sonra ref’ olunduğu bildirilerek İsmail adlı müderrisin bu görevi talep ettiği görülmektedir.⁶²⁹ 551 numaralı hurufat defterinde de Konya’da Sultan Selim Camiinde tedris etmek üzere üç akçe ile dersiam olan Mustafa’nın vefatı nedeniyle görevin, oğlu Mehmede Arif’e Şeyhülislâm Esseyyid Mehmed Kamil Efendi işareti ile verildiği yazmaktadır.⁶³⁰

İzmir mahallâtından Pazaryeri’nde bulunan debbağ Elhac Hüseyin Medresesi’nde Elhac Ebubekir bin İbrahim’in dershanesi dersiamlığına 1728 yılında Ali Halife bin Osman getirilmiştir.⁶³¹ 4 Mayıs 1744 tarihli Şumnulu Şerif Halil Paşa

⁶²⁷ Mehmet İpşirli, “Dersiam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 185.

⁶²⁸ Tülay Çetinkaya, *1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon’un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 104.

⁶²⁹ BOA., AE.SMST.II., 10/272, 18 Receb 1111/ 9 Ocak 1700. “*der devlet-i mekine arz-ı dâi oldurki Medine-i Erzincan’da vâki merhum Abdülkerim’in bina eylediği medresesinde müderris olan Hüseyinolup bir vechle dersîâmlığa iktidar olmakla ref’ olunup yerine iş bu râfi-i İsmail dâileri bir vechle dersîâmlığa layık ve müstehakk olmağın tevcih olunup yerine berât-ı şerif-i âlişân sadaka ve ihsan buyurulmak ricasına....*”

⁶³⁰ VGMA, HD, No: 551, 1203/1789, s.96.

⁶³¹ BOA., AE.SAMD.III., 25/2359, 29 Zilhicce 1140/6 Ağustos 1728. “*Nişân-ı hümayûn yazıla ki, Medine-i İzmir mahallâtından mahalle-i Pazar yerinde vâki’ Debbâğ El-Hac Hüseyin Medresesi’nde ashâb-ı hayrâtdan El-Hac Ebubekir bin İbrâhim’in müceddeden binâ eylediği ders-hânede meşrutiyet*

Vakfiyesinde ise dersiamlık ile alâkalı olarak şu ifadeler geçmektedir: “*Ve ulemâ ve sulehâdan bir kimesne vâiz-ı cum'a olup camii mezkûrda bade edâyı salâtil cum'a hüzzârı meclise va'z ü nasihat edüp yevmî onbeş akçe vazife verile ve zümre-i ulemâ ve fırka-i fuzalâdan bir kimse dersiam olup kasaba-i merkumedethya eylediğim medresede haftada üç gün tullâbe tedris edüp yevmî yirmi akçe vazife verile..*”⁶³²

2.2.2.Muid

Medreselerde müderris yardımcısına muid denilmekteydi. Sözlükte “tekrarlayan” anlamına gelen muîd, medreselerde müderrisin verdiği dersi tekrar eden, müderrise yardımcı olan öğretim elemanıdır. Muidlik vazifesinin bugünkü anlamda üniversitelerde bulunan araştırma görevliliği kadrosuna benzediği düşünülebilir. Esasen çok kalabalık olmayan fıkıh meclislerinde görev yapan muîd, ders sırasında hocayla beraber oturmakta, ders bittikten sonra diğer öğrencilere dersi tekrarlamaktadır. Bu görevleriyle alakalı olarak Niğde’de bulunan Ak Medrese’nin vakfiyesinde, “*muidin fukaha derslerini her gün müzakere ile gün sonundu tekrar eylemesinin*” şart koşulduğu görülmektedir.⁶³³

Muidler genellikle diğerlerine göre daha ileri seviyede öğrencilerden seçilmektedir. Ancak mezun olmuş bir öğrenci veya kürsüsü bulunmayan bir fıkıh âlimi de bu göreve tayin edilebilmiştir. Müderris en zeki, en kabiliyetli ve çalışkan öğrencisini muîd seçmektedir. Örneğin, Sultan Ahmed Medresesi’nin vakfiyesinde medresede kalmaları ve derslere devam etmeleri kararlaştırılan onbeş talebe arasından ilim, fazl ve ahlak bakımından en temayüz etmiş olanının muîd seçileceği belirtilmiş ve gerektiğinde diğer talebeye yardımcı olacağı dile getirilmiştir.⁶³⁴ Muidlerin mezun olduktan sonra iyice olgunlaşmadan ve hocası görevi bırakmadan kürsü işgal etmesi ilim geleneğine aykırı sayılmıştır. Hoca tayin edilmediği

üzere vazîfe-i mu'ayyene ile ders-i 'amm olan Ali Halife ibn Osman zîver-i ulum ve kemâl ile arâsta ve hilye-i salah ü takvâ ile pirâste ve her vakitte tedrise kâdir ve hîdmetinde mec-i sâ'i olub bî-berât olmağla salîfüz-zikr ders-i âmmlık ber-vech-i meşrûtiyet vazife-i mu'ayyenesiyle mezbure tevcîh ve yedine berât-ı şerif-i alişân sadaka ve ihsân buyurulmak bâbında inâyet recâsına İzmir kâdısı Receb-zâde Ahmed Efendi arz itmekle aklâmda kayd bulunmadığı der-kenâr olunmağın arzı mucebince tevcîh ve mahalline kayd ü berât olunmak babında bin yüz kırk senesi Receb-i Şerifi'nin yiğirmi birinci günü sâdır olan ru'us-ı hümayun mucebince berât-ı şerif-i alişân yazılmak için işbu tezkire virildi.”

⁶³² Keskiöğlü, “Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi”, s. 27-28.

⁶³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S.2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1942, s. 59.

⁶³⁴ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.57.

dönemlerde ise müidler de ders vermiştir. Nitekim daha önce müderrislik görevinde bulunanlar da müidlik yapabilmektedirler. Fakat müderris sıfatı ile ders veren müidler onların aldığı maaşı alamamaktaydılar.⁶³⁵

Muid, müderrise yardımcı olmanın yanında danışmendlerin disiplini ile de ilgilenmektedir. Sahn-ı semân muidleri aynı zamanda Tetimme medreselerinde suhtelere ders vermişlerdir.⁶³⁶ Eser yazabilecek bilgi ve yeteneğe sahip kişiler arasından seçilen muidler, müderrisin kontrolünde öğretime birinci derecede katkıda bulunmaktadır. Muidin salih, takva sahibi, zeki ve dersleri müzakere edebilecek yeteneğe sahip olması gerekmektedir.⁶³⁷ Muidler müderris herhangi bir mazereti sebebiyle göreve gelmediğinde, onun yerine derse girebilmektedirler.⁶³⁸

4.2.2.1.Muidlerin Gelirleri

Fâtih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Sahn-ı Semân medreselerinin her birinde birer müid bulunmaktadır. Fâtih'in vakfiyesinde müidlerin kabiliyetli öğrenciler arasından seçileceği, bunların okutulan dersleri talebeler için tekrar edebilecek kapasitede olmaları gerektiği ve bunlara günlük beşer akçe verileceği kaydedilmiştir.⁶³⁹ 18. yüzyılda da muidlik cihetinin devam ettiği ve bu ünvana sahip kişilerin gelirinin bahsedilen değere yakın seyrettiği görülmektedir. Örneğin 1713 tarihli bir belgede Musul'da bulunan Tugay Paşa'nın yaptırdığı medresede yevmî sekiz akçe ile muidlik yapan Yusuf'un ecânibden olduğu ve üstelik işinde ehil olmadığı belirtilmiş ve muidlik vazifesinin Esseyid Fahreddin'e verilmesi istenmiş ve öyle de yapılmıştır.⁶⁴⁰ 18. yüzyıla ait bir başka belgede Tokat'ta İvaz Paşa Medresesi'nde muid olan Seyyid Mehmed Halife'nin vefat ettiği belirtilmiş ve yerine kardeşi Seyyid Salih Mehmed Halife'nin atanması hususundaki istek dile getirilmiştir. Arzuhale verilen cevapla bir buçuk akçe yevmiye ve senelik yedi müdd buğday karşılığında sözkonusu şahsa muidlik görevinin verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴¹ 1731 tarihli bir belgede geçen “..Şücâ'iyye Buk'asının evkafi mahsûlünden yevmî

⁶³⁵ Sami Es-Sakkar, “Muîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.86-87.

⁶³⁶ Baltacı, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C.1, s.113.

⁶³⁷ Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, s. 356.

⁶³⁸ Salih Pay, “Klasik Dönem Osmanlı Külliyyelerinde Personel Sistemi”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.494.

⁶³⁹ Ahmet Beyatlı, *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 tarihli Vakfiyesi Tıpkıbasım Düzenleme Çeviri Değerlendirme*, TTK Yay., Ankara 2013, s.235.

⁶⁴⁰ BOA., *C.MF.*, 44/2163, 27 Cemaziyelevvel 1125/ 21 Haziran 1713.

⁶⁴¹ BOA., *C. EV.*, 477/24102, 11 Zilkade 1141/8 Haziran 1729.

dört akçe vazîfe ile mu'idliği işbu bâ'is-i arz-ı ubûdiyet Pederî Yasin-zâde Halil Efendi dâ'ilerinin maliye berâtıyla üzerinde olub..." ifadeleri muidlik cihetinin günlük dört akçe karşılığında yürütüldüğünü göstermektedir.⁶⁴²

İncelenen belgeler arasında muid gelirleri ile ilgili olarak 17 Ocak 1762 tarihli bir belgede Amid'de Dilaveriye Medresesi'ne günlük yedi akçe ile Müftüzâde Elhac Üveys Halife'nin muid olarak atandığı görülmektedir.⁶⁴³ 11 Temmuz 1763 tarihli başka bir belgede geçen "...Tokad'da vâki Pervâne Beğ Medresesi ve Mescidi vakfının kurâları mahsulâtı ez-kadîm yiğirmi dört sehm üzere taksim olunub sekiz sehm müderris ve bir buçuk sehm mu'id ve bir buçuk sehm talebesine.." ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, vakıf gelirlerinin bir buçuk hissesi muidlere verilmiştir. Aynı belgede geçen ifadelerde görüldüğü şekilde müderrise sekiz hisse verilir iken talebeye de muidle aynı oranda bir buçuk hisse verilmiştir.⁶⁴⁴ Yine başka bir belgede bu konu ile ilgili olarak "...Sivas'da vaki' Şifâ'îye Medresesi Vakfı mahsûlünden almak üzere yüz sehmden beş rub' sehm mu'idlik cihetine bâ-berât-ı şerif-i alişân mutasarrıf olan Es-seyyid Abdullah fevt olub.." şeklinde bir ifadeye rastlanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı şekilde medrese gelirlerinin yüzde beş hissesi muidlik cihetine ayrılmıştır.⁶⁴⁵

1072 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıta da Amasya'da Hakala adlı köyde Kasım ve Mehmet Beyler tarafından yapılan medrese muidine senelik yarım müdd buğday karşılığında Mehmed ve Hasan adlı kişilerin atandığı belirtilmektedir.⁶⁴⁶ Aynı defterin aynı sayfasında yer alan bir başka muid atamasına dair kayıttan ise Amasya Yakup Paşa medresesi muidliğinin günlük beş akçe karşılığında yürütüldüğü anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷ 1771 tarihli Tıbb-ı Süleymâniye'ye muid tayinine ilişkin belgeden de muide günlük beş akçe ücret verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁸

1797-1798 yıllarına ait Tokat şer'iyye sicilinde yer alan bilgide ise Kazabad kazasında İvaz Paşa vakfının, medresede çalışan muide kırkyedi kuruş ödediği

⁶⁴²BOA., C.EV., 496/25087, 17 Rebiülevvel 1144/19 Eylül 1731.

⁶⁴³BOA., AE.SMST.III., 189/14877, 21 Cemaziyelahir 1175/ 17 Ocak 1762.

⁶⁴⁴BOA., AE. SMST. III, 118/9051, 29 Zilhicce 1176/11 Temmuz 1763.

⁶⁴⁵BOA., C.MF. 170/8467, 29 Rebiülevvel 1205/ 6 Aralık 1790.

⁶⁴⁶VGMA, HD, No: 1072, Rebiülevvel 1183/ Temmuz- Ağustos 1769, s.81.

⁶⁴⁷VGMA, HD, No: 1072, Receb 1183/ Ekim- Kasım 1769, s.81.

⁶⁴⁸BOA., C.SH. ,3/124. , 4 Zilhicce 1184/ 21 Mart 1771.

bildirilmektedir.⁶⁴⁹ Verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere muîdlerin aldığı maaş görevlerinin önemi ve zamanın iktisadî şartlarına bağlı olarak değişmektedir. Bazı kayıtlarda da muîdlerin aldığı ücretle alakalı olarak senelik ücret aldıkları göze çarpmaktadır. Örneğin Amasya'da Merhum Atabey Gazi Medresesi muîdliğine senevî bir müdd buğday ile Esseyyid Mustafa atanmıştır.⁶⁵⁰ Elde edilen veriler ışığında aşağıdaki tablo muîdlerin hangi değerlerle maaş aldıklarını göstermektedir.

Tablo 32: 18. Yüzyılda Osmanlı Medreselerinde Muîdlerin Gelirleri

Muidin Adı	Medresesi	Mevkii ve Tarihi	Ücreti/ Günlük	Kaynak
Es-seyyid Fahreddin Seyyid Salih Mehmed Halife	Tugay Paşa Medresesi/ Musul İvaz Paşa Medresesi/ Tokat	H. 1125/ M.1713 H. 1141/ M. 1729.	Yevmî 8 akçe Yevmî 1,5 akçe Senelik 7 müdd buğday	BOA, C.MF.,44/2163 BOA, C. EV., 477/24102
Yasin-zâde Halil Efendi Müftüzâde Elhac Üveys Halife	Şücaiye Bukası Vakfı/ Amid Dilaveriye Medresesi/ Amid	H. 1144/ M. 1731. H. 1175/ M. 1762	Yevmî 4 akçe Yevmî 7 akçe	BOA, C.EV., 496/25087 BOA, AE.SMST.III., 189/14877
-	Pervâne Beğ Medresesi /Tokat	H.1176 / M. 1763	Vakfa bağlı Köylerin mahsulâtının 1,5 hissesi	BOA, AE. SMST. III, 118/9051
Mehmed ve Hasan	Hakala Köyü Medresesi/ Amasya'	H. 1183/ M. 1769	Senelik yarım müdd buğday	VGMA, HD, No: 1072
-	Yakup Paşa medresesi / Amasya	H. 1183/ M. 1769	Yevmî 5 akçe	VGMA, HD, No: 1072,.
Mustafa Efendi	Tıbb-ı Süleymâniye/ İstanbul	H. 1184/ M. 1771	Yevmî 5 akçe	BOA, C.SH. 3/124
Es-seyyid Elhac Hüseyin	Şifâ' iye Medresesi /Sivas	H. 1205/ M. 1790.	Vakıf gelirinin % 5'i	BOA, C.MF. 170/8467
-	İvaz Paşa Medresesi/ Tokat	H. /M. 1797- 1798	47 kuruş	1797-1798 Tokat Ser' iyye Sicili
Esseyyid Mustafa	Merhum Atabey Gazi Medresesi/ Amasya	H. 1214/ M. 1800	Senevî bir müdd buğday	VGMA, HD, No: 531

4.2.2.2.Muidlerin Sosyal Durumları

İncelenen döneme ait bir belge tüm ilmiye sınıfından olanlar gibi muîdlerin de avarız-ı divaniye ve tekâlif-i öşriyeden muaf olduklarını göstermektedir. Söz konusu belge, Gümüşabad kazasındaki Halil Paşa Medresesi'nde muîd ve imam olan Muhammed'in avarız-ı divaniye ve tekâlif-i öşriye istenilerek rencide edilmemesini

⁶⁴⁹Ömer Yıldırım, *1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Ser' iyye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Sosyal Ve Ekonomik Yönden Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s.118.

⁶⁵⁰VGMA, HD, No: 531, 1214/ 1800, s.84.

içermektedir.⁶⁵¹ Belgede geçen ifadelerden anlaşıldığına göre bahsi geçen muid, avarız-ı divaniye ve tekâlif-i öşriyeden muaf iken bazı şahıslar tarafından zorla vergi adı altında para alınmak istenmiş, bu durum muidin yaşadığı yeri terk etmesine sebep olmuştur. Muid, bu durumu kadıya bildirerek mağduriyetinin giderilmesini arzetmektedir. Yapılan inceleme neticesinde Gümüşabad naibine merkezden gelen emirle adı geçen muidin tekâlif-i şakanın tümünden mu'af olduğu bildirilmiştir.

Medreselerde genellikle her hocanın bir veya iki muîdi bulunmaktadır. Muîdler, sadece müderrisin okuttuğu derslerin tekrarı ve müzakeresiyle değil aynı zamanda talebenin gözetimiyle de ilgilenmişlerdir. Doğrudan hocaya bağlı olan muîdler müderrislik yolunda en kuvvetli adaylardır. Nitekim vefat eden, görevi değişen veya başka bir medreseye tayin edilen müderrisin, ellerinde beratları bulunan muîdlerinin mülâzemetle kaydedileceği kanunnâmelerde belirtilmiştir. Fakat bu sistemde zamanla aksamalar olmuştur. 17. Yüzyıl başlarında Koçi Bey 1594 yılından önce ilim yılı itibariyle ilim yolunun fevkalade bozulduğunu söylemektedir. O'na göre hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkiler bu dönemden itibaren verilmeye başlandı. Mülazımlıklar dahi yolu ile verilmeyip alakasız kişiler beş –on bin akçe vererek mülazım oldu. Sonra az zamanda müderris ve kadı olup ilim sahası cahillerle doldu.⁶⁵² 17. yüzyıldan önce de bu sistemde önemli problemler olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Meselâ 1556'da Edirne'de Üç Şerefeli Medrese'nin müderrisi vefat edince muîdi Muhyiddin Efendi'nin mülâzım olmasını Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid rica etmiş ve tayin şartlarına uygun olmamasına rağmen bu istek yerine getirilmiştir.⁶⁵³ Bu tür problemlere 18. yüzyılda da rastlanılmaktadır. Örneğin, 6 Aralık 1790 tarihli belgede Sivas'ta Şifaiye Medresesi'nde muidlik görevinde bulunan Abdullah ölünce amcası olan Es-seyyid El-Hac Hüseyin'e bu görevin verildiği ancak Seyyid Mustafa'nın bir yolunu bularak muidlik cihetini kendi üzerine berât ettirdiği görülmektedir. Bu durum beldenin ulemâ ve sülehâsı tarafından kadıya şikâyet edilmekte ve muidlik görevinin El-Hac Hüseyin'e iadesi talep edilmektedir.⁶⁵⁴

⁶⁵¹BOA., C.MF., 75/3723, 24 Safer 1197/ 29 Ocak 1783.

⁶⁵²Koçi Bey Risalesi, s.22.

⁶⁵³Sami Es-Sakkar, "Muîd", s.86-87.

⁶⁵⁴BOA., C.MF., 170/8467, 29 Rebiülevvel 1205/ 6 Aralık 1790. "...Sivas'da vaki' Şifâ'ye Medresesi mu'idlik cihetine bâ-berât-ı şerif-i alişân mutasarrıf olan Es-seyyid Abdullah fevt olub ammisi erbâb-ı istihkâdan ve ulemâdan işbu bâis-i arz-ı ubûdiyet cümleinin muhtârı Es-seyyid El-Hac Hüseyin

2.3. Medreselerin Hizmetli Kadrosu

Medreselerde bulunan hizmetli kadrosu, Hafız-ı kütüb (kütüphaneci), bevvab, ferraş, siraci (kandilci) ve kennas-ı helâ gibi görevlilerden oluşmakta olup genellikle bu görevler için ayrı ayrı şahıslar belirlenmiştir. Ancak bazen bu görevlerin birleştirilerek bir veya daha fazla şahsa verildiği de olmuştur. Örneğin, 1719 tarihli bir belgede İpek Kasabası'nda bulunan Urbânzâde Mehmed Bey'in bina eylediği imâret ve medresesinin bevvab, ferraş, hubbaz⁶⁵⁵ ve kilârî (kilerci) vezifelerinin Salih Halife isminde birisine tevcih edildiği görülmektedir. Belgede “..İpek Kasabası'nda bulunan merhûm Urbân-zâde Mehmed Beğ binâ eylediği imâret ve medresesinin günlük iki akçe vazîfe ile bevvâbı ve günlük iki akçe ile ferrâşı olan Osman ve günlük üç akçe vazîfe ile hubbâzî⁶⁵⁶ ve yine günlük iki akçe vazîfe ile kilârî olan Yusuf ve günlük üç akçe ile tabbâhı olan Ali'nin isimleri mevcud ve cisimleri nâ-mevcûd olub adı geçen görevler için asâleten ve vekâleten otuz seneden beri kimse hizmet etmeyip hizmetleri mu'attal kalıp” bu görevlerin boş olduğu, bu nedenle “..İpek'de Urbân-zâde Mehmed Beğ medrese ve imâretine iki akçe ile ferrâş ve iki akçe ile bevvâb ve üçer akçe ile tabbâhı ve üçer akçe ile hubbâz ve iki akçe ile kilârî cihetleri bin yüz otuz bir Muharrem'inde Sâlih Halife üzerinde olacağı..” yazılmıştır.⁶⁵⁷

2.3.1. Hafız-ı Kütüb (Kütüphaneci)

Bilindiği üzere Osmanlı medreselerinde, özellikle mali olarak arkasında güçlü destek bulunanlarda, kütüphaneler de yer almakta ve buralarda yüzlerce belki binlerce kitap öğrenciler ve hocalar tarafından kullanılmaktaydı. Örneğin Konya'da bulunan Zincirli Medrese bünyesinde bulunan kütüphâne için yüz otuz bir cilt kitap vakfedilmiştir. Vakfedilen kitaplar arasında tefsir ve hadis ilminin önemli yapıtları,

kullarına bundan akdem ilâm olunmuş iken erâzil-i nâsdan Seyyid Mustafa nam kimesne bir takrib (bir yolunu bularak) kendi üzerine berât itdirmekle belde-i mezkurun ulemâ ve sülehâ ve meşâyihî bâ-cemiuhum meclis-i şere gelüb şöyle takrir-i kelâm ve istihâm-ı hâl iderler ki, cihet-i mezkure mezbur Seyyid Mustafa'nın adem-i istihâkından başka cemi' menhiyyâtü mürtekibdir deyu her birleri alatariküş-şehâde meclis-i şere haber virdiklerinden başka bu dâilerinin dahi ilmi muhîr olmağın cümlelerin niyâz ve istidâlarına müsâ'ade-i hazret-i şehin-şahi erzani buyurilub mezbur Es-seyyid Mustafa'nın ref'inden cihet-i mezkuru merkum Es-seyyid El-Hac Hüseyin dâilerine tevcih ve müceddeden yedine berât-ı şerif-i alişân sadaka ve ihsân buyurilmak recâsına ...”

⁶⁵⁵ Ekmekçi. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 303.

⁶⁵⁶ Ekmekçi.

⁶⁵⁷ BOA., AE. SAMD. III. 105/10403, 20 Rebiülevvel 1131/10 Şubat 1719.

İslam ahlakının âbidevî eserleri, çeşitli fetvâ külliyeleri, fıkıh ilminde okutulan kitaplar, klasik dönem şiirlerini içeren eserler bulunmaktadır.⁶⁵⁸

İşte Osmanlı Devleti'nde vakıf kütüphanelerinde görevlendirilen kişilere, Hafız-ı Kütüb adı verilmiştir. Vakıf kütüphanelerin vakfiyelerinde "emîn-i kütüb, hâzin, hâzin-i kütüb" diye de adlandırılan hâfız-ı kütüblerin vasıfları, görevleri, tayin ve azil şekilleri genişçe anlatılmıştır. Bugünkü bilgilere göre hâfız-ı kütüb olarak tayin edilecek kimselerde aranacak özellikler konusunda bazı şartlar ihtiva eden ilk vakfiye Fâtih Sultan Mehmed vakfiyesidir. Bu vakfiyedeki bir kayda göre hâfız-ı kütübün "*muteber kitapların isimlerini iyi bilen, müderris ve muîd ve müstaidinin muhtaç oldukları kitapların tafsiline vâkıf olması*" gerekmektedir.⁶⁵⁹ Medresede en önemli görevlilerden sayılan Hâfız-ı Kütüb'ün görevi medrese müntesibi olan talebelerin kütüphaneden istifade etmek isteyenlerine kitaplar vermek ve bunu müderrisin izni olmadan yapmamaktır. Hafız-ı kütüblerin aynı zamanda kendilerinin de güvenilir olması ve talebenin hakkını koruması gerektiği de zikredilmektedir.⁶⁶⁰

Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı kayıtlarında, vakfa ait medrese ve Dârulhadis'e vakfedilen kitaplar için bu birimlere has bir görevli olarak bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Hâfız-ı kütüb'ün görevi kendisine emanet edilen kitapları müderris ve şeyhten başka kimseye vermemek ve onları korumak olup, bu görevi karşılığı kendisine üç dirhem ödenmiştir.⁶⁶¹ 18. yüzyılın başlarında ise Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nin vakfiyesinde (1120/1708) hâfız-ı kütübün nitelikleri konusunda "*sâhib-i kiyâset ve ehl-i basîret, her fenne dair olan nüshaya vâkıf ve esâmî-i kütübü ârif bir kimse*" şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.⁶⁶²

Hâfız-ı kütüblük görevinin iki veya üç kişi tarafından müştereken yapılabildiği de olmuştur. Vakfiyelerinden anlaşıldığına göre 18.yüzyılın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblerin görevlerine yenileri eklenmiştir. Örneğin Vefa'da kütüphane kuran Âtîf Efendi, 1741 tarihli vakfiyede, birinci hâfız-ı kütübün kütüphanenin okuma salonunda namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-ı kütübün

⁶⁵⁸Sarıkaya, "Osmanlı Dönemi Konya'sında Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Sufiler ve Âlimler", s.175.

⁶⁵⁹ İsmail E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s.94.

⁶⁶⁰ Bay, " Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2012, S. 33, s.67.

⁶⁶¹Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 30.

⁶⁶² Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", s.95.

müezzinlik yapmasını, üçüncü hâfız-1 kütübün de kandilleri yakmasını şart koşmuştur.⁶⁶³

Kütüphanelerin çalışma şartlarına dair ayrıntılar da günümüze yansımıştır. 18. yüzyılda İstanbul'da faal olan Cedid Mehmed Efendi Medresesi'nin 20 Eylül 1705 tarihli vakfiyesinde yer alan bilgiye göre medresenin dershanesi aynı zamanda kütüphane vazifesi de görecektir. Kitaplar buradaki dolaplarda saklanacak, ulemâdan biri günlük beş akçe ile hâfız-1 kütüblük yapacak, her hafta pazar ve salı günleri dolaplar açılıp kitaplar, medrese dışına çıkarılmamak üzere okunacaktır.⁶⁶⁴ Burada ulemadan birinin bu göreve getirileceğinin ifade edilmesi bu görevin önemine binaen böyle bir görevlendirme yapıldığına işaret etmektedir. Kütüphanelerin her zaman ayrı birimler olarak hizmet etmediği, medrese odalarından birinin aynı zamanda kütüphane olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bu durum kütüphanelerin ve hafız-1 kütüplerin büyük veya küçük bütün medreseler için olmazsa olmazlar arasında olduğuna delil sayılabilir. Ayrıca yine bu vakfiyede kütüphanenin her gün değil haftada sadece iki gün – ki izin verirken iki günden biri tatil günüdür- açık kalacağına kaydedilmesi de dikkate şayandır. Kapalı dolaplar içindeki kitapların haftanın belli günlerinde öğrencilerin istifadesine sunulması belki de çok değerli ve az sayıda olmaları nedeniyle yıpranmamaları veya kaybolmamaları içindi. Nitekim aşağıda bir örneği daha verileceği üzere kitapların medreseler dışına çıkarılmaması yönünde oldukça hassas bir tavır söz konusuuydu.

Osmanlı medreseleri bünyesinde bulunan kütüphaneler öğrencilerin istifadesine sunulan önemli bir hizmettir. Çoğu zaman kütüphaneler, medreselerin yanı başında yer almaktadır. Örneğin, 18. yüzyılın ortalarında Sahn Medresesi için I. Mahmud tarafından müstakil bir kütüphâne yaptırılmıştır. Esasen Sahn Medreselerinin, yapılışından itibaren mevcut bir kütüphanesi vardır. Câmide bulunan ve dolaplardan meydâna gelen bu kütüphaneye, medreselerdeki kitapların dışında Ayasofya ve Zeyrek medreselerinden de kitaplar getirilmiştir.⁶⁶⁵ Câmideki kitaplar, 1742'de I. Mahmud'un yaptırdığı, câmiin kible duvarına bitişik olan ve bugün hâlâ ayakta duran kütüphâne binâsına nakledilmiştir. Ancak, öyle anlaşılıyor ki, bu sırada dolaplardaki kitapların tamâmı taşınmamıştır. Sultan I. Mahmud'un

⁶⁶³ Erünsal, "Hâfız-1 Kütüb", s.97.

⁶⁶⁴ Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s.40.

⁶⁶⁵ Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, s.74.

arzusu üzerine inşâ edilen kütüphâne için, yaklaşık iki milyon akçe sarf edilmiştir. Mayıs 1742'de sultanın, ileri gelen devlet erkânının ve ulemânın katıldığı bir törende açılış yapılmıştır. Böylece, gerek semt sâkini ulemâ ve talebe, gerekse külliye medreselerindeki ehl-i ilm için uygun bir çalışma mekânı tesis olunmuştur. Bir süre Mahmud-ı Evvel adıyla anılan bu kütüphâne, daha sonra Fâtih Kütüphânesi olarak anılmaya başlanmıştır. Buraya Sultan Mahmud'un saraydan gönderdiği birçok kitâbın yanı sıra, câmideki kitaplar da nakledilmiş 1832'de kitap sayısı beş bin beş yüz cilde ulaşmıştır. Sultan Mahmud'un yaptırdığı kütüphânenin eleman kadrosu, câmi kütüphânesine göre daha kalabalıktır. Buraya altı hâfız-ı kütüb, bir katib-i kütüb, bir temizlik elemanı ve bir de kapıcı tâyin edilmiştir.⁶⁶⁶

Görevleri karşılığında belli oranlarda yevmiyeleri hak eden hâfız-ı kütüblerin aldığı ücret, çalıştığı kütüphanenin büyüklüğüne ve görevinin ek bir görev olup olmamasına bağlı olarak değişmektedir. 18. yüzyıla ait bir belgede, Anaboli Kalesi muhafızının burada bulunan camii şerif ve medrese görevlilerini liste halinde sıraladığı görülmektedir. Bu belgede geçen bilgiler arasında hafız-ı kütüb olarak bulunan Abdülkadir'in görevi karşılığı günlük sekiz akçe ücret ve buna ilaveten senelik yirmi keyl buğday aldığı görülmektedir.⁶⁶⁷

Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'nın 1798 tarihli vakfiyesinde, *"kütübhâne-i şerîfede mevcûd kütüb-i şerife zinhâr ve zinhâr taşra verilmeyüp derûn-ı kütübhânedede mütâla'a ve intifâ' oluna...ve hâfız-ı kütüb olanlar ulemây-i ulû'l- ebsâr ve ashâb-ı iktidardan olmak üzere bir kimesne hâfız-ı kütüb olup yevmî altmış akçe vazifeye mutasarrıf ola ve hâfız kütüb-i sâni olan kezâlik yevmî altmış akçe vazifeye mutasarrıf ola"*⁶⁶⁸ ifadeleri bulunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa, medrese içerisine bir kütüphane yaptırarak buraya iki hafız-ı kütüb atamış ve her birinin yevmîyesini altmış akçe olarak belirlemiştir. Hacı Osman Ağa, kütüphane kitaplarının kesinlikle dışarı çıkarılmamasını özellikle belirtmekte böylece öğrencilerin kütüphaneden daha fazla istifadesini mümkün kılmaktadır. Yukarıda verilen diğer örnekler göz önüne alındığında hafız-ı kütüb için ödenen ücretin oldukça yüksek olduğu muhakkaktır. Bu durum vakfın büyüklüğü ile alakalı olsa gerektir. Zira Karaosmanoğulları ailesi

⁶⁶⁶ Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, s.75-76.

⁶⁶⁷ BOA., *AE.SAMD.III.*, 76/7657, 17 Zilkade 1127/ 14 Kasım 1715.

⁶⁶⁸ Aktepe, "Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Ait İki Vakfiye", s.173.

18. yüzyılın en varlıklı ailelerinden olup, Kara Osman Ağa'nın enbüyük oğlu Hacı Mustafa Ağa, 1743 yılında Saruhan mütesellimliğini elde etmesiyle bölgenin emsalsiz zengin ve kudretli baş ayânı durumuna gelmiştir. Aile, Saruhan mütesellimi ve Aydın muhassılı Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'nın 1816 yılında vefatına kadarki dönemde Anadolu'nun Ege kıyılarının büyük bir kısmını hâkimiyeti altında bulundurmıştır.⁶⁶⁹

1744 tarihli Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesinde geçen ifadelerden anlaşıldığına göre Şerif Halil Paşa Şumnu'da yaptırdığı medrese için bir de kütüphane yaptırmış ve buraya iki hâfız-ı kütüb görevlendirmiştir. Vakfiyede, kütüphanede çalışacak iki görevlinin haftanın dört günü kütüphaneyi açmaları, dışarıya kitap vermemeleri istenmiştir. Görevlilerden birinin usturlap ve rubu' ilminde âlim bir kişi olup aynı zamanda muvakkitlik yapması ve bu görevi karşılığı on akçe alması belirtilmiş, diğerinin günde altı akçe alması istenmiştir.⁶⁷⁰

2.3.2.Bevvab (Kapıcı)

Arapça bir kelime olan "bevvab"ın lugât mânâsı kapıcı, kapı bekçisidir. Başlangıçta, türbe kapısını açıp kapatmakla mükellef görevlileri ifade ederken, sonradan mektep kapıcılarına da denilir olmuştur ve kapıcılık mânâsına olarak "bevvabcılık" şeklinde kullanılmıştır.⁶⁷¹ Bir anlamda dış güvenliğin sağlanmasından sorumlu olan bevvabların incelenen yüzyılda medreselerin hizmet kadrolarında sıklıkla yer aldıkları görülmektedir. Yukarıda bahsi geçen Anaboli Kalesi muhafızının, cami-i şerif ve medrese görevlilerini liste halinde sıraladığı belgede bevvablık görevini eda eden Ahmed'in günlük altı akçe ücret ve buna ilaveten senelik on beş keyl buğday aldığı görülmektedir.⁶⁷² Amid'de bulunan Hüsrev Paşa Medresesi bevvablığına ise babasının vefatı sebebiyle Amid kadısı Muhammed Haşimî arzıyla Mustafa Halife, günlük dört akçe ile atanmıştır.⁶⁷³ III. Mustafa'nın yaptırdığı medrese bevvabına yevmî dört akçe vazife verildiği vakıf şartları

⁶⁶⁹ Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 191.

⁶⁷⁰ Osman Keskiöğlü, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 19, Sistem Ofset Matbaa, Ankara 1985, s.28.

⁶⁷¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 212.

⁶⁷² BOA., *AE.SAMD.III.*, 76/7657, 17 Zilkade 1127/ 14 Kasım 1715.

⁶⁷³ BOA., *AE. SOSM.III.*, 1/16, 10 Cemaziyelahir 116/ 24 Mart 1755.

arasındadır.⁶⁷⁴ 1776 tarihli ve 1059 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıttta da Amasya'da Mustafa Paşa vakfından yevmi beş akçe ile bevvablık vazifesinin, Mehmed ve Abdullah kardeşlerde olduğu belirtilmiş, Abdullah'ın ölümü ile Mehmed'in tek başına bu vazifeyi yürüteceği bildirilmiştir.⁶⁷⁵ Ali bin Mustafa isminde birisi ise Bursa Yeşil İmareti'ne bağlı medresenin hem bevvablık hem de ferraşlık vazifesini birer akçe karşılığında eda etmektedir. Ancak bu şahsın medrese efradını rahatsız ettiği ve görevini layıkıyla yapmadığı medrese müderrisi tarafından nâzıra bildirilmiş ve kadıya şikâyet edilerek görevden el çektirilmiştir.⁶⁷⁶ Söz konusu görevin ilmiye ile değil tamamen hizmet ile alakası olması nedeniyle görevlilerin çoğunlukla ilmiye alakası olmayan reayadan seçildiği de isim bilgilerinden anlaşılmaktadır. Buna karşılık ortalama dört-beş akçe arasında değişen günlük ücretlerinin ya da aldıkları senelik aynî yardımların, mütevellî ve cabi gibi diğer müntesiplerden hiç de aşağı olmadığı hatta kimi zaman onlardan fazla olduğu görülmektedir. Kuşkusuz burada vakıfların mali güçlerinin etkisi göz ardı edilmemelidir.

2.3.3.Ferraş (Temizlikçi)

Ferraş kelimesi sözlükte "*bir şeyi yaymak, döşemek*" anlamına gelse de terim olarak ferraş; halife ve sultanların yatak ve halılarını serin, çadırlarını kuran kişiye veya cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle uğraşan görevliye ferraş denilmektedir.⁶⁷⁷ Osmanlı ıstılahında ise ferrâş kelimesi, saray hizmetlisi dışında çeşitli vakıf eserlerin temizliğiyle ilgilenen görevliler için kullanılmıştır. Özellikle büyük ve orta derecedeki vakıfların vakfiyelerinde, 15. yüzyıldan itibaren bu görevi yerine getirmek üzere "ferâşet ciheti" denilen hizmetli birimi için bir tahsisat ayrıldığı görülmektedir. 16. yüzyılda büyük külliyelerin dışında orta büyüklükteki birçok vakıfta da ferrâşların yer aldığı tesbit edilmiştir. Buralarda ferrâşın cami, helâ ve diğer bağlı alanlarda temizlik işine baktığı, vakıf personeli

⁶⁷⁴VGMA, Defter no. 642.

⁶⁷⁵VGMA, HD, No: 1059, 1189/ 1776, s.16.

⁶⁷⁶Üsâme Anlağan, *B 230 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1789-1790 Yıllarında Bursa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006, s. 55.

⁶⁷⁷ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 261.

arasında yer alan müezzin, bevvâb ve özellikle kayyimlerle aralarında belirli bir iş bölümünün bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁸

Medreseler açısından bakıldığında da incelenen dönemde ferraşların görevlendirilmesine devam ettiği görülmektedir. 1713 yılına tarihlenen bir kayıta Musul'da bulunan Hafay Vakfı Medresesi'nin ferraşlığının Şeyh Osman isminde bir şahsa tevcih edildiği görülmektedir. Söz konusu belgede medresede görev yapan ferraşın günlük ücreti üç akçe olduğu ve yine atanmasının berat ile yapıldığı görülmektedir.⁶⁷⁹ III. Ahmed dönemine ait bir belgede de Musul'da bulunan Hatabi Vakfı Medresesi'ne ferraş olarak atanan Şeyh Osman'ın günlük üç akçe ücret aldığı belirtilmektedir.⁶⁸⁰ Başka bir belgede ise ferraşlık vazifesini eda eden İbrahim'in günlük beş akçe, senelik on beş keyl buğday aldığı yazılmaktadır.⁶⁸¹ Edirne'de Çukacı İlyas Medresesi ferraşlığına da 1723 yılında günlük iki akçe yevmiye ile Mehmed tayin edilmiştir.⁶⁸² 1128 numaralı hurufat defterinde yer alan bir kayda göre de Kudüs-i Şerif'te Efzuliye Medresesinde ferraş olan Seyyid Fahreddin, bu görevi karşılığı günlük dört akçe almaktadır.⁶⁸³

1742 yılına ait 1061 numaralı Hurufat Defterinde geçen bir kayıta Amasya'da bulunan Hakala adlı köyde Kasım ve Mehmet Beylerin yaptırdığı cami ve medresede görevli ferraş Ahmed'e senelik bir müdd buğday ve yarım akçe ücret ödendiği belirtilmiştir.⁶⁸⁴ Başka bir belgede “..*Dimetoka'da vâki merhûm Oruc Paşa binâ eylediği mescid-i şerîf ve hamâmı ve medresesi evkafı kurâ ve mezârî'i olmağla... yevmî üç akçe vazife ile ferrâşı Mahmud fevtinden Molla Mehmed'e bin yüz altmış sekiz senesi Rebiül-Evvel'inde inayeten tevcih ve berât olunub..*” denilmekte ve buradan da yine ferraşlık vazifesini yürüten şahsın yevmî üç akçe aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁵ 1790 yıllı ve 537 numaralı hurufat defterinde geçen bir kayıta ise Bursa'da Yarış Bey Vakfında günlük iki akçe ile ferraşlık yapan Esseyyid

⁶⁷⁸ Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, “Ferraş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, s.408-409.

⁶⁷⁹ BOA., AE. SAMD.III., 23/2146, 29 Zilhicce 1124/ 27 Ocak 1713.

⁶⁸⁰ BOA., AE. SAMD.III., 23/2146, 29 Zilhicce 1124/ 27 Ocak 1713.

⁶⁸¹ BOA., A.E. SAMD.III., 76/7657, 17 Zilkade 1127/ 14 Kasım 1715.

⁶⁸² BOA., AE..SAMD.III., 201/19390, 3 Şevval 1135/ 7 Temmuz 1723.

⁶⁸³ VGMA, HD, No: 1128, 1139/1726-1727, s.71.

⁶⁸⁴ VGMA, HD, No: 1061, 1155/1742-43, s.33.

⁶⁸⁵ BOA., AE. SOSM. III., 89/6824, 15 Zilhicce 1171/ 20 Ağustos 1758.

Mehmet'in ölümü ile oğulları Mustafa ve Halil'e bu görevin tevcih edildiği görülmektedir.⁶⁸⁶

III. Mustafa'nın yaptırdığı medresenin vakfiyesinde ise “*ferraş-ı avlu-i medrese ve derslane olan kimesneye yevmî altı akçe vazife verile*” şartı koşulmuştur.⁶⁸⁷ Bu örnekler ışığında, 18. yüzyıl medreselerinde görevlendirilen ferraşların günlük iki ile altı akçe arasında değişen ücretler aldıklarını ve bunun yanında diğer ilgili mesleklerde olduğu gibi kimi zaman senelik aynî yardımlarla da desteklendikleri söylenebilir. Ayrıca bazı vakıflarda boşalan ferraşlık görevlerinin babadan oğla aktarıldığı da izlenmiştir.

2.3.4.Kennas-ı Helâ (Tuvalet Temizlikçisi)

Arapça bir kelime olan “kennas”ın lugât mânâsı süpürücüdür. Mevlevi tekkelerinde abdesthane temizleyicisine verilen addır.⁶⁸⁸ Osmanlı vakfiyelerinde geçen kennas-ı helâ ise tuvalet temizlikçisi olarak görev yapmaktadır. İncelenen döneme ait verilerde bu göreve tesadüf edilmemekle birlikte söz konusu görevin devam ettirildiği düşünülebilir.

2.3.5.Sirâcî (Kandilci)

Sirâcî, kandilci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sirâç, Arapça kandil, mum, yanar fitil demektir. Petrol ile elektiriğin keşfinden evvel aydınlık vasıtası olarak kandil ve mum kullanıldığı için o hizmeti görenlere sirâcî denilmiştir.⁶⁸⁹ Dolayısıyla medreseler gibi sosyalleşme alanlarının aydınlatılması bu yüzyılda büyük bir ihtiyaçtı. Bu nedenle vakıflar bünyesinde özellikle mum üretimi ile yakından ilgilenen ve kendi ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışanlar da vardı.⁶⁹⁰ Doğal olarak bu dönemde medreselerin de aydınlatılma ihtiyacı bu kanallardan karşılanmaktaydı ve aydınlanma ile görevli olan sirâcîler görevlendirilmekteydi. Bu anlamda Devlet Arşivlerinde bulunan muhasebe defterlerinde sirâcîler ve bunların aldığı ücretle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Hicri 1119 (Miladi1707-1708) yılı verilerine göre

⁶⁸⁶VGMA, HD, No: 537, 1204/1790, s.3.

⁶⁸⁷VGMA, Defter no:642.

⁶⁸⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 242.

⁶⁸⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 236.

⁶⁹⁰ Vezir Mustafa Paşa'nın vakıfları akarata içinde yer alan mumhanelerin gelirleri ciddi miktardaydı ve bununla İstanbul'da bulunan kütüphane ve mektebi çalışanlarının ücretleri karşılanmaktaydı. BOA., C.MF, 122/6090, 13 Cemaziyelahir 1170/5 Mart 1757.

Sultan Mehmed Han'ın Merzifon'da yaptırdığı medresede görevli bir sirâcî muhasebe kayıtlarından anlaşıldığına göre yevmî üç akçe ücret almaktadır.⁶⁹¹

⁶⁹¹ BOA., EV.HMH.d., 1486, 1119/1707-1708.

III. BÖLÜM

MEDRESELERDE EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

3.1. Medreselerin Öğrencileri

Osmanlı medrese sisteminde, 18. yüzyılda medreselerin on iki derece ile derecelendirildiği çalışmanın birinci bölümünde belirtilmişti. Bu sisteme göre, ibtidâ-i hâricten Sahn- Seman'a kadar tahsil görenlere suhte, Sahn-ı Seman'dan Süleymâniye Darülhadisi'ne kadar tahsil gören öğrencilere ise danişmend denilmiştir.⁶⁹² Her ne kadar Osmanlı diplomatikasında “suhte” terimi kimi belgelerde, daha geniş manada bütün medrese talebelerini kapsayan manada kullanılmış ise de böyle bir ayırımın olduğu da bilinmektedir. Bunun yanında yine genel olarak öğrencileri tanımlarken, “talebe”, “tüllab”, “talebe-i ulûm” gibi terimlerin de tercih edildiği olmuştur. Bunlar içerisinde de sonuncusunun, en azından bu çalışmada elde edilen belgeler üzerinden konuşulacak olursa, daha çok medrese talabeleri için dile getirildiği söylenebilir.

3.1.1. Suhteler

Medreselerde ders gören öğrenciler için yaygın olarak talebe kelimesinin yanısıra “*tâlib-i ilm, suhte, danişmend ve müstaid*” sözcükleri kullanılmıştır. Ancak bunlar arasında bir takım anlam farklılıkları vardır. Bunlardan “suhte” veya “softa”, medreselerde eğitim gören öğrencilerden ilk seviyedekilere verilen isimdir.⁶⁹³ Farsça'da “*yanmış, tutuşmuş*” anlamına gelen sũhte kelimesi, Osmanlı Devleti'nde medrese öğrencileri için onların ilim aşkıyla yanmış tutuşmuş olmalarına izâfeten kullanılmıştır. Bu terim, zamanla softa şeklini almıştır. Softa kelimesi, Osmanlı Devleti'nde, 16. yüzyılda kullanılmaya başlanmış olup imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.⁶⁹⁴

Orta dereceli öğretim kurumlarında eğitim gören suhteler, bu kurumlara sıbyan mektebini bitirdikten sonra, on iki-on beş yaşlarında girerek medrese eğitimine başlamışlardır. İlk olarak, “mukaddimât-ı ulûm” denilen Arapça sarf, nahiv, mantık ve âdâbü'l-bahs gibi muhtasarat derslerini okuyan suhteler, daha sonra

⁶⁹² İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.49. Richard Chambers, “The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim: Cevdet Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, S. IV, 1972, s.444.

⁶⁹³ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.50. Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, s. 357-358.

⁶⁹⁴ Mustafa Aklan, “Softa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, s.342.

müderristen aldıkları başarı belgesiyle -ki buna “temessük” denmektedir- bir üst medreseye devam etmişlerdir. Bundan sonra sırasıyla hâriç ve dâhilmedreselerindeki öğrenimlerini üç yıl gibi bir sürede tamamlayıp Sahn-ı Semân Medresesi’ne girerek dânişmend olma hakkını kazanmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed’in yaptırdığı Sahn-ı Semân medreselerine öğrenci yetiştiren sekiz tetimme medresesinin öğrencilerine de bu ad verilmektedir.⁶⁹⁵

3.1.2.Danişmendler

Farsça bir kelime olan danişmend kelimesi sözlükte "*bilgili, ilim sahibi*" anlamına gelmektedir. Osmanlı medreselerinde Sahn-ı Semân ve Süleymâniye medreseleri derecesine gelmiş olan talebelere bu isim verilmiştir. Danişmendler, medresede oda sahibidirler ve malî durumu iyi olanlarının hizmetlerini görmek üzere yanlarına çömez alma yetkileri de bulunmaktadır. Danişmend kelimesinin “tanışman”dan alındığı da düşünülmektedir. Baki Kunter, muhtelif vakfiyelerdeki tavsiflere göre danişmendlerin aşağı yukarı bugünün eğitim dünyasındaki stajyerlere karşılık geldiğini ifade etmektedir.⁶⁹⁶ Her ne kadar bu özdeşleştirme daha fazla veriye ihtiyaç duyuyor olsa da, talebeliğin ilk aşaması olan ve sürekli teorik bilgilerle yüklenen öğrencilerin suhtelikten ayrılarak, kendilerine bir oda tahsis edilmesi böyle bir eşleştirmenin de olabileceğine dair sinyaller içeriyor. Aşağıda belirtildiği üzere kendilerine çeşitli seviyelerde ders verme şansının verilmesi de bu konuda destekleyici başka bir bilgidir.

Dânişmendlerin statüleri, genellikle okudukları medreseleri de içine alan vakfiyelerde belirlenmiştir. Fâtih vakfiyesine göre Sahn-ı Semân medreselerinin her birinde on beş dânişmend bulunmuş ve kendilerine ikişer akçe yevmîye ile imaretten ekmek ve çorba verilmiştir. Aynı şekilde Süleymâniye vakfiyesinde, her medresede derslerinde başarılı on beş öğrencinin dânişmend olması ve bunlara vakıftan ikişer akçe yevmîye ödenmesi şart koşulmuştur. Tıp Medresesi'nde ise tıp tahsili için kabiliyeti olan sekiz dânişmendin okuması öngörülmüştür. Danişmendlere, orta öğretim seviyesindeki talebelere ders verme yetkisi de tanınmıştır. Böylece kendileri

⁶⁹⁵ Aklan, “Softa”, s.343.

⁶⁹⁶ Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.1, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938, s. 113.

bir taraftan müderrislerden ders alırken bir taraftan da ders vermek suretiyle öğretim kabiliyetlerini geliştirmiş olmaktadır.⁶⁹⁷

Klasik dönemde, medreseden icâzet alan dânişmendlerin müderrisliğe tayin edilebilmek için tanınmış bir ailenin kontenjanından mülâzım olmaları gerekmekte iken 16. yüzyıldan itibaren medrese mezunu dânişmendlerin çoğalması ve ulemâ çocuklarına liyakata bakılmaksızın öncelik tanınması, büyük huzursuzluk doğurmuştur. Bu durumu, Kanunî Sultan Süleyman döneminde padişaha arzeden ve mağduriyetlerinin giderilmesini isteyen dânişmendlerin bu isteğine, o dönem Rumeli Kazaskeri olan Ebüssuûd Efendi'nin getirdiği düzenlemlerle çözüm bulunmuştur.⁶⁹⁸ Böylece dânişmendlerin mülâzım olmaları kanunlarla düzenlenmiştir.

Dânişmendler de diğer medrese mensupları gibi günlük periyotlara göre ayarlanmış ücretler almaktaydılar. Onlar için de yine hemen her sahada olduğu gibi imparatorluk genelinde belirlenmiş bir sabit rakam yoktu. 18. yüzyıla ait bir berat kaydında Şam'da Farisiye Medresesi'ne atanan dânişmendin yevmî dört akçe ile bu görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Şam'da Farsiye Medresesi'nde yevmî dört akçe ile dânişmend olan Es-seyyid Mehmed bin Mustafa adında birisi, babasının görevi bırakmasıyla onun yerine ve kadı onayıyla dânişmend olarak atanmıştır.⁶⁹⁹ 1715 tarihli bir belgede de Mora'ya bağlı Anaboli Kalesi muhafızı burada bulunan camii şerif ve medrese görevlilerini liste halinde sıralayarak görev başında bulunmakta olan altı dânişmend, günlük beşer akçe ile vazife yapmaktadırlar.⁷⁰⁰ Görevi başında bulunan altı dânişmende ayrıca senelik onar keyl⁷⁰¹ buğday verilmektedir. Devlet Arşivlerinde bulunan evkaf muhasebe defterlerinden 3951 numaralı defterde yer alan bilgiye göre ise 1738- 1743 yılları arasında, Aksaray'da Zenciriye Medresesi'nde görev yapan dânişmendler yevmi on yedi akçe ücret almaktaydılar.⁷⁰²

⁶⁹⁷ Mehmet İpşirli, "Dânişmend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.464.

⁶⁹⁸ İpşirli, "Dânişmend", s.464.

⁶⁹⁹ "... ru'us-ı hümayûnum mücebince bu berât-ı hümayûnu virdim ve buyurdum ki, mezbur Es-seyyid Mehmed zîde-salahu varub kasr-ı yed iden babası merkum yerine dânişmend olub edâ-yı hidmet eyledikten sonra tayin olunan yevmî dört akçe vazifesin evkaf-ı mezbur mahsûlünden mütevellisi olanlar yedinden alub mutasarrıf ola..." BOA., C. EV., 65/3219, 19 Cemaziyelahir 1177/ 25 Aralık 1763.

⁷⁰⁰ BOA., AE.SAMD.III., 76/7657, 17 Zilkade 1127/ 14 Kasım 1715.

⁷⁰¹ Kile. Hububat ölçüsü. Ölçek. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 514.

⁷⁰² BOA., EV.HMH.d., 3951, 1150-1155/ 1738-1743.

3.2.Öğrenci Hakları

Osmanlı eğitim sistemi, vakıflar tarafından finanse edildiği için öğrencilere yönelik her tür hizmet ücretsizdir. Öğrencilerin iâşe ve barınma ihtiyaçları dâhil tüm eğitim-öğretim faaliyetleri parasız olarak karşılanmıştır. Öğrenciler medrese odalarında ücretsiz olarak barındırıldıkları gibi yemek ihtiyaçlarını da aynı vakfın bünyesindeki veya civardaki bir başka vakfa bağlı olan imarettten temin etmişlerdir. İmaretin sağladığı hizmetten öğrencilerin yanında diğer personelin istifade imkânı da mevcuttur. Tabi bu durum özellikle işlerin düzenli yürüdüğü zaman ve mekânlarda geçerlidir.

1792 tarihinde Osmanlı ülkesinde bulunan İskoç seyyah ve bilim adamı William Hunter, Bursa gezisi sırasında öğrencilerin Arapça öğrenmekle mükellef oldukları medreselerin⁷⁰³, iyi bahşedilmiş ve saygın olduklarından bahsetmektedir. Seyyahın anlattıklarına göre burada öğrenciler iyi iâşe edilir ve tüm giderleri ücretsizdir.⁷⁰⁴ Osmanlı siyaseti ve ekonomisinin çok da iyi olmadığı bir dönemdeki gözlemlerini aktaran seyyahın, bu buhranlı sürece rağmen Bursa medreselerini olumlu yönleriyle tasvir etmesi dikkate şayandır. Bu durum söz konusu kurumlara dair yapılacak değerlendirmelerde zamansal ve mekânsal genellemler yapılırken dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir.

Hunter'ın Osmanlı medreselerine dair bu olumlu düşünceleri, bu kurumlardan bahsederken iyi bahşedilmiş olduğunu özellikle vurgulaması o dönem Avrupa'sında eğitimin daha zor şartlarda yapıldığıyla alakalı olsa gerektir. Zira medreselerde eğitim gören talebelerin her türlü masrafları vakıflar tarafından karşılanırken, Avrupa'da yoksul öğrencilerin boş zamanlarını yardım toplamakla harcadıkları bilinmektedir. Avrupa'da öğrenciler masraflarını ancak bu yolla karşılayabilmektedir.⁷⁰⁵ Rönesansın hemen öncesinde Etoni Winchester ve Deventer gibi çok az sayıda vakıf okulu olduğu ve bu okulların her birinde 150'den daha az öğrencinin olduğu ve onların eğitimi için yalnızca 2 öğretmenin bulunduğu bilinmektedir. Üstelik bu öğretmenlerin halk nazırında hizmetçiden pek farkları

⁷⁰³ Onun deyiimiyle "kraliyet kolejlerinin".

⁷⁰⁴William Hunter, *Travels Through France, Turkey and Hungary in 1792 to Which are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800*, Volume: I, London 1803, s.252.

⁷⁰⁵ Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s. 211.

olmadığı söylenebilir.⁷⁰⁶ Aydınlanma dönemine kadar eğitim anlamında Avrupa’da bir değişikliğin yaşanmadığı göz önünde bulundurulursa ele aldığımız dönemde Osmanlı medreselerinde öğrencilerin mali anlamda desteklendiği, Avrupa’da ise tam aksine öğrencinin eğitim için para ödemek zorunda olduğu bir gerçektir.

Eğitimin ve sağlanan hizmetlerin tamamının parasız olmasının yanında öğrencilere, özellikle yüksek dereceli medreselerde günlük ihtiyaçları için burs mahiyetinde belli bir ücretin tayin edildiği görülmektedir.⁷⁰⁷ 18. yüzyıla ait belgelere de öğrencilerin alacakları ücretler yansımıştır. Örneğin 1713 tarihli İstanbul Ahkâm defterinde yer alan bir bilgiye göre de İstanbulda talebe olan Osman adlı kişiye Bursa mukataa gelirinden günlük sekiz akçe verilmektedir.⁷⁰⁸ 3 numaralı Sivas Ahkâm Defteri’nde yer alan bilgilere göre ise Divriği’de bulunan Halil bin Abdullah Medresesi öğrencilerine Kesme Nahiyesi’ne bağlı Kesme Köyü’nün malikâne gelirlerinden 3/ 1’i vakfedilmiştir.⁷⁰⁹ 1759 tarihli bir belgede ise, Kırşehir’de Seyyid Ali Medresesi talebesine Ovacık mukataası gelirinden yevmî on akçe verilmiştir.⁷¹⁰ Bu oldukça yüksek bir rakamdır ve yukarıda bazı danışmendlerin dahi bu oranda bir meblağ almadıkları tespit edilmişti.

Ödenecek burslar hususunda vakfiyelerde ne yazılıysa o uygulanmaktaydı. Örneğin 18. yüzyıla ait ahkâm defterlerinde Süleymaniye medreselerinde bulunan talebelere herhangi bir ücret ödenmemesi ile ilgili, medreseden on altı talebenin şikâyetine dair bir kayıt bu konuda oldukça mühim veriler içermektedir. Talebeler verdikleri arzuhallerinde, “*medrese hücrelerinde sakın talebelere günlük sekiz akçe verilmesi gerektiği Süleymaniye vakfının vakfiyesinde Arapça olarak kayıtlıdır ve Haremeyn evkafi bürosunda da kaydı vardır*” iddiasında bulunmuşlardır. Söz konusu vakfiyeye bakıldığında medrese sakinlerinden müderris danışmendi olan kişilere günlük iki akçe verilmesinden başka hücrelerde sakın olan medreselilere dair herhangi bir kayıt görülmemiştir. İddia edildiği gibi herhangi bir Arapça vakıf kaydı da yoktur.⁷¹¹ Bu kayıt medreselerde eğitim alan her öğrencinin de burs alamadığını

⁷⁰⁶ Smith, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, s. 212.

⁷⁰⁷ Özcan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, s.876.

⁷⁰⁸ İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Finans Defteri, 61/478/2’den nakleden Ahmet Kal’a, *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Finans Defteri*, s. 390- 391.

⁷⁰⁹ A.DVNS, AHK.SS,d.00003, s. 245, *Evahir-i Muharrem 1162/ Aralık 1748*.

⁷¹⁰ BOA., AE.SMST.III., 100/7578, 5 Şevval 1172/1 Haziran 1759.

⁷¹¹ Onur Erdal, İstanbul Vakıflarının Yönetimi ve İşleyişi (18.Yüzyıl Ahkâm Defterlerine Göre),Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 73.

göstermesi açısından gayet anlamlıdır. Bahsi geçen vakıf Süleymaniye gibi çok önemli bir vakıf olmasına rağmen, sadece danışmentler için burs verileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla selatin vakıflarına bağlı medreseler olsalar da, kimi zaman büyük medreselerin bile mali sıkıntılar içinde kalabilecekleri görülmektedir.

Medrese öğrencilerine finansal destek sağlanır iken onların da öğrenimlerini aksatmamaları ve devamsızlık yapmamaları hususunda özenli olmaları istenmiştir. Örneğin, Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı Medresesi'ne talebe alınırken ilim tahsiline uygun ve istekli, medreselerde okutulması mu'tad olan kitapları mütalaaya muktedir on altı talebenin seçilmesinin istendiği ve içlerinden ilmi ve fazileti en yüksek, ilim tahsiline en hevesli olanın mu'idliğe tayin edilmesi şartının koşulduğu görülmektedir. Aynı zamanda talebenin hiç bir şekilde dersleri terk etmemesi şartı ile her birine günlük iki dirhem, mu'ide ise günlük beş dirhem verilmesi vakfiyede belirtilmiştir.⁷¹²

Medreselerdeki görevlilerin hangi fiziki ortamlarda, kaçar kişilik odalarda (hücrelerde) kaldıkları ve bunlara bağlı olarak medreselerin öğrenci ve çalışan mevcutlarının ne kadar olduğuna dair bir hayli doyurucu bilgi bulunmaktadır. Örneğin Çatalca'da bulunan Beyzâde Medresesi'nde de 1726 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre medrese hücrelerinde otuz yedi öğrenci kalmaktadır. Aynı belgede medrese öğrencilerinin yemek masrafını karşılamak üzere Şehülişlam Çatalcalı Ali Efendi Vakfı'ndan yüz altmış akçe ayrıldığı ifade edilmektedir.⁷¹³ Karahisar-ı Şarki'de ise Sarac Mahallesinde Hasan Efendi Camii yanında altı hücreli bir medrese, Bilan Mahallesinde Müftü Efendi Camii yanında altı hücreli ve yine aynı mahallede Hacı Yusuf Camii yanında 12 hücreli medreseler öğrencilerin istifadesine sunulmuştur.⁷¹⁴

Niceliksel bir değerlendirme ile 18. yüzyıl verilerine bakılacak olursa 1790'lı yılların başında, İstanbul'daki medrese odalarında 2497 talebenin kaldığı, bunların % 41'ine tekabül eden 1193'ünün tek başına, % 37'sinin teşkil eden 1097'sinin iki kişi olarak, % 16'sına tekabül eden 406'sının üç kişi halinde kaldığı, dört-beş kişi bir arada kalanların ise sadece % 2'ye tekabül eden 69 kişi olduğu

⁷¹²Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*, s. 29.

⁷¹³BOA., C. MF., 29/1422, 10 Safer 1139/ 7 Ekim 1726.

⁷¹⁴VGMA, HD, No: 01216, 1189/1776, s.51.

görülmektedir.⁷¹⁵ Sahn medreselerinin ise her birinde 19 oda bulunmakta olup bu odalardan ikisi mu'îd, ikisi diğer hizmetliler için ayrılmıştır. Geriye kalan 15 oda talebeye tahsis edilmiştir. Burada bulunan 152 odadan 122'si talebeleri için ayrılmıştır.⁷¹⁶ 1792 yılında burada toplam 445 kişi mevcuttur. Bunların onu müderris, kırkbeşi mülazım, üçü mu'îd, yüzdoksansekizi molla, yüzseksenbiri refik⁷¹⁷, sekizi çömezdir. Bu tarihte Süleymâniye medreselerinde toplam 131 hücrede on bir müderris, iki bevvab ve bir naib dışında 223 kişi oturmakta olup bunların yüz yirmi sekizi hücre sahibi talebe, doksan ikisi refik ve çömezdir. Üç kişi de geçici olarak kalmaktadır.⁷¹⁸ 1792 tarihinde İstanbul'da bulunan 159 medresede toplam 2611 kişi kalmakta olup bunlardan 1062'si tek kişilik hücrede, 1067'si iki kişilik hücrede ve 482'si ise 3, 4 ve nadiren 5 kişilik hücrede ikâmet etmektedir. Aynı tarihte Eyüb'de 8 medresede 75 hücre bulunmakta ve bu hücrelerde 65 kişi yalnız kalırken, 16 kişi iki kişi olarak ve 4 kişi de 1 hücrede ikâmet etmektedir. Üsküdar'da bulunan 7 medresede ise 79 hücre bulunmakta ve bu hücrelerde kalan 67 kişinin hepsi tek olarak kalmaktadır. Galata'da 5 medresede bulunan 59 hücrede 31 öğrenci tek, 22 kişi iki kişi olarak ve 6 kişi 3'erli olarak kalmaktadır.⁷¹⁹

İstanbul'da Rüstem Paşa Medresesi'nde de 1792'de otuz yedi talebe yaşamaktadır. Yirmi iki hücre sahibinden dokuzu hücrelerinde yalnız kalırken bunların hizmetlerini gören çömezleri de vardır. Birinin yanında yeğeni ile beraber bir molla daha kalmaktadır.⁷²⁰ Yine İstanbul'da, 18. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan İbrahim Paşa Medresesi'nde, 1792'de on üç oda vardır ve bu odalarda yirmi yedi kişi kalmaktadır. Cami, medrese, tekke, mekteb, çeşme ve sebül olarak Darüssaade Ağası Beşir Ağa tarafından 18. yüzyıl ortalarında inşa ettirilen külliye'nin bir parçası olan Elhac Beşir Ağa Medresesi'nin 1792'deki kayıtlarına göre ise üç hücre sahibi yalnız yaşarken dördünün yanlarında birer çömez bulunmakta, mülazım hücrelerinde iki kişi, kayyum hücrelerinde kayyum ve hizmetine

⁷¹⁵ Okumuş, Cihan ve Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, s.19.

⁷¹⁶ Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, s.63.

⁷¹⁷ Arkadaş, yoldaş. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 882.

⁷¹⁸ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim Ve Öğretim Faaliyetleri*, s.53.

⁷¹⁹ BOA., A.DVN.d, 829, 25 Cemaziyelevvel 1206/ 20 Ocak 1192. Bu defter, 18. yüzyılda İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da bulunan tüm medreselerin ve bu medreselerde ikâmet edenlerin isminin zikredildiği defter olup, uzun bir listeyi oluşturduğundan, tablolaştırılmış şekli çalışmanın ekler kısmında verilmiştir.

⁷²⁰ Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 62.

bakan bir hafız, bir hücre sahibinin yanında kardeşi olmak üzere on yedi kişi yaşamaktadır.⁷²¹

III. Mustafa'ya ait 1764 tarihli vakfiyede yer alan “*medrese-i merkûmenin dokuz bâb hucuratında ders ile meşgul suleha-i talebe-i ulumdan beher hücrede ikişer nefer kimesne sakinler olup*” ifadesi, burada kalan talebelerin ikişerli olarak medrese hücrelerinde kaldıklarını göstermektedir. Vakfiyenin devamında “*beher hücrede sakin iki nefer talebe için beher hücreye yevmî on altışar akçe vazifeden cem'an yevmî yüz kırk dört akçe vazife verile*” denmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere talebeye verilen ücretin miktarı vakfın büyüklüğüne göre değişebilmektedir. Genellikle talebeye yevmî iki akçe verilir iken, bu medresede talebeye sekiz akçe yevmiye verilmektedir.⁷²² Bir başka örnekte de Manisa ayanlarından Kara Osman Oğlu Hacı Osman'ın medrese öğrencileri için günlük sekiz akçe yevmîye tahsis ettiği ve yine öğrenciler için medrese içerisine bir kütüphane yaptırarak onların hizmetine sunduğu görülmektedir. Hacı Osman Ağa'nın 1798 tarihli vakfiyesinde “*on iki aded hücerâtda sâkinûn talebe-i ulûma olmayup taşradan gelme garîbü'd-diyâr olup her birine yevmî sekizer akçeden doksan altı akçe vazife verile ve eğer te'ehhül edeni olur ise hücreden ihraç oluna*”⁷²³ ifadeleri bulunmaktadır.

Medreselerde yer darlığı yüzünden oda sahibi olan mollanın rızası ile “*refik*” denilen ikinci bir talebe bulunabilmektedir. Örneğin 1792 yılında Sahn Medreselerinde altmış refik bulunmaktadır.⁷²⁴ Ayrıca kıdemli talebenin yemeğini pişirmek, mangalını yakmak, odasını temizlemek, çamaşırını yıkamak, suyunu getirmek üzere “*çömez*” veya “*sarf mollası*” adı verilen genç bir talebe de aynı odada kalabilmektedir. Müderrislere ve henüz icâzet almamış olmakla birlikte medresede oda sahibi olan dânişmendlere hizmet eden talebelere verilen çömez tabirinin Türkçe'de ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemekle beraber 18. yüzyılın sonlarında Çömez Ahmed Efendi, Çömezzâde İsmail Efendi gibi çömez lakabını taşıyan âlimlerin bulunması nedeniyle o dönemden beri kullanıldığını

⁷²¹ Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, s. 63.

⁷²² VGMA, Defter No: 642, s.38.

⁷²³ Aktepe, “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya Ait İki Vakfiye”, s.173.

⁷²⁴ BOA., A.DVN.d, 829, 25 Cemaziyelevvel 1206/ 20 Ocak 1792.

göstermektedir.⁷²⁵ Çömezlere bu hizmetleri karşılığında danışmendlerin dersleri konusunda onlara yardım ettikleri ve çalışmalarını kontrol ettikleri bilinmektedir.

Yukarıdaki sayısal veriler Osmanlı medrese teşkilatının 18. yüzyıldaki fiziki şartlarına dair mühim bilgilerdir. Bu rakamların rehberliğinde aşağıdaki sonuçlara varılabilir:

Osmanlı medreselerinde öğrencilerin genelde hücrelerinde tek başına kalmalarına yönelik bir eğilim söz konusudur. Bu durumun iktisadi değerlerin pek de hoş olmadığı bir yüzyıl olan 18. yüzyılda bile bu şekilde olmasına çalışıldığı anlaşılmakta ve bunda da büyük oranda başarıya ulaşıldığı görülmektedir.

Medresedeki talebelere gerek payitahtta gerekse taşrada burs mahiyetinde günlük ücretler, yüzyılın sonlarında dahi verilmeye devam etmiştir. Kimi zaman günlük 8 akçeye kadar çıkan bu meblağın, öğrencilerin medreselere yığılmalarına sebep olan amillerden biri olduğu da söylenebilir. Taşradan şehirlere öğrenci akışı devam etmektedir ve onların iktisadi seviyelerinin düşük olması da mali olarak desteklenmeleri için bir sebep sayılmıştır.

Medreselerde öğrencilerin bekâr olarak kalmaları esastır ve evlendiklerinde hücrelerini terk etmek durumundaydılar.

Öğrenciler ile müderrislerin aynı medrese biriminde barındıkları da oluyordu. Bu yüzden eğitim ve öğretimin sadece ders saatleri ile sınırlı kalmadığı ve tüm gün devam ettiği de iddia edilebilir. Yine danışmend ve çömezlerin de beraber kalmaları aynı şekilde eğitimin ders saatlerine hapsedilmeyip, gün içine yayılmasına olanak sağlıyordu.

Osmanlı medreselerinde öğrenciler medrese odalarının birinde kalmak için, kurum içerisinden birini veya bir başka medresede ya da benzer kurumlarda vazifeli güvenilir bir şahsı kefil olarak göstermek zorundadır. Bu kefil, müderris, dersiam veya muid, mulazim, bevvab, hafız-ı kütüb ve benzeri medrese çalışanlarından biri olabileceği gibi, imam-hatip, müezzin, cami şeyhi ve benzeri din görevlisi de olabilmektedir. Hatta bir medrese odasında kalanlar da birbirine kefil olabilmektedir. Bir öğrencinin, herhangi bir medresede hücre sahibi olabilmesi için kefilli olması yeterli değildir, onun aynı zamanda kurallara riayet eden, derslerini izleyen, kendi halinde kimseye zararı olmayan, iffet ve namusuna düşkün biri olması

⁷²⁵ Mehmet İpşirli, "Çömez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.380.

gerekmektedir.⁷²⁶ Bu hususla alakalı Devlet arşivlerinde bulunan bir kefalet defterinde mealen şu ifadeler kullanılmıştır:

“İstanbul ve çevresinde bulunan medrese, cami, kayyumhâne, tabhâne, aşhâne, mü’ezzin odaları ve türbelerde değişik nedenlerle bulunan meçhul şahıs ve yobaz takımlarını araştırmak ve bütün talebe ve hademedan kefilleri olanları başka ve kefilsiz olup ne idüğü bilinmez serseri kişileri inceleyerek tahrir ve isimleriyle defterlerini takdim hususunda hazret-i şeyhül-islâm tarafından padişah tarafından hitaben iki kıta fermân-ı ‘ali gönderilmiştir.”⁷²⁷ Burada İstanbul ve çevresinde kefilsiz ve başıboş ve serseri takımı bilinmeyen ahvalde kimselerin uzaklaştıma ve kovulmaları eskiden beri kaide iken bir süreden beribuna uyulmadıktan başka; etraftan bilinmeyen ahvalde kimselerin toplanmaları nice kötülükler ve fesatlıklara sebep olmak hasebiyle bu türlü kimselerin araştırılması ve incelenmesi ile kefilli olanlar başka ve kefilsiz olup uzaklaştırılan ve cezalandırılanlar başka kaydedilmeleri gerektiği ifade edilmektedir.

Defterde geçen ifadelerle göre hücrede bulunanlar birbirlerine kefil olmuşlar ve kefil olmayan öğrenciler hücreden ihraç edilmişlerdir. Belgenin devamında kefilsiz olanların, hücreyi boş yere işgal edenlerin medreselerden uzaklaştırıldığı belirtilmiştir. Örneğin, Yahya Efendi Medresesi’nde hücre sâhibi olan Kankırlı Ali Efendi, Karaman’da kahveci olmakla hücresi âhere virilmiştir. Ya da aynı medresede nısf hücreye mutasarrıf olan Cânikli Mustafa Efendi, erbâb-ı niyâbetden olmakla hücresi mülâzıma verilmiştir. Sinekli Medrese’de hücre sahibi olan Molla Musa ise on beş seneden beri hücrede kendisi sâkin olmamakla hücresi iki nefer mülâzıma verilmiştir.⁷²⁸

Öğrencilerin sadece medreseye ait hücrelerde kalmadıkları, çeşitli dini ve hayır kurumlarında çalışarak öğrenimini sürdüren birçok kişinin cami, kayyimhane, tabhane, aşhane, müezzin odaları ile türbelerde sakin oldukları görülmektedir. Medrese öğrencilerinin, gündüz okunan dersleri yeniden gözden geçirip pekiştirmek, arkadaşlarından yeni bilgiler almak ya da karşılıklı olarak fikir teatisinde bulunmak üzere, akşamları başka medreselere gittikleri ve bazen arkadaşlarının yanında misafir

⁷²⁶ Okumuş, Cihan ve Avcı, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, s.20.

⁷²⁷ BOA., A.DVN.d 829, 25 Cemaziyelevvel 1206/ 20 Ocak 1792.

⁷²⁸ Aynı Belge.

olarak kaldıkları da bilinmektedir.⁷²⁹ Örneğin, İstanbul'da Ali Paşa-yı Cedîd Medresesi'nde hücre sahibi olan Aydınlı Es-Seyyid Mahmud'un yanında âriyeten yani geçici olarak Es-Seyyid Mehmed Efendi kalmaktadır. Yine İstanbul'da Bahînî Efendi Medresesi'nde müderrisinden Zağferânbolılı Halil Efendi hücrelerinde kalmadığı için ona ait hücre, geçici olarak Morevî Hasan Efendi'ye verilmiştir. Divzâde Medresesi'nde de hücre Sâhibi Ruscuklu Süleyman Efendinin yanında Trabzonî Ahmed Efendi âriyeten kalmaktadır.⁷³⁰

Suhtelerin çeşitli yönlerden de mali olarak desteklendikleri anlaşılmaktadır. Öğrencilerin muhtaç olanlarına ayrıca burs verildiği de olmuştur. Örneğin 1703 tarihli arzuhalinde Yakup Paşa Medresesi'nde talebe olan Hasan, öksüz olduğunu belirterek birkaç akçe talep etmektedir. Hasan'ın öksüz olması göz önüne alınarak Orta Gümrüğünden kendisine burs verilmesi uygun görülmüştür.⁷³¹ Medreselerde öğrencilere müteveli ve nâzırın gözetiminde yaylakiye⁷³² ve bahariye⁷³³ adlarıyla yan ödemeler de yapılmıştır.⁷³⁴ 1788 tarihli bir belgede Eyüb'de Defterdar Mahmud Paşa Medresesi talebelerine her sene verilmek üzere beş koyun ayrıldığı ifade edilmektedir.⁷³⁵ Yine aynı yıl Gümülçine kadısına merkezden gönderilen bir fermanla “*medine-i mezburde vâki müteveffâ Ahî Ali nâm sahibül-hayrın binâ eylediği zaviye ve medreselerinde sâkin olan talebe-i ulûma gâllesi*⁷³⁶ vakf ü şart olan arâzilerden” ve “*kasaba-i mezbure civarında vâki malumel-mikdâr birer mikdâr tarla öteden berü üç senede bir akar ve tecdîd-i temessük ile vâki olan mahsûlün oşrin zaviye ve medreselerde sâkin olan talebe-i ulûma beher sene edâ ve teslim eylemek üzere*” ifadeleri kullanılmıştır.⁷³⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere bazı arazi gelirleri medrese talebelerine tahsis edilmiştir.

Medreselerde öğrenim gören talebenin beslenme ve barınma ihtiyaçları dışında başka ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. Örneğin 1740 yılına ait bir kayda göre, Karahisar-ı Şarki'de bulunan medrese talebelerinin ekmek ihtiyacı için on akçenin

⁷²⁹Okumuş, Cihan ve Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, s. 21.

⁷³⁰BOA., A.DVN.d, 829, 25 Cemaziyelevvel 1206/ 20 Ocak 1792.

⁷³¹BOA., AE.SMST.II., 36/3554, 29 Zilhicce 1114/ 16 Mayıs 1703.

⁷³²Yaylaklardan alınan vergi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 61.

⁷³³Padişah tarafından verilen baharlık. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 65.

⁷³⁴Taşkın, “*Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları*”, s. 358.

⁷³⁵BOA., C.MF., 74/3655, 9 Zilhicce 1202/ 10 Eylül 1788.

⁷³⁶Mahsul, ekin. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türke Lügat*, s.275.

⁷³⁷BOA., C.MF., 60/2969, 18 Şaban 1151/ 1 Aralık 1738.

yanında mum ihtiyaçları için beş akçe olmak üzere toplam onbeş akçelik giderleri Karahisar-ı Şarki şabhanesi ve mukataasından karşılanmaktaydı.⁷³⁸

Medrese öğrencilerine verilen bursun yanında onlara ek gelir olması için belirli ücret karşılığında bazı görevler de verilmiştir. 1712 tarihli bir vesikada da Trablusşam'da Sebtülettâr Medresesi mütevellisinin arzuhali ile medrese yanındaki mescid-i şerifte dört akçe yevmiye ile cüzhanlık vazifesinin medrese talebelerinden Ahmed Said'e verilmesi daha önceki cüzhan Ahmet'in vefat etmesi sebebi ile istenmektedir. Bu istek değerlendirilerek vazifenin Ahmed Said'e verilmesine karar verilmiş ve Anadolu muhasebesine kaydı yapılmıştır.⁷³⁹ I. Abdülhamid'in 11 Ocak 1781 tarihli vakfiyesinin medrese ile ilgili olan kısmında medrese talebelerine ikişer akçe günlük burs verilmesi, ek gelir olması açısından da başarı sırasına göre ilk on öğrencinin günde yirmişer akçe ücretle Sahih- i Buharihan⁷⁴⁰, on öğrencinin yine günde yirmişer akçe ücretle Sahih-i Müslimhân⁷⁴¹ olup, geri kalan yirmi öğrencinin ise günlük üçer akçe ücretle cüzhan⁷⁴² olması istenmiştir.⁷⁴³

18. yüzyılda vakıf gelirlerinin azalması veya ortadan kalkması yüzünden bazı medreselerde yemek çıkmadığı ve sadece födula verildiği anlaşılmaktadır. Bazılarında bu imkân bile kalmamıştır. İmareti olmayan medrese talebeleri için cerre çıkma yöntemi aynı zamanda bir ek gelir kaynağıdır. Telebeler medresenin tatil edildiği üç aylar ve Ramazan'da medresenin tatil olmasından yararlanıp, imamlık, hatiplik ve vaizlik yapmak üzere köylere dağılmışlar ve elde ettikleri ücretle de yılın diğer zamanlarında geçinmeye çalışmışlardır. Elde edilen ücretler çok yüksek olmasa da talebeler için önemli gelir kaynağı teşkil etmiştir.⁷⁴⁴

Osmanlı medreselerinde haftanın iki günü öğrencilerin tatil günüdür. Bu günler Salı ve Cuma günleridir. Bunun dışında öğrencilere “*sılâ-i rahim*”, “*maslaha*” olarak adlandırılan günlük işler ve hac dolayısıyla da izin verildiği görülmüştür. Aile ve yakın akrabayı ziyaret izinleri genellikle kısa sürelik verilmiştir.

⁷³⁸BOA., C. MF., 17/823, 10 Recep 1153/ 1 Ekim 1740.

⁷³⁹BOA., AE.SAMD.III., 18201, 6 Safer 1124/15 Mart 1712.

⁷⁴⁰ Hz. Muhammed'in hadislerinden büyük bir bölümünü içine alan Sahih-i Buhari adlı meşhur eseri dua olarak okumakla görevli dua okuyucu.

⁷⁴¹Allah katında Peygamberin şefaatinı kazanmak gayesiyle, meşhur hadis koleksiyonu Sahih-i Müslim'i okumakla görevlendirilmiş dua okuyucu.

⁷⁴²Kur'ân-ı Kerim cüzlerini okuyan kimse.

⁷⁴³Ateş, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, s.38-43.

⁷⁴⁴ Bay, “ Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı”, s.69.

İhtiyaç dolayısıyla verilen izinler, biraz daha uzun süreli olmuştur. Hac için izinler hac şartlarına uygun olarak uzun süreliğine verilmiştir.⁷⁴⁵ Örneğin, İstanbul'da Kemankeş Mustafa Paşa Medresesi'nde öğrenci olan Kastamonulu Es-Seyyid El-Hac Ahmed Efendi, hacc-ı şerifde olduğu için hücrelerinde mülazım Molla Mehmed kalmaktadır. Medrese-i Mihrimâh Sultan Medresesi'nde de Harputî El-Hac Osman Efendi hacc-ı şerifde olduğu için hücreleri kilitlidir.⁷⁴⁶

Yukarıda medreselerin kuruluş amaçları bahsinde, bu eğitim müesseselerinin Sünni İslam akidesini yaymak gibi bir amacının olduğu belirtilmiş idi. Medreseler bu amacı her daim gözetmiş, hatta mezhep farklılıklarını da göz ardı etmemiştir. Nitekim 1790 tarihli Mardin şer'iyeye sicilinde geçen bilgilerden anlaşıldığına göre, Kasımiye Medrese'sinde hem Hanefî öğrenciler, hem de Şafii öğrenciler eğitim görmektedir. Buna göre de medrese içerisinde Hanefî ve Şafiiiler için olmak üzere iki tane mescit düzenlenmiş, Hanefî ve Şafii imamlar ayrı ayrı atanmıştır. Medresedeki eğitim de bu doğrultuda mezhep farklılığına göre ayrıştırılmış ve Hanefî ve Şafii müderrisler ayrı olarak atanmıştır.⁷⁴⁷

Nihayet Osmanlı medreselerinde kalan talebeler, hücrelerinde kaldıkları sürece bekâr olmak durumundadırlar. Zira medresenin şartları bunu gerektirmektedir. Aynı şekilde, medrese çatısı altında kalan diğer akademik ve idârî personelin de evli olmaları mümkün değildir. Osmanlı medreselerindeki öğrencilere uygulandığı bilinen genel bir usûl de, onların askerlik görevinden muâfiyetleridir.⁷⁴⁸

3.3.Öğrenci Olayları/İsyanları

Toplumsal halk hareketlenmelerine pek de yabancı olmayan Osmanlı toplumunda medreseli kesimleri de zaman zaman kalkışmalar içinde yer almışlardır. Bireysel olarak kalan veya zamanla kitlesel şekillere bürünen ve çoğunlukla öğrencilerin başrolde olduğu bu isyan türü hareketlerin erken dönemlerden itibaren başladığı bilinmektedir. Medrese öğrencilerinin isyanları, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır. Taşra medreselerinde sayıları çok artan talebeler gruplar oluşturarak çeşitli eşkıyalık hareketlerine karışmışlar, yüzyılın

⁷⁴⁵ Bay, "Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı", s.70.

⁷⁴⁶ BOA., A.DVN.d 829, 25 Cemaziyelevvel 1206/ 20 Ocak 1792.

⁷⁴⁷ Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, s. 62.

⁷⁴⁸ Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese ", s. 799.

sonlarına doğru âdeta bütün Osmanlı Devleti'ni sarsan Celâlî isyanlarının öncüleri olmuşlardır.⁷⁴⁹

Daha çok öğrencilerin huzursuzluklarının temel motivasyon olduğu talebe hareketleri, hem medreselerinin güç kaybetmesi ile daha belirgin şekilde ortaya çıkmış, hem de isyan hareketleri gerilemenin tetikleyicisi nedenler arasında yer almıştır. 18. yüzyılda medreselerin gerilemesine bağlı olarak, öğrencilerin başta eğitim faaliyetleri olmak üzere barınma, beslenme gibi pek çok problemleri olmuştur. Bilimsel, siyasi, ekonomik ve sosyal sebepler yüzünden bazı açılardan çağın gerisinde kalan Osmanlı medreselerinde öğrencilerin bireysel ve kitlesel suçlar işledikleri görülmektedir.

Gerek taşra medreselerinde ve gerekse de İstanbul'daki büyük medreselerde öğrencilerin zaman zaman devletin müdahalesini gerektirecek problemlere yol açtıkları anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda medrese öğrencilerinin sebep oldukları olayları inceleyen bir çalışma tespit edilebilen olayların tamamına yakınının İstanbul yoğunlukta olmak üzere Batı Anadolu'da cereyan ettiği görülmektedir.⁷⁵⁰ Medreseli öğrencilerin karışıklık çıkardığı yerler, genellikle medrese ve imaretlerinin çok olduğu şehirler ve Anadolu'nun verimli bölgeleridir. Çünkü oraları daha çok öğrenci barındırmaya müsait olmakla, kapasitesinin üzerine çıkmaya da elverişli olup, kalabalık yerlerde insanların birbirini tanımaları ihtimali daha azdır.⁷⁵¹

Medrese öğrencilerinin kentlerde “*cer*”, “*kurban*”, “*salma*” gibi adlarla halktan para topladıkları, bu arada yer yer ahlâka uymayan hareketler yaptıkları görülmektedir. Yine medrese öğrencileri arasında başlayan kavgalar ve cinayetler, daha sonra halka ve hükümet kuvvetlerine karşı irili-ufaklı gruplar halinde girişilen ayaklanmalar haline gelmeye başlamıştır. Halk ve leventlerden bazıları da medrese öğrencisi kılığında bu ayaklanmalara katılmışlardır. Bazı yerlerde medrese öğrencileri sarp dağ eteklerinde kendilerince medrese diye ifade ettikleri binalar yapmışlar; kışın burada kalarak, bahar ve yaz aylarında bu üslerden eşkiyalığa çıkmışlardır.⁷⁵²

⁷⁴⁹ Mustafa Akdağ, “Medreseli İsyancılar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 1-4, İstanbul 1949, s. 361. ss. 361-387.

⁷⁵⁰ Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, s.62.

⁷⁵¹ Hüseyin Atay, “Medreselerin Gerilemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, Ankara 1981, s. 23.

⁷⁵² Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, s.741.

18. yüzyıla ait belgeler incelendiğinde öğrenci isyanlarının bazen bireysel bazen de kitlesel olduğu görülmektedir. 1709 tarihli bir belgede, kitlesel suça örnek teşkil edecek bilgiler bulunmaktadır. Zira belgede Antalya'da sakin Hızır Efendi adındaki bir suhtenin on beş hücreli medresenin bir hüccesine her birinde üçer dörder silah bulunan suhte namında kimseler iskân ettirerek, bunları kanunlara mani olmak için örgütlediği anlaşılmaktadır. Antalya Kadısı Yusuf'un imzasını taşıyan arzda, bu kişilerin bir adaya sürülmezler ise bir isyan çıkabileceği endişesi dile getirilmektedir.⁷⁵³ Yine 1733 tarihli bir belgede Süleymâniye Medresesi eski talebelerinden olan aslen Maraş'lı Abdülbâki'nin onbeş senedir İstanbul'da bulunmakta olduğu ve kendi halinde olmayarak Maraş suhteleri ile işbirliği yapıp sahte kâğıtlar düzenlediği, bu yolla sahte vazife tevcihleri tertib ederek insanları zarara soktuğu belirtilmektedir. Maraş kadısı tarafından yazılan arzuhalde bu kişinin sebep olduğu mağduriyetlerin giderilmesi istenmektedir.⁷⁵⁴ 2 numaralı Sivas Ahkâm Defterinde yer alan bilgilerde ise Amasya'da bulunan Hüseyin Ağa adlı hayır sahibinin yine Amasya'da bulunan medreseye vakfettiği gelirler arasında bir bahçeden elde edilen senelik 25 kuruş kira ücreti de bulunmaktadır. Belgede geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu gelire medrese öğrencileri, el koymak istemiş, vakfın mütevellisi Ömer ise bu durumu kadıya şikâyet derek durumun düzeltilmesini istemiştir.⁷⁵⁵ Arapgir'den İstanbul'a medrese tahsili için gelen Mehmet ise memleketin bazı kadılarını sahte belgelerle azl ve hatta bazı kadıları da öldü göstererek sahte vazife tevcihleri düzenlemiştir. Durumu bir arzuhalle bildiren Mehmed Emin Efendi, arzuhalinde bu gibi kişilerin İstanbul'da iskân ettirilmemesi ve memleketlerine gönderilmesini arzetmektedir.⁷⁵⁶

Medrese öğrencilerinin uygunsuz hallerine dair bir başka olay 1756 yılında Amasya'da yaşanmıştır. Amasya'da bulunan medrese öğrencilerinden yetmiş-seksen kadarı mahkemeyi basıp kendilerinden şikâyette bulunan kişileri ve çocuklarını darp etmişler, bu nedenle de bu cezalandırılmışlardır. Elleri silah olan bu öğrencilerin bazıları kalebend olarak cezalandırılırken bazıları da firar etmiştir. Bu olay nedeniyle merkezden Amasya mutasarrıfına ve Amasya kadısına gönderilen fermanda, Amasya

⁷⁵³BOA., İE. ŞKRT, 7/ 637, 02 Muharrem 1121/ 14 Mart 1709.

⁷⁵⁴BOA., C. DH., 195/9749, 29 Recep 1145, 15 Ocak 1733.

⁷⁵⁵A.DVNS, AHK.SS,d.00002, s. 106, Evail-i Rebiülevvel 1158/ Nisan 1745.

⁷⁵⁶BOA., C. DH., 331/16539, 29 Cemaziyelahir 1162/ 16 Haziran 1749.

medreselerine öğrenci kabul edilirken dikkat edilmesi ikaz edilmiş ve medreselere öğrenci kabulünde kefil şartı istenmiştir. Bu kefillerin isimlerinin de defterlere kaydedilmesi alınan önlemler arasındadır.⁷⁵⁷ Dolayısıyla öğrencilerde Osmanlıda uygulanan kefalet sistemine dâhil edilmişlerdir. Talebelerin kefillerinin belirlenmesinde müderrislerin de aktif şekilde rol almaları istenmekte, bir şekilde hocalarının da bu mükellefiyet içinde yer almalarına gayret edilerek yerleştirilmeye çalışılan otokontrol mekanizmasının sağa iyi işleminin hedeflendiği görülmektedir.

Bireysel bir suça bir başka örnek olarak İstanbul'da Ayasofya-yı Kebir Medresesi talebelerinden Salih'in durumu verilebilir. 1765 yılına ait bu kayda yansıyan bilgilerde bahsi geçen öğrencinin uygunsuz tutumlarının şikâyet edildiği görülmektedir. Salih, medrese dersiamlarından Rüşdü Abdullah Efendi, Elhac Ali Efendi, Hafız Hüseyin Efendi, Sultan Ahmet Camiinde imam vekili olan Osman Efendi ve daha pek çok kimsenin, bölge halkından bazılarının evladını hâkir görmek ve hatta darp etmek gibi bir tutum içerisine girdiği ve aynı zamanda talebenin daima bu türden işlerle uğraştığı yönünde şikâyetine sebep olmuştur. Talebe bu tutumlarından dolayı uyarılınca medreseyi yakmakla tehdit etmiştir. Bu sebeplerle medrese talebesi kadıya şikâyet edilmiş ve mahkemeye çağırılmıştır.⁷⁵⁸

Öğrencilerin kalebend olarak cezalandırıldıkları bir diğer vaka 1789 tarihli bir belgede anlatılmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre bir mevlit sırasında Sultan Ahmed Câmî'nde huzûr-ı hümayûnda edepsizce hareketlerde bulunup, kavgaya tutuşan suhtelerden yobaz tâ'ifesinden Sofî Mehmed Paşa Medresesi talebelerinden

⁷⁵⁷BOA., C.ADL.31/1865, 15 Safer 1170/9 Kasım 1756. "Sen ki, Amasya kadisi mevlana-yı muma-ileyhsin, bu hilâlde der-aliyyeme vurûd iden bir kı'ta arzının ve ahâlisinin mahzarlarının hülasa-i mefhûmunda aşâir ve kabâ'il ve sâir tevâif-i askeriye makûleleri tebdil-i şekl ile kabahat-i sâbıkların setr için Amasya derûnunda olan medreselere varub birer takrib ile sakin olub bu esnâda muktezâyı (icap eden) bed-tynetleri (huy, yaradılış) üzere yetmiş seksen mikdârı suhte varub mahkemeyi basub ve nice ehl-i urz kimesnelerin iyâl ve evlâdlarına ta'arruz itmeleriyle ta'addileri şer'le def' için eşkiyâ-yı mezburenin üzerlerine varıldıkda muhârebeye tasaddî (başlamak) eylediklerine binaen birkaç neferinin şerle cezaları tertîb ve birkaç neferi kal'a-bend olunub ve ma'adası firar itmeleriyle fima-bad tahsil-i ulûm sevdâsıyla medine-i mezburede mevcûd olanlar ve taşradan gelenlerin müderrisleri marifetleri ve marifet-i şerle kefilleri alınub sicil-i mahfûza kayd olunmadıkca medreselerde iskân olunmamak babında sana hitâben emr-i şerifim sudûrını istidâ ve bade'l-yevm medâris-i mezbure iskân olunacak talebe-i ulumun müderrisleri kefillerin alub badehu iskân eylemek üzere sen ki, mevlana-yı muma-ileyhsin, sana hitâben emr-i şerifim recâsına alemü'l-ülemâ 'i'l-mütebahhirîn efdali'l-füzelai'l-müteverri'in bi'l-fi'l şeyhülislâm ve müftü'l-enâm olan Mevlânâ Damâd-zâde Feyzullah edâmallahu te'ala fazâ'iluhu işaret itmeleriyle işaretleri mucebince amel ve hareket olunub min-bad Mevlana-yı müşârûn-ileyhin işaretlerine ve emr-i humayûnuma muhâlif vaz' ü hareketden begâyet ittikâ ve mücanebet olunmak bâbında ferman-ı alişânım sadır olmuştur buyurdum ki. Fî evâhir-i B. Sene 1170."

⁷⁵⁸BOA., AE.SMST.III., 78/5793, 10Şaban 1178/2 Şubat 1765.

Kara Hisârî Seyyid Aburrahman ve Amasyalı Ömer Limni Cezîresi'nde, yine aynı medreseden Ankaralı Ahmed ve Mahmud Paşa Medresesin'den Monla Mehmed Bozcaada'da ve Kırkçeşme'de Gazanfer Ağa Medresesinden İsmâîl ile Sinekli Medresesi'nden Abdulallah isimindeki eşkiyâların Seddü'l-bahr Kalesi'nde kendilerini ıslah edinceye kadar kalebind olunmaları istenmiştir.⁷⁵⁹

Taylesanîzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi'nde öğrencilerin bir nevi temsilci olan "kemerbaşı" seçtikleri ve bunların seçiminde 1787'de sert bir mücadelenin yaşandığı anlatılmaktadır. Seçim için Sultan Selim Camii ve Sultan Mehmed Camii avlusunda toplanan öğrenciler arasında kavga çıkmıştır. Müftü Hamamî'na giren öğrenciler, burada kavgayı sürdürmüşler ve hatta bazı medreseleri basarak olayları büyütmüşlerdir. Olay sonrasında şeyhülislâm dairesinin kavgaya karışanları yakalayıp ele başlarını sürgüne yolladığı anlaşılmaktadır.⁷⁶⁰

1792 tarihli Hatt-ı hümayûndan anlaşıldığı kadarıyla da İstanbul'da suhteler arasında bir kavga yaşanmış, bu olaya karışan bazı suhteler ele geçirilerek halk önünde alenen darp edilmişlerdir. Bu durum padişah tarafından tenkit edilmiş, bunun görülmemiş bir şey olduğu ifade edilerek, bu olayı tahrik edenlerin idam edilseler dahi halk önünde cezalandırılmamaları emredilmiştir. Belgeden anlaşıldığı üzere devlet bu olayın yabancı elçiler vasıtasıyla Avrupa'ya yanlış aksedilmemesi için diplomatik çaba sarf etmiş, mesela Rusya elçisine tercüman gönderilerek olayın gerçek sebebi nazik bir dille anlatılmaya çalışılmıştır.⁷⁶¹

Suhtelerin sebep olduğu rahatsızlıklar dönem dönem mahiyet değiştirebilmiştir. Bu konuda 13 Ağustos 1797 tarihli belge oldukça mühimdir. Buna göre Medine'de Mahmûdiye Medresesi talebesinden Boşnak Hâfız Abdullah ve Pazarcıklı Hüseyin Efendi'ler kendi aralarında peygamberlik ve mehdîlik iddiasında bulunmuşlar ve bu kimseler Suriye'ye sürülmüşlerdir. Bunlardan Boşnak Abdullah Efendi'nin Nakşibendî ve Hâlidî, Hüseyin Efendi'nin ise Şabâniyye tarikatlarına mensûp oldukları anlaşılmıştır.⁷⁶²

Suhteler ile yeniçeriler arasında zaman zaman kavgaların olduğu görülmüştür. 1789 tarihli bir Hatt-ı Hümayûndan, İstanbul'da Galata'da camilerde

⁷⁵⁹BOA., C. MF, 112/ 5571. Aktaran: Karademir, *Medreseli Olayları*, s.81.

⁷⁶⁰ *Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*, s. 184.

⁷⁶¹BOA., HAT, 35/ 1750. Aktaran: Karademir, *Medreseli Olayları*, s.80.

⁷⁶²Karademir, *Medreseli Olayları*, s.68.

okunan mevlid esnasında, suhte ile yeniçerilerin dağıtılan şeker yüzünden kavga ettikleri anlaşılmaktadır. Yazılan Hatt-ı Hümayun ile yeniçeri ve suhte kavgasını engellemek için artık şekerin herkesin evine gönderilmesine karar verilmiştir. Bu türden bir olay 18. yüzyılda öğrencilerin eğitimlerinin eksikliğinin bir göstergesidir.⁷⁶³ Yine aynı tarihte yeniçeriler ve suhteler arasındaki bir kavgaдан dolayı bazı suhtelerin sürgün ile cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır.⁷⁶⁴

Medrese öğrencilerinin isyan hareketlerine bir takım zengin ve nüfuzlu kimseler, hükümet adamları ve hattâ müderrislerin önderlik ettikleri de olmuştur. Müderrislerin de dâhil olduğu bazı olaylarda ulemâ zümresinin, merkezî yönetimi etkilemek için bazen medrese öğrencilerini tahrik ederek isyana sevkettiği olmuştur.⁷⁶⁵ Örneğin 1796 tarihli bir dokümandan anlaşıldığına göre İstanbul müderrislerinden Mehmed Efendi yanına birkaç suhte alarak birinin hanesini basmış ve ailesini yaralamıştır. Bundan dolayı Şeyhülislâm Dürrizade Seyyid Mehmed Arif tarafından yazılan tahrir ile müderris Mehmed Efendi, Bozcaada'ya sürgün edilmiştir.⁷⁶⁶ 31 Temmuz 1798 tarihli bir belgede ise Diyarbakır'da bulunan medrese talebeleri ve müderrislerden bazılarının birlikte hareket ederek pek çok uygunsuz faaliyette buldukları belirtilmiş, gümrükden kaçırılan ticârî malları saklamak ve rüşvet almak gibi ciddi suçlar işleyen bu şahısların cezalandırıldığı ifade edilmiştir.⁷⁶⁷

Suhtelerin sebep olduğu olayların uluslararası boyutta yankıları da olmuştur. 1769 tarihinde Ankara'da medrese öğrencilerine yardım edip, onlara hediyeler veren Kasper ve Pertoka adındaki tacirlerin, suhteler tarafından daha fazla hediye istenerek hanelerine tecavüz ettikleri anlaşılmaktadır. Suhteler ayrıca tacirlerin hizmetkârlarını defalarca darp ve tehdit ederek korkutmuşlardır da. Durum İngiltere elçisinin şikâyetine sebep olmuş, Ankara mütesellimine ve naibine gönderilen fermanda

⁷⁶³ BOA., HAT, 191/9282, 29 Zilhicce 1203/ 20 Eylül 1789.

⁷⁶⁴ BOA., HAT, 1384/54854, 29 Zilhicce 1203/ 20 Eylül 1789.

⁷⁶⁵ Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosol Mitana*, IX (1961), s. 65.

⁷⁶⁶ BOA., C.ZB., 7/320, 15 Zilkade 1210/ 22 Mayıs 1796.

⁷⁶⁷ BOA., C.MF., 16/678, 17 Safer 1213/31 Temmuz 1798. " müderrisler medreseden ihrac ve iktizasına göre habs ve te'dib veyahud tertib-i ceza veya nefyi ve ilcası için vali-i memlekete teslim ve bu babda muhalefet eder ise pâyeli müderris ise pâyesi ref' ve medresesi ahere tevcih kendi evlâd-ı ıyaliyle bilâd-ı ahere nefyi "

mezkûr tacirlerin himaye edilerek maduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir.⁷⁶⁸ Benzer bir durum da Rusya ile yaşanmıştır. Zira 1792 tarihli Hatt-ı Hümayûndan anlaşıldığı üzere İstanbul'da suhteler arasında meydana gelen kavgaya karışan bazı suhteler ele geçirilerek halk önünde alenen darp edilmişlerdir. Padişah Üçüncü Selim *"kaymakam paşa, güzel amma alenen Süleymâniye avlusunda softa darbı bir türlü olamaz. Bu madde için bütün softaları idam mümkündür. Lakin halk arasında alenen talebe darbı görülmüş işitilmiş şey olmadığından cesaret olunamaz. Bu maddeye sebep olan müfsidler idam ve nefi olunsun tedib ve tard her ne ise alenen olmamağa rabıta veresiz"* diyerek suhtelerin halk önünde cezalandırılmamalarını emretmiştir.⁷⁶⁹ Belgeden anlaşıldığı üzere devlet bu olayın Avrupa nazarında olumsuz bir etki yaratacağından endişe ederek Rusya elçisine bir tercüman göndermiş ve bu vasıta ile gerçek durum izah edilmeye çalışılmıştır.

1787 tarihli bir belgede de İstanbul'da bulunan medrese suhtelerini tahrik ederek kavga çıkaran Sultan Mehmed İmaretin'de Kemerbaşı Kör Molla Halil'in Edirne tarafına firar ettiği anlatılmış, Edirne Bostanbaşıcısına hitaben yazılan buyrulduca isyancının bir an önce yakalanması ve İstanbul'a gönderilmesi tenbih edilmiştir.⁷⁷⁰ Aynı olayla alakalı olarak rastlanılan bir başka belge ile Molla Halil'in yakalanarak Sakız Adası'na sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Ancak şeriat hilafına yönelik fiilleri olduğundan adı geçen suhtenin idamı talep edilmekte ve bunun ne suretle gerçekleştirilmesinin doğru olacağı merkeze sorulmaktadır.⁷⁷¹ Görüldüğü üzere 18. yüzyılda öğrenciler, bireysel veya kitlesel suçları karşısında hapis cezaları, sürgün gibi cezalara çarptırılmışlardır.

3.4. Medreselerde Okutulan Dersler

Bu güne kadar Osmanlı medreseleri üzerine yapılan çalışmalarda medreselerin tümü için geçerli olan bir eğitim programının ve ders listesinin olmadığı; buna karşılık Fatih Sultan Mehmed devri ile birlikte bir sistemleşmeye gidildiği yönünde bir kanıya varılmıştır. Uzunçarşılı'nın tespitlerine göre Fatih devrinde hazırlandığı ileri sürülen Kânûnnâme-i Talebe-i Ulûm'da yer alan yer alan

⁷⁶⁸BOA., C. HRC., 15/ 730, 01 Cemaziyelevvel 1183/ 2 Eylül 1769. Refere eden: Karademir, *Medreseli Olayları*, s.162.

⁷⁶⁹ Karademir, *Medreseli Olayları*, s.80.

⁷⁷⁰ BOA., C. MF., 50/2476, 29 Rebiülevvel 1201/ 19 Ocak 1787. Aktaran: Karademir, *Medreseli Olayları*, s.168.

⁷⁷¹BOA., C.ADL., 83/ 4996, 16 Cemaziyelevvel 1201/ 6 Mart 1787.

“*Şüyûh-ı müderrisîn kütüb-i mu'teberâtdan... ihtiyâr etdikleri kitâbları ayıdalar*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, medreselerde okutulan ders kitapları kesin bir temel üzerine oturtulmamış, müderrislerin tercihleri önemli rol oynamıştır.⁷⁷² Bu bilgilerin yanında bugün ilim dünyasının elinde ne Fatih döneminde hazırlanmış olan eğitim programı ne de daha sonraki dönemlerde uygulanan eğitim programlarının tam olarak bulunduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu alanda henüz bir netlikten bahsedilemez.

Medrese programları ile ilgili bilgi veren bir kaynak grubu vakfiyelerdir. Ancak vakfiyelerde okutulması gereken dersler ve ders kitaplarından çok fazla bahsedilmemiş, derslerin “*adet-i kadîm*” üzere okunacağı ifade edilmiştir. Örneğin Fatih Külliyesinin vakfiyesinde dersler açıkça yazılmamakla beraber, müderrislerin vasıfları yazılırken “*başlangıç ve giriş bilimlerinde, aklî ve naklî bilimlerde benzeri az bulunan, tedris makamının ehliyetine sahip, ömrünü faydalı bilimleri tahsil etmeye vermiş*” gibi ifadeler kullanılmaktadır.⁷⁷³ Niğde’deki Karamanoğlu Ali Bey Medresesi’nin vakfiyesinde ise burada şer’î ve edebî bilimlerin okutulacağı, fıkıh ve usul-ü fıkıhın yanısıra onbeş şer’î bilimin okutulacağı belirtilmiştir. Konya Karatay Medresesi vakfiyesinde de orada ders verecek müderrisin şeriat, hadis, tefsir, usul, furû’ ve hilaf bilimlerinde uzman olması istenmiştir. Sultan II. Murad’ın Edirne’de yaptırdığı Dârü’l-Hadîs’in vakfiyesinde de “*şu da şartımdır ki, müderris medresede katiyen felsefî ilimlerle iştigal etmeyecektir. Orada müderris ders günlerinde hadis ilmi ve onunla ilgili diğer dersleri öğretecek ve onun öğrettiklerinden iadesi gerekenleri muîd tekrar edecektir*” denmektedir.⁷⁷⁴

Tüm bu belge çeşitlerinin yanında Osmanlı medreselerinde yürütülen ders programı hakkında zaman zaman yazılan müstakil eserler de olmuştur. 18.yüzyılda yazılan ve medreselerin ders programları hakkında son derece mühim bilgileri ihtiva eden dört yazma eser bulunmaktadır. Bu eserler, Saçaklızâde olarak tanınan Muhammed b. Ebûbekir el-Mar’âşî’nin (ö.1733) *Tertîbu’l-‘Ulûm*’u, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın (ö.1780) *Tertîbu’l-‘Ulûm*’u, Ali bin Abdullah el-Uşşâkî’nin

⁷⁷²Nakleden: Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008,C.17,S. 11, s.29.

⁷⁷³ Mustafa Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi - I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, s.2.

⁷⁷⁴ Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi - I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, s.2.

(ö.1786), *Kasîde fi'l-Kutubi'l-Meşhûre fi'l-'Ulûm*'u ve 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın isteği üzerine yazılan, müellifi belli olmayan *Kevâkib-i Seb'a*'dır. Araştırmanın bu başlığı altında verilen bilgiler daha çok bu eserlere dayalı bilgilerdir. Sözkonusu programların ne derecede uygulanmış olduğuna dair bilgi, bu dönemde medrese mezunlarına verilmiş olan icazetnameler ile yapılacak olan bir mukayese ile netlik kazanacaktır. Bu nedenle bu bölümün sonunda böyle bir değerlendirilmeye yer verilecektir. Nitekim medreselerin ders programlarının belirlenmesinde icazetler bir başka yol gösterici kaynak grubunu teşkil eder. Zira Osmanlılarda ve Doğu İslâm ülkelerinde, medrese ve tekke mensuplarıyla sanat erbabından eğitim ve öğrenimlerini tamamlayanlara üstatlarının verdiği yazılı belgeye icâzetnâme denilmiştir.⁷⁷⁵ Bazen müderrislerin kitaplarının bir köşesine, bazen de ayrı bir kitapçık veya belge şeklinde düzenlenen icazetler, belli dersler ve kitaplar hakkında da bilgi verebilmektedir.

Ders programlarını içeren sözkonusu eserler hakkında bilgi vermeden evvel Osmanlı medreselerinde okutulan bilimlerin üç kısma ayrıldığını ifade etmek gerekir. Bu ilimler, Osmanlı medreselerinde en çok üzerinde durulan, “*Ulum-ı Aliye*” yani yüksek bilimler denen Tefsir, Hadis ve Fıkıh diye üç temel bilime ayrılan *dini-hukuki bilimler*; “*Ulum-ı Akliye*” denen Felsefe, Matematik, Hey'et gibi bilimlerin yer aldığı *akli bilimler* ve başka bilgileri öğretmek için araç sayılan ve Sarf, Nahiv, Belagat, Mantık, Me'ânî, Bedi, İnşa gibi bilimleri kapsayan *alet bilimleri*'dir.⁷⁷⁶ Demir, Osmanlılarda aklî ilimlerin usta-çırak ilişkisi içerisinde, naklî ilimlerin ise yüksek eğitim kurumları olan medreselerde müderris-softa ilişkisi içerisinde öğretildiğini ifade etmekte ve matematiksel bilimler ile fiziksel bilimlerin, toplum içerisinde yeterince benimsenmemesinin en önemli nedenlerinden birisinin bu olgu olduğunu düşünmektedir.⁷⁷⁷ Unan, Osmanlı medreselerinde ders veren ilim adamlarında faydacılık düşüncesinin bulunduğunu belirtmektedir. Zira Osmanlı ulemasına göre ister aklî, ister naklî olsun, ilimlerin gâyesi ma'rifetu'llâh (Allah'ı

⁷⁷⁵İcazet, İslâmî eğitim ve öğretimde akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terimdir. Sözlükte “*su akıtmak, helâl kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak*” gibi mânalara gelen cevaz kökünden türeyen icâzet, İbn Fâris'e göre “*su akıtmak*” şeklindeki anlamından hareketle “*bir âlimin ilmini talebesine aktarması*” mânasında terimleşmiştir. Cemil Akpınar, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s.393.

⁷⁷⁶Tunay Karakök, “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Bartın 2013, s. 220.

⁷⁷⁷Remzi Demir, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay., Ankara 2001, s. 31.

tanıma) ve bu vesileyle ebedî saadete nâil olmadır. Dolayısıyla, bir kişinin gerçek mânâda âlim olabilmesi için, tasnife konu bütün ilimlere vâkîf olması gerekir. Akıl tek başına hakikate ulaştıramayacağı için nakil bilgisi şarttır.⁷⁷⁸

Medrese öğrencileri, eğitim- öğretim hayatları boyunca bu ilimlerin hepsini görmüşlerdir. Medreselerde, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi temel İslami ilimlerden evvel, Mantık dersinin okutulması, öğrenciyi söz konusu İslami ilimleri kavrayabilme aşamasına getirme amacını taşımaktadır. Osmanlı medreselerinin müfredat programlarında, günümüz anlamında Felsefe ile ifade edilen Hikmet dersinin yanında, Mantık, Geometri (Hendese), Matematik (Hisab), Astronomi (Hey'et) gibi derslerin de var olması, Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminin sadece dini eğitim ve öğretime dayanmadığını göstermektedir.⁷⁷⁹

Ancak önemli bir husus, programlarda yer alsa bile Osmanlı Devleti'nde pozitif yani yukarıdaki sınıflamaya göre aklî bilimlerin okutulup okutulmadığı ya da yeterince okutulup okutulmadığı meselesidir. Bu hususla alakalı olarak, genellikle medrese vakfiyelerinde müderrislerin, icazetnamelerde müderrislik izni almış olanların özelliklerinden bahsedilirken, onların hem aklî, hem naklî ilimleri bilmeleri gerektiğinin kaydedildiği görülmektedir. Ancak bazı istisnai durumlar da tesbit edilmiştir. Örneğin, Kara Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey (ö.1434) tarafından Bergama'da yaptırılan medresenin vakfiyesinde, medresede aklî ilimlerin okutulmasına kesinlikle müsaade edilmemiş olduğu görülmektedir. Vakfiyeye göre medresede sadece naklî ilimler okutulacaktır.⁷⁸⁰ Bu gibi istisnai durumların medresenin bir Dârülhadis medresesi olmasıyla ilgisi de olabilir. Umur Bey'in yaptırdığı medresenin dârülhadis medresesi olduğundan emin olunmamakla birlikte dârülhadis gibi ihtisas medreselerinde aklî ilimlerin çoğu zaman yer almadığı bilinmektedir. Ancak pozitif bilimlerin ihmal meselesi incelenen dönemde yazılan bazı eserlere de yansımıştır. Örneğin İbrahim Müteferrika (ö.1747),1726 yılında kaleme aldığı *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* adlı eserinde pozitif ilimlerin, özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde durmuştur. Genelde İslam dünyasının özelde ise Osmanlıların coğrafya ve siyaset bilimine çok fazla rağbet etmemeleri

⁷⁷⁸ Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmi Verim", *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.440.

⁷⁷⁹Osmanoğlu, "*Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Eğitim ve Öğretim Sisteminde Yapılan Değişiklikler (Reformlar)*", s. 177.

⁷⁸⁰ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s.166.

nedeniyle askeri anlamda başarılar kazanamadıklarını ifade eden Müteferrika, bu alanda geri kalınmasının hatta bihaber olunmasının felakete neden olduğunu belirtmiştir.⁷⁸¹ Müteferrika'nın biraz dolaylı yollarla da olsa imparatorluk ve İslam dünyasında siyaset ve coğrafya başta olmak üzere askeri teknoloji ve benzeri din dışı bilimlere rağbet göstermemelerini büyük bir üzüntüyle ifade etmektedir. Müteferrika gibi incelenen yüzyıl içerisinde hem ilim ve fen ile yakından alakalı olan hem de yabancı kültürlerle ilişkisi ve bilgisi bulunan bir kişinin bunları bizzat kendi kaleminden çıkan ifadelerle zikr etmesi oldukça anlamlıdır. Ona göre devletin devamı adına düşmanların tanınabilmesi ve siyasiler ile bilim adamlarının kendi çağdaşları olan diğer toplumlardan haberdar olması elzemdir ve bu bakımdan coğrafya ilminin mutlaka bilinmesi gerekmektedir. Beşeri coğrafyanın devletin siyasi geleceği ile alakalandırılması, 18. yüzyıl Osmanlı uleması arasında ileri görüşlülüğe dair hayli dikkat çekici bir yorumdur. Aslında coğrafya başlığı altında kavimlerin hayatından haberdar olunması gerekir derken sosyolojiden, rüzgârların hareketlerinin hangi coğrafyada ne şekilde cereyan ettiğinin öğrenilmesi ve ona göre hareket edilmesi ya da haritalar hazırlanması gerektiğini belirtirken kartografyadan, bunlardan hareketle denizlerde gelişmek gerektiğini söylerken deniz mühendisliğinden bahsetmekteydi.⁷⁸² Müteferrika ayrıca disiplinlerarası ilişkiye de burada değinerek coğrafyanın tarih ilminin vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtmiştir.⁷⁸³ Büyük ihtimalle o dönemde medreselerde pozitif ilimlere çok fazla değer verilmediği için, bunun eksikliğini hissetmiş ve bu ilmin önemini açıklama gereği duymuştur.⁷⁸⁴ Ayrıca coğrafya başlığı altında aslında Osmanlıların müspet bilimlere olan ilgisizliğini dile getiren ünlü matbaacı, bu alandaki eksikliklerin devletin siyasi ve askeri başarısızlıklarının da sebebi olduğunu ifade etmektedir. Yine resim ve tasvire gereken önemin verilmemesi de yazar tarafından İslam ülkelerinin gereği gibi tahririnin yapılamamasına neden olmuş ve haritacılık ile mühendislik de bu manada

⁷⁸¹ İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l- Hikem fî Nizâmî'l- Ümem*, TBMM Kütüphanesi Halife Abdülmecid Koleksiyonu, s. 17, 23. Şuradan elde edilmiştir:

<http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/2121?show=full> (04.11.2016).

⁷⁸² Aynı eser s. 24.

⁷⁸³ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l- Hikem fî Nizâmî'l- Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 90.

⁷⁸⁴ Kayhan Atik, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 48.

ulaşması gereken seviyeye erişememiştir.⁷⁸⁵ Sadrazam Damat Ali Paşa'nın (ö.1716) katalogu dört cilt tutan kitaplarının müsaderesi için çıkan irade üzerine, bunlar arasında bulunan felsefe, tarih ve astronomi kitaplarının kütüphanelere vakfı caiz olamayacağına dair şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendinin fetva verdiği görülmektedir. Bu olay, felsefe, astronomi, hatta tarihe ait eserlerin genel bir kütüphaneye vakfına bile razı olmayan bir zihniyetin 18. yüzyıl başında kadı olduğunu göstermektedir.⁷⁸⁶

Buraya kadar örnekleri görüldüğü üzere Osmanlı medreselerinde akli bilimlerin kimi zamanlarda bilerek geri plana itildiği görülmektedir. Ancak bu durum genele şamil olan ve sürüp gitmiş bir durum da değildir. Örneğin modern astronominin Osmanlı dünyasında kabul görmesi 18. yüzyılın ortalarında olmuştur. İbrahim Müteferrika 1732'de Cihannümâ'yı basarken bu esere bazı ilaveler yapmış ve bu ilavelerde yeni astronomiden söz etmiştir. Ayrıca yine Müteferrika, Atlas Coelestis adlı Latince astronomi eseri, III. Ahmed'in emriyle Mecmûatü Hey'et el-Kadîme ve'l-Cedîde (Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası, 1733) adıyla tercüme etmiş ve böylece eski ve yeni astronomiyi ele alan müstakil bir eseri Osmanlı literatürüne girmiştir.⁷⁸⁷ Bu hususu destekleyecek şekilde başka tanıklar da bulunmaktadır. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sınırları içinde bulunarak Kuzey Afrika'da seyahat eden ve izlenimlerini 1738'de yılında yayımlayan İngiliz Thomas Shaw da, izlenimlerinin "Kuran dışında okutulan kitaplar" başlıklı kısmında Türklerin çok çeşitli kendi yazdıkları ve ya kendi dillerine çevirdikleri kitapları okuduklarından bahsetmiştir. Seyyah, "bu kitaplar coğrafya, tarih, edebiyat, astronomi, trigonometri ve deniz bilimi ile ilgilidir" demektedir.⁷⁸⁸ Nihayet, aşağıda ayrı başlıklar halinde yer alan 18. yüzyıla ait dört adet yazma eserin hepsinde, medreselerin müfredatlarıyla ilgili kısımlarda akli ilimlerin yer aldığı görülmektedir. Tüm bu verilerden yola çıkarak Osmanlı medreselerinde akli ilimlerin en azından her

⁷⁸⁵ İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l- Hikem...*, s. 26.

⁷⁸⁶ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1991, s. 159. Ayrıca bkz. Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İrcica, İstanbul 2001, s. 145-146..vd.

⁷⁸⁷ Yavuz Unat "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, C. 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 416. Ayrıca bkz. Yavuz Unat, "Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişi", *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.1619- 1620..vd.

⁷⁸⁸ Thomas Shaw, *Travels or Observations Relating to Several Parts of Barbary and the Levant*, Oxford, 1738, s. 262.

yerde ve her zaman medreselerce terk edilmediği, bu alandaki bilimlere dair kitapların okutulmaya devam ettiği sonucunu çıkarmak mümkün görünmektedir.

3.4.1.Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin, *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları

Saçaklızâde olarak tanınan Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin (ö. 1732) Arapça nesir şeklinde 1715 yılında yazdığı *Tertîbu'l-'Ulûm* adlı eseri, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler bölümünde 3532 numara ile kayıtlıdır. Eser, Tanzimat Devri'nin önde gelen isimlerinden Ali Suâvî tarafından *Hulâsâtu'l-Haber fi'l-'İlm ve'l-Eser der Karn-i Sâni 'Aşer* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Mehmed Süreyya'nın “müderrislerin övücü”⁷⁸⁹ dediği Saçaklızâde, Maraş'ta doğmuş, burada büyümüş ve ilk eğitimini burada almıştır. Tahsilini ilerletmek için et-Tibyan tefsirinin müellifi Ayıntablı Mehmed Efendi (ö. 1699) ve Daredevî Hamza Efendi (ö.1694)'nin yanına giderek onlardan ders almıştır. Saçaklızâde, ayrıca Şam'a giderek orada Şeyh Abdülgani en-Nablusi (ö.1731)'den de ders görmüştür. Tefsir, hadis, tasavvuf gibi ilimleri okuyup bir süre sonra memleketine dönen yazar, Maraş başta olmak üzere değişik şehirlerden gelen talebelere ilim tedrisi yaptırmıştır.⁷⁹⁰

Saçaklızâde, eserini önsöz, giriş, iki maksat, sonuç ve bir de sonsözden oluşturmuştur. Önsöz kısmında faydalı ilimlerin sayımı, bu ilimleri “şer'i olan” ve “şer'i olmayan” diye taksim etme ve adı geçen ilimlerle meşgul olmanın hükümlerini beyan etme hususları yer almaktadır. İki maksattan birincisi, faydalı ilimlerin tariflerini ve bu ilimleri elde etme hususundaki tedbirlerin beyanını ihtiva etmektedir. İkinci maksat ise, bu ilimleri tahsil edecek olan öğrenci için, okuması gereken ilimleri sıralamaya ve ilimlerin mertebelerini, birbirlerine olan üstünlüklerini beyan etmeye tahsis edilmiştir. Eserin sonuç kısmında, Kur'an-ı Kerim'in üstünlüklerini ortaya koyma amaçlanmış, Felsefe ilmi tanıtılmış ve İslam âlimlerinin felsefe ile ilgili görüşleri belirtilmiştir.⁷⁹¹ Saçaklızâde, eserini kaleme alırken çok geniş tutmuş ve bir eğitim programı olmanın yanında, bilimsel anlamda gelişme, ilerleme ve

⁷⁸⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, s.1016.

⁷⁹⁰ Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, Matbaa-i Âmire, 1978, s. 325-327.

⁷⁹¹ Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî', *Tertîbu'l-'Ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, No: 2019.

yenileşme üzerinde durmuş, gelenekçiliğe karşı cephe almış, ayrıca eserinde ilimlerin değerini, sayılarını, İslâm karşısındaki hükümlerini de belirtmiştir.⁷⁹²

Saçaklızâde, ilimlerin belli bir sıra ile okutulduğuna işaret ederek, “yeni başlayan öğrenciye, anlayışı kadar iman telkin edilir, öğrenci henüz çocuk yaşta ise, davranışı düzgün bir muallimden, hatmedinceye kadar Kur'an dersi aldırılır. Sonra ayrıntılı olarak iman, ehl-i sünnet akaidi, ahlak ve namazdan farz olan miktar öğretilir. Bunları öğrendikten sonra Birgivi'nin er-Risaletü't- Türki'si ezberletilir. Öğrenci Acem ise, İbnu Feriştah sözlüğü ezberletilir. Öğrenciliğe hazırlık mahiyetindeki bu dersler geçilince, sırasıyla Sarf, Nahiv, Ahkâm ilmi, Mantık İlmî, Münazara ilmi, Kelam ilmi, Me'ânî -Beyan-Bedii ilimleri, Fıkıh ve Fıkıh Usulü ilimleri öğretilir. Fıkıh derken, Muhtasarü'l-Kuduri'de olduğu gibi delilsiz olarak, mücerred amelli ahkâm ilmini kastedmiyorum. Belki, amelli ahkâmı delilleriyle ihtiva eden el-Hidaye'yi bilmeyi kastediyorum. Kelam ilmiyle de, mücerret itikadi meseleleri kastedmiyorum. Tersine, cevher ve a'raz bahislerini, muhalifleri red için delilleriyle birlikte, itikadi meseleleri ihtiva eden el-Makasid gibi kitapları kastediyorum. Bundan sonra Hadis Usulü, rivayet ve dirayet olarak Hadis ve Tefsir ilimleri öğretilir. Tecvid, Kıraat ilmi ve yazı yazmaya gelince, öğrenci bunları, daha başlangıçta yani tefsir öğrenmeden önce öğrenir. Hisap, Hendese, Hey'et gibi Cüz'iyat ilimleri ile Aruz ilmini de program çerçevesinde, önceden öğrenmesi gerekir. Fakat Hisap (Matematik) ile Hendese (Geometri) ilimlerini Ahkâm ilminden, özellikle de Feraiz İlminden önce öğrenmesi şarttır”.⁷⁹³ Saçaklızâde, eserinde medreselerde okutulan dersleri belirtmekle birlikte çok az kitap ismi vermiştir.

İlimleri üç farklı kategoriye ayıran Saçaklızâde'nin ilk tasnifi dinî olan ve dinî olmayan ilimlerdir. Buna göre dinî ilimlerden kasıt, peygamberler aracılığıyla öğrenilen ilimler, dinî olamayan ilimler ise, matematik ve tıp gibi akıl ve tecrübe yoluyla öğrenilen ilimlerdir. İkinci kategori ise, ilimlerin faydalı ve zararlı ilimler olarak sınıflandırılmasıdır. Arap dili kapsamındaki lugat, sarf, nahiv, yazı yazma, belâgat, mükâleme ile Kur'ân ilimleri kapsamında olan, Kur'ân tecvidi, mushafların yazımı, kıraatı ve tefsiri, ayrıca hadis ilimleri, ölçü ve münâzara, kelâm, matematik,

⁷⁹² Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.27.

⁷⁹³ Saçaklızâde, *Tertibu'l-'Ulûm*, s.35-36..vd. Ayrıca bkz. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.83, Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s.27-28.

geometri, astronomi, ledunnî ilimler,⁷⁹⁴ anatomi ve tıp ilimleri faydalı ilimlerdir. Felsefe, sihir, astroloji gibi ilimler zararlı ilimlerden, şiir ve nesep ilmi ise, herhangi bir zararı bulunmayan ilimlerden kabul edilmektedir. Üçüncü kategoride ise, ilimler farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendup, haram, mekruh, müstehap, mübah şeklinde dinî hükümlerine göre sınıflandırılmıştır. Bu tasnif, öğrenilmesi gereken ilmin bilinme hükmüne göre yapılmıştır. Söz gelimi bir şeyi bilmek, farz-ı ayn ise, onu öğrenmek de farz-ı ayndır. Farz-ı ayn olan ilimlerin başında tevhidi ve Allah'ın sıfatlarını bilmek gelir. İman meselelerinin yanı sıra ahlâkî ve fiilî olarak kişinin kendisine farz ve haram olan hususları kapsayan ilmihâl bilgisi de farz-ı ayndır. Farz-ı ayndan sonra farz-ı kifâye, mendup ve müstehaplar geldiği gibi ilimlerin öğrenilmesinde de bu sıra takip edilir. Tefsir, tecvid, hadis, fıkıh ve kelâm ile matematik ve tıp, farz-ı kifâye olan ilimlerdir. Öğrenilmesi haram olan ilimler ise, sihir, astroloji, cifr ve felsefedir.⁷⁹⁵

Tablo 33: Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin Tertîbu'l-'Ulûm'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar⁷⁹⁶

DERSLER	KİTAPLAR
Akâid	<i>Birgivi'nin er-Risâletu'tTürkiyye</i>
Lügat	<i>İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü</i>
Sarf	<i>eş-Şâfiye</i>
Nahiv	<i>El-Kâfiye</i>
	<i>Muğni'l-Lebib</i>
Ahkâm İlmi	-
Mantık	-
Münâzara	-
Kelâm	<i>el-Makâsid</i>
Me'ânî	-
Fıkıh Usûlü	-
Fıkıh	<i>el-Hidâye</i>
Hadis Usûlü	-
Hadis	-
Tefsir	-
Tecvid ve Kıraat İlmi	-
Hesap	-
Hendese	-
Hey'et	-
Arûz	-

⁷⁹⁴ Allah ile ilgili bilgi ve sırlara ait ilimler. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, s.546.

⁷⁹⁵ Betül Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.121.

⁷⁹⁶ Saçaklızâde, *Tertîbu'l-'Ulûm*, muhtelif sayfalar. Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s.119.

3.4.2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertîbu'l-'Ulûm'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* adlı tanınmış eserinde bizzat kendisinin verdiği bilgilere göre, 18 Mayıs 1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya gelmiştir.⁷⁹⁷ Dokuz yaşındayken, Babası Derviş Osman Efendi'den naklî ilimleri, babasının arkadaşı Molla Mehmed el-Suhranî'den başta matematik ve astronomi olmak üzere aklî ilimleri tahsil etmiştir. 1720 yılında babasını kaybedince Erzurum'a, amcası Molla Muhammed'in yanına dönmüş, amcasının yanındaki tahsilini sekiz yıl kadar sürdürmüştür. İbrahim Hakkı'nın, Arapça ve Farsça dillerini okuduğu Erzurum müftüsü şair Hazık Mehmed Efendi dışında, kimlerden ilim tahsil ettiği konusunda ayrıntılı bilgi yoktur. Çoğunlukla Türkçe olmakla beraber, eserlerinde Arapça ve Farsça'yı dakullanan İbrahim Hakkı, tasavvuf, itikad, eğitim, tecvid, sözlük, şiir, doğabilimleri gibi pek çok konuda eser yazmıştır.⁷⁹⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertîbu'l-'Ulûm* adlı eseri, Türkçe manzûm olarak kaleme alınmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulan dersleri en geniş biçimde veren kaynak olma özelliğine sahip eser, 1751-1752 yıllarında yazılmış olup, ilimleri 31 dalda toplayarak, 12 metinde ele almıştır. Eser, 125 beyitten oluşmaktadır.⁷⁹⁹

İlk bakışta *Tertîbu'l-'Ulûm*'da, matematik, fen bilimleri ya da felsefî ilimlerin zikredilmediği müşâhade edilebilir. Ancak kelâm kitaplarının, özellikle *Tertîbu'l-'Ulûm*'da adları geçen *Mevâkıf* ile şerhi *Seyyid*'in metafizik, fizik, astronomi gibi konuları da ihtiva ettiği düşünülürse, bu sahadaki bilgilerin kelam kitapları mütalaa edilirken okunduğu söylenebilir.⁸⁰⁰

Tablo 34: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar⁸⁰¹

Dersler	Kitaplar
Kur'ân- Kiraat	Tecvid-i Türkî, Şâşibî
Hatt	Sülûs, Nesih, Talik, Divânî
Lügat	Şâhidî, Halîmî, Ni'metullah, Ferište, Ta'rifat-ı Seyyid, Ahterî, Sihah, Vankulu, Kâmus
Akâid	Manzûm, Akâid, Emâlî, Fıkh-ı Ekber

⁷⁹⁷ Esin Kâhya, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Necati Öner Armağanı)*, C. 40, Ankara 1999, s.373.

⁷⁹⁸ Şükran Fazlıoğlu, "Tâlim ve İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 18, İstanbul 2005, s. 4.

⁷⁹⁹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l-'Ulûm*, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, No: 23982.

⁸⁰⁰ Şükran, Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1, S.1, İstanbul 2003, s.105.

⁸⁰¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l-'Ulûm*.

Ahlak	Hilye-i Hâkânî, Hayriyye, Pend-i Aşşâr, Şarikât
Sarf	Emsile, Binâ, Maksûd, İzzî, Merâh Şâfiye, Çarperdî
Nahiv	Avâmil, Küçük Avâmil, Enmûzec, Hadâik, İzhâr, Netâic, Kâfiye, Câmî,
Mantık	İsagoci, Hüsâm-ı Katî, Muhyiddin, Fenârî, Kul Ahmed, Velediyye, Şemsiyye, Kutb, Dâvûd, Seyyid Şerif Cürcânî, Tehzib, Celal, Mîr Hüseyiniyye, Şerh-i Adâd, Mîr, Zeyn, Taktîr-i Kavanîn
Âdâb	Hüseyiniyye, Şerh-i Adâd, Mîr, Zeyn, Taktîr-i Kavanîn
Me'ânî	Telhis, Mutavvel
Hikmet	Kadîmir, Molla Lârî, Hikmet'ül- Ayn, Mirzacan
Kelâm	Şerh-i Akâid, Hayalî, İsbât-ı Vâcib
Fıkıh Usulü	Tavzih, Taşrih, Telvih
Fıkıh	Mültekâ, Eşbâh u Nezâir, Mecmâ'ul- Bahr-i İbn-i Melek, Munye-i Muşalli, Tuhfe, Ta'lim-i Mûteallim, Vikâye, İlm-i Mezâhib-i Erbaa
Ferâiz	Sirâciyye, Sir'a metni şerhiyle
Hey'et	Şerh-i Çağminî, Haşiye-i Bircendî, Bist Bâb, Sî-Fasl, Rub-ı Müceyyeb, Rub-ı Mukansar
Hendese	Şerh-i Eşkâl-i Te'sis
Hesap	Hulâsa, İbn-i Molla
Hadis Usulü	Nuhbe
Hadis	Meşârik, Mebârik
Tefsir	Beyzâvî

3.4.3.Kevâkib-i Seb'a'ya Göre Ders Programı

1728-1741 yılları arasında Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapan Marquis de Villeneuve, Osmanlı Devleti'ne yazılı olarak başvurmuş ve Osmanlı Medrese sistemi hakkında bilgi istemiştir. Dönemin Reisülküttabı Mustafa Efendi, yazışmaya cevap vermek için uzmanlar görevlendirerek çalışmayı başlatmış ve neticede Kevakib-i Seb'a isimli risale hazırlanıp Fransa'nın İstanbul Büyükelçisine takdim edilmiştir. Bugün aslı Paris'te National Biblique Kütüphanesi'nde olan eser, bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Ancak eserimin kaleme aldığı bilinmemektedir.⁸⁰²

Kevakib-i Seb'a, önsöz, iki bölüm ve sonsözden oluşmaktadır. Birinci kısımda, müellif üçyüz altmış ilim adını sıralamış ve bunlar hakkında malumat vermiştir. Bu bölümde ilimlerin fayda ve zararları anlatılmıştır. İkinci bölümde, her ilim için hazırlanmış olan kitap ve bunların müellifleri hakkında bilgiler verilmiştir. Sonuç kısmında ise İslam memleketlerinde var olan ilimler ile diğer milletlerin ilimleri arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmıştır.⁸⁰³ Eserde, ilme yeni başlayan bir öğrenciye önce, anlayacağı ölçüde iman konuları ve Kur'an-ı Kerim'in yüzünden okunması öğretileceği ve bazı surelerin ezberlettirileceği anlatılmaktadır. Öğrenci,

⁸⁰²Kevâkib-i Seb'a, National Biblique, Supplement Turks, No: 196. Bu eser, 2015 yılında Nasuhi Ünal Karaaslan tarafından transkribe edilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaaslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

⁸⁰³Kevâkib-i Seb'a, s. 6a- 6b.

Kur'an okurken aynı zamanda bir tecvid hocasından Türkçe bir tecvid kitabını da ders kitabı olarak okumaktadır. Sonra alet ilimlerinden sarf ilmine başlanmakta, Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah ve Şafiye okunmaktadır. Sarf ilmini tamamlayan öğrenci, Nahiv ilmine başlamakta ve Avamil, Misbah, Kafiye, Elfiye-i ibn Melek, Molla Cami ve Muğni'l Lebib isimli eserleri okumaktadır. Öğrenci aynı zamanda ilk İslâmi bilgileri almak için, haftada bir ya da iki gün Fıkıh dersi almakta, bu derste önce Halebî, sonra da Kudurî isimli kitapları okumaktadır. Âlet ilminden sonra Mantık İlmine başlayan öğrenci İzagoci, Hüsamkati, Muhyeddin Risalesi, Fenari ve Haşiyesi, Şemsiye ve şerhi Kutbuddin-i Şirazi, onun haşiyesi Seyyid ve Kara Davud, Tezhip, Sadüddin ve en son olarak da Şerh-i Metali okumaktadır. Medreselerde gösterilen derslerin ve bunlara ait eserlerin kolaydan zora doğru olmak üzere üçlü bir sınıflandırma ile zikredilmesi de eserin önemini artıran hususlardandır.⁸⁰⁴

Tablo 35: Kevakib-i Seb'a İsimli Esere Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları⁸⁰⁵

Dersler	Okunan Kitaplar		
	İktisar (başlangıç)	İktisad(orta derece)	İstiksa(İleriderece)
Akâid	Eser ismi verilmemiştir.		
Kur'an	Eser ismi verilmemiştir.		
Sarf	Emsile, Bina	Maksud, İzzi	Merah, Şâfiye
Nahiv	Avamil, Misbah	Kafiye, Elfiye, Molla Câmî	Muğni'l- Lebib
Fıkıh	Halebî, Kudûrî	Hidaye	Kadıhan, Bezzaziye
Mantık	İzagoci, Hüsam-ı Kâtî, Muhyiddin Fenârî	Şemsiyye, Tehzib, Kutbuddin, Seyyid, KaraDavud, Sa'düddin	Şerh-i Meşâlî'
Âdâb	Taşköprü şerhi	Mesud-i Rumi, Mir, Hüseyini, Kadı Adud, Şerh-i Hanefiyye, Şerh-i Muhtasar	Mutavvel
Me'ânî	Telhis	Kadîmîr, Lârî, Hikmetü'l Ayn	Kitab-ı Şeyhayn
Hikmet-iNazariyye	Hidâye	Şerh-i Akaid, Hayâlî, Şerh-i Makasîd, Mevakîf	Şerh-i Mevâkîf
Kelâm			
Hendese	Eşkâlüt-Tesis		Öklidis
Hesap	Bahâiyye	Ramazan Efendi	İbn-i Çullî
Fıkıh Usulü		Tenkîh, Tavzih, Muhtasar-ıMüntehâ, Şerh-i Adud, Seyyid Haşiyesi	Tavzih(haşiyesiile), Telvih, Fusul-i Bedâyî

⁸⁰⁴ *Kevâkib-i Seb'a*, s. 51b- 52a.

⁸⁰⁵ *Kevakib-i Seb'a*, muhtelif sayfalar. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.76-77. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s.40-42.

Fıkıh Hey'et Hadis Usulü		Hidâye Şerh-i Çağmini Nuhbetü'l Fiker, Şerh-i Kârî	Kadıhan, Bezzâziye Bîrcendî
Hadis	Elfiyye(Ezber) Buhari, Buhari, Müslim	Bazı Müsnedler	Çok Müsned
Tefsir	Vahidi Tefsiri	Vahidi Tefsirinden daha büyük bir Tefsir	Beyzâvî Tefsiri

3.4.4. Ali Uşşâkî'nin Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Ders Programı

18.yüzyıla ait ders programlarından biri de Uşak Vilayeti Cami-i Kebir Müderrisi Ali Uşşâkî'ye aittir. Nebi Efendizâde diye de tanınan Ali b. Abdullah el Uşşâkî 1786'da vefat etmiştir. Derin bir ilmi bilgiye sahip olduğu anlaşılan Ali Uşşâkî'nin şairlik yönü çok güçlüdür ve sözkonusu eserini de manzum olarak yazmıştır. Eser, kolay anlaşılabilen bir Osmanlıca ile yazılmış olup yalnızca dört yapraktan müteşekkildir. Eserde 29 ilmin öğrenim metoduyla birlikte, o ilimlere ait olan, öğrencinin okuması istenen ders kitaplarının isimleri hakkında bilgiler verilmiştir.⁸⁰⁶

Uşşâkî öğrencinin tahsil hayatına Akâid İlmi ile başladığı, ardından Kur'an öğrendiği belirtilmektedir. Bundan sonra, eserin son satırlarına kadar medreselerde okutulan dersler ve kitap isimleri zikredilmiştir. Aşağıdaki tabloda burada geçen ders ve kitap isimleri verilmiştir.

Tablo 36: Ali Uşşâkî'nin Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları⁸⁰⁷

Dersler	Okunan Kitaplar
Akâid	Tahkik-i İman
Kur'an	Ta'lim-i Kur'an
Tecvid	Dürr-i Yetim (Cizreli merhum tecvidi)
Lügat	Şâhidî(Farsça)
Kıra't	Şâtibî, İbn-i Fasih ve Ca'berî şerhleri
Sarf	Maksud, İzzî, Merah, Şâfiye, Çarperdi
Nahiv	Kâfiye, Molla Câmî', İsâm
Me'ani	Havâdî, Muhtasar, Mutavvel
Mantık	İsagoci, Kul Ahmed, Fenâri, Kara Davut, Seyyid, İmâd, Tezhib-i Mir, Mirza-can
Âdâb	Hüseyniyye, Âdâb-ı Mir, Şah Hüseyin, Kara Haşiye, Mes'ud
Hikmet	Kâdî-mîr, Lârî, Hikmetü'l-Ayn, Seyyid, Mirza-can
Kelâm	Molla Celal, Halhâlî, Hayâlî, Siyelkûtî, Abdurrahim

⁸⁰⁶ Ali Uşşâkî Derûnî, *Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm*, Köprülü Kütüphanesi, No: 720/29, Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s.31.

⁸⁰⁷ Ali Uşşâkî, *Kaside fi'l-Kütübi'l Meşhure fi'l-Ulûm*. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 169. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s.35-36.

Hey'et	Şerh-i Çağmûnî, Bircendî, Kemâlüddin-i Türkmânî, Seyyid Şerif, Muslihuddîn, Zic-i Uluğ Bey, Mirim Çelebi, Usturlâb(rub'uyla)
Hesap	Lum'a, Bahâuddîn, Ramazan, İbnü'l-Çulli, Abdurrahim, Necmuddîn
Ferâiz	Secâvendiyye, Necmuddîn, Seyyid Şerhi
Fıkıh Usulü	Metn-i Menâr, İbn-i Melek, Ruhâvi, Telvih, Tavzih, Hasan Çelebi, İbn-i Kemal, Şerh-i Muhtasar-ı Seyyid
Fıkıh	Mültekâ, Dürer
Hadis Usulü	Nuhbe Şerhi, Elfiyye-i İbnü's- Salah
Hadis	Buhâr-i Şerif, İbn-i Melek, Mesâbih
Tefsir Usulü	Burhân, Itkân
Tefsir	Kâdî Beyzâvi, Keşşaf
Hendese	Metn-i Eşkâl-i Te'sis
Müretteb Olmayan Dersler	Vefk-i Mavsili; Mu'ammâ: Mir Hüseyin; Arûz: Kâfi, Hazrecî, Endelüsî; Edebiyat: Pend, Mantiku't-Tayr, Dîvân-ı Hâfiz; Tasavvuf; İlm-i Ledûn, İlm-i Keşf

3.5. Medreselerde Okutulan Derslerin Tasnifi

3.5.1. Âlet İlimleri

3.5.1.1.Lügat: Lügat ilmi kelimelerin gösterdikleri isimlerden ve kelimelerin kısımlarının teşkilinden bahseder. Âlet ilimleri arasında yer alır. Âlet veya vasıta ilimleri, adından da anlaşılacağı üzere bir ilmin öğrenilmesine vasıta olan ilimlerdir ki bu ilimlerden kasıt; lügat, sarf, nahiv, belagat gibi dilbilimle ilgili olan ilimlerdir. Yukarıda verilen dört eserden Kevakib-i Seb'a dışındaki üç eserde lügat ilmi yer almaktadır. Saçaklızâde bu ilimden bahsederken “dilini, her kavmin amaçlarını ifade eden sesler olduğunu bil! Derim ki, bu tanım, sözlük anlamını da içine alır ki o, sahsî konularla ilgili ifâdedir. Ayrıca dil ilminin, Arabî ilimlerin hepsine isim olarak verildiğini bil!” demektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, lügat ilmiyle kastedilen, genel olarak Arapça ve bununla ilgili kurallar veya bu kuralları ihtiva eden bölümlerdir.

Saçaklızâde, lügat ilmi için İbnü'l- Feriştah Sözlüğü'nü tavsiye ederken, Ali Uşşâkî, Şahidî sözlüğünü, İbrahim Hakkı ise, Şâhidî, Halîmî, Ni'metullah, Feriştah, Ta'rifat-ı Seyyid, Ahterî, Sihah, Vankulu ve Kâmus'un medreselerde okutulduğunu yazmaktadır.

3.5.1.2. Sarf: Sarf ilmi, Arapça grammerinin kelime yapısıyla ilgili dalıdır. Osmanlı medreselerinde anonim olan el-Emsile, Binâü'l-efâl, el-Maksûd, İbnü'l-Hâcib'in eş-Şâfiye adlı eseri İzzî'nin Zencânî ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un Merâhu'l-ervâh adlı sarf kitapları okutulmuş, bunlarla ilgili çok sayıda şerh ve hâşiye

yazılmıştır. Yukarıda yer alan tablolardan da anlaşılacağı üzere 18. yüzyılda bu ders için adı geçen kitaplar okutulmaktadır. Saçaklızâde, sarf dersi için Şâfiye adlı eserin ismini zikrederken, İbrahim Hakkı, Emsile, Bina, Maksud, İzzi ve Merah adlı eserlerin adını zikretmiş, Ali Uşşaki de Maksud, İzzi, Merah, Şâfiye ve Çarperdi adlı eserlerin okutulduğunu belirtmiştir. Kevakib-i Seba'da ise başlangıç için Emsile ve Bina, orta derecede bilgi için Maksud ve İzzi, ileri derecede bilgi için Merah ve Şâfiye adlı eserlerin okutulduğu yazılıdır.

3.5.1.3. Nahiv: Arapça gramerinin söz dizimi kuralları ile i'rab bölümünü kapsayan ilimdir. Saçaklızâde'ye göre nahiv ilmi, konuşma hususunda, dili hatadan koruyan kanunlardır. Sarf ilmi, Arapça kelimelerin yapılarını inceler iken bu kelimelerin cümle içindeki durumunu ele alan ilme de nahiv ilmi denilmektedir. Saçaklızâde, nahiv ilmi konusunda ise, İbn Hacîb'in, el-Kâfiye isimli eseriyle, İbn-i Hisâm el-Ensârî'nin, Muğnî'l-Lebîb isimli eserlerini zikreder. Bu iki eser hakkında "Nahiv ilminin yarısı el-Kâfiye'de, diğer yarısı ise Muğnî'l-Lebîb'dedir. Kim bunları kaçırsa nahiv ilminin birer yarısını kaçırmış demektir" demektedir. O'na göre Kâfiye için yazılan Şerhu'l-Câmî adlı eser, ancak zeki öğrenciler tarafından anlaşılabilir. Yine Kâfiye için yazılan Tasavvut isimli şerh ise, tahsile yeni başlayanlar için anlaşılabilir kabul edilmektedir.⁸⁰⁸

Nahiv ilmi konusunda Ali Uşşâkî, Kâfiye, Molla Câmi' ve İsmâ adlı eserlerin adını zikrederken diğer program kitapları daha geniş bir kitap listesi sunmaktadır. Kevakib-i Seb'a'da başlangıç için Avamil ve Misbah, orta derecede Kâfiye, Elfiye ve Molla Câmi', ileri düzeyde ise Muğnîl-Lebîb'in okutulduğu bildirilmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertîbu'l-'Ulûm'unda ise Avâmil, Küçük Avâmil, Unmûzec, Hadâik, İzhâr, Netâic, Kâfiye, Câmi', Şâfiye ve Çarperdi adlı eserlerin adı geçmektedir.

3.5.1.4. Hatt: Hatt, Arap harflerinden doğarak İslâm medeniyetinde müstakil ve olağan üstü bir mevki kazanan güzel yazı sanatıdır.⁸⁰⁹ İbrahim Hakkı, Tertîbu'l-'Ulûm'da medrese öğrencilerine her gün bir yazı dersi almaları gerektiğini,

⁸⁰⁸İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 79.

⁸⁰⁹ M. Uğur Derman, "Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 427.

güzel yazı öğrenmek için gayret edilmesini öğütlemektedir. Ayrıca yazı çeşitlerinden sülüs, nesih, talik ve divânînin öğrenilmesinin gerekliliğinden bahsetmiştir.

3.5.1.5. Arûz: Bu ilim, şiir için önemli olan vezinlerin, ölçülerin hallerinden bahseden bir ilimdir. 18. yüzyılda yazılan ders programlarından yalnızca Saçaklızâde'nin Tertîbu'l-'Ulûm'unda bu ilmin medreselerde ders olarak okutulduğu bilgisi yer almaktadır. O'na göre arûz ilmi, “ belirli bir ölçü ile terkip edilmiş vezinleri ifade eden bir ilim türüdür. Bu ilim, kısa ve tahsili kolay olmasına rağmen, bilmeyen müderrise leke getirecek pek çok ıstılahı içinde barındırmaktadır.” O, arûz ilmi için Sehâbüddînü'l-Havâs el-Kanâvî'nin el-Kâfî fî İlmi'l-Arûz ve'l-Kavâfî adlı eserini tavsiye etmektedir.

3.5.1.6. Âdab (Münazara): Tartışmak manasında kullanılan Âdab ilmi Münazara veya Cedel olarak da bilinmektedir. Ancak aralarında bazı anlam farklılıkları mevcuttur. Münâzara ilmi, dinî olsun din dışı olsun her türlü tartışma kurallarını içine alan ve daha çok gerçeği keşfetmeyi hedefleyen geniş kapsamlı bir alan iken cedel, dinî veya din dışı konulara ilişkin tartışmalarda herhangi bir görüşün savunulmasını hedef alır.⁸¹⁰ Bu konuda Saçaklızâde, “ münazara ilmi de her ne kadar, bir münakaşa ve müzakere ilmi olsa da, burada amaç tamamen doğruya ulaşmaktır. Ancak cedel ilmi, ne şekilde olursa olsun bir münakaşada, kişinin durumunu koruyarak, rakibini mağlup etme konusunda kişiye güç kazandıran bir ilimdir” demektedir.⁸¹¹

Yukarıda verilen dört yazma eserden yalnızca Saçaklızâde'de münazara olarak geçen ilim, diğerlerinde âdab olarak adlandırılmıştır. Saçaklızâde münazara ilmini, bir müzakere ve münakaşa ilmi olarak değerlendirmektedir. O'na göre bu ilmin faydası, kişiyi tartışırken hatalardan korumaktır. Çünkü bu ilim bir metot, yöntem ilmidir. İbrahim Hakkı da ilim erbabının herhangi bir konuyu tartışırken hissi davranmaması için bu ilme önem vermektedir. Saçaklızâde bu ilim için Takrîr-u Kavânîni'l-Münâzara adlı bir eser yazmış bunu da Tertib-i Ulûm'unda zikretmiştir. İbrahim Hakkı ise bu ilim için Huseyniyye, Şerh-i Adâd, Mîr, Zeyn ve Takrîr-i Kavanîn adlı eserleri zikretmiş, Ali Uşşâkî, Hüseyiniyye, Âdâb-ı Mir, Şah Hüseyin, Kara Haşiye ve Mes'ud adlı eserlerin adını zikretmiştir. Kevâkib-i Seb'a'da da

⁸¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz , “Cedel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.210.

⁸¹¹*Tertîbu'l-'Ulûm*, s. 142.

başlangıç için Taşköprü şerhi, orta derece için Mes'ud-i Rumi, Mir, Hüseyini, Kadı Adud ve Şerh-i Hanefiyye adlı eserler zikredilmiştir.

3.5.1.7. Me'ânî: Me'ânî kelimesi, ma'nânın çoğuludur. Me'ânî, beyân, muhassinât (bedî') şeklinde üç disipline ayrılan belâgatın sözün yerinde olma (muktezâ-i hâle uygunluk) şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarlama ilkelerini inceleyen dalına Me'ânî ilmi denmektedir.⁸¹²

Ali Uşşâkî, bu ilim için Havâdî, Muhtasar ve Mutavvel adlı eserlerin ismini verirken, İbrahim Hakkı, Telhis, Mutavvel, İstiâre, Vaz, Bedî, Şerh-i Adud, Arûz-ı Endelüsî ve Nâbulusî'yi zikretmiştir. Kevakib-i Seb'a'da ise bu ilimle ilgili olarak başlangıç için Telhis, orta düzey için Şerh-i Muhtasar, ileri düzey için Mutavvel adlı eser isimleri verilmiştir.

3.5.2. Akfî İlimler

3.5.2.1. Hesap: Hesap ilmi bugün aritmetik veya matematik olarak adlandırılan ilimdir. Bu ilmin konusu, sayıların çeşitli matematik işlemlerindeki kullanımınıdır. Osmanlı medreselerinde okutulan Teftâzânî'nin Şerhu'l-Mağasid'ı ve Cürçânî'nin Şerhu'l-Mevâkif'ı gibi kelâm kitaplarında hesapla ilgili bölümlerin yer alması, din ilimleriyle meşgul olanların da konuya ilgi duymalarını sağlamıştır.⁸¹³

Saçaklızâde, hesap ilmi için, Sehâbuddîn Ahmed İbn Muhammed'in Nüzhetü'l-Hisâp adlı eseri ve bu eser üzerine yazılan şerhleri tavsiye etmektedir. Kevâkib-i Seb'a'da ilk derece için Bahâiyye, orta derece için Ramazan Efendi ve ileri derece için İbn-i Çulli adlı eserler zikredilmiştir. Ali Uşşâkî ise daha geniş bir liste sunmuştur. O'na göre medreselerde Lum'a, Bahâuddîn, Ramazan, İbnu'l-Çulli, Abdurrahim ve Necmuddîn eserleri okutulmaktadır. İbrahim Hakkı ise bu ilim için Hulâsa ve İbn-i Molla'nın isimlerini vermektedir.

3.5.2.2. Hendese: Kaynaklarda hendese “doğru parçası, yüzey ve cisim gibi sürekli nicelikleri konu alan bilim dalı” olarak tanımlanır. Riyâzî ilimlerin şekil ve cisimler arasındaki ilişkileri inceleyen dalı, bilinen adıyla geometri ilmidir.⁸¹⁴ Osmanlı medreselerinin ders programlarında geometri, bağımsız olarak

⁸¹² İbrahim Durmuş, “Meânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.204.

⁸¹³ İhsan Fazlıoğlu, “Hesap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.246.

⁸¹⁴ Muhammed Süveysî, “Hendese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.196.

okutulmasının yanı sıra, kelâm dersi içeriğinde de geçmektedir. Nitekim Osmanlı medreselerinde okutulan Teftâzânî'nin Şerhu'l-Makasîd, Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkîf, Ali Kuşçu'nun Şerhu't-Tecrîd gibi kelâma dair eserleri önemli geometrik bilgiler içerir. Bu eserlerde, özellikle Öklid geometrisinin problemleri teoremlerinin farklı kelâmî iddiaları ispatlamak için kullanılması geometrinin felsefî kelâm açısından ele alınmasını sağlamıştır.⁸¹⁵

Kevakib-i Seb'a'da medrese öğrencileri arasında aritmetik ve geometrinin müstakilen okutulmadığı, kelâm dersinde bu ilimden bahsedildiği yazılmıştır. Eserde, hendese ilmi için ilk derece Eşkâlü't-Tesis adlı kitabın, ileri derecede ise Öklidis Kitabının okutulduğu bilgileri yer almaktadır. İbrahim Hakkı ve Ali Uşşâkî de Eşkâl-i Te'sis adlı eserin bu ders için okutulduğunu belirtmektedirler.

3.5.2.3. Hey'et: İslam bilim tarihinde astronomi ilminin karşılığı olan hey'et ilmi, yıldızların hal, durum, şekil, ölçü ve uzaklıklarını konu edinir. Müslümanlar için saat ve takvim ibadet vakitleri için önem arz etmiştir. Bu nedenle hey'et ilmine özellikle bu hususta ihtiyaç duyulmuştur. Hey'et ilminin bir alt disiplini olan Zic ilminin de maksadı, saat, takvim, mevsimler, yıl, kible tarifi ve namaz vakitlerini tespit etmektir. Saçaklızâde'ye göre bu ilmin birinci faydası, yer, gök ve bu ikisi arasındaki varlıkların güzellikleri, incelikleri ve hikmetlerinin Allâh'a delâletini göstermesidir. İkinci fayda ise, kıblenin tayini ve namaz vakitlerinin tespiti gibi daha ziyade günlük dîni, pratik amaçları gerçekleştirmeye yönelik meseleler üzerinedir.⁸¹⁶ Ancak Saçaklızâde herhangi bir kitap ismi zikretmemiştir.

İbrahim Hakkı hey'et ilmi için Osmanlı medreselerinde Şerh-i Çağminî, Haşiye-i Bircendî, Bist Bâb, Sî-Fasl, Rub-ı Müceyyeb ve Rub-ı Mukansar adlı eserlerin okutulduğunu belirtmiştir. Kevâkib-i Seb'a'da ise bu eserlerden yalnız ikisinin ismi geçmektedir. Eserde orta derece için Şerh-i Çağminî, ileri derece için ise Bircendî'nin okutulduğu bilgisi yer almaktadır. Ali Uşşâkî bu dersten hiç bahsetmemiştir.

3.5.2.4. Hikmet (Felsefe): Klasik sözlüklerde hikmet kelimesinin (çoğulu hikem) “yargıda bulunmak” anlamındaki “hükm” mastarından isim olduğu belirtilir; ayrıca “engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak” manalarına gelen ihkâm

⁸¹⁵ İhsan Fazlıoğlu, , “Hendese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.201.

⁸¹⁶ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s. 99.

mastarlarıyla anlam ilişkisi kurulur.⁸¹⁷ Grekçe felsefî eserlerin Arapça'ya tercümesi sırasında “felsefe” şeklinde Arapçalaştırılmış olan Grekçe “phila-sophia” kelimesinin “hikmet sevgisi” anlamına gelmesiyle bağlantılı olarak hikmet terimi felsefî anlamlar kazanmış ve zamanla İslâm felsefî ilimler sisteminin genel adı olmuştur. İslâm dünyasında ilk müslüman filozof olarak kabul edilen Ya'kub b. İshak el-Kindî, “phila-sophia”nın karşılığı olarak felsefe ile birlikte zaman zaman hikmet terimini de kullanmıştır. Fârâbî ise Allah'ın hem âlim hem hakîm olduğunu belirtirken hikmeti “en üstün ilimle en yüce şeyleri akletmek” şeklinde tanımlamıştır. O'nun bu tanımını daha sonra İbn Sînâ felsefî bir disiplin olarak benimsemiş ve “felsefenin gayesi nesnelere hakikatlerine bir insanın vâkıf olabileceği kadar vâkıf olmasıdır” demiştir.⁸¹⁸

İbrahim Hakkı, Hikmet ilmi için Kadîmir, Molla Lârî, Hikmet'ül- Ayn ve Mirzacan adlı eserlerin adını vermektedir. Kevakib-i Seb'a'da başlangıç olarak Hidâyeadlı eser, orta düzeyde Kadîmîr, Lârî ve Hikmetü'l Ayn, ileri düzeyde ise Kitab-ı Şeyhayn adlı eserler zikredilmiştir. Ali Uşşâkî, bu eserlerin yanında Seyyid adlı eseri de ilave etmektedir. Saçaklızâde, hikmet ilmini zararlı ilimler arasında göstermektedir.

3.5.3. Dinî ilimler

3.5.3.1. Kur'an: Dini ilimlerin temel kaynağı olarak medreselerde öğrenilen ilk derslerdendir.

3.5.3.2. Kıraat: Sözlükte kırâat “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamında mastar; “sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme anlamında isimdir. İlim olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş keyfiyeti, kıraat âlimlerine nisbet edilen okuyuşlar, bunlarla ilgili ilim dalıdır.⁸¹⁹ Yukarıda bahsedilen ders programlarında tecvid ilmi de bu ilmin içerisinde yer almaktaydı. Saçaklızâde, kıraat ilmi ile ilgili olarak İbnü'l-Cezerî'nin, en-Nesr fi'l-Kırâati'l- Asara ve Takrîbu'n-Nesr'ini, Ebû Sâm'ın, İbrâzü'l-Me'ânî fi Harzi'l-Emânî fi'l- Kırâat'ını ve

⁸¹⁷ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.503.

⁸¹⁸ Kutluer, “Hikmet”, s. 506. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 144.

⁸¹⁹ Abdülhamit Bırışık, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.426.

Câ'berî'nin, Nesru's-Sâtıbiyye'sini tavsiye eserler olarak anmaktadır. İbrahim Hakkı ise Tecvid-i Türkî ve Şâşibî'yi zikretmektedir.

3.5.3.3. Akâid ilmi: Akâid, “dügümlemek” mânasındaki akd kökünden türemiş bulunan akîde kelimesinin çoğuludur. Aynı kökten türetilen ve “iman” ile eş anlamlı olarak kullanılan i'tikad ise “dügüm atmışçasına bağlanmak, bir şeye gönülden inanmak, gönülden benimsemek” demektir. Bu durumda akîde “gönülden bağlanılan şey” anlamına gelir; bir terim olarak da “inanılması zaruri olan ilke” diye tarif edilebilir. Buna göre akaid, “İslâm dininin temel kaideleri, inanılması zaruri hükümleri” mânasına gelir. Bu temel kaidelerden bahseden ilme de akâid ilmi denilmiştir.⁸²⁰ Akâid ilmi yukarıda yer alan dört eserde de zikredilmiştir. Okunması gereken eser ismi olarak Kevâkib-i Seb'a'da bir eser ismi belirtilmezken, Ali Uşşâkî'nin eserinde Tahkik-i İman, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserinde Manzum, Akâid, Emalî, Fıkh-ı Ekber gibi ünlü Akâid eserleri belirtilmiştir. Saçaklızâde ise bu ilim için Birgivî'nin er Risaleu't-Türkiyye adlı eserini tavsiye etmektedir. Saçaklızâde'ye göre “Eğitime yeni başlayan birine, anlayabileceği oranda îman telkini yapılır. Eğer bu kisi, bir çocuk ise, okuyuşu düzgün olan bir hocadan, bitirinceye kadar Kur'an öğrenimi yaptırılır. Bundan sonra, îman ve ehlisünnet akâidiyle birlikte, farz miktarı namaz ve ahlâk ilmi öğretilir. Onun için de Muhammed Birgivî'nin, er- Risâletü't- Türkiyye isimli eseri, bütün bunları beyân etme konusunda güvenilir bir eserdir.⁸²¹

3.5.3.4. Fıkıh Usulü: Fıkıh Usulü'nün konusu, delillerden hüküm çıkarma metodunu, delillerin hüccet olma bakımından derece ve durumlarıdır.⁸²² “Fıkıh usulü, fikhî delillere dayanarak, fikhî hükümlere ulaşmayı sağlayan kanunları bilmektir. Fikhî deliller, “kitap, sünnet, icmâ ve kıyas” olmak üzere dört tanedir.⁸²³

Bu ilim için Saçaklızâde bir eser ismi belirtmemiş, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Tavzih, Taşrih ve Telvih adlı eserleri; Ali Uşşâkî, Metn-i Menâr, İbn-i Melek, Ruhâvi, Telvih, Tavzih, Hasan Çelebi, İbn-i Kemal ve Şerh-i Muhtasar-ı Seyyid adlı eserlerin ismini vermiştir. Kevakib-i Seb'a'da ise orta derecede ilim için Tenkih,

⁸²⁰ Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.212.

⁸²¹ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s. 188.

⁸²² Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 172.

⁸²³ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s. 143.

Tavzih, Muhtasar-ı Müntehâ, Şerh-i Adud ve Seyyid Haşiyesi, ileri derecede ilim için Tavzih (haşiyesi ile), Telvih ve Fusul-i Bedâyî adlı eserler yer almaktadır.

3.5.3.5. Fıkıh: Sözlükte “bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak” manasına gelen fıkıh kelimesi terim olarak İslâm’ın ferdî ve içtimaî hayata dair amelî hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifade etmektedir.⁸²⁴ Saçaklızâde, fıkıh ilminin tahsilinde ders olarak okunması gereken eser olarak Hidâye adlı eseri zikretmektedir. Bu eser için O, “Ebû Hanîfe’nin mezhebinin gurûrudur. Talebenin ondan başkası ile uğraşmasına gerek yoktur. Bir medrese inşa eden bazı âlimler Hidâye ve onun şerhi olan Ekmel’in orada tedaris edilmesini şart koşular” demektedir.⁸²⁵

Saçaklızâde’de fıkıh ilmi için adı geçen eser Hidâye, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tertib-i Ulûm’unda, Mültekâ, Eşbâh u Nezâir, Mecmâ’ul- Bahr-i İbn-i Melek, Munye-i Muşalli, Tuhfe, Ta’lim-i Müteallim, Vikâye ve İlm-i Mezâhib-i Erbaa adlı eserler, Ali Uşşâkî’nin eserinde ise Mültekâ ve Dürer, Kevakib-i Seba’da orta derece için Hidâye ve Kadıhan; ileri derece için Bezzâziye adlı eserlerdir.

3.5.3.6. Kelâm: “Kelime”nin çoğulu olan kelâm, sözlükte “yaralamak, etkilemek” anlamındaki kelm kökünden türemiş bir isim olup “bir fikri tam olarak anlatan söz” demektir. Kelâm ilmi, İslâm dininin inanca ve davranışlara dair ilkelerini naslardan hareketle belirleyen ve aklî yöntemlerle temellendirip destekleyen bir ilimdir.⁸²⁶

Saçaklızâde’nin düşünce dünyasında kelâm ilmi, “aklî ilimler” sınıfına dâhildir. Ona göre, “din usulü” olarak da isimlendirilen kelâm ilmi, “delil getirmek ve üzerinden şüpheleri izale etmek suretiyle kendisinden dîni akîdeleri ispat etme gücü elde edilen bir ilimdir.⁸²⁷ Bu ilim için ismini zikrettiği eser el- Makâsûd adlı eserdir. Kevakib-i Seb’a’da bu eserin orta düzeyde eğitim için okutulduğu belirtilmiş yine aynı düzey için Şerh-i Akaid, Hayâlî ve Mevakıf adlı eserlerin ismi verilmiştir. İleri düzeyde ise Şerh-i Mevâkıf’ın okutulduğu belirtilmiştir. Ali Uşşâkî’de adı geçen

⁸²⁴ Hayreddin Karaman , “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.13,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.1.

⁸²⁵ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s. 142.

⁸²⁶Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.196.

⁸²⁷*Tertîbu'l-Ulûm*, s. 143.

eserler Molla Celal, Halhâlî, Hayâlî, Siyelkûtî, Abdurrahim'dir. İbrahim Hakkı ise Şerh-i Akâid, Hayâlî ve İsbât-ı Vâcib adlı eserlerin ismini vermiştir.

3.5.3.7. Tefsir: Sözlükte “açıklamak, beyan etmek” anlamındaki “fesr” kökünden türeyen tefsîr “açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek” manasına gelmektedir.⁸²⁸ İlim olarak tefsir, insanın gücü ölçüsünde Allah'ın muradına delâlet etmesi yönünden Kur'an'ı inceleyen bir ilimdir.⁸²⁹

Ali Uşşâkî, Osmanlı medreselerinde Tefsir ilmi için Kâdî Beyzâvi ve Keşşaf'ın okutulduğunu yazmaktadır. Kevakib-i Seb'a'da ise ilk derece için Vahidi Tefsiri orta derece için Vahidi Tefsiri'nden daha büyük bir Tefsir ve ileri derece için Beyzâvî Tefsiri'nin okutulduğu bilgisi yer almaktadır. İbrahim Hakkı, bu ders için yalnızca Beyzâvî Tefsiri'nin ismini vermiştir. Saçaklızâde'de ise Keşşaf ve Beyzâvi zikredilmiştir.

3.5.3.8. Hadis Usulü: Hadis Usulü adından da anlaşılacağı üzere “sünnet” ile meşgul olup onu metin ve senet zinciri yönüyle inceleyerek hadisin bir şeri hükme ne derece delil olup olmadığını belirler.⁸³⁰ İbrahim Hakkı, bu ders için Osmanlı medreselerinde Nuhbe adlı eserin okutulduğunu bildirirken, Kevâkib-i Seb'a'da ilk derece için Elfiyye ve Buhari, orta derece için ise Nuhbetü'l Fiker ve Şerh-i Kârî'nin okutulduğu bildirilmektedir. Ali Uşşâkî ise Nuhbe Şerhi ve Elfiyye-i İbnü's- Salah adlı eserleri zikretmektedir.

3.5.3.9. Hadis: Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden terim; hadisleri tesbit, nakil ve anlamaya yönelik ilimdir. Hadisler, ihtilâfa düştükleri konularda insanları aydınlatan, böylece onlar için hidayet ve rahmet kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in kendisine indirildiği bir peygamberin sözü olarak üstün bir değer ifade ettiği gibi Kur'an'ı herkesten iyi anlayan ve âyetlerdeki ilâhî maksadın ne olduğunu en iyi bilen Allah resûlünün görüşü olarak da büyük önem taşır.⁸³¹ Dini bilimlerin en mühimlerinden olan Hadis ilmi için Osmanlı ilmi hayatında ihtisas medreselerinin açıldığı yukarıda belirtilmişti.

⁸²⁸ Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.281.

⁸²⁹ Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 176.

⁸³⁰ Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 174.

⁸³¹ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.28.

Saçaklızâde Osmanlı medreselerinde bu ders için Irâkî'nin Elfiyyetü'l-İrâkî, İbn Hacer el-Askalânî'nin Nuhbetü'l-Askalânî adlı eserlerini tavsiye etmekte, Buhari ve Müslim'in mühim eserler olduğunu belirtmekte ancak en geniş Hadis eserinin Miskâtü'l-Mesâbih olduğunu söylemektedir. Nitekim İbrahim Hakkı da Meşârik ve Mebârik adlı eserleri zikretmiştir. Kevâkib-i Seb'a'da ise Buhari ve Müslim'in eserlerinin okutulduğu yazılıdır. Ali Uşşâkî de bu ilim için aynı şekilde Buhari, Mebârik ve Mesâbih'in okutulduğunu yazmaktadır.

3.5.3.10. Ferâiz: Yukarıda yer alan ders programlarında İbrahim Hakkı ve Ali Uşşâkî'nin Osmanlı medreselerinde bir ders olarak okutulduğunu belirttiği bu ilim, İslâm miras hukukunu incelemektedir. Ferâiz farz kökünden türemiş “fariza” kelimesinin çoğuludur. Farz mastar olarak “bir şeyi belirlemek, takdir etmek, kesinleştirmek, açıklamak” manasına gelir. İsim olarak farz ve farîza kelimeleri “takdir ve tayin edilmiş şey, belirlenmiş pay” anlamındadır.⁸³² İbrahim Hakkı bu ders için medreselerde Sirâciyye, ve Sir'a adlı eserlerin okutulduğunu söylerken, Ali Uşşâkî, aynı ders için Secâvendiyîye, Necmuddîn ve Seyyid Şerhi'nin okutulduğunu yazmaktadır.

3.5.3.11. Ahlâk: Ahlâk ilmi, İslam düşüncesinde ahlâkın ele alınışını ve algısını konu edinmektedir.⁸³³ Saçaklızâde bu ilimden bahsederken, kökeni eski Yunan'a kadar uzanan ve İslâm ahlâkında çok önemli bir yere sahip olan fazîlet ve rezîlet, yani erdem ve erdemsizlik kavramları üzerinde durmakta; insanın fazilete, arzularına orta bir derecede uyması ile ulaşabileceğini söylemektedir. Rezîlet ise, nefis güçlerinin uyumsuzluğu neticesinde ortaya çıkmaktadır.⁸³⁴ Bu ilmin medreselerde bir ders olarak okutulduğunu söyleyen kişi ise İbrahim Hakkı'dır. İbrahim Hakkı, bu ders için Hilye-i Hâkânî, Hayriyye, Pend-i Aşşâr ve Tarikât adlı eserlerin okutulduğunu da belirtmektedir.

3.6. Osmanlı Medreseleri Ders Programları Hakkında Genel Değerlendirme

Yukarıda yer alan dört yazma eser Osmanlı medreselerinde yürütülen ders programlarını içeren orijinal eserlerdir. Bu eserler yalnızca müfredat bilgilerini içermeyip, aynı zamanda dönemin ilim hayatı ile ilgili daha başka kıymetli bilgiler

⁸³² Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 362.

⁸³³ Müfit Selim Saruhan, “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”, *Eski Yeni*, S.28, Ankara 2014, s. 54.

⁸³⁴ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s. 145.

ihtiva etmektedir. Bu bilgiler derslerde okutulan kitaplardan, eğitim- öğretim yöntem ve metotlarına, ders gün ve saatlerinden öğrenci- öğretmen ilişkisine kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. Bu dört eserden üç tanesi bizzat müderrislik yapan ilim adamları tarafından yazılmış, Kevâkib-i Seb'a ise devlet tarafından görevlendirilen bir komisyonca Osmanlı medreselerini her yönüyle tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu nedenle içerdiği bilgilerin doğruluğundan şüphe etmemek gerekir.

Müfredat ve ders kitapları bakımından dört eser karşılaştırılacak olursa bazı küçük farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Bu da büyük ihtimalle Osmanlı medreselerinde müderris merkezli bir eğitim anlayışının hâkim olmasındandır. Zira Osmanlı medreselerinde okutulacak kitaplar müderrisin seçimine bırakılmıştır. Buna rağmen bu anlamda farklılık çok azdır. Programlarda tamamen bir ayırmadan söz etmek mümkün değildir.

İncelenen programlar Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul ve Erzurum, Uşak, Kahramanmaraş gibi Anadolu'nun farklı şehirlerinde kaleme alınmıştır. Aralarında çok büyük benzerlik bulunması, payitaht ve diğer şehirlerde medrese eğitiminin hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki söz konusu programlar bir varsayımdan öte müelliflerinin kendi devirlerindeki medrese programlarının içeriğini yansıtmaktadır. Zira devletlerarası bir yazışmanın ürünü olan Kevâkib-i Seb'a ile diğer programlar neredeyse aynıdır. Üstelik İbrahim Hakkı'nın eserini yazmadan evvel İstanbul'da beş yıl araştırma yaptığı bilinmektedir. Ancak diğer üç esere nazaran Saçaklızâde'nin eserinin biraz daha hedef program olduğu anlaşılmaktadır.

Burada irdelenen programların, müelliflerinin hedeflediği bir program mı yoksa müderrislikleri esnasında uyguladıkları bir program mı oldukları ve tüm medreselerde aynı derslerin verilip verilmediği kesinlik kazanmamakla birlikte 18. yüzyılda yaşayan ilim adamlarının almış olduğu eğitimden yola çıkarak da bu durumun sağlanması yapılabilir. Bu amaçla 18. yüzyılda yaşayan iki önemli ilim adamının aldığı eğitimin aşamaları ve gördükleri dersler ile eserler yol gösterici olacaktır. Bu ilim adamlarından biri Ziyauddin Ebu Muhammed Abdullah bin Muhammede el- Ahıskavî (ö. H. 1218/ M. 1803), diğeri Ebu Said Hâdimî (ö. H. 1176/ M. 1762)'dir.

1701 yılında Konya'nın Hâdim kasabasında doğan ve asıl adı Mehmed olan Ebu Said Hâdimî, ilköğrenimini babasının yanında yaparak on yaşında iken hâfız olmuştur. Babasından Kütüb-i Sitte ile diğer bazı hadis kitaplarını senedleriyle birlikte okuduktan sonra 1720 yılında Konya'daki Karatay Medresesi'nde tahsilini sürdürmüştür. 1725'te hocası İbrâhim Efendi'nin tavsiyesi üzerine İstanbul'a giderek Kazâbâdî Ahmed Efendi'nin medresesinde öğrenimine devam etmiş ve burada sekiz yıl öğrenim gördükten sonra Hâdim'e dönerek babasından boşalan Hâdim Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır.⁸³⁵

Hâdimî'nin medrese eğitime 10- 12 yaşlarında başladığı tahmin edilmektedir. Temel medrese eğitimini babasından almış olan Hâdimî, bu eğitimde Arapça dilbilgisi dersleri olan sarf, nahiv derslerini almıştır. Daha sonra O'nun Konya'da İbrahim Efendi'den dersler aldığı tahmin edilmektedir. Büyük ihtimalle burada belagat ve mantık derslerini tahsil etmiştir. Buradan İstanbul'a gelen Hâdimî, Ahmed Kazabadi'den yüksek din dersleri alarak eğitimini tamamlamıştır.⁸³⁶ O'nun eğitim hayatı boyunca medresede aldığı dersler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 37: Ebu Said Hâdimî'nin Okuduğu Dersler⁸³⁷

Dersler	Kitaplar
Sarf	Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah, Şafiyiye
Nahiv	Avâmil, İzhar, Kâfiye, Fevâid-i Ziyaiyye
Belagat	Mutavvel, Muhtasar, Telhis, Miftahü'l- ulûm
Mantık	İsagocî, Şemsiyye, Şerh-i Metâil
Kelam	El- Akâid, Fıkhu'l- Ekber, Akâid-i Neseft, Haşiye-i Tecrid, Mevâkîf, Şerh-i Mevâkîf, Hidâye, Şerh'ül- Hidâyetü'l- Hikme, Kadımir
Fıkıh	Halebî, Muhtasar
Hadis	Kütüb-i Sitte, Mesâbih, Şifâ, Câmi'u's- sagîr, Tergib ve't- tezhib
Tefsir	Veciz, Vasit, Keşşaf, Tefsir-i Celâleyn

18.yüzyılda yaşayan ve ders programları açısından değerlendirilecek olan ikinci önemli isim, Ahıskâvi olarak tanınan dinî ilimler yanında tarih, astronomi, coğrafya ve tıp konularında da eseler veren Osmanlı ilim adamıdır. Ahıskavî, Ahıska'nın köylerinden Orpala'da doğmuştur. Dönemin önemli ilim adamlarından olan babası Mehmed Efendi ile birlikte Şam'a giderek Sâlihiyye'de ilköğrenimine başlamış, babasının ölümünden sonra Kars'a giderek İsmâil b. Muhammed Berküşâdî'den fıkıh usulü ve hadis tahsil etmiştir. Bir müddet sonra Erzurum'a,

⁸³⁵ Mustafa Yayla, "Hâdimî Ebû Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.24- 25.

⁸³⁶ Sarıkaya, *Ebu Said El- Hâdimî*, s. 58- 59 vd.

⁸³⁷ Hâdimî'nin aldığı derslerin bir kısmı yeterli kaynak olmadığından dönemin medreselerinde verilen eğitimle alakalı olarak tahmin üzerinedir. Bkz. Sarıkaya, *Ebu Said El- Hâdimî*, s. 76

oradan Diyarbakır'a gitmiş ve orada Küçük Ahmedzâde Ebûbekir Efendi'den Sahîh-i Buhârî ve İbnü'l-Hâcib'in Muhtasar'ını, Buzcuzâde Ömer Efendi'den de tefsir, aruz, hesap ve hendese derslerini almıştır. Daha sonra Mısır'da Şeyh Abdüsselâm Erzincânî'den Sahîh-i Buhârî ve Dürerü'l-ahkâm gibi eserlerle hadis usulü ve kıraat okuyan Abdullah Ahıskavî, 1761'de İstanbul'a gidip ders vermeye ve eserlerini yazmaya başlamıştır. Ahıskavî, Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. O'nun eğitim hayatı daha çok kendi eseri olan Revâmîzü'l-ayân adlı eserden öğrenilmektedir.⁸³⁸ Ahıskavî, bu eserde verdiği otobiyografisinde bilgi ve görgüsünü artırmak için yirmi beşi aşkın şehir ve ülkeye gittiğini belirtmiştir.⁸³⁹ O'nun medreselerde aldığı dersler ve okuduğu kitaplar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 38: Abdullah el-Ahıskavî'nin Okuduğu Dersler⁸⁴⁰

Dersler	Kitaplar
Sarf	Şerhu'ş-Şâfiye
Nahiv	Şerhu'l-Kâfiye
Mantık	Şerhu İsbâgocî li-Husameddîn el-Kâtî ve'l-Fenârî ve diğer hâşiyeler, Şerhu'ş-Şemsiyye
Akâid	Şerhu't-Taftazânî 'ale'l-Akâidi'n-Nesefiyye, el-Hayâli hâşiyesi ile
Âdâb	Âdâbu'l-Münâzara ile ilgili çeşitli risâleler
Me'ânî	Muhtasaru'l-Me'ânî
Hikmet	Şerhu'l-Kâdî el-Emîr el-Meybudî 'alâ Hidâyeti'l-Hikme li Esîriddîn el-Ebherî fi'l-Hikmeti'ş-Şabî'iyye ve'l-Felsefeti'l-İlâhiyye, Muslihiddîn, Şerhu'l-Mevlâ Mubârekşâh 'alâ Hikmeti'l-Ayn li Ömer el-Kâtî
Kelâm	İsbâtu'l-Vâcib, Mirzâcan, el-Halhâlî ve diğer şerhleriyle birlikte
Hesap	Hulâsâtu'l-Hisâb, riyaziye, hendese, mükât ilimleri ile ilgili çeşitli risâleler
Hey'et	Şerhu'l-Çağminî fi İlmi'l-Hey'e
Hendese	Eşkâlu't-Te'sis
Kıraat	El- Kur'ân ve el- Mukaddimetü'l- Cezeriyye
Fıkıh Usulü	Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib fi'l-Usûl ve Seyyid Şerîf Curcânî ile et- Taftazânî'nin hâşiyeleri, Tavzihu't-Tenkîh, Telvihu't-Taftazânî ile birlikte
Hadis Usulü	Risâle fi Usûli'l-Hadis, Şerhu Dâvûd el-Kârsî ile birlikte
Hadis	Sahîhu'l-Buhârî'nin başlarından bir kıta ve başka bir eser
Tefsir	Tefsîru'l-Celâleyn

Yukardaki tablolar ile 18. yüzyılda ders programları hakkında incelenen dört yazma eserde verilen bilgilerin büyük oranda tutarlılık gösterdiği görülmektedir. Ayrıca 18. yüzyıla tarihlenen bu medrese programlarında nakli ilimlerin oransal

⁸³⁸ Cahit Baltacı, "Abdullah Ahıskavî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.80.

⁸³⁹ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s.103.

⁸⁴⁰ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 176-177; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s.90.

anlamda bir ağırlığı olduğu göze çarpmaktadır. Programlarda bahsedilen derslerin haftalık ya da günlük periyotlarla hangi sıklıkta okutulduğu anlaşılamasa da, bu niceliksel büyüklük, önem bakımından da nakli ilimlerin bir adım önde olduğuna işaret etmektedir. Dini nitelikli bilim dallarından (derslerden) sonra dil ve gramere dair derslerin yine büyük bir yoğunluk içinde medreselerin ilim faaliyetlerinde hatırı sayılır bir yerde buldukları ifade edilebilir. Medreselerin, Avrupa'nın Aydınlanma çağına girdiği bir süreçte⁸⁴¹ Osmanlı idaresinin ve bilim dünyasının da akli ilimlere tümüyle kendisini kapattığı söylenemez. Nitekim incelenen dört programın hepsinde Hesap, Hendese ve Heyet ilimleri yer almıştır. Hatta Saçaklızade İslam feraizinin öğretilmesinden önce bu bilimlerin tedris edilmesini salık vermektedir. Ancak okudukları dersler incelenen iki âlimden birisi bu dersleri alırken diğeri almamıştır. Bu durum Klasik dönemde olduğu gibi söz konusu derslerin kimi müesseselerde kâğıt üstünde kaldığına işaret eder niteliktedir.

Okutulan derslere ait ders kitaplarına bakıldığında ise batılı dillere yönelik hiçbir eserin yer almaması şaşırtıcı olmamakla birlikte üzücü sayılabilir. İmparatorluk ilim dünyasının yabancı, daha açık ifadeyle Batılı dillere ait yeterliliği konusundaki ağır eleştiriler de düşünülünce⁸⁴² bunun çok da gerçeklerden uzak olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Hâlbuki imparatorluk geleneğinde Arapça ve Farsça dışındaki yabancı dillere ve buralardan kaynaklı bilim dallarına ilgi yok mesabesinde

⁸⁴¹Bu yüzyılda Avrupa'da Akademiler yeniden yapılandırılmış ve kendilerine herşeyden önce bilimsel hedefler koymuşlardır. Doğa bilimleri, dil, edebiyat ve tarih alanlarında çalışmalar hızlanmıştır. Dilin korunması için Academie Française, doğa bilimleri için academia des sciences, tarih için academie des inscriptions et des belles lettres kurulmuştur. Üstelik bu bilimsel kurumlar Fransa devleti tarafından finanse edilerek de desteklenmiştir. İngiltere'de doğabilimi araştırmaları için Royal Society of London for Improving Natural Knowledge (Doğabilimlerinin İlerletilmesi İçin Londra Kraliyet Derneği) kurulmuştur. 1701'de Belin Akademisi kurulmuş burada temel ilke olarak bilimlerin uygulamaya dayanması ilkesi benimsenmiştir. Akademi kimya, anatomi, botanik ve tüm deneysel bilimleri kapsayan deneysel felsefe bölümü; geometri, cebir, mekanik, astronomi ve tüm soyut bilimlerden oluşan matematik bölümü; mantık, metafizik ve ahlaki kapsayan kurgusal felsefe bölümü ve Eskiçağ bilimlerini, tarih ve dilleri kapsayan güzel sanatlar bölümünden oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrich Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, Çev: Şebnem Sunar, Afa Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 106- 107.

⁸⁴²1573 yılında Osmanlı şehirlerini gezen Habsburglu botanist ve seyyah Leonhard Rauwolff, Halep'te hasta olan birkaç kişinin tedavisi sırasında Türk hekimlerin yabancı dil bilmedikleri için kendi dilleri dışında yazılan eserleri okuyamadıklarını dile getirmiş ve bundan tam iki asır sonra, on sekizinci yüzyılda, ünlü Osmanlı hekimi Abbas Vehim Efendi de tamamen aynı cümleleri kullanarak yabancı dil eğitimi konusunda bir şeyin değişmediğini ifade etmiştir. Bkz: Zafer Karademir, "Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18.Yüzyıllar)", *OTAM*, S. 34, Ankara 2013, s. 95.

değildi. Fatih Sultan Mehmed Rum âlimi Amirutzes'i sarayına çağırırken,⁸⁴³ daha bir asır öncesinde Kâtip Çelebi batılı dillerine ait kaynakları incelemekte ve onlar hakkında Osmanlı bilim dünyasını bilgilendirmekteydi. Kâtip Çelebi, kaleme aldığı eserlerinde Aristo, Sokrates, Eflatun gibi bilim adamlarının görüşlerine ehemmiyet vermiş veiki meşhur Yunan şairi Homeros ve Hesiodos'tan bahsettiği eserini de⁸⁴⁴ direk Batılı bir eserden tercüme etmiştir. Kâtip Çelebi'nin mühim eseri Cihannümâ ise Batı'dan yapılan coğrafi eser tercümelerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁸⁴⁵ Bu bilgilerden de yola çıkarak Osmanlı ilim erbabının incelenen yüzyılda da devam eden müspet bilimlerdeki eksikliğinin, sistemden ziyade biraz da kendi kişisel yetileri ile alakalı olduğu iddia edilebilir.

Yine gerek idealize edilmiş programlar gerekse iki âlimin biyografisinden elde edilen veriler, çalışılan yüzyılda medreselerin eğitim sisteminde ilk olarak temel İslami bilgilerin edinilmesine önem verildiği, ardından yazma ve okuma becerisinin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Daha sonra ağırlıklı olarak Arapça dilbilgisi ve gramer konusunda eğitimin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Ulemanın medreselerde iyi okuma ve çok iyi yazma hususunda oldukça hassas oldukları görülmektedir. Dahası Saçaklızade'nin Arûz ilminin de öğretildiğine dair kaydı edib seviyesinde bir dil kullanımının medreselerde üzerinde ısrarla durulan bir kazanım olduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber münazara derslerinin eğitim kurumlarının programlarında bulundurulması akademik tartışma geleneğinin kazandırılmasının ve eleştiri hakkının öğrencilere tanınmasının önemsendiğini göstermektedir. Bu ise medreselerin en çok övülecek dersleri arasında sayılacak mahiyette bir derstir. Ayrıca Ahlak isimli dersin yer alması ve öğretim kadar eğitimin de medreselerde önemsenen bir alan olduğunun görülmesi, medreselerdeki bozulmaların en azından bir kısmının sadece sistemle değil biraz da insanlarla alakalı olduğuna delalet ediyor gibidir. Yine müspet ilimlere dair derslerin yer alması olumlu bir durum sayılmakla birlikte bu alanda eğitimi verilen derslere ait kitapların tarihleri genelde 12.-15. yüzyıllara kadar giden oldukça eski bilgileri ihtiva eden eserler olduğu

⁸⁴³Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 203, s.406.

⁸⁴⁴ Johann Carion'un 1532 yılında Almanca olarak kaleme aldığı Chronicon adlı eserinin, Fransızca tercümesinden Şeyh Mehmed İhlasi'nin yardımıyla tercüme ettiği Tarih-i Frengi Tercümesi adlı eserdir.

⁸⁴⁵Haşim Koç, "XVII. Yüzyılın Ortasında Osmanlı Coğrafyası'ndan Antik Dönemlere Bir Bakış: Kâtip Çelebi'nin Eserlerinden Seçmeler", *Doğu Batı*, S. 40, Ankara 2007, s. 262- 263-264 vd.

gözlendirilmektedir. Elbette bu alandaki gelişmeler çok yeni bilgileri içerecek seviyede olmamış olabilir. Ancak en azından yeni şerhler ile müderris müelliflerin eserlerine daha sık rastlanması herhalde daha tercih edilebilecek bir durumdur.

Tüm bu veriler doğrultusunda Osmanlı medreselerinde 18. yüzyılda verilen dersleri kısa bir şekilde tanıtmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu açıklamalar yüzyıl içinde medreselere hâkim olan bilimsel anlayışın yansıması olarak okutulan derslerin içeriklerinin pratik hayatla ne oranda uyduğunu göstermesi bakımından da zikredilmelidir.

3.7. Medreselerde Eğitim-Öğretim Metot ve Teknikleri

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin ve bunlara ait ders kitaplarının bu şekilde listelemesinden sonra imparatorluğun bu kurumlarında eğitim metot ve tekniklerinin neler olduğuna dair değerlendirmelere geçilebilir. Ancak bu konudaki bilgilerin maalesef medrese teşkilatının bizzat içinde olan kesimlerce aktarılması çok fazla mümkün olmamıştır. Daha açık bir ifadeyle müderrisler başta olmak üzere medreselerin mensupları kendi kurumlarında hangi yöntemlerin kullanıldığına dair çok fazla yazılı eser bırakmamışlardır. Buna rağmen 18.yüzyıldada geçerli olduğu düşünülebilecek olan ve sınıf içi veya dışında hayata geçirilen bilimsel metotlar hakkında az da değerlendirmeler günümüze ulaşmıştır.

Bu konuda muteber sayılabilecek olan Kevâkib-i Seb'a adlı eserde oldukça değerli bilgiler yer almaktadır. Bu esere göre, Osmanlı medreselerinde ilimlerin, iktisâr (aşağı, kısa), iktisâd (orta) ve istiksâ (yukarı, ayrıntılı) olmak üzere üç mertebede okutulduğu, her mertebenin de ayrıca kendi içinde üç mertebesi bulunduğu bildirilmektedir. Eserde geçen şu ifadeler burada iktibas edilmeye değer niteliktedir: *“İktisâr fennin en meşhur meselelerini ihata etmeğe derler. İktisâd, meşhurlarını da zikretmeğe derler. İstiksâ ise, nâdirlerini de zikir ve ihâta etmeğe. Başka bir deyişle, kısa metinlere iktisâr, orta metinlere iktisâd, uzun metinlere de istiksâ derler. Başka bir deyişle hiç delil zikrolunmayan metne iktisâr, meseleyi bazı delillerle ispat ederse iktisâd, meseleyi bütün yönleriyle ele alıp, tahkik ederek delil getirmek sûretiyle muhâlifleri red ve temhik (iptal) ederse istiksâ derler. Bu mukaddimeyi zikirden maksat, her ilimde kitapların sonu yoktur. Ama öğrenciye kolaylık olsun diye zikir olunan üç rütbeden her fende üç rütbe kitap ayırıp okuturlar. O üç rütbe ile öğrenciye o fende isti'dâd hâsıl olur. Zira öğrenci pek zeki ise yukarı*

rütbe ile yetinmek mümkündür. Daha aşağı ise ikinci rütbe, oradan da aşağı ise üçüncü rütbe ile yetinilir. İlimlerde fenler çok, insanların ömrü ise az olduğundan mümkün merteye her fenden kısa kitaplar seçilip tertiple okunur. Bundan sonra olgunluk kazanmak için vakit vakit uzun kitaplar da incelenir. Külli kaideleri tahsilden önce, uzun kitaplara bakmak, zihni dağıtır. Bundan dolayı her fende zikr olunan üç rütbeyle belki her rütbede aşağı, orta ve yukarı olmak üzere dokuz rütbe olur. Bazı kerre dokuzuna, bazı kerre de dokuzun bir kısmına riâyet ederek maddeleri tamamlar”.⁸⁴⁶ Saçaklızade de aynı ayrımı *Tertibu'l-‘Ulûm* adlı eserinde dile getirmiştir.⁸⁴⁷

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere Kevakib’i Seb’a’ya göre Osmanlı medreselerinde eğitimin öncelikli üzerinde durduğu konu kolaydan zora doğru eğitim yönteminin benimsenmiş olmasıdır. Her bilim dalı için seçilen, derecesi kolay, orta ve zor şeklinde belirlenen üçer kitap üzerinden öğretim becerilerinin kazandırılması tercih edilmiştir. Burada bilim dalları içinde zorluk derecesini belirleyen temel öğelerden birisi incelenen metinlerin uzunluğu ya da kısalığı olduğu gibibir başkası da anlaşılma düzeyleriydi. Bu üç aşama ayrı ayrı üç kitap tarafından temsil edilirdi ve bunların yine de mümkünse çok uzun olmamasına dikkat edilirdi. Kevakib’i Seb’a’ya medrese öğrencilerinin sıkılmaması gerekiyor, kısa hayatlarında yeterli bilgiye ulaşmaları hedefleniyordu. Böylece günümüzde de önemli bir eğitim yöntemi olan gereksiz bilgi yüklemelerinden kaçınma usulü o dönem de de en azından ideal olarak medreselerde yer almaktaydı.

Kolaydan zora doğru öğretim metodu her bilim için uygulanmakta idi ki günümüz eğitim anlayışında da bu ilke benimsenmektedir. Zira her düzey için özel eğitim- öğretim yapılması öğrenmeyi artıran bir etkidir. Bu anlayışın öğrencinin özgüvenini ve derse karşı olan tutumunu olumlu yönde etkileyeceği muhakkaktır. Ayrıca kişilerin zekâ ve anlama kabiliyetine göre bir eğitim anlayışının benimsendiği yine yukarıda geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Günümüz eğitim sisteminde bu durum “öğrenciye görelilik” ilkesi olarak bilinmekte ve eğitimin vazgeçilmez ilkeleri arasında yer almaktadır. Bu durumu gerekli kılan esas sebep her öğrencinin farklı özelliklere sahip olmasıdır. Osmanlı eğitim anlayışı bu temel esasa dayanmaktadır.

⁸⁴⁶ *Kevakib-i Seb’a*, s. 54a-54b.

⁸⁴⁷ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s.70.

Ali Uşşâkî'nin Kaside fi'l-Kütübî'l Meşhure fi'l-Ulûm adlı eserinde medresede verilen eğitim yöntem ve teknikleri hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Uşşâkî eserine şu şekilde başlamıştır:

*“Yetmek istersen eğer matlubuna ey bahtiyar
İptida mürşit gerektir, eyle ani ihtiyar
Her ne matlubun ise ede tarikini beyan
Ol tarike gidesin görmiyessin asla ziyan.
Ger muradın okuyup kesbeylemek ise kemal,
Gösterem sana tarikin çekmeyesin hiç melal
İptida her ilmin ehlini bul, arayup Rum u Şam
Ba'dehu eyle telemmüz cidden ceht et subh u şam.”*

Verilen satırlardan da anlaşılacağı üzere Uşşâkî, sözlerine ilim yolunu tercih edenlere tavsiyeler vereceğini belirterek başlamış, ilim yolunda bilimsel bir hedefe ulaşmak için onlara öncelikle iyi bir hoca bulmalarını tenbihlemiştir. Ona göre ilim yolundaki ilk adım her ilmin ehlini nerede olursa olsun bulmaktır. Daha sonra sabah akşam o ilim yolunda uğraş vermek gerekir. Uşşâkî'ye göre önemli olan bir başka husus da ders veren hocanın öğrenciyi derinleşmek istediği alan hakkında bilgilendirmesi, o ilim alanının fırsat ve sıkıntılarından öğrenciyi haberdar etmesi gerektiğidir. Zira günümüz eğitim anlayışında da “*hedeften haberdar etme*” önemli bir ilkedir.

Ders ve kitap isimlerinin verilmesinden sonra Uşşâkî son bölümde, tahsil hayatını tamamlayan öğrenciye, birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Ali Uşşâkî burada, ilimden anlamayanlara ilimden bahsedilmemesi gerektiğini, çünkü ilmin değerini bilmeyenlerin kaba davranışlarıyla karşılanılabileceğini öğütlemekte ve ardından ilmî gelişmelerin hiçbir lisanda tam olarak karşılanamayacak kadar sonsuz olduğunu söylemektedir. Uşşâkî'nin üzerinde durduğu önemli hususlardan biri de, ilmin yalnızca kadı, müderris, müftü olmak için öğrenilmemesi gerektiğidir. Zira ilim öğrenip, yazmak ve yaymak için çalışıp, kitaplara uyankişiye zaten her işinde Allah'ın yardımı ulaşacaktır. O yüzden ilim öğrenip onu yaymak Allah rızası için yapılmalıdır:

*“Hem dahi İlm-i Tasavvufdan dem urma key sakın
İlm-i keşf ilm-i ledünnî bahsine olma yakın
Sıyyema, na ehil ile bunlardan açma hiç kelâm.*

*Bunlar hakkında varid oldi çok tehdid-i tam
İlme gayet yoktur, anı vasfedebilmez zeban
Ben sana tahsili elzem olanı kıldım beyan
Bunları tahsil edersen sana olur feth-i bab
Her ne fende okutursan var okut her ne kitap.
Sana öğrettim tarikini hasbeten lillah için
Sen de tahsil eyleyesin bunları Allah için.
Kadı ya müfti, müderris olmak için okuma
Hem dahi hasma galebe çalmak için okuma
İlimle amel olup eyle kitaba iktida
Her işine muttasıl ere sana Avn-i Huda
Çün ki tahsilin tariki etti istiksa sana
Şükrede Allah'a, dahi eyle Deruni'ye dua.”*

Görüldüğü üzere Ali Uşşâkî, 18. yüzyılda medreselerde okutulan dersler ve kitaplar hakkında bilgi vermekle kalmayıp, dönemin eğitim-öğretim anlayışı, metot ve teknikleri hakkında da önemli bilgiler sunmuştur.

Osmanlı medreselerinde öğretim süreçleri, günümüz sınıf esasından farklı olarak “kitap esasına göre” düzenlenmiştir. Eğitimde ilerleme, ders, sınıf ya da okul geçme yerine, kitap geçme şeklinde olmaktadır. Dolayısıyla medreselerde öğrencilerin bilişsel gelişimine, yaş ve yeteneklerine değil, konu/kitap bitirmeye önem verildiği görülmektedir. Bu sistem, başarılı öğrencilerin daha kısa sürede medreseleri bitirmelerini sağlar iken, başarısız öğrencilerin uzun yıllarını almıştır. Bu durum medreselerde yürütülen eğitim- öğretim zamanını tesbit etmekte güçlüklerle neden olmaktadır.

Osmanlı medreselerinde eğitimin ilk kademelerinde ezberin esas alındığı görülmektedir. Zira ilk önce Kur'an'ı ezberlemek ve mümkün olduğu kadar çok sayıda hadis öğrenmek gerekmektedir. Bir müddet sonra imlâ metodu gelişmeye başlamıştır. Buna göre talebeler ders esnasında hocanın karşısında halkalar halinde oturarak dersi takip etmiş ve gerektiği yerlerde not tutmuşlardır. Bu not tutma yöntemi Kur'an-ı Kerim dersleri hariç hemen hemen bütün derslerde uygulanmıştır. Zamanla imlâ metodunun yanında şerh ve izah metodu da gelişmeye başlamıştır. Medreselerde okutulan kitapların nüshalarının çoğalması ve bunların öğrencilerin eline geçmesinden sonra yavaş yavaş imlâ metodu terk edilmeye başlanmıştır. Bundan sonra metni bir öğrencinin yükse sesle okuması, hocanın da gerekli izahlarda

bulunması ve metin üzerinde düzeltmeler yapması usulü görülmüştür.⁸⁴⁸Hatta bu husus daha sonraları eleştirilere neden olmuştur.

Müderrisler, kimi zaman okuttukları derslerden herhangi bir bahis üzerine talebelerine münazaralar yaptırmışlar ve tartışan iki grup arasında hakem rolünü üstlenerek dersin sonunda kendi mütalâalarını söylemişlerdir. Medreselerde soru-cevap metodu da kullanılmıştır. Ayrıca medreselerde okutulan derslerinin temel hedefleri arasında öğrenciyi araştırmave tartışma tekniklerine alıştırmaya, mantığın teorik konularının temel İslamî ilimlere nasıl uygulanacağını gösterme vardır.⁸⁴⁹

Görüldüğü üzere Osmanlı medrese geleneğinde sağlam bir yer edinen Arapça dilbilgisi eğitimi, 18. yüzyılda da oldukça sağlam bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Ders listelerinde yer alan Arapça gramer bilgisi ve okuma-yazma becerisine dair derslerin ilk sıralarda zikredilmesi bugün herkesçe kabul gören eğitimde yabancı dil eğitiminin, incelenen çağda Osmanlılar tarafından da şiddetle savunulduğunu ortaya koymaktadır. Bilim dilinin Arapça olması bunu zaten zorunlu kılmakla beraber, bu eğitimin gerçekte tam manasıyla verilip verilemediği, suhtelerin medreseden mezun olduklarında Arapça okur-yazarı olup olmadıkları belirgin değildir. Elbette literatürde yer almış olan ve Arapça yazan pek çok Türk kökenli müderristen bahsedilebilir. Mesela tersane kâtiplerinden Mehmed Efendi'nin oğlu olan Arif Efendi, müderrislik ve kadılık yaptıktan sonra 1702'de Anadolu, 1710'da Rumeli Kadiaskerliği yapmış önemli bir zat olup Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. Ayrıca kelam, ahlak, edebiyat, nahiv konularında on iki eseri vardır. Diğer bir âlim zat da Yanyaalı Mehmed Esad Efendi'dir (ö. 1732). İlk ve orta dercedeki tahsilini Yanya'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gelen Mehmed Esad Efendi, Arapça, Farsça, Rumca ve eski Yunan dilini mükemmel surette bilen bir şahıstır.⁸⁵⁰ Ancak bu Arapça ağırlıklı müfredatın, yabancı dil eğitiminin gayelerinden olan farklı kültürlerle eşzamanlı iletişim kurma, onları etkileme ya da onlardan etkilenme, bilimselliğin yerellikten kurtulup bölgeselliğe ya da evrenselliğe doğru gelişmesini sağlama, bilimsel ürünleri daha fazla kişiye ulaştırma gibi pek çok getirisinden hangilerinin Osmanlı bilim dünyasına kazandırıldığı sorusuna pek

⁸⁴⁸Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", s.156-157.

⁸⁴⁹Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.76.

⁸⁵⁰Mithat Sertoğlu, *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1971, C. 5, s. 2661-2662.

olumlu cevap verebilmek mümkün değildir. Bu anlamda kimi araştırmacılar bu yabancı dil ağırlığının zararı olduğundan bahsetmektedirler. Bunlardan birisi olan Atay, Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretimin ve Arapça olmasını, ilmin daha çok inkişaf etmesine engel olan sebeplerden ve belki en önemlilerinden biri olarak görmektedir.⁸⁵¹ Hatta ona göre, on, on beş veya yirmi sene medresede ömrünü tüketen bir kimse ilim ve fenleri öğrenmek şöyle dursun, Arapçayı bile gereği gibi öğrenmekten aciz kalmıştır. Altay bunun sebebini, medreselerdeki metotsuzluk ve usuldeki nizamsızlık ile açıklamaktadır.⁸⁵²

Buraya kadar ana hatlarıyla ifade edilen eğitim metot ve yöntemlerine daha ayrıntılı bir şekilde bakılamak gerekirse bunları ezbere dayalı öğretim, tartışma metodu, soru cevap metodu, dedüktif ve imlâ metodu ve cerr metodu olmak üzere beş başlık altında incelemek mümkündür.

3.7.1.Ezbere Dayalı Öğretim

Ezbere dayalı öğretimin medrese eğitiminde başvurulan yöntemlerin en başında olması, medrese programlarında Kur'an ve hadis ezberlemenin önemi düşünüldüğünde gayet olağan görünmektedir. Ayrıca yine ders programlarından anlaşıldığı kadarıyla Arapça öğrenimi medreselerde son derece önemli bir husustur. Dil öğrenimi için de ezbere dayalı eğitim vazgeçilmez bir metot gibi durmaktadır.⁸⁵³ Medresede okutulan eserlerin Arapça olarak yazılmış olması ve şer'î ilimlerin öğrenilebilmesi için de bu dili öğrenmenin gerekliliği ezberin lüzumunu daha da ön plana çıkarmıştır.⁸⁵⁴

Akyüz'e göre, bu dönemde kullanılan öğretim yöntemlerine ezber metodu hâkimdir.⁸⁵⁵ Özyılmaz'a göre ise medreselerde eğitim durumu olarak aktif metod uygulanırdı. Yani öğrenciler derse önceden hazırlanıp gelirler ve dersleri onlar işlerlerdi. Konuyu anlatan, konuyla ilgili sorular soran öğrencilere ise müderris rehberlik etmekte gerektiğinde de yardım ve destek vermekte idi.⁸⁵⁶

⁸⁵¹ Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s. 27.

⁸⁵² Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s. 28.

⁸⁵³ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.81.

⁸⁵⁴ Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. I, Ankara 2002, s. 277.

⁸⁵⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.80. Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.68.

⁸⁵⁶ Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s.200- 201.

3.7.2.Tartışma Metotu

Tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneğinin İslam eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Osmanlı medreseleri, bu geleneği sadece devam ettirmekle kalmamış, aynı zamanda bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. Medreselerde “*adabu`l-bahs ve`l-münazara*” veya kısaca “*âdab*” adı altında okutulan derste, gerek Osmanlı öncesi İslam âlimlerinin meşhur eserleri gerekse Osmanlı âlimlerinin telifleri okutulmuştur. İslam dünyasında, çalışmalarını genel tartışma mantığı üzerinde yoğunlaştırmış ilk mantıkçı Semerkandi'dir. Semerkandi'yi, Adud`ud-din İci, Cürcani, Ma'raşi, Kalanbevi, Taşköprülüzade ve İsmail Gelenbevî gibi âlimler takip etmiştir.⁸⁵⁷ İşte bu âlimlerin öncüsü oldukları ilmi münazara âdeti araştırılan yüzyılda da varlığını sürdürmüş olmakla birlikte bu oldukça olumlu bir durum olarak kabul edilebilir.

Kâtip Çelebi, İbn Sadreddin'den yaptığı bir alıntıda âdab ilminin bütün ilimlere hizmet ettiğini, çünkü amacının doğruyu ortaya çıkarmak ve hasmı ilzam etmek üzere bir konuyu her iki taraftan da incelemek olduğunu söylemektedir. Zaman içinde fikir ve bakış açılarının birikimi, zihin ve mizaçların farklılaşması sebebiyle ilmi konular çoğalmıştır. Dolayısıyla görüş ayrılıklarını ve bu ayrılıkların ifade edilmiş şekillerini kabul ve red açısından inceleyen bir ilme ihtiyaç vardır. Kabul ve reddin kurallarını araştıran bu ilim, âdabdır.⁸⁵⁸

Osmanlı medreselerinde okutulan âdab ilminin sadece tartışmaya hasredilmiş olması, bu metodun Osmanlı medrese sisteminde önemini göstermek için yeterli sayılabilir. Müfredatta mantık dersinden sonra görülen âdab dersi, mantık dersi ile diğer dersler arasında bir köprü vazifesi görmekte ve öğrencileri diğer derslere hazırlamaktadır. Öğrenciler karşılıklı müzakere ve tartışma yapmak için bu ilmin okutulmasını beklememekle birlikte, diğer derslerde konuları iyice kavramak için yapageldikleri tartışmayı bir ilim olarak herhangi bir disiplinin sınırlarına bağlı kalmaksızın genel bir açıdan incelemişlerdir.⁸⁵⁹

Âdab kitapları mantık merkezli tartışma metodunu genelde ahlakî olarak nitelendirilebilecek bir takım kurallarla bitirmişlerdir. Sözü çok kısa veya çok uzun

⁸⁵⁷A. Hadi Adanalı, “Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İrcica Yayınevi, İstanbul 2001, s.35.

⁸⁵⁸ Ergün, “Medrese’den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, s. 740.

⁸⁵⁹ Ergün, “Medrese’den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, s. 743.

tutulmaması, tartışmada kapalı ve yabancı lafızlardan kaçınılması, konu dışına çıkılmaması, Karşı tarafı küçük düşürücü söz ve davranışlardan kaçınması ve nihayet Tartışma âdabı ve kurallarını bilmeyen kimselerle tartışmaması bunlar arasında sayılabilir.⁸⁶⁰

Osmanlı medrese eğitiminde tartışma ve eleştiriye verilen önemi müfredatla ilgili kitaplarda da görmek mümkündür. Kevakib-i Seb'a adlı eserde, öğrencilerin, haftada her biri bir kaç satırdan oluşan beş ders okuduklarını, her derse, bir gün önce, sekiz dokuz saat çalışarak hazırladıklarını ve hoca metnin anlamını verdikten sonra tüm öğrencilerin görüşünü hocaya söyleyerek konuyu dört-beş saat tartıştıklarını bildirmektedir. Bu şekilde her gün zihinlerini geliştirip açtıkları belirtilmektedir. Yine aynı eser müderrislerin, okuttukları derslerle ilgili herhangi bir konuyu öğrenciler arasında tartışmaya açtıklarını ve farklı fikirleri savunan taraflar arasında hakem olup kendi görüşlerini söylediklerini belirtmektedir.⁸⁶¹

Her ne kadar bu yöntem medreselerin eğitim metodları içerisinde en sağlam şekilde öğretimi sağlayıcı uygulamalardan biri olsa da kendi içerisinde sorunları olduğunu düşünen araştırmacılar da yok değildir. Örneğin İnan, Osmanlı medreselerindeki tartışmalarda sonucun önceden bilindiğini söylemekte ve bunu eleştirmektedir. Ona göre zaten sistemin dogmalarını tehdit edecek bilgilerin öğretimi sünni ideolojinin önünde ciddi bir tehlike olacağı için asla buna müsaade edilmemiştir.⁸⁶² Dolayısıyla tartışma ve eleştiri ancak belli sınırlar ve belli kalıplar içinde hayat bulduğu savunulmaktadır. Elbette bu eleştiride haklılık payı vardır. Bilim dünyasının dini etkilerden kurtulmakta zorlandığı ve kimi yerlerde bunu başaramadığı bilinmektedir. Ancak sözkonusu problemi tüm medreseler ve onların müntesipleri için söyleyebilmek zordur. Ayrıca 18. yüzyılda özellikle matbaanın kurulması ve ardından başlayan kültürel canlılık ortamında bu dini etkinin azalmasıyla beraber, yüz kadar şair ve yazar yetişmiş, bir çeviri heyeti kurulmuş, matbaa açılmış ve Batının, hiç olmazsa, yüzyıl önceki ilmiyle temas başlamıştı.⁸⁶³ Dahası bu çalışmada da ortaya konulduğu üzere medreselerin ders programları, ders

⁸⁶⁰ Adanalı, "Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi",s.43.

⁸⁶¹ *Kevakib-i Seb'a*, s.53a-53b. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s74.

⁸⁶² Kemal İnan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Dinin Eğitim Üzerindeki Etkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 32, S. 1, Ankara1999, ss. 171.

⁸⁶³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 180.

içerikleri, fiziki şartlar ve maddi olanaklar gibi temel belirleyiciler bahsi geçen sorunun her zaman yapısal değil bazen de zihinsel olduğunu göstermektedir.

Osmanlı medreselerinde öğrenci sayısının çok düşük tutulması eğitimde kaliteyi artıran bir faktör olmasının yanında tartışma metodunun uygulanma imkânı bulabilmesi açısından da önemlidir. Zira seviyeye göre eğitim ve öğretim faaliyetinin yürütülmesi, ders geçmenin esas alınması, derslerin sık sık tekrarlarla ve karşılıklı münakaşalarla takrir edilmesi, nihayet öğretilen bilgilerin tatbiken verilmesi eğitim ve öğretimde kaliteyi arttıran önemli faktörlerdendir.⁸⁶⁴

3.7.3.Soru Cevap Metodu

Osmanlı medreselerinde eğitim metodu olarak kullanılan yöntemlerden biri de soru-cevap metodudur. Hoca, öğrencilere soru sorup, cevabını beklediği gibi, öğrenciler de belirli bir nizamla göre hocaya soru sorabilmekte idiler. Yani derslerde takrir ve karşılıkla konuşmaya yer verilmektedir. Belirli günlerde halka açık toplantıların da düzenlendiği bilinmektedir.⁸⁶⁵ Dolayısıyla modern eğitim sistemlerinin ısrarla üzerinde durduğu öğrenci merkezli ve onların aktif katılımlarını öneren öğretim tekniğinin 18. yüzyıl Osmanlı medreselerinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

3.7.4.Dedüktif ve İmlâ Metodu

Osmanlı medreselerinde kullanılan öğretim metodu genel itibariyle dedüktif karakterdedir. Bu metodun esasını, meselelerin aslının naslara ve otoritelere dayandırılarak izah edilmesi oluşturmaktadır. Dedüktif metotta, ilk zamanlarda ezber metodu esas alınmış, bir müddet sonra imlâ metodu gelişmeye başlamış, zamanla imlâ metodunun da yanında şerh ve izah metodu gelişmiştir. Medresede okutulan kitapların nüshalarının çoğalması ve bunların öğrencilerin eline geçmesinden sonra, metni bir öğrencinin yüksek sesle okuması, hocanın da izahlarda bulunup metin üzerinde düzeltmeler yapması söz konusu olmuştur. Ancak imlâ metodundan tamamen vazgeçilmemiş, bu kapsamda hoca zaman zaman kendisinin yaptığı izahları yazdırmıştır.⁸⁶⁶

⁸⁶⁴Şahin, “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri”, s. 255.

⁸⁶⁵Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.82.

⁸⁶⁶Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme Ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış, s.156.

3.7.5.Cerr Metodu

Sözlükte "*çekmek, kendine doğru çekmek, celbetmek*" anlamına gelen ve daha çok "*cerre çıkmak*" şeklinde kullanılan bu kelime, bir tabir ve uygulama olarak Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan beri görülmektedir. Bu metod talebelrin eğitime ara verdiği üç aylarda ve özellikle Ramazan ayında çeşitli bölgelere giderek gittikleri yerlerdeki camilerde vaaz vermeleri ve dini hususlarda halkı aydınlattıkları bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemlerde talebeler, halktan gelen sorulara verdikleri cevaplarla onları aydınlatmaya çalışmışlar, böylece büyük şehirlerdeki dinî ve kültürel gelişmelerin halkaaktarımı da sağlanmıştır. Bu vesile ile medreseliler toplumun bilgi ve kültür düzeyini geliştirme, ihtiyaç ve eğilimlerini yakından tanıma imkânına kavuşmuştur.⁸⁶⁷

Cerr ile öğrencinin tüm ihtiyaçları yasal zorunluluk olmaksızın imece usulü ile karşılanmış, köyden ayrılırken öğrenciye para, çeşitli yiyecek ve giyecek maddeleri verilmiştir.⁸⁶⁸ Bu uygulamada yasal zorunluluk yoktur ancak devlet, öğrencilerin cerre çıkmalarını desteklemiştir. Nitekim geç tarihlere kadar sürdüğü anlaşılan bu uygulama ile erzak teminini sağlamak üzere cerre çıkmak isteyen öğrencilere yolculuk için harçlık verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁸⁶⁹

Olumlu pek çok tarafının bulunmasına rağmen cerr olayının zaman içinde istismar edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle medreselerin sıkıntılı olduğu dönemlerde kasaba ve köylere giden öğrenciler, kendilerinden bekleneni verememiş, bu husus halkın şikâyetine yol açmış ve devletin birtakım önlemler alması istenmiştir.

3.8. Medreselerde Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Takip Edilen Ölçme ve Değerlendirme Uygulamaları

Bilindiği üzere Osmanlı medreselerinde sınıf geçme değil ders ve kitap geçme sistemi benimsenmiştir. Öngörülen dersleri okuyan ve sınavları başarı ile geçen öğrencilere daha yüksek dereceli medreselere girmesini sağlayan bir mezuniyet belgesi verilmiştir. Bu itibarla zeki ve çalışkan öğrencilerin önü açılmış, okuması gereken ilim ve kitapları daha kısa zamanda tahsil eden öğrenciler yükselme imkânına

⁸⁶⁷Mehmet İpşirli, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.388.

⁸⁶⁸Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.83.

⁸⁶⁹BOA., C.MF., 99/ 4937, 29 Zilhicce 1255/ 4 Mart 1840.

sahip olmuşlardır.⁸⁷⁰ Bir öğrenci, öğrenim hayatında medresede okutulan kitap üzerinden değerlendirilir. Medrese eğitimi sonunda hangi kitapları okumuşsa onlardan sınav yapılır ve geçip geçmemesi buna bağlıdır. Yapılan bu sınav ise müderris eksenlidir.

Ölçme değerlendirme uygulamaları, öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yılın her hangi bir zamanında yapılmış, bu tür bir değerlendirme öğrenciye verilen diploma niteliğindeki “*icazetname*” ile sonuçlanmıştır. Öğrenimlerini tamamlayanlara “*mücaz*” denilmiştir.⁸⁷¹ Osmanlı medreselerinde verilen icazetlerde talebenin adı ile başlanmış, hocası, hocasının hocası olarak tarihin içine doğru gidilmiştir. Bazen meşhur bir âlimde bitmiş ve çoğu kez de Hz. Muhammed'de ve bazan da Allah'ta son bulmuştur. Böylece İslam ilim geleneğinde, ilmin kaynağının Yüce Allah olduğu belirtilmiş olmaktadır.⁸⁷² Osmanlı medreselerinde genel bir değerlendirme sınavının, daha doğrusu mesleki bilgiyi edinip edinmediğinin anlaşılması için yapılan sınavın genellikle mezunların göreve atanmaları sırasında söz konusu olduğu söylenebilir.⁸⁷³

İcazet aslında bir seviye bildirmektedir. İcazet alan bir kimsenin o icazete ne derece hak kazandığı mühimdir. İcazetin önemli bir özelliği de kişinin elde etmiş olduğu bilgilerin ve ehliyetin sağlamlığını bildirmiş olmasıdır. Bir kimse birçok şey bilir ve malumat sahibi olabilir, fakat bu bilgilerin kulaktan dolma mı, yoksa disiplinli, sağlam ilke ve kurallara dayanan bir bilgi mi olduğunu belirleyen icazettir.⁸⁷⁴

Çankırı'da medrese mezunlarından iki kişiden birinin dersiam olarak atanmasına dair yapılan bir yazışmada, “*Şeyhülislâm Abdullah Efendi işaretleriyle bâ-varaka-i âlî İstanbul Kâdısı huzurunda bi'l-muvacehe imtihan olunduklarında mezbûr es-Seyyid Hasan henüz erbâb-ı tadrîsden olmayub merkûm Mehmed Emin her vechle tadrise kudreti zâhir ol- mağla Mehmed Emin üzerinde ibka ve iktiza eylediği il'âm*

⁸⁷⁰ İlhan Yıldız, “Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, s.128.

⁸⁷¹ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.37, Ankara 1997,s.412.

⁸⁷² Atay, “Fatih- Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-Nâmeler”, s. 189.

⁸⁷³ Şanal, “Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, s.158.

⁸⁷⁴ Hüseyin Atay, “Fatih- Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-Nâmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, s. 188.

olunmağla mûcibince inâyet buyuruldu”⁸⁷⁵ denilerek sınavın Şeyhülislâmın isteği⁸⁷⁶ üzerine kadı huzurunda yapıldığı anlaşılmaktadır. Taşradan mezun birilerinin başkentte ve Şeyhülislamın işaretiyle ya da bizzat katılımıyla kadı huzurunda imtihanlarının yapılması, bununla beraber herhangi bir iltimasa yol vermeden hak edenin atamasının yapılmasına dair bu örnekler aslında büyük manalar taşımaktadır. Medrese sistemindeki aksaklıklara rağmen henüz bir çöküşten bahsedilemeyeceğine dair güçlü veriler olarak bu imtihanlar sayılabilir.

RKR 103 numaralı defterde yer alan bilgilere göre III. Mustafa'nın cülusu ile ilgili olarak 80 mülazımın çeşitli medreselere atamaları yapılmıştır. Her bir mülazımın atama kaydında ayrı ayrı yer alan ifadede “*erbab-ı istihkakdan olduğu lede'l-ımtihan zâhir ve nûmayân olub*”denilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere 80 mülazımın tamamının ataması yapılırken imtihana tabi tutulmuştur.⁸⁷⁷

1703 yılı tarihli bir arzuhalde Kayseri Hunad Medresesi müderrisi Esseyyid İshak'ın müderrislik vazifesinin kendisine Şeyhülislâm huzurunda yapılan imtihan neticesinde tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, belgede geçen “*Kayseri’de vâki Hunad Medresesine ulyâi niam faziletli ve saadetlü Şeyhülislâm.....huzur-ı izzetlerinde ledel imtihan bu dâilerine tevcih ve ihsan buyurulmakla*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁸⁷⁸ Başka bir belgeden de anlaşıldığına göre, Akşehir’de bulunan Selçuklu vüzerasından Hüseyin bin Ali'nin yaptırdığı medresenin müderrisi AhmedEfendi 1717’de vefat edince vakıf şartları gereği müderrislik vazifesi oğullarına kalmış ve onlar arasından imtihan sonucu İbrahim Efendi’ye tevcih edilmiştir.⁸⁷⁹

Bir başka örnek de İstanbul’da bulunan Gazanfer Ağa Medresesi’nin açılışı dolayısıyla, banisi olan Gazanfer Ağa’nın müderris tayinidir. Zira Gazanfer Ağa, medreseyi yaptırmadan önce burada ders verecek değerli bir müderris aramaya başlamıştır. Bazı dostlarıyla konuşmuş, nihayet ilmine çok güvendiği Nişancı Abdülmuhiyî Paşa’ya danışmıştır. Muhiyî Çelebi ise, takdir ettiği için daha önce kızıyla evlendirdiği Seyfizâde isimli damadını tavsiye etmiştir. Elli akçelik

⁸⁷⁵VGMA, *Defter No: 1091, s. 211, Şevval 1137 / Haziran 1725.*

⁸⁷⁶ Bezen bizzat şeyhülislamların huzurunda imtihanların yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Konevi Mustafa Efendi (ö. 1767) isminde bir müderrisin haric ruusunu aldığı sınavı Şeyhülislam Mirzazade Şeyh Mehmed Efendi yapmıştı. Çeşmizâde Mustafa Mustafa Reşid, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, s. 41.

⁸⁷⁷ İMÜF., RKR 103, s. 8, 9,10...vd.

⁸⁷⁸ BOA., C. MF., 46/2276, 10 Cemaziyelevvel 1115/ 21 Eylül 1703.

⁸⁷⁹ BOA., C.EV., 352/17890, 10 Şevval 1130/ 6 Eylül 1718.

müdürlüğe talip olan Seyfizâde, şeyhülislâm, kazaskerler ve ulemânın hazır bulunduğu bir heyet karşısında imtihan geçirmiştir. İmtihan heyetinin padişaha, onun ilim ve fazlına şahadet eden bir mahzar sunmaları üzerine Seyfizâde, Gazanfer Ağa Medresesi müdürlüğüne getirilmiştir.⁸⁸⁰ Bu örnek de, müdürlülerin ciddi bir seçime tabi tutularak tayin edildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Medreselerdeki öğrenim hayatını tamamlayan öğrenci mülazım olarak atanmayı beklemektedir. Bu, bir nevi staj dönemidir. Mülazım olabilmek için de öğrenciler bazen imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu durum kayıtlarda “*lede’l-ımtihan*” veya “*ba’de’l-ımtihan*” şeklinde ifade edilmiştir. 1749 yılına ait kayıtları ihtiva eden defterde de iki mülazım imtihanla alınmıştır. Bunlardan biri Seyyid Salih b. Seyyid Mehmed el-Bursevî olup, Bursa’da mûsıla-i Süleymâniye pâyesiyle Sultan Orhan Medresesi müdürlüsü iken vefat eden Belgradî Mustafa Efendi’nin muîdi olduğundan imtihanla alınmıştır. Diğeri de Ankara’dan Mehmed b. Hüseyin Kırşehirzâde olup Bursa’da Sahn itibarıyla Çendik Medresesi’nde el-hâc Şeyhîzâde elhâc Mehmed Efendi’nin muîdi iken bu medrese ibtidâ-i altmışlı itibar olunca imtihanla mülazım alınmıştır.⁸⁸¹

RKR 123 numaralı 1770 tarihli mülazemet defterinde de 18 mülazımın “*lede’l-ımtihan istihkakları nümâyân ve her birinin isti’dâd-ı zâtiyeleri zâhir ve ayân olmakla*” denilerek Şeyhülislam Mirzazade Mehmed Said Efendi’nin teşrifatı vesilesiyle mülazemete kabul olundukları ifade edilmiştir. Deftere göre 18 mülazım mülazemete kabul edilirken imtihana tabi tutulmuşlardır.⁸⁸² RKR 134 numaralı 1777 tarihli mülazemet defterinde ise Mehmed Esad Efendi’nin (ö. 1778) Şeyhülislamlığa teşrifi sebebiyle 20 öğrencisinin mülazemete kabul edilip adlarının sırayla deftere kaydedilmesinin ardından, bu isimlerin altına “*yirmi nefer kimesnenin bâ-ımtihan istihkâkı nümâyân olmuştur*” ibaresinin yazıldığı görülmektedir.⁸⁸³ Yine aynı defterde yer alan bilgilere göre Mehmed Esad Efendi’nin Sultan Bayezid-i Veli Medresesi’nden talebesi olan 20 mülazımın daha imtihan edilerek mülazemete kabul edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸⁴ Sadrazam Derviş Mehmed Paşa (ö. 1777) ise Şehzade

⁸⁸⁰ Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, s.23.

⁸⁸¹ Evsen, Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. yüzyıl Örneği), s.99

⁸⁸² İMÜF., RKR 142, s.8.

⁸⁸³ İMÜF., RKR 134, s. 12.

⁸⁸⁴ İMÜF., RKR 134, s. 14.

Sultan Ahmed veladetleri sebebiyle 40 adet mülazım vermiş, bunlardan 15 tanesi imtihanla mülazemete kabul edilmiştir.⁸⁸⁵

Uzunçarşılı, III. Selim dönemi sadrazamlarından Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa'nın teşrifinde kırk mülazım vermesinin kanuni gerekliliğinden bahsetmiş, sadrazamın ise ehliyetsiz kişilere mülazemet verilmesini engellemek amacıyla onların ulemâdan tayin edilen mümeyyizler huzurunda imtihana tabi tuttuklarını belirtmiştir. Bu bilgi en azından teşrifat sebebiyle verilen mülazemetlerde herhangi bir imtihan şartının olmadığını ancak istenirse bu yola başvurulabileceğini göstermektedir.⁸⁸⁶

Örneklerden de anlaşılacağı üzere medreselerde yapılan sınav, genellikle medreseden mezun olup göreve başlayacaklar için düzenlenmiştir. Ancak I. Abdülhamid'in 11 Ocak 1781 tarihli vakfiyesinin medrese ile ilgili olan kısmındamedreseye kırk öğrenci alınması, bunun için şeyhülislâm aracılığıyla imtihan yapılması istenmektedir.⁸⁸⁷ Bu örnek, medreseye öğrenci alımında da gerekli olduğu zamanlarda sınav yapıldığını göstermektedir. Bunun dışında, öğrenim hayatına devameden bir öğrenci her bir ders için o derste okutulan kitapla alakalı olarak yılın herhangi bir ayında müderris tarafından sınava tabi tutulmuş ve icazet almıştır.

3.9. Medrese- Devlet İlişkisi

Medreseler, Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumları olarak ihtiyaç duyulan pek çok alanda eleman yetiştirmiş; devlet sistemi ve bürokrasi için eğitilmiş personel buradan temin edilmiştir. Bir eğitim kurumu olarak medrese, müderrislerinin, kadı, müftü ve diğer önemli devlet görevlilerinin yetiştirilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla meşruiyetini, şer'î esaslara dayandıran Osmanlı Devleti'nde ulemâ ve medrese, resmi sistemin tam merkezinde yer almaktadır. Ulemânın başı konumunda bulunan şeyhülislâmın fetvâsına dayanmadan önemli kararların alınması dahi mümkün olmamıştır. Bu genel çerçeve açısından bakıldığında medrese ile devlet yapılanması ve kadroları arasında sıkı sıkıya bir

⁸⁸⁵ İMÜF., RKR 134, s. 15.

⁸⁸⁶ Uzunçarşılı, *İlmîye Teşkilatı*, s. 48.

⁸⁸⁷ Ateş, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", s.38-43.

bağlılık olduğu açıktır.⁸⁸⁸ Çağın ve genel zihniyetin gereği olarak Osmanlı sosyal ve iktisadi düzeninde sivil alanların dahi devletin kontrolü altında olduğu bilinmektedir. Vakıflar ve esnaf birlikleri gibi daha sivil sayılabilecek sahalarda veya bu çalışmada da görüldüğü üzere sivil girişimcilerin medreselerinde resmi makamların ellerinin oldukça güçlü olduğu söylenebilir. Bu anlamda, bir meslek edinmenin ve buna yönelik kazanç elde etmenin yolları ancak resmi onaylardan geçebilmekteydi. Bu noktada zaten memur (beratlı) yetiştiren bir kurum olarak medreselerin bu müdahalelerden muaf olması düşünülemezdi.

Bu genel yapı hiç kuşkusuz incelenen yüzyıl için de bütünüyle geçerliydi. Mesela eğitim ve öğretim faaliyetleri için devlet bütçesinden her hangi bir pay ayrılmamasına ve bu faaliyetlerin vakıf sistemi çerçevesinde finanse edilmelerine rağmen, medreselerin daha ziyâde hükümdarlar veya yönetici sınıfın üyeleri tarafından kurulmuş olması dolayısıyla, yönetim bu kuruluşlar üzerinde kontrol sağlamıştır. Osmanlı medreseleri, klâsik İslâm medreselerinden farklı olarak, devletin yönetim mekanizmasının başında bulunan idârecilerin sıkı kontrolleri altına girerek, siyâsî hâdiselerin tam ortasında yer almışlar, bu yapılanma ulemânın ilmî hedeflere yönelmelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla, verilen eğitim, “ilmî” olmak yerine daha ziyade devletin beklentilerine göre şekillenmiştir.⁸⁸⁹ Ancak devletin müdahaleleri tümüyle olumsuz sonuçlar doğurmuştur şeklinde bir genellemeye varmak da zordur. Nitekim eğitim kurumlarının külliye sivil müteşebbisler ve bilim adamlarına bırakılması, teftişten uzak kalması, atanma ve azil gibi kritlerin kuruculara terk edilmesi yapısal sorunlara yol açacağı gibi, 18. yüzyıl gibi ayanların giderek güç kazandığı bir dönemde devletin medreseler üzerindeki koruyucu gücünün ortadan kalkması çöküşü herhalde daha erken tarihlere çekebilecekti. Buna rağmen devletin müdahalesinin kimi zamanlarda oldukça statükocu eğilimler içinde olması elbette eleştirmeyi hak eden bir durum olarak kabul edilebilir.

⁸⁸⁸Yaşar Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul 1999, s.35.

⁸⁸⁹ Fahri Unan, “Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler”, *VII. Osmanlı Sempozyumu*, Ankara 1993, s. 15. Ayrıca bkz. Fahri Unan, “Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi”, *Koosduk İlimler Jurnalı/ Sosyal Bilimler Dergisi Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi*, S.7, Bişkek 2004, s.359.

Bunlarla birlikte eğitim-öğretim müessesesi olma özelliğinin yanında medreseler, ilmî araştırmalar için de kurulmuş olan merkezlerdir. Medreselerde yürütülen çalışmaların verimliliği ve etkisini yayması biraz da devletin gücü ile ilgilidir. Siyâsi ve askeri olarak güçlenmenin tamamlayıcısı olarak ilim ve tefekkürün de gelişmesi, ilim merkezlerinin oluşturulması ve buralara dışarıdan insanların rağbet göstermeleri, devletin dünya görüşünün ve siyâsi tavrının meşruluğu anlamına da gelmektedir.⁸⁹⁰

Medrese ile idare mekanizmasının ilişkisini yönlendiren temel faktörlerden biri devletin ihtiyacı olan elemanları yetiştirmesidir. Bir başka ifadeyle devletin bu müdahalesinin toplumsal karşılığı vardı. Medrese mezunları ve bu ünvanları sonrası çeşitli birimlerde kadro edinen ilmiyeliler Osmanlı idareci erkinin, belki de daha özele indirgenecek olursa sarayın ve padişahın iltifatına müstehak olmak gibi bir mertebeye erişmekte, statü kazanmaktaydılar. Bunun neticesi olarak özellikle erken dönemlerde daha fazla hissedilir düzeyde, müderrislerin oldukça itibarlı oldukları söylenebilir. Bu nedenle müderrislerin seçimi titizlikle yapılmış ve maddi olarak tatmin edilmişler, azil olayları olsa bile idam cezasıyla cezalandırılmamışlardır. Medrese vakıflarında müderrislerin, mütevellî hatta vakfın nâzırı olmaları bu itibarın göstergelerinden birisidir.⁸⁹¹

Osmanlı medreselerinde, dersler ve metodoloji büyük ölçüde müderrisin sorumluluğuna bırakılmıştır. Devlet, bu konuda çoğu zaman herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Dolayısıyla ilmi yönden müderrisin sorumluluğu yeterli görülmektedir. Bununla birlikte müderrislerin tamamıyla serbest bırakıldığını söylemek de güçtür. Mesela tayin aşamasında müderriste bazı şartlar arandığı bilinmektedir. Medreselerin bânisi yahut vâkıflarının da müderris tayinlerinde ellerinin güçlü olduğu bu çalışmada ortaya çıkmıştır. Bâniler ve vâkıfların daha çok

⁸⁹⁰ M. Hulusi Leksiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s.48.

⁸⁹¹ 18.yüzyıla ait belgelerde aynı zamanda mütevellî yahut nâzır olan müderrislerin bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Örneğin 1703 tarihli bir arzuhalden Kayseri’de bulunan Hunat Medresesi müderrisi Esseyid İshak’ın, aynı zamanda medresenin mütevellisi olduğu anlaşılmaktadır. *BOA., C. MF., 46/2276, 10 Cemaziyelevvel 1115/ 21 Eylül 1703*. Yine 1757 yılında da Bağdad’da Darusselam’da bulunan Mercaniye Medresesi müderrisi Mehmed Efendi’ye aynı zamanda tevliyet vazifesi de verilmiştir. *BOA., AE.SAMD.III., 197/19016, 29 Zilhicce 1139/ 17 Ağustos 1727*. Ayrıca bkz. *BOA., AE.SABH.I., 188/12538, 10 Recep 1200/ 9 Mayıs 1786*.

padişah ile çevresindeki yönetici zümre mensuplarından olması ise söz konusu devlet müdahalesinin burada da direk veya dolaylı olarak kendini gösterdiği söylenebilir.

Medrese sistemindeki gerileme ile birlikte devletin bu gerilemeyi önlemek adına medreselere müdahale ettiği ve bir takım düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Bu düzenlemeler, zaman zaman çıkarılan kanunnameler ve fermanlar ile yapılmıştır.⁸⁹² Bunun yanında medrese görevlilerinin görevlerini ihmal, suistimal gibi durumlarda da devletin müdahalesi sözkonusudur. Örneğin, 21 Eylül 1703 tarihli bir vesikada Erzincan'da Melek Fahreddin Medresesi müderrisi Ahmed'in vazifesi başına gitmeyerek ders vermediği, bunun için azledildiği bildirilmektedir.⁸⁹³ Başka bir örnekte de Kudüs'te bulunan Gadiriye Medresesi müderrisi Mustafa'nın görev yerini terk ettiği, bu nedenle azledildiği ve vazifenin müderris Hasan'a tevcih edildiği belirtilmektedir.⁸⁹⁴ 18.yüzyılda buna benzer çok sayıda örnek yukarıda bahsedildiği gibi devletin medreseler üzerindeki etki ve katkısının en çok beklendiği durumlar olarak zikredilebilir.

3.10. Medreselerin Teftişi

Osmanlı Devleti'nde medreseler vakıflara bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Dolayısıyla teftiş hususunda da vakıf sistemi etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, vakıf sistemini merkez ve taşra seviyesinde faaliyet gösterecek şekilde bir idari teşkilata kavuşturmuştur. Böylece vakıfların denetimi kolaylaştırılırken, vakıf tesislerinden daha çok faydalanma imkânı sağlanmıştır.⁸⁹⁵ Bu amaçla vakıf işlerini, vakfiye şartları ve şer'î hükümler dairesinde idare için görevliler tayin edilmiştir. Bu görevliler daha önce ifade edildiği üzere nâzır ve mütevellilerdir.

Medreselerin bağlı olduğu vakıf sisteminde kuruluş sırasında genellikle vâkıf, mütevelliyi belirlemiştir. Vâkıfın kendisi de müteveli olabilmektedir. Vâkıfın veya yetkili kıldığı şahısların tayin ettiği bir müteveli mevcut değilse tayin yetkisi kadıya geçmektedir.⁸⁹⁶ Medreselerde mütevelliler, müderrislerin derslere devamını, müderris ve diğer görevlilerin ücretlerinin verilmesini, öğrencilerin burs ve yemek, hücre gibi hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlamakla yükümlü kişilerdir.

⁸⁹²Bu konuda bkz: "Medreselerin Gerilemesi" bölümüne.

⁸⁹³ BOA., C.MF., 88/4398, 21 Safer 1124/ 30 Mart 1712.

⁸⁹⁴ BOA., AE.SMST.II., 16/1503, 1 Safer 1114/ 27 Haziran 1702.

⁸⁹⁵ Akgündüz, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi (Klasik Dönem)*, s.114.

⁸⁹⁶ Öztürk, "Müteveli", s.2.

Vakıfların yönetiminde mütevellî nâzıra, nâzır kadıya tâbi olarak ve kadı da şeriat hükümlerine uygun biçimde işlem yapmaya mecburdur. Kadının yetkisi padişah iradesine bağlı olarak, kanunlarla tayin edilmiştir. Mütevellî medrese ile ilgili herhangi bir arzını bağlı olduğu kadıya bildirmektedir.⁸⁹⁷ Bu hiyerarşiyi göstermesi bakımından 18. yüzyıla ait bir belgede geçen şu ifadeler dikkate şayandır: *“Amasya ve Sunisa’da vâki merhum Hüseyin Ağa vakfından almak üzere yevmî iki akçe vazife senevî dört müdd hinta ile merammatı olan Hasan Ali Veled-eş ...görevinden alınıp mehel ve müstehak olan El-Hac Hüseyin bin Mehmed’e virilmek üzere mütevellî-i vakf ilâm itmekle zikr olunan meremmetcilik mezkûrun refinden merkum El-Hac Hüseyine tevcîh olunmak recâsına nâzır-ı vakf babüs-saade ağası izzetlü Hasan Ağa arz itmekle zikr olunan meremmetcilik Hüseyin Ali Veledeş üzerinde olduğu der-kenar olunmağın mucebinca refinden tevcîh olunmak...”*. Görüldüğü üzere medresede çalıştırılacak bir görevli ile ilgili isteği vakıf mütevellîsi nâzıra bildirmiş o da durumu bağlı olduğu kadıya arz etmiştir.⁸⁹⁸

Her mütevellî kendi görev dönemine ait muamelelerin hesabını vermek mecburiyetindedir. Mütevellînin muhasebesine bakılmaması yönündeki bir şart, vâkıf tarafından konulmuş olsa bile buna itibar edilmez. Vakfiye, muhasebe denetimine dair teamül ve mevzuattan daha sıkı şartlar içeriyorsa buna uymak mecburiyeti vardır. İster muhasebe dönemlerinde isterse kadının lüzum görmesi üzerine murakabe merciinin muhasebe kayıtlarını inceleme isteğini, mütevellî geriye çevirememektedir. Gerekirse kadı bu konuda cebir kullanabilir. Fakat ciddi bir gerekçe ve şüphe yokken kadı, görülmüş hesabı tekrar kontrol etmeyi isteyememekte ve mütevellînin tasarrufuna müdahale edememektedir.⁸⁹⁹

Medreselerin teftişi hususunda yasal düzenleme bu şekilde iken 18. yüzyılda bu hususta ciddi boşlukların olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle medrese teşkilatı içerisinde yer alan kişiler de, her teşkilatta olduğu gibi, birer bahane ile haksızlıklara karışabildiklerinden, tetkik ve incelemelerin önemi bu süreçlerde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Özellikle bu güzide kurumların istihdam alanlarında meydana gelen boşlukların kötü niyetlilerce ele geçirilmemesi adına bu teftiş mekanizmasının iyi işlemesi hayati öneme sahipti. Nitekim 1701 tarihli bir

⁸⁹⁷ BOA., C. EV., 267/13601, 7 Receb 11537 28 Eylül 1740.

⁸⁹⁸ BOA., C.EV., 282/14396, 28 Zilhicce 1136/17 Eylül 1724.

⁸⁹⁹ Öztürk, “Mütevellî”, s.219.

arzuhalde anlaşıldığına göre, Çemişgezek’de bulunan Süleymâniye Medresesi müderrisi Elhac Mehmed Efendi, Kâbe’ye gitmek için görevini bir süreliğine kardeşi Molla Hamza’ya devretmiş, ancak bir yolunu bularak sahte berat çıkaran Seyyid Ebubekir bu göreve hile ile el koymuştur. İlginç olan Seyyid Ebubekir’in ölümüyle yine hile ile berat almayı başaran, Süleyman adlı şahısın da burada müderrislik yapması, ardından yine usulsüzlükle berat sahibi olan Molla Hızır’ın müderris olmasıdır. Sonunda asıl berat sahibi Elhac Mehmed Efendi bir arzuhal yazarak esas müderrislik vazifesinin kendisine tevcih edildiğini belirterek haksızlıkların giderilmesini istemiştir.⁹⁰⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere teftiş hususundaki yetersizlik nedeniyle kısa sürede birkaç kişinin eline usulsüz şekillerde berat geçebilmiştir.

Benzer bir durum, 1720 tarihli bir belgede geçmektedir. Olay Akşehir’de Fahreddin Ali bin Hüseyin’in yaptırdığı medreseye yirmi bir yıl önce atanan müderris Abdüllatif Efendi’nin başına gelmiştir. Abdüllatif Efendi, medrese binası harab olduğu halde kendi imkânlarıyla tedrise devam etmekte iken, Sadi Efendi adında bir şahıs bir yolunu bularak aynı medreseye sahte berat ile müderris olarak atanmıştır. Bu durumundan muzdarip olan Abdüllatif Efendi, bir arzuhalle durumu merkeze bildirmiş ve mağduriyetinin giderilmesini talep etmiştir.⁹⁰¹ Bu türden örnekler çalışmanın “Medreselerin Gerilemesi” başlığı altında çokça verildiğinden burada birkaçı ile yetinilmiştir. Ancak verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere 18. yüzyılda medreselerin teftişi hususunda ciddi sıkıntılar mevcuttur.

Bu bahsi kapatırken medreselerin sadece işleyiş bakımından incelemeye tabi tutulduklarını, buna karşılık onların eğitim- öğretim faaliyetlerinin ne şekilde yürütüldüğü, bu alandaki verimliliğin kadılar üzerinden değerlendirmesinin ne şekilde ortaya çıktığı ya da fiziki şartlar ile ders teknik ve materyallerinin ne düzeyde olduklarına yönelik teftişe dair bilgilere rasatlanılmadığını eklemek gerekir. Devletin genel itibarıyla teftiş mekanizmasını, şikâyetler söz konusu olduğunda devreye soktuğunu söylemek mümkündür. Bu ise medreselerin dışarıdan ve biçimsel olarak tetkik edildiğini içeriden ve yapısal incelemelerin yapılmadığını ifade eder nitelikte bir durum olarak sayılabilir. Söz konusu genel sıkıntının daha alt katmanlardaki yansımaları bir sonraki bölümün konusunu oluşturmaktadır.

⁹⁰⁰ BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

⁹⁰¹ BOA., C. MF., 170/8495, 29 Recep 1132/6 Haziran 1720.

IV. BÖLÜM

MEDRESELERİN GERİLEMESİ VE MEDRESELERİ ISLAH TEŞEBBÜSLERİ

4.1. Medreselerin Gerilemesi

Osmanlı medreselerinin genel durumu, 17. yüzyıldan itibaren menfi gelişme göstermeye başlamıştır. Bunun pek çok nedeni vardır. Her şeyden öncesosyal ve iktisadi düzenin bozulması vakıf müessesesini etkilemiş, dolayısıyla bu düzene bağlı eğitim ve öğretim sistemi de zarar görmüştür. İktisadi sıkıntıların baş göstermesi, geleceklerinden endişe duyan pek çok şahıs ve ailelerin kendimal ve mülklerini özel şartlarda vakf ederek, vakıf müessesesini geçim kaynağı haline getirmelerine sebep olmuştur.⁹⁰²

Medreslerdeki problemler o kadar gün yüzüne çıkmıştır ki, bu yüzyılda Osmanlı coğrafasında bulunan yabancı seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Örneğin 1749-1753 tarihleri arasında Halep'te bulunan İskoç bilim adamı Alex Russel, bu husustaki gözlemlerini sonradan kaleme aldığı eserinde dile getirmiştir. Seyyah, eğitim hayatında genel itibarıyla eksiklikler gözlemlemiş, yaşamlarını ilerletmek isteyen öğrenciler için kolejlerin⁹⁰³ gereğinden daha az sayıda olduğunu belirtmiştir. Gözlemlerine göre bu kolejler genellikle bir okuma odası, bir kütüphane, şeyh için bir daire, pansiyonda kalmasına izin verilen öğrenciler için birkaç yataktan oluşan bir evden oluşmaktadır. Ona göre şeyh ya da profesörlerin maaşı çok yetersizdi. Seyyah, bu kötü durumu vakıf sistemindeki bozulmalara bağlamaktadır. Zira O'na göre bu okullara ayrılan gelirler özel amaçlar için sahtekârlığa dönüştürülmüştü. Mütevelliler ailelerinin gelir elde etmelerini bu yolla güvenlik altına alıyordu. Zaten Halep'te eskiden dilbilgisi ve ilahiyat öğretilen bu okulların durumu ve sayısı çok daha iyi idi. Şu anki okullarda ise daha çok bilgiçlik taslama ve batıl inanç seminerleri verilmektedir.⁹⁰⁴

⁹⁰²Şahin, "Osmanlı Devletinde Etitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri", s. 256.

⁹⁰³ Medreseleri kastediyor.

⁹⁰⁴Alex Russell, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, London 1756, s. 93- 94.

Başka bir seyyah Christoph Wilhelm Lüdeke, 1759- 1768 yılları arasında bulunduğu Osmanlı ülkesi hakkındaki izlenimlerini şu sözlerle dile getirmektedir: “Köylerde imam dışında okumayı bilen birine nadiren rastlanır. Kentlerdeki medreseler, kentin büyüklüğüne göre değişir. Aslında özel dersaneler resmi okullardan çoktur. Bunlarda Türkçe okuma ve yazmanın dışında Arapça ve Farsça öğrenilmesine önem verilir. Ama buna heves edenlerin sayısı azdır. Kız çocukların çoğu her türlü öğrenimden uzak kalır. Basit halk adamı da okuma yazma öğrenmez. Geriye sadece tüccarlar ve devlet işlerinde görev almak isteyenler kalır. Türkiye’de üniversite ayarında bir eğitim kuruluşu yoktur. Halka açık kütüphaneler de bulunmaz. Sadece bazı kişiler çok miktarda kitaba sahiptir ve bunlar da hemen hemen tamamen elyazması olduğundan çok pahalıdır.” Seyyah sözlerinin devamında Türklerin bilime verdiği değer üzerinde de gözlemlerini aktarmış ve bu konuda şöyle demiştir: “Türkler matematiğe çok önem verseler de, bu bilimden pek anlamazlar ve mathesi applicata (uygulamalı matematik) için gerekli olan gereçlere de sahip değildirler. Arkhimedes ve Euklides’i tanırlar. Dünya felsefesi hakkındaki bilgileri, Averroes (İbni Rüş) ve Avicenna’nın (İbni Sina) Aristoteles’ten aktardıklarından ibarettir ve özgür araştırmalardan çok benzetme ve uydurmalarından oluşmaktadır. Zaten Kuran da onların bu konularla fazla ilgilenmelerini engellemektedir. Ecza bilimi sadece ampiriktir yani deneyimlere dayanmaktadır. Gerçi İbni Rüş ve İbni Sina’dan sık sık söz edip onlarla övünürlerse de, bu bilim adamlarını derinliğine anlamaktan yoksundurlar ve onların yöntemlerini uygulama biçimleri de kötüdür. Doktorlarına hekim derler. Konstantinopolis’in en üst kademesindeki doktorunu da hekimbaşı diye adlandırır. Bu kişinin de bir Türk olması gerekir. Türkiye’de, bizde olduğu gibi tıp bilminde hekim, cerrah ve eczacı olarak üç ayrı kişinin temsil ettiği ve farklı bilgilere dayanan üç bölüm ayırt edilmemektedir. Bunların üçünü de bir tek kişi kendi şahsında birleştirir ve bundan ötürü de bütün gerekli bilgilere sahip olmak zorundadır. Bu koşullar çok ağır olmakla beraber Türk hekimleri zaten bunları yerine getirmekten çok uzaktırlar.”⁹⁰⁵

1749- 1753 tarihleri arasında Halep’te bulunan İskoç bilim adamı Alex Russell, buradaki izlenimlerini aktarırken başlangıçta Arapların kendi dilleri dışındaki çalışmalara saygı gösterdiklerini ancak bunlara yeni şeyler eklemediklerini

⁹⁰⁵Christoph Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir, İstanbul 1759- 1768*, Çev: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 167- 168- 169.

söylemektedir. Özellikle Yunan fizikçilerin çevirilerine yeni şeyler eklemeyerek ilerleme kaydedemediklerini dile getirmiştir. Russel, Osmanlı Türklerinin de aynı şekilde bilime yeni bir şeyler eklemediklerinden bahisle, Arapça yazmalara bile yeterince değer vermediklerini düşünmektedir. Oysa Avrupa kütüphanelerinde Arapça el yazması eserler çok iyi saklanmıştır. Avrupa kütüphanelerinde yedi- sekiz yüz bin kadar yazma eser bulunmaktadır. Şahit olduğu asrın son yarım yüzyılında Türk asilzadelerinin bu konuda daha duyarlı olduklarını gözlemleyen Russel, ancak yine de bunu yeterli bulmamış ve onları ne okuduklarını ne de yazdıklarını söyleyerek eleştirmiştir.⁹⁰⁶

Osmanlı yönetimindeki Arap memleketlerini gezen ve izlenimlerini 1792 yılında yayınlanan Alman seyyah Carsten Niebuhr da eğitim kurumları ve bunların sistemleri hakkında dikkat çeken yorumlarda bulunmuştur. Eserinde Doğu hükümdarlarının bilimi teşvik için Avrupa hükümdarları kadar çaba sarfetmediğinden bahseden yazar bu nedenle akademisyenlerin sayısını yetersiz görmektedir. Ayrıca seyyah medrese olarak adlandırılan camilerin vakıflar tarafından finanse edildiğini, fakir öğrencilerin buralarda ücretsiz eğitim aldığını anlatmaktadır. “Büyük şehirlerde ise orta dereceli insanların dini eğitim almak, okuma, yazma ve aritmetik öğrenmek için çocuklarını gönderdikleri okullar vardır” demektedir. Ancak bu hizmetlerin erkek çocuklar için olduğunu, kız çocukların ise özel olarak kadınlar tarafından eğitildiğini dile getirmiştir. Seyyah Arabistan’da bazı büyük şehirlerde bulunan kolejlerden bahsetmiştir. Seyyahın bu adla bahsettiği okullar büyük medreselerdir ve burada daha üst düzey bir eğitim verilmektedir. Bu kolejler astronomi, astroloji, felsefe ve tıp eğitimi vermektedir. Burada verilen eğitime seyyah, Arapların bu ilimler için doğal yeteneğe sahip olduklarını ancak çok fazla ilerleme kaydetmediklerini ifade etmektedir.⁹⁰⁷

Aslında pek de imparatorluk halklarının özellikle de Müslümanların sosyal hayatına çok fazla karışmayan, içeriden gözlemlerde bulunma şansını pek elde edemeyen seyyahların tüm değerlendirmeleri kuşksusuz doğru kabul edilemez. Dahası bu ikinci örnekte kimi görüşlerinde aceleci genellemeler görülen şahsın, Osmanlı ülkesinde bir kilise açmak ile görevlendirilen bir şahıs tarafından kaleme alınan görüşler olduğu da unutulmamalıdır.

⁹⁰⁶Russell, *The Natural History of Aleppo*, s. 88- 89- 90.

⁹⁰⁷Niebuhr, *Travels Through Arabia And Other Counties In The East*, s. 262.

Osmanlı ilmiye teşkilatının da genel olarak iyiye doğru gitmediğine dair 18. yüzyıldan çeşitli örneklere başka yerlerde rastlanmaktadır. Örneğin bu yüzyılda ilmiye sınıfının en rütbeli şahıslarından bazıları usulsüzlükleri nedeniyle sürgün edilmişlerdir. Mustafa Necib Efendi'nin kaleme almış olduğu tarihinde, Divan-ı hümayun kararı ile eski Şeyhülislâm Ataullah Efendi, eski Rumeli kadıaskeri Muhtar Efendi, eski Anadolu kadıaskeri Aşir Efendizade Hafid Efendi ve eski İstanbul kadısı Muradzade Efendi'nin yaptıkları usulsüzlükler nedeniyle sürgün edildiği⁹⁰⁸ haber verilmekte, bu da durumun vehametini göstermektedir. Fransa Krallık bahçelerinin bitki bilimcisi Joseph de Tournefort da bitkiler üzerine incelemek için 1700 tarihinde geldiği Osmanlı ülkesinde, bu husustaki gözlemlerine yer vererek ulema sınıfının en altından en üstüne kadar hepsinin yolsuzluğun içinde olduğunu belirtmiştir. Ona göre *“Türkiye’de bütün adalet mekanizması bu tür insanların elindedir. Şu anda bu ülkede her şey kokuşmuş olduğundan müftünün eli kazaskerlerin, kazaskerlerinki mollaların, mollalarınki kadıların, kadılarınki de halkın cebindedir... Kaiların haksız kararları sık sık bozulsa da mevcut yasa onların öldürülmesine izin vermez.”*⁹⁰⁹

Genel yapının tasviri açısından medreselere dair özellikle yabancıların olumsuz görüşlerini bazı açılardan destekleyecek veriler Osmanlı kaynaklarında da mevcuttur. Medreselerin yapısal ve işlevsel olarak geri kalmasında rol oynayan nedenler arasında imarethanelerin azlığı, hocasızlık, İstanbul'da medreseleri bitiren mezunların Anadolu'ya gitmemeleri, öğrencilerin ahlâk dışı davranışları ve cerr yapma bahanesiyle köylere gidip vurgunculuk yapmaları, öğretim dili olan Arapça ile bilim yapmanın zorluğu, öğretimde yöntemsizlik ve usulde düzensizlik, müderris ve suhtelerin maaşlarının düşük olması, deneysel ve akli bilimlere karşı ilgisizlik, hikmet ve felsefe ile ilgilenenlerin kâfirlik ile itham edilmeleri gibi etkenler yer almıştır.

Görüldüğü üzere medreselerdeki sorunlar sadece sistemle alakalı olmayıp, kişilerin de usulsüzlükleri de sıklıkla görülmüştür. Dolayısıyla zihniyet ve insan kalitesi bakımından da bu gözde kurumların olumsuz gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.1701 tarihli bir vesikada Çemişgezek'te bulunan Süleymâniye

⁹⁰⁸ Mustafa Necib Efendi, *Tarih-i Mustafa Necib (Vaka-i Selimiye)*, Matbaa-i Ceride-i Havadis, İstanbul 1280, s. 110.

⁹⁰⁹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s.82.

Medresesi müderrisi Elhac Mehmed Efendi'nin görevini bir süreliğine kardeşi Molla Hamza'ya devretmesine rağmen bir yolunu bularak sahte berat çıkararak üç kişinin burada müderrislik yapması sistemin bozulmaya başladığına dair pek çok örnekten sadece birisi olarak burada anılabilir.⁹¹⁰ Bu örnek, medrese teşkilatındaki menfi değişimde yapısal olması bakımından devletin eksikliğini, bireyleri ilgilendirmesi bakımından da zihniyetin normal seyrinden çıktığını göstermektedir.

Yüzyıl devam ederken medreselerde yalnızca akademik değil idari alanda da çeşitli sıkıntılar görülmüştür. Burada arşiv kayıtlarına yansıyan bazı örnekler zikredilerek, sistemdeki aksaklıkların gerçek hayattaki yansımalarının ne yönde olduğu ve devletin çözüm yöntemleri değerlendirilecektir. Örneğin, 1712 tarihli bir belgeye göre, Şam'da Salihîye'de bulunan Hazret-i İbn Ömer Medresesi vakfının, günlük yirmi akçe vazife ile cibâyeti Şeyh Mehmed ve Şeyh Ahmed biraderler üzerlerinde iken Şeyh Mehmed ölünce hissesi olan on akçe kardeşi Şeyh Ahmed'e kalmıştı. Ancak Hafız İbrâhim ve Hafız Mehmed adlı kişiler bir yolunu bularak, Şeyh Mehmed'in hisselerini haksız yere almışlardı. Şam kadısına kadar yansıyan bu durumun açıklığa kavuşturulması için onun tarafından yapılan incelemede Şeyh Mehmed'in oğulları olan Hafız İbrâhim ve Hafız Mehmed'in babalarının ölümünden sonra hissenin kendilerine kaldığı, bu kişilerin ise hisselerini Şamlı Şihad adındaki bir kimseye emanet ederek kendilerinin Şam'a gidip dört ay orada kaldıkları, bu sırada Şihad adlı kişinin, divân-ı hümayûna gelip, hilaf-ı inhâ "*Şeyh Mehmed benim deyu ahere kasr-ı yed*" ettiği anlaşılmıştır. Alınan kararla Şeyh Ahmed biraderân-ı Şeyh Mehmed refinden Hafız Şeyh Mehmed'e intikali ile oğlu Hafız Şeyh İbrahim'e ber-vech-i iştirâk tevcih olunub berat-ı alişân verilmiştir.⁹¹¹

1755 tarihli bir kayıta ise bir müderris ile medrese vakfı mütevellisinin yaptığı usulsüzlüğü görmek mümkündür. Belgeye göre, Sivas'ta Sahibiyye Medresesi mescidinde yüz yılı aşkın bir zamandır vakıfname gereğince senevî üç müdd buğday ile vazifeli çâhken olan Ahmed ve Abdülbaki adlı kişiler, medrese müderrisi Es-seyyid Ahmed ve vakıf mütevellîsi Ebubekir'in vakıf şartlarına uymayarak "*celb-i menfa'atleri için çeşme-i mezkûrun vâki olan tamîr ü termiminde iktizâ iden ırgâdiye ve leken (leğen) ve kenif (ayak yolu) bahaların mahsûl-i vakfdan virmeziz. Sizin çâhkenlik vazifelerinize mahsub ideriz deyu*" giderleri çâhkenlerden

⁹¹⁰ BOA., AE.SMST.II., 28/2727, 29 Zilhicce 1112/6 Haziran 1701.

⁹¹¹ BOA., AE. SMHD. I, 219/17374, 16 Muharrem 1124/24 Şubat 1712.

istediklerini belirtmekte ve bu durumdan şikâyetçi olmaktadır. Yapılan araştırma ile muhasebe kayıtlarının incelendiği ve “olan müdahale ve ta’addileri men ü def’ olunmak için Sivas valisine ve kadısına hitâben emr-i şerif-i alişân ihsân buyurılmak babında” denilerek mevcut haksızlığın giderildiği görülmektedir.⁹¹² Müderris ve mütevellinin bir çâhkenin gelirine bile göz dikmeleri dikkati şayandır.

Başbakanlık Osmanlı arşivinde de medreselerdeki idari bozulma ile alakalı başka ilginç ama üzüntü verici kayıtlar bulunmaktadır. Diyarbakır’da bulunan Mesudiye Medresesi Vakfı’nın kitâbet ciheti, 1760 tarihinde vakıf şartı gereği Esseyid İbrahim Efendi’ye verilmiş iken bir yolunu bularak usulsüzlükle sahte berat alan Ömer adlı kişi, aldığı bu sahte beratı da seksen kuruş karşılığında Osman adlı kişiye satmıştır.⁹¹³ Sivas’ta bulunan Şifâiye Medresesi câbilik görevi için, Reis-i Müteveli Seyyid Ebu Bekir ve ulemâdan Seyyid Hacı Hüseyin arasında da defalarca birbirleri üzerindeki görevleri almaları neticesinde yaklaşık sekiz yıl süren bir mücadele yaşanmıştır. 1790 yılında başlayan bu mücadele, Ebu Bekir’in hâin ve hırsız olduğu meclis-i şer’de tespit edilmesi ile sonuçlanmıştır.⁹¹⁴ Şüphesiz bunlar gibi pek çok örnek daha medrese düzenindeki ve müntesiplerindeki sorunların boyutlarını anlatması bakımından burada zikredilebilir. Ancak içerik olarak çoğu zaman benzer olan bu kayıtların söylediği en önemli şey herhalde bu eğitim kurumlarının, toplumun yabancıları olan gözlemcilerin bile dikkatini çekecek seviyede rahatsızlıkların içerisinde bulunmuş olduğudur. Osmanlı arşiv kayıtlarının hatırı sayılır bir kısmının sadece “sorun” yaşandığında tutulduğu gerçeğini de akıldan çıkarmadan, resme genel olarak bakıldığında klasik düzen dışında, birçok vaziyetin iyiye gitmediği de rahatlıkla söylenebilir. Özel örneklere yansıyan bu sıkıntıların biraz da merkezi idarenin çeşitli uygulamalarından kaynaklandığına dair veriler vardır. Şimdi bu konudaki değerlendirmelere geçilebilir.

Osmanlı Devleti’nde merkeziyetçi yapı, ilim hayatını da etkilemiştir. İdarede ve ilimde rütbece en yüksek mevkide bulunan kişilerin merkezde olmasının yanında gerçek manada yükseköğretim müesseseleri sayılabilecek olan kurumlar da merkezde bulunmaktadır. Bu merkeziyetçiliğin, büyük âlimlerin bir arada

⁹¹² BOA., AE. SMHD. I, 50/3056, 25 Cemaziyelahir 1168/8 Nisan 1755.

⁹¹³ BOA., AE. SMST. II., 233/18410, 29 Zilhicce 1173/ 12 Ağustos 1760.

⁹¹⁴ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf- Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yay., Ankara 2000, s.153.

bulunmasını ve ortak üretim yapmasını sağlaması gibi faydaları varsa da birtakım olumsuz yönleri de olmuştur. Mesela başkente çok uzak olan zeki, hevesli, enerji dolu gençlerin merkeze gitme imkânları olmadığından onların kimseden habersiz sönüp gitme olasılığı bulunmaktaydı. Merkeze akın eden ilim adamlarından bazıları çoğu zaman oradan ayrılmak istememişler, daha önce orada yerleşmiş olanlar ise merkezi idare ile dostlukları olduğu için kendilerine bir takım haksız mevkiler ve çocuklarına da haksız vazifeler ve rütbeler temin ederek ailece kök salmışlardır. Aynı zamanda bu merkezîyetçilik büyük âlimlerin oraya gitmesini teşvik ettiği gibi, öğrencilerin de oraya akın etmelerine neden olmuş, bu durum ikâmet, yiyecek ve hoca bulma sorununu da beraberinde getirmiştir.⁹¹⁵

Esasen ilmiye teşkilatı içine girmek devlet içinde en müsait ve en güvenli bir yer edinmek demektir. Sosyal ve iktisadi anlamdaki gerileme üst kademede olan âlimler ve devlet adamlarının kendi çocuklarının geleceklerini düşünmek mecburiyetini hissetmeleri sonucunu doğurmuş, bu suretle iltimas pek çok tarafa yayılmıştır.⁹¹⁶ Bu durumun kanunlaştırılmasına ve bir zâdegân sınıfının türemesine Kanuni Sultan Süleyman'ın hocası Dalaylı Hayreddin b. Evhad'ın (ö.1543) çıkartmış olduğu Hocazâdeler Kanunu'nun neden olduğu ileri sürülmektedir. Bu kanunla, padişah hocalarının oğullarının ilk anda Dâhil medreselerine tayin edilmelerinin yolu açılmıştır. Bu durum, sonraları mevali denen, yüksek mevleviyet mertebesine çıkan kadıların ve âlimlerin oğullarını da kapsar hale getirilmiştir. Aynı kanunla padişah hocalarının mülazımlarının yirmi beş akçe ile tayin edilmeleride temin edilmiştir.⁹¹⁷ Bu kanuna dayanarak bazı kişiler, alt kadrolarda müderrislik yapmadan üst kademelere atanmıştır. Hocazâdeler ve Fenarizâdeler gibi bazı etkin ulemâaileleri ortaya çıkmış, birçok "mevali gözdele", soylarının adından faydalanarak kısa zamanda üst rütbelere yükselmişlerdir. Hocazâdelere, bülüğ çağına geldiğinde dâhil elli derecesinde müderrislikler, Müftüzâdelere hariç, Kadıasker oğullarına ibtidai kırklı, İstanbul kadıların oğullarına da yirmibeşli, otuzlu medreseler verilmesi âdet olmuştur.⁹¹⁸

⁹¹⁵Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s.19.

⁹¹⁶Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s.37-38.

⁹¹⁷Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s.38.

⁹¹⁸Ergün, "Medrese'den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", s. 740. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları, İcazetnameler, İslahat Hareketleri)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 156.

Aslında ilmiye sınıfına mensup bir babanın evladının bu mesleğe yönelmesi esasen doğal karşılanmalıdır. Daha önce de belirtildiği üzere esas sorun ilmiye yolundaki ilerlemenin kimi ulema zümresinin çocuklarında zamanından çok daha erken gerçekleşmesidir. Yani henüz bulûğ çağına bile ermeden birilerinin çocuk yaşta olduğu halde “müderris” payesiyle ödüllendirilmeleridir. Bu konuda sicil-i Osmanî kayıtlarında da ilginç veriler yer almaktadır. Örneğin, Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin oğlu olan Dürrizâde Arif Mehmed Efendi, 1740 doğumlu olup 1753 yılında yani henüz 13 yaşında iken müderris olmuş, 16 yaşında Yenişehir mollası, 23 yaşında Bursa mollası, 30 yaşında İstanbul kadısı, 32 yaşında nakibüleşraf, 34 yaşında Anadolu Kadıaskeri ve ardından Rumeli Kadıaskeri, nihayet 35 yaşında şeyhülislam olmuştur.⁹¹⁹ Burada Dürrizâde'lerin önemli bir ulema ailesi olduğunu belirtmekte fayda vardır. Sicilli Osmani'de ilmiye tarikinde ilerlemenin usulsüz ve hızlı olduğu ile ilgili daha başka pek çok örnek vardır. Bunlardan biri de yine Dürrizâdelerden Ataullah Mehmed Efendi'dir. O, Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin ikinci oğludur. 1730 yılında doğmuş olup, müderrisliği 1736 yılında elde etmiştir. 6 yaşında bir çocuğun bu mevkiye getirilmesi durumun vehametini gözler önüne sermektedir.⁹²⁰ Ebu İshakzâde Ataullah Mehmed Efendi ise 12 yaşında müderris olmuştur.⁹²¹ 1730 doğumlu olan Aşir Mustafa Efendi de 1744 yılında 14 yaşında iken müderrislik elde etmiştir.⁹²² Bu kadar küçük yaşlarda müderris olmak ve bu kadar hızla ilerlemek her zaman mümkün değildir. Mesela Sicilli Osmani'nide yer alan bilgilerde Arabzâde Arif Mehmed Efendi'nin 1739 doğumlu olup 1762 yılında yani 22 yaşında müderris olduğu belirtilmektedir. Arabzâde Arif Mehmed Efendi, Rumeli kadıaskeri olmak için 1800 yılını beklemiştir. Yani 60 yaşında iken bu göreve ancak gelebilmiştir.⁹²³ Ya da 1701 tarihinde doğan Arif Mehmed Efendi, Tıp Medresesi'nde okumuş ve 1757 yılında ser-etıbbâ-i padişahi olabilmıştır. Arif Mehmed Efendi'nin de Rumeli kadıaskeri olması ömrünün 80. yılında 1781 tarihinde ancak gerçekleşmiştir.⁹²⁴ Mehmed Süreyya'nın verdiği bilgilere göre âlim, fâzıl, saf ve temiz huylu olan ve 1704 yılında dünyaya gelen Mekkî Mehmed Efendi, 1734

⁹¹⁹Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 315.

⁹²⁰Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 335.

⁹²¹Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 335.

⁹²² Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 329.

⁹²³Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 314.

⁹²⁴ Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 1, s. 313.

yılında 30 yaşında iken müderris olmuştur. O'nun şeyhülislam olması ise 1787 yılına yani 83 yaşına rastlamaktadır.⁹²⁵

İmparatorluk yükseköğretim kurumlarında yaşanan problemlere dair araştırmacılar tarafından başka sebepler de ileri sürülmüştür. Örneğin Şanal; “*Osmanlı medreselerindeki gerilemenin sebeplerinden biri de medrese programlarındaki yetersizliktir*” demektedir. Ona göresadece Felsefe, Fen ve Matematik gibi pozitif bilimlerdeğil aynı zamanda Kelam gibi din bilimleri de ihmal edilmiştir. Zira din bilimlerinde meseleler naslara ve otoriteler dayanılarak izah edilir hale gelmiştir.⁹²⁶ Şanal ayrıca İstanbul, Bursa, Edirne gibi belirli merkezlerde bulunan, muadillerine de örnek teşkil eden yüksek dereceli medreselerin, araştıran ve düşünen insan yetiştirmekten ziyade devlet memuru yetiştiren kurumlar haline geldiğini düşünmektedir.⁹²⁷ Dolayısıyla araştırma, üretim ve yeni bilgi yok denecek kadar azdır. Miloudi de Osmanlıların kendilerinden önce gelen kişilerden İslam bilimlerini ve üniversitelerini miras aldıklarını fakat üzerine bir ekleme yapmadan bu bilimlerin düşüşüne kayıtsız kaldıklarını belirtmektedir.⁹²⁸ İhsanoğlu ise daha mutedil ifadeler kullanmakta ve bu hususta Osmanlıların karşılaştıkları problemlerin çözümünü İslam biliminde aradıklarını, ancak Avrupa’da meydana gelen bilim devriminin bu dönemi sonlandırdığını belirtmektedir.⁹²⁹ Dolayısıyla ona göre Osmanlı uleması yaşanan rahatsızlıklara kayıtsız kalmamış, çeşitli önlemleri almaya çalışmış ancak Batılı çağdaşlarının daha ileri seviyede bulunmaları onları geri plana atmıştır. Burada çözümün her dönemde olduğu gibi yine “kadim” olanda aranması da ayrıca bir eksiklik olarak zikredilebilir. Zira herkesin zihninde yer etmiş olan Osmanlı klasik düzenine erişme gayesi ilmiye teşkilatı için de geçerli olmuştur. Bu ise ister istemez gelenekçi ve statükocu bir tavrın daha ağır basmasına sebep olmuş gibidir.

⁹²⁵ Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, C. 4, s. 1080.

⁹²⁶ Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselerde Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, s.152.

⁹²⁷ Mustafa Şanal, “Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 143, Ankara 1999, s. 22.

⁹²⁸ Nacer Miloudi, “Osmanlı Tarihinde Bilim ve Teknoloji”, *Osmanlı*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 35.

⁹²⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, *Osmanlı*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.17. Ayrıca bkz. Korkut Tuna, “Osmanlı, Batılılaşma ve Bilimler”, *Osmanlı*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.50-51..vd.

Osmanlı medreselerinin kendilerinden bekleneni verememesi ve 18. yüzyılda çağın gelişen eğitim sistem ve anlayışlarından daha geride kalmasının sebepleri arasında ders kitaplarının niteliği ve içeriğinin problemlili olduğuna dair görüşlerde vardır. Öğretim faaliyetlerinde belirli kitaplar ele alınıp bunların Aristo mantığına göre şerh ve tefsir edilerek anlamdan çok lafza önem verildiği, düşünen ve araştıran insan yetiştirmekten uzaklaşarak sadece belirli bilgiler öğretildiği ifade edilmektedir. Üstelik bu durum yeni de değildir. Nitekim Kâtip Çelebi bir asır öncesinden medreselerde talebelerin asıl kaynaklar yerine bunların şerh ve haşiyelerinin çok fazla miktarda okutulmasını, talebelerin belirli konular içerisinde sıkışıp kalmalarına, zihinlerinin gereğinden fazla yorulmasına, dolayısıyla ilmî verimin düşmesine yol açtığından şikâyet etmektedir. Medrese ders programlarında görülen bu olumsuzluklar, medreselerin gerilemesine yol açmış ve medreselerde yapılan tartışmaların, nelerin insanı dinden çıkaracağına nelerin ise çıkarmayacağına dönüşmesine neden olmuştur.⁹³⁰ Hatta Fatih zamanında okutulması yasalaştırılan “Şerh-i Mevâkif”, “Haşiye-i Tecrîd” gibi bazı kitaplar “bu dersler felsefiyattır” denilerek daha sonraki dönemlerde "Hidâye", "Ekmel" gibi biraz daha az felsefiyatla ilgilenen kitaplarla değiştirilmiştir.⁹³¹

Pek çok araştırmacı tarafından da kabul edilen bu eleştirilerin haklılık payı bulunmakla birlikte çeşitli noktalardan yeni değerlendirmelere ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Her şeyden önce Osmanlı medreselerinde kitapların asılları kadar onların şerhlerinin de sıklıkla kullanılan materyaller arasında yer aldığı şüphe yoktur. Hatta kimi eserler açısından şerhleri, teliflerinden daha çok tercih edilmiş ve itibar görmüştür. Medrese mensuplarının orijinal telif yazmak yerine daha çok şerhlerle uğraştığı konusundaki eleştiriler haklı olmakla birlikte, şerh geleneğinin de tümüyle olumsuz ve gelişmeyi engelleyici bir metot olduğu söylenemez. Zira ana kaynağın şerh edilmesi en az telif eser kadar zor ancak bir o kadar da açıklayıcıdır. Ayrıca şerhlerin birçoğunda da orijinal yorumlar ve katkılar hatırı sayılır oranda yer almaktadır. Zaten şerhlerin ve haşiyelerin yazılmasından maksat, mevcut konunun yeni bilgi ve yorumlarla açıklanmasıdır. Bu manada şerh ve haşiye geleneğinin

⁹³⁰ Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselerde Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, s.153.

⁹³¹ Ergün, “Medrese’den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, s. 741. Ayrıca bkz. Ülker Öktem, “Osmanlı Medreselerinde Felsefe”, *OTAM*, S.15, Ankara 2004.

tümüyle sıkıntılı olduğunu iddia etmek güçtür. Bununla beraber yukarıda ders kitapları listelerinin verildiği tablolarda görüldüğü üzere, Abdullah el- Ahıskavi'nin listesi hariç, diğerlerinde şerh ve haşiye türü eserlerin diğer eserlere oranla daha az olduğu göze çarpmaktadır.

Bu değerlendirmelerini sıra, kimi tarihçiler tarafından Osmanlı medreselerindeki gerilemenin sebebi olarak gösterilen ders programlarındaki değişiklik, yani pozitif bilimlerin öğretiminin terk edildiği düşüncesi de, döneme ait bazı belge ve vesikalarla çelişmektedir. Zira 18. yüzyılda medreselerde yürütülen programlarda yukarıda da izah edildiği üzere akli ilimlere tıpkı klasik dönemdeki gibi yer verilmiştir. Esasen bu hususta II. Meşrutiyete kadar da herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu durumda medreselerin gerilemesindeki esas sebebin âlimlerin ilim için yazılacak yeni bir şeyin, söylenecek yeni bir konunun olmadığı inancı ya da isteyerek veya istemeyerek ilmi üretkenliken uzak kalmaları ile izah edilebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca ders saatleri günümüze yansımadağı için akli bilimler ile nakli bilimlerin programlardaki ağırlığı da tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda net kanılara varılması herhalde günlük ya da haftalık ders saatlerine dair verilerin elde edilmesi ile tabii mümkün ise, geçerli olabilecektir.

Osmanlı medreselerinden icazet almış olan müderrislerin üretkenliği hususunda da çeşitli veriler günümüze ulaşmıştır. Sahn-ı Semân medreselerinde ders vermiş olan ilim adamları bu açıdan değerlendirildiğinde, durum daha netlik kazanmaktadır. Zira 1470'ten 16. yüzyılın sonlarına kadar geçen süre içerisinde 290 Sahn müderrisinden % 40 lık bir dilime tesadüf eden 118'i birer risaleden öte gitmeyen 520 eser yazarken; 17. yüzyıl boyunca 648 ilim adamından yalnız 60'ı -ki %9,3'e denk gelmektedir- 118 eser ortaya koyabilmiş ve bu oran 18. yüzyılda daha da gerileyerek %6,4'e kadar düşmüştür. Bu yüzyılda 253 kişiden sadece 16'sı benzer nitelikte eserler yazmışlardır.⁹³² Dolayısıyla müderrislerin incelemeye alınan yüzyılda, önceki dönemlere oranla ciddi oranda verimsiz oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumun nedenleri arasında devrin siyasal açıdan oldukça sorunlu bir süreci ifade ediyor olması, yine iktisadi bakımdan örnekleri verildiği üzere özellikle vakıfların yaşadığı çıkmazlar rol oynamış olmalıdır. Bunların yanında medrese müntesiplerinde görülen anlayış değişiklikleri daha doğrusu problemleri ve medreselerdeki mevcut

⁹³² Fahri Unan, "Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlimi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler, s.16.

literatürün yeter seviyeye ulaştığının düşünülmüş olması gibi zihniyet sorunları da bahsedilen gerilemede etkili olmuş gibidir.

Burada yer alan rakamlar incelenen eğitim kurumlarındaki aksaklıkların niceliksel olarak da önceki yüzyıllardan başladığına delalet etmektedir. Bu konuda başka verilerin de aynı duruma işaret ettiği söylenebilir. Örneğin Kanuni döneminde 1557 yılında çıkarılan kanunda “*beş yıldan eksükde bir tâlib-i ilim Semâniye'ye varub irtibât eylemeye*”⁹³³ denildiği halde 1598 yılındaki kanun ile bu süre iki seneye indirilmiştir.⁹³⁴ Görüldüğü üzere medresede eğitim görme süresi giderek azaltılmıştır. Medreselerdeki eğitim sürelerinin azaltılması hem yapısal hem de zihniyet cephelerinden olumsuz yönde bir değişime sebep olmuş gibidir. Böylece belki de biraz de devletin ve medrese müntesiplerinin eliyle medreselerin gerilemesine hız verecek adımlar atılmıştır.

On sekizinci yüzyıla sarkacak olan Osmanlı medreselerindeki sıkıntıların daha önceki dönemlerden aktarıldığı başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Kühü'l Ahbâr'da Gelibolulu Mustafa Âlî, müderrisliklerin ve kadılıkların rüşvet ile alınıp satılır hale geldiğini, kayırma ve rüşvet yoluyla müderrislik ve kadılıklara getirilenlerin gece gündüz tek düşüncelerinin Mısır, Halep ya da Şam'a kadı olup, sonsuz mal ve servet edinmek olduğunu belirtmektedir. Mustafa Âlî'ye göre, ayda bir kez derse gitmeyen müderrisler vardır.⁹³⁵ Nitekim 18. yüzyıla ait bir belgede Adilceva'z'da bulunan Bayendiz Medresesi müderrislerinden Süleyman Efendi'nin on yıl görev yerine gitmediği belirtilmekte ve medrese talebelerinin perişan olduğu anlatılmaktadır.⁹³⁶ Âlî, Medreselerin öğretim süreleri ile birlikte, öğrenciler arasında başarıdan ziyâde mansıplarının daha çok önem arzettiğini “... *tarîk-i tahsilde kendilerine hareket lazım olmayıp yâni hiçbir medresede sıra tahsili görmeden beşikte iken mülâzım, söz söylemeğe kudreti olduğunda müderrislik almağa yol açılır ve bulûğ yaşına gelince mollalığa doğru yol alır, tıraşı gelinceye kadar mansıp ve medreseleri dolaşır ve tıraşı geldikten sonra beşyüz akçe mevleviyete ulaşır ve*

⁹³³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., C. 4, İstanbul 1992, s. 661.

⁹³⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 8, s. 633.

⁹³⁵ Yahya Akyüz, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)”, *Milli Eğitim Dergisi*, S.144, MEB Yay.,Ankara 1999, s.15.

⁹³⁶ BOA., AE. SAMD.III., 56/5606, 12 Cemaziyelahir 1124/17 Temmuz 1712.

*nâdiren eline kitap olsa o da muhâdarât cönk ve gazeliyattân ibaret kalır...*⁹³⁷
sözleriyle ifade etmiştir.

18. yüzyılda Saçaklızâde tarafından yazılan Tertib-i Ulûm adlı eserde de dönemin ilmi hayatı ve medreseler eleştirilmektedir. Saçaklızade'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayan ve zamanla artarak devam eden ilmiye teskilâtındaki yolsuzluk ve usulsüzlükler bu dönemde de yoğun bir şekilde devam etmektedir. Bu dönemde ilim adamlarının kolaycılığı tercih ettiği ve kendilerini ilmi çalışmalar açısından meşakkate sokmadıkları belirtilmekte ve ilmi derinliğin kaybolduğu ifade edilmektedir.⁹³⁸

18. yüzyılda Osmanlı ülkesini ziyaret eden Toderini de bu dönemde medrese sistemindeki bozulmalara dikkat çekmiş ve özellikle ulema ailelerine verilen imtiyazları ve ilmiye mesleğinin babadan oğula geçişini eleştirerek; bu durumun yetenekli ama yoksul kesimin önünü kapattığını ifade etmiştir.⁹³⁹

Bir dönem sonrası yazarı olsa da Ahmet Cevdet Paşa da, ilmiye sınıfındaki gerilemenin başlangıcını 16. yüzyıla kadar uzandığını ifade etmektedir. Zira bu tarihten itibaren liyakata bakılmaksızın ilmiye sınıfına dışardan dâhil olanlar olmuş, hak etmeyen kişilere mansıplar verilmiştir. Mülazemet sisteminde de aksaklıklar yaşanmış rüşvet ile alakasız kişiler mülazımlığa kabul edilmiştir.⁹⁴⁰

4.1.1.Müderrislik Mesleğinin İlke ve İşleyişindeki Bozulma

Osmanlı medreselerinin erken dönemlerden itibaren normal seyirinden uzaklaştığı yönündeki tespitler 18. yüzyıldan önce de dile getirilmekteydi. Zira Koçi Bey de bu durumu 17. yüzyılda kaleme aldığı eserinde zikretmiş ve bu konudaki fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir:

"Bugün ilim yolu dahi fevkalâde bozulmuştur. Aralarında yürürlükte olan eski kanun işlemez olmuştur. 1003 (M. 1594) târihine gelinceye kadar Sahn

⁹³⁷Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yay.,Kayseri 1997, C.I,s. 534. Bu hususlarla alakalı pek çok örneğe "Müderrislik Mesleğinin İlke ve İşleyişinin Bozulması" başlığı altında yer verilmiştir. Yine de Mustafa Ali'ye tam anlamıyla hak verebilmek için istatistiksel veriler gerekmektedir. Zira Mustafa Ali, Osmanlı yönetiminde istediği makamları elde edemediği için çok sert eleştirilerde bulunan bir şahıs olduğu yönünde yorumlar da vardır. Bkz: Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Çev: Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 55.

⁹³⁸ Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, s.129.

⁹³⁹ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s.140.

⁹⁴⁰ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, s. 112-113.

muidlerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibârı vardı. Dânişmend olup, uzun zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca mülâzım olunmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendini alamazdı. İçlerinde câhil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sâhibi adamlar olup, müderris olduğu takdirde mübârek ilme, mansıb sâhibi olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet edip, halka gayet faydalı olurdu. Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sâhibi olmayanlara hadden aşırı mevkiiler verilip, eski kanun bozuldu. Mülâzimlikler dahi yolu ile verilmeyip, satılmağa başlayalı voyvoda ve subaşı kâtipleri ve avam tabakasından birçokları beş – onbin akçe ile mülâzım oldu, sonra az zamanda müderris ve kadı olup, ilim sahâsı câhillerle doldu. İyi ve kötü belirsiz oldu”.⁹⁴¹

Koçi Beyân bu tespitlerinden yaklaşık bir asır sonra 18. yüzyılda İstanbul’a gelen ve izlenimlerini seyahatnamesinde dile getiren Toderini, eserinin mühim bir kısmını Osmanlı ilim hayatı ve medreselerine ayırmıştır. Eserinde bahsettiğine göre “Türklerin medreseleri, özellikle de İstanbul’dakiler Arap ve İran medreselerinin parlaklığına hiçbir zaman erişemeseler de, sayıları, akıllıca kurullarla yönetilmeleri, iyi yetişmiş müderrisleriyle yine de onlardan pek geri kalmazlar. Üstelik zengin vakıflarla donatılmış bu medreseler, çok sayıda talebeyi ayrı hücrelerde barındırıp besleyebilir. Zaten bu eli açıklık ve yücelik havasıyla Türk medreseleri Avrupa milletlerinin okulları arasında sivrilir ve belki de hepsini geride bırakırlar.”⁹⁴² Ayrıca Toderini, defalarca ziyaret ettiği Valide Sultan Medresesi müderrisinin son derece terbiyeli ve ciddi bir zat olduğunu belirtmiş ve eseri için birçok değerli bilgi veren bu müderrisin geometri ve gökbilim dersleri verdiğini, ayrıca fıkıh alanında da usta, tam bir mütebahhir zihine sahip olduğunu söylemiştir. Zira Toderini, on genç Türk talebenin geometri dersi almak üzere geldiği sırada müderrisin hücrelerinde iki kez hazır bulunmuştur.⁹⁴³

Toderini bu olumlu izlenimlerinin yanında “ama” diyerek devam ettiği sözlerine şunları ekler: “Dürrizâdeler, Pirizâdeler, Damatzâdeler ve ünvanların az çok babadan oğula geçtiği daha birçok aile gibi, ulemâ sınıfının soylu ve zengin aileleri çoğunlukla sultanın özel ihsanıyla yukarıda söz ettiğimiz basamaklardan

⁹⁴¹ Koçi Bey Risalesi, s.21-22.

⁹⁴² Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s.133.

⁹⁴³ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s.135.

muaf tutulurlar. Yine de bu görevlerin her birinde sırayla bulduklarını gösteren beratları edinmek zorundadırlar. Yıllardır sisteme sokulan bu istismar yolu, yetenekli insanları yoksulluk içinde bırakmakta ve tembelliğe alıştırmakta, böylece Türk edebiyatına da büyük zarar vermektedir.”⁹⁴⁴

Toderini, izlenimlerini bu şekilde aktarırken kendisi de bir ilmiye mensubu olan Ahmet Cevdet Paşa⁹⁴⁵, müderrislik mesleğinin bu tarihte çoktan bozulmuş olduğunu daha ağır bir söylemle dile getirmektedir. Cevdet, Osmanlı Devleti’nde müderrislik mesleğinin bozulmasını şu sözlerle dile getirmektedir:

“Bin tarihlerinden sonra tarik-i ilmiyenin kavanin ve nizamı bozulmağa yüz tutup giderek her maslahata hatır karışmakla ve her emirde müsamaha olunmakla nâmüstehaklara hadden ziyade mansıblar verilmek iktiza ettiğinden kadıaskerler az vakit zarfında bivech-i ma’zûl olduklarına mebni içlerinden mübtelayı hırs ve tam’ olanlar bi’ttabi zaman nasbı fırsat ve fırsatı ganimet bilip manasbın ekserin nâ-ehile verir oldular. Mevâli dahi mülazemet kâğıtlarını satmağa başladılar. Ve mülazemetler artık yoluyla verilmez ve kanun ve nizamdan ziyade verilir oldu.âvâm-ı nâsdan niceleri akçe ile mülazım olup zaman-ı kalilde müderris ve kadı olmağa başlamalarıyla sahn ilm-i cehle ile doldu. Ve artık âlim ve cahil belirsiz oldu.müderrisler medreselerine gitmez ve belki ne semtte olduğunu sual etmez oldu. Ve harab olmuş yahut yanıp arsası kalmış medreseler dahi tevcih edilir olduğundan ismi var cismi yok bir takım hevâyi medreseler peyd oldu....medreselerin vazîfesi olan emr-i tedris unutuldu. Ve eğer ki tarike nâ ahalinin dâhil olamaması için vaktiyle tesisi olunan imtihan usulü dahi bâki ise de imtihan şartı medresenişin talebeye mahsus olup yoksa asılzadegân ve bazı mensubat için bil imtihan reis olmak kapısı açık idi.....mevali zadelerin genç iken müderris olup ara sıra teferrat-ı hafife ile yukarılara çıkararak hemen sakalları gelir gelmez mevleviyet nöbetleri gelirdi...çoğu meratib ve manasb-ı ilmiyeye miras-ı peder nazarıyla bakıp ve ihtiyar külfet-i talime hacet görmeyip cahil kalırdı. Vüzera ve rical-i devletten bazıları dahi oğullarını ve ekseriya işe yaramayanlarını tarik-i ilmiyeye edhâl eder

⁹⁴⁴ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, s.140.

⁹⁴⁵ Cevdet Paşa, öğrenim hayatından sonra devlet hizmetine, Ocak 1844’te Rumeli kazaskerliğine bağlı Premedi kazası kadılığı ile başlamış ve 29 Haziran 1845 tarihinde İstanbul müderrisliği ruûsunu almış bir imiye mensubudur. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, TürkiyeDiyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.444.

oldular. Bu cihetle tarik-i ilmiye cehle ile doldu. Ve terakki hususunda âlim ve cahil bir oldu."⁹⁴⁶

Ahmet Cevdet Paşa, görüldüğü üzere ilmiye sınıfındaki gerilemeyi ilim yolundaki kuralların bozulmasıyla açıklamaktadır. Zira hatır yoluyla ehil olmayan kişilere mansıb verilmeye başlanmış, vezir ve devlet ricalinden bazıları oğullarını haketmedikleri halde ilmiye sınıfına dâhil etmiş, mülazemet kâğıtları para ile satılır olmuş, müderrisler esas vazifeleri olan tedristen uzaklaşarak medreselerine dahi gitmez olmuşlardır. Cevdet, bozulmanın başlangıcını bin tarihleri yani 16. yüzyılın sonu olarak göstermektedir.

Koçer' e göre evvelce üstün ve kaliteli bir zümre olan ilim sınıfına, 18. yüzyıla gelindiğinde çoktan cehalet hâkim olmaya başlamıştır. Müderrislik için artık ehliyet ve terakki söz konusu değildir. Bu dönemde artık ehliyetle müderris olma kapıları kapanmıştır. Kim fazla iltimaslı ise, fazlarüşvet verirse, o ilmî makama geçebilmektedir. İlmî makamlar artık para ile alınıp satılır olmuştur.⁹⁴⁷

Bu hususla alakalı örneklere devlet arşivlerinde rastlanmaktadır. Örneklerden bazıları şöyledir: Eylül 1732 tarihli *Hurufat Defteri* kaydına göre ise "*Pirloganda Kazası muzâfâtından Hâdim nâm karye sakinlerinden es-Seyyid Mehmed karye--i mezbûreye bir sâat mikdârı karib olan mahaldeki*" Tablbâz Zâviyesi'nin müderrisliği es-Seyyid Mehmed tarafından fiilen yürütülmekte iken, yarım hissesini Ahmed adlı bir kimse kendi üzerine berât ettirmiş, bundan dolayı büyük zarar görmüştür. Pirloganda Nâîbi el-Hâc Osman'ın, durumu merkeze bildirerek haksızlığın ortadan kaldırılmasını istemesi üzerine Ahmed'in berât ettirdiği yarım hisse iptal edilmiş, eskiden olduğu gibi müderrislik sadece es-Seyyid Mehmed'e verilmiştir.⁹⁴⁸

1733 tarihli bir belgede Şam'da bulunan Çakmakiyye vakfı medresesinin müderrislik cihetinin Abdurrahman Sefer Cülâni adlı bir tüccar üzerine sahte berat ile tevcih edildiği görülmektedir. On bir senedir medresenin esas müderrisi olan Mustafa bin Ahmed Es-Siddîkî bir arzuhal yazarak "*benim üzerimde olan cihetleri bilâ-mucib kuvve-i mâlî ile ref itdirüb ve bunun emsâli nice hile ve tezvirâtı mürtekeb ve fil-asl*

⁹⁴⁶Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, s. 112-113.

⁹⁴⁷Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.13.

⁹⁴⁸Yusuf Küçükdağ, "Hadimî Medresesi'ne Dair Bir Vakfiye" ,*Vakıflar Dergisi*, S. 27, Sistem Ofset Matbaacılık, Ankara 1998, s. 80.

mülâzemeti dahi olmayub ve tüccâr zümresinden iki üç sene içinde yine Şam'da Cevziyye Medresesi'ne Mûsile-i sahn itibarı itdirmiş iken kana'at eylemeyüb hâlâ medrese-i mezkûre üzerinde iken şeyhülislâm-ı sabık Es-seyyid Abdullah Efendi Hazretleri'nin azli esnasında Şaban-ı Şerif'in yigirmi yedinci günü sahn ile işâret olmak üzere ruus-ı hümayun itdirüb sahte olmak ihtimâli olduğundan” diye mağduriyetinin giderilmesini talep etmiştir. Yapılan incelemenin neticesi belgeye derkenar düşülerek “Şâm'da Çakmakiye Medresesi'nin maat-tevliye der-kenârı mucebince Mustafa üzerinde iken Abdurrahman Sefer Cülâni hîle ile kendü üzerine itdirüb gadr itmekle mezbur Sefer Cülânî tüccârdan olduğundan ma'âda ziyade menhul kimesne olub bir vechle istihkâkı olmayub medrese-i mezbure kemâ-kan Mustafa'ya ref'inden tevcîh ve ibkâ ve mezbur Sefer Cülânî'nin sahn itibârı terkîn buyurılmak mercûdur” denilmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere esasen tüccar taifesinden olan şahsın sahn derecesiyle eline verilen berat sahtedir ve elinden alınmıştır.⁹⁴⁹

Başka bir sahte berat alma ile ilgili olay da 1737 yılında Tire'de yaşanmıştır. Devlet arşivlerinde bu hususla ilgili bulunan bir kayıttan anlaşıldığına göre Tire'de, Solak Mustafa Ağa Medresesine yevmi üç akçe ile Elhac Ali Efendi şeyhülkurrâ tayin olunmuş iken, Hafız Hacı Mehmed adlı şahıs “*hilaf-ı inhâ zikr olunan kurâlık-ı mezbur vakıf-ı mezburu hayâtında bana şart eyledi deyu*” Tire naibinden ve ardından askerîden berât almıştır. Elhac Ali ise söz konusu vazifenin kendisine ait olduğunu beyan ile yanlışlığın divân-ı hümayûn tarafından hülâsa olunarak düzeltilmesi isteğinde bulunmaktadır. Bunun üzerine yapılan incelemede Elhac Ali haklı bulunmuş ve verilen cevapta “*cihet-i mezbure vech-i meşruh üzere şart-ı vâkıf mucebince merkurum Hacı Ali Efendi'nin hala üzerinde olduğu defterde mesturdur*” denilerek görevin Elhac Ali'ye iade edilmesi sağlanmıştır.⁹⁵⁰

18. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan olayların anlatıldığı Zübde-i Vekayiât adlı eserde, ehliyetle müderris olma kapılarının kapandığı, dönemin Şeyhülislâmı Seyyid Feyzullah Efendi'nin iltimas ile nasıl müderrislik tevcihi yaptığının ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmesiyle de anlaşılmaktadır. Eserde bahsedildiği üzere Feyzullah Efendi, pek çok yakınının hak etmediği halde çeşitli makamlara getirmekte tereddüt etmemiştir. Dâhil müderrislerinin birkaç senede Süleymâniye'de görevlendirilmesi,

⁹⁴⁹ BOA., C.MF., 62/3082, 11 Zilkade 1145/ 25 Nisan 1733.

⁹⁵⁰ BOA., C.MF., 50/2465, 12 Muharrem 1150/12 Mayıs 1737.

hariç müderrislerinin ise aynı şekilde usule uyulmaksızın dâhil müderrisi olmaları ve akrabalarının çok hızlı bir şekilde en önemli kadılıklara getirilmesi yüzyılın başından itibaren ilmiye ve dolayısıyla müderrislik mesleğinin ne derece bozulduğunun en açık delilidir. Şeyhülislâm Efendi, Ba'albek mukâta'asının dört bin yüz altmışaltı kuruluşunu indirerek, yedi bin iki yüz kuruluşunu vakıf eylemek üzere kendi üzerine geçirmiş, büyük oğluna Nakîb, Hama ve Humus'un öşür gelirlerini Siverek ve Samsad ve Aydın'da Birgi Mukâtaasını mâlikâne ettirmiş, dahası Erzurum, Şâm ve Halep mukâtaasından elli-altmış kadar mukâtaayı evlat ve emri altında bulunanların üzerlerine mâlikâne ettirmiştir. Büyük oğlu Seyyid Fethullâh Efendi çok kısa sürede önce Selânik mevleviyetine daha sonra Nakîbü'l-eşrâflığa yükselmiştir. Amcazâdesi olup Sultân Ahmet müderrisi olan "Dede Efendi" demekle meşhûr Seyyid Muhammed Efendi ise önce Galata'ya Kadı, iki sene sonra da Sadr-ı Ruma terfi ettirilmiştir. Ortanca oğlu Mustafa Efendi, iki buçuk senede bütün medrese derecelerini geçip önce Selanik Kazâsı sonra Anadolu pâyesiyle Mekke-i mükerreme Kazasını tevcîh ettirilmiş, daha sonra da Rumeli pâyesiyle Sadr-ı Anadolu'ya teşrif ettirilmiştir. Henüz on yedi yaşında olan oğlu Seyyid Ahmed iki buçuk senede tüm medrese derecelerini tamamlayarak önce İzmir Kazâsına, sonra Anadolu pâyesiyle Bursa'ya tevcîh edilmiştir. On beş yaşında olan oğlu Seyyid İbrahim Efendi'ye ise müderrislik dereceleri çok kısa sürede tamamlattırılmış, önce Yenişehir mevleviyeti ve sonra Veziriazam Amu'azâde Hüseyin Paşa'ya dâmâd ettirilerek İstanbul pâyesi, ardından Anadolu pâyesi ve kırk gün içerisinde Rumeli pâyesiyle Timova Kazası arpalık olarak verilmiştir. Dâmâdı olan Seyyid Mahmûd Efendi, önce Selanik kazâsına sonra Edirne ve üç-dört ay geçmeden İstanbul kazasına naklettirilmiştir. Diğer damadı Mûsıla-i Süleymâniyye müderrisi olan Mîrzâ-zâde Muhammed Efendi de evvelâ İzmir, sonra Edirne Kazâsı ardından İstanbul pâyesine terfi ettirilmiştir. Şeyhülislâm Efendi daha pek çok akrabası ve emrinde çalışanlara haksız yere terfiler vermiştir.⁹⁵¹

1688-1704 dönemlerini ele alan Anonim Osmanlı Tarihi'nde de bu olay anlatılıp Şeyhülislâm Efendi'nin sekiz evladı olduğundan bahisle hepsinin önemli vazifelere getirilmesi eleştirilmektedir. Üstelik dört oğlu da henüz onar onbeşer

⁹⁵¹Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât (1066-1116/ 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTK. Yay., Ankara 1995, s.783-786. Ayrıca bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara 2008, s.314.

yaşında Süleymaniye müderrisi olmuşlardır.⁹⁵² 18. yüzyıl kaynaklarından Vâsîf Tarihi'nde, tevcihât-ı ilmiye başlığı ile nakledilen bir kayıta da kadızâde ve şeyhülislâmzâdeler dikkati çekmektedir.⁹⁵³

İlmiye sınıfındaki bozulma, 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında bulunan Oliver tarafından da dile getirilmiştir. Oliver, kaleme aldığı eserinde “*bir müderrisin Süleymâniye medresesine intisap ederek yüksek kadılık ve şer'îye mesleğinde temayüz edebilmesi için ya çok büyük bir himayeye yahut da şer'îye ilminde çok büyük bir kabiliyete, yüksek bir istidada, tetkik ve tettebbu arzusuna ve nihayet çok müstakim ve sağlam bir ahlâk ve karaktere sahip olması gerekir*” demektedir. Oliver'ın bu tespitleri, 18. yüzyılda liyakatin öneminin halen devam ettiğini göstermesi açısından mühimdir. Üstelik böyle bir tespitin bir yabancı tarafından yapılması dikkate şayandır. Oliver sözlerine şu şekilde devam edmektedir: “*Paşalardan ve yüksek rütbeli memurlardan bazıları, ölümlerinde Hazine veya Sultan el koymasın düşüncesi ile oğullarını ilmiye sınıfına intisap ettirirler ve servetlerini onun üzerine devrederler. Çünkü ulemâ sınıfına mensup bir kimsenin mirasına el konulamaz. Bu gibi hatırlı zevatın oğulları tanınmış müderrislerden evde özel ders alırlar ve hatır ve iltimas sayesinde Mollalık mertebesine gelinceye kadarki merhale ve görevleri nazarî olarak yapmış sayılırlar. Öte yandan kendisini daima kanunun üstünde sayan Sultan da son zamanlarda irade ile ulemâ rütbesi tevcih etmeğe başlamış ve öyle ki ortalıkta birçok cahil Molla ve Kadı türemeğe başlamıştır. Bu çeşit tâyinler ulemâ sınıfına çok zarar vermiş ve halk indindeki itibarını zedelemiştir.*”⁹⁵⁴

Oliver'ın dışardan bir gözlemci olarak tesbitleri son derece mühimdir. Bir yabancı'nın nazarından kaçmayan durum, ulema sınıfının imtiyazlarını aileleri için de devam ettirme kaygısı güttükleridir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki ilmiye sınıfına

⁹⁵² Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/ 1688-1704), Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTKYay., Ankara 2000, S.223-224.

⁹⁵³ Ahmed Vasîf, *Tarih-i Vasîf*, C.I, s. 248.

“*Gurre-i Zilkadeden Bursa kazası sâbikan Yenişehir-i Fener kadısı Tokadî Mustafa Efendi'ye ve Şabanın on beşinci gününden sâbikan Edirne kadısı Şeyhülislâm Abdullah Efendizâde Abdulvahis Efendi'ye Mekke-i Mükerrreme pâyesi ve İzmir'den münfasıl Hekimbaşı Ahmed Efendizâde Mehmed Emin Efendi'ye İzmir kazası ve şeyhülislâm Ahmed Efendizâde Hamid efendi'ye sitâre-i bahtı der haşide kılındı.*”

⁹⁵⁴ Oliver, *Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, C. I, Çev: Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977,s.15.

dâhil olan ulema çocukları da medreseyi bitiren kişilerdir. Dışarıdan herhangi bir şahsın sisteme müdahilliği söz konusu olmamıştır.

Zilfi, 18. yüzyılda ulemâ ailesi içine takılıp kalındığını ifade etmektedir. Zilfi, 16. yüzyıl ortalarında, Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayında Habsburg büyükelçisi olarak bulunan Ogier de Busbecq'in Osmanlıların şecereye önem vermeyişlerini hayranlıkla ifade ettiğini belirtmekte, bundan iki yüzyıl sonra, D'Ohsson'un bahsettiği Osmanlı imparatorluğu tamamen farklı bir dünya görünümünde olduğunu dile getirmektedir. D'Ohsson zamanında, ağırlığı olan ulemâ makamlarının çoğunluğu -bunlara hem kadılıklar ve hem de müderrislikler dâhildir- neredeyse büyük ailelerin, babadan oğula miras geçen, bir mülkü haline gelmiştir. Önde gelen ulemâ ailelerinin çocukları, akrabaları ve akranları ile birlikte, babalarının yerini alacağı bilgisiyle yetiştirilmektedir. D'Ohsson'a göre "onlar henüz neredeyse bebek denebilecek yaşlarda iken" müderrislerin sistemine giriş yapmaktadırlar.⁹⁵⁵ 1757-59 arasında verilen toplam elli iki icazetin kırk ikisinin ulemâ sınıfından olanların birinin oğlu olması bir tesadüf değildir elbette.⁹⁵⁶

Ortaylı bir çalışmasında 17. ve 18. yüzyıllarda ilmiye sınıfının üst tabaka üyeliklerinin tamamen irsî bir yapıya göre oluştuğunu söylemektedir.⁹⁵⁷ Hemen hemen bütün siyâset-nâme, lâyiha ve risâlelerde söz konusu edilen bu hususa 1776'da Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir ismiyle kaleme alınan önemli bir devlet adamı olan Canikli Ali Paşa'ya ait olan eserde de işaret edilerek "ednâ âdeme âlâ rütbe virülmesünde kat'a faide yoktur" denilmiştir. Bu sözlerle, liyâkatsiz kişilere hak etmedikleri mansıb ve rütbe verilmesi tenkit edilmiştir.⁹⁵⁸

18. yüzyıla girerken yaşanan Edirne Vakası'nın baş göstermesinde de ilmiye sınıfında bulunanların haksız terfisi önemli bir neden olmuştur. Zira Sultan Mustafa'nın tahta çıkışından beri geçen dokuz buçuk yıllık zamanda yüce fetva makamında kalan Hoca Seyyid Feyzullah Efendi, şeyhülislâm olduğu sıralarda, daha hariç derecesine yükselmemiş bulunan çocuklarını, adamlarını bu dokuz yıl içinde, elli- altmış yılda ancak alınabilecek ilmiye derecelerine çıkartmıştır. Bunlar arasında

⁹⁵⁵Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı*, s.27.

⁹⁵⁶Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı* s.35.

⁹⁵⁷İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda İلميye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 1979, s. 156.

⁹⁵⁸Nakleden, Atik, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İلميye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", s. 49.

özellikle merhum Şeyh Vâni Mehmed Efendi'nin kızından doğma oğlu Fethullah Efendi'ye önce Yenişehir kadılığını vermesi, arkasından da onu hemen Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine, en sonunda da nakibliğe kadar yükseltmesi ve kendinden sonra onun şeyhülislâm olmasını sağlamak için bir de şeyhülislâmlık payesi verdirmesi herkesin gözüne batmıştır. Şeyhülislâmın ikinci oğlu Seyyid Mustafa Efendi, Selânik ve Mekke kadılıklarından sonra hemen Anadolu kazaskerliğine getirilmiş, daha sonra Rumeli payesi ile derecesi yükseltilmiştir. Şeyhülislâmın üçüncü oğlu Ahmed Efendi ise, İzmir ve Bursa kadılıklarında bir süre bulunarak Anadolu ve Rumeli pâyelerini kısa sürede almıştır. Dördüncü oğlu Seyyid İbrahim Efendi de Yenişehir kadılığından hemen şehzade hocalığına atanmış, kardeşleri gibi o da Anadolu ve Rumeli pâyelerini kısa sürede elde etmiştir. Feyzullah Efendi, sadece çocuklarına değil yakın akrabalarına da benzer şekilde payeler dağıtmıştır. Amcazadesi ve bacanağı olan Seyyid Dede Ahmed Efendi, Mûsile-i Süleymâniye müderrisi iken usulsüz bir şekilde Galata kadılığına, ardından İstanbul'a yükseltilmiş, ardından Rumeli kazaskerliğine çıkartılmıştır. Feyzullah Efendi'nin damadı Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi ise İzmir ve Edirne kadılıklarından sonra İstanbul payesi ile saygı aşamalarını geçmiş, Rumeli pâyesi ile onurlanması da kendisine söz edilmiştir. Bursa, Edirne ve Mısır kadılıklarından ayrılmış efendilerin, Mekke kadılığına getirilmeleri gerekirken üst basamakların şeyhülislâmın akrabaları tarafından doldurulması bu mevkilere gelmesi gereken esas ilmiye mensuplarının beklemesine ve maddi açıdan zor günler geçirmelerine neden olmuştur.⁹⁵⁹

Hakikaten bu döneme ait belgeler incelendiğinde mevcut müderrisin oğlu ve onun neslinden gelecek kişilerin müderris olmasını şart koşan bazı vakıf kurucularının, bu özel nokta üzerinde ısrarla durduklarını görmek mümkündür. Örneğin, Akşehir'de bulunan Ali Selçuk vezirlerinden Hüseyin bin Ali'nin yaptırdığı medrese müderrisi Ahmed Efendi 1718'de vefat edince vakıf şartları gereği medrese müderrisliği evlatlarından İbrahim Efendi'ye tevcih edilmiştir.⁹⁶⁰ Bu hususta yine 1726'da Urfa'da inşa edilen İbrahimiye Medresesi'nin kurucusu İbrahim bin Kasım'ın vakfiyesine koyduğu şartların burada zikredilmesi uygun olacaktır. Medrese müderrisinin evlâdının ve neslinin inkırâzına kadar evlâd-ı evlâdının en âlimleri

⁹⁵⁹Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, C.I, Sad: İsmet Parmaksızoğlu, MEB. Yay., İstanbul 1962, s. 143-144.

⁹⁶⁰BOA., *C.EV.* , 352/17890, 10 Şevval 1130/ 6 Eylül 1718.

arasından olmasını şart koşan vakıf kurucusu şöyle devam etmektedir: "*Evladlarım arasında müderris varken, "şartımın hilafı üzre ulemâ-i mütegalibeden birisi ben senden âlimim deyu devlet-i aliyye tarafından berât-ı şerîf-i âlişân ider olursa ve yahud bâzı hukkâm ve ashâb-ı satvet-i mütegalibe müderris olup evladımız tard ve men' ider olursa, makbûlüm değildir "*".⁹⁶¹

3 Eylül 1758 tarihli bir arzuhalde İzmir'de Elhac Hüseyin'nin yaptırdığı medresenin müderrisliğini talep eden Hüseyin Efendi arzuhalinde "*medresenin müderrisliğini der müceb-i şart-ı vâkıf evlâdiyet ve meşrutiyet sülbî oğlu pederim Mustafa Efendi müderrisliği merkûmeye ibtidâ-i hâric itibariyle mutasarrıf iken fevt olup ber müceb-i vakfiye-i mâmül-bihâ müderrisliğ mezbur pederim Mustafa Efendi itibarı ile ibtidâ-i hâric itibar buyurulup ve bu kulları mesrûr ve inâyet buyurulmak bâbında...*" diyerek bu medresede de müderrisliğin babadan oğula devredildiğini ifade etmektedir.⁹⁶² 1775 tarihli bir belgede ise Kayseri Şifahiye Medresesi'nde müderris olan Esseyyid Ali ölünce yerine oğlu Esseyyid Mehmed bu vazifeye getirilmiştir.⁹⁶³ Başka bir örnekte de Medine-i Müneverre'de muhaddis olan Abdüsselam Efendi'nin oğlu olan Mehmed Emin Efendi sadece babası ilmiye sınıfından olduğu için Şam'da kendisi için vazife tevcihi istemektedir.⁹⁶⁴

Beşik ulemâlığı ile ilgili olarak 18. yüzyıla ait başka bir belgede ise Trablusşam'da Gazi Medrese ve Camii müderrisi Birkezâde Abdurrahman Efendi vefat ettiği için yerine oğlu Abdurrahman Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir.⁹⁶⁵ Bu konuyla ilgili olarak 557 numaralı Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili'nde geçen 31 Mayıs 1792 tarihli bir berat kaydında, Seyid Ümrân ve Seyid Süfyân adlı kişilerin, Alaca Medresesi'nde müderris olan babaları Seyid Hafız İsmâil'in öldüğü, boş kalan bu görevin kendilerine tevcih ve yedlerine başka başka bera't-i âlişân verilmek bâbında istekleri üzerine kendilerine müderrislik berâtı verildiği bilgileri bulunmaktadır.⁹⁶⁶

Bu türden belgelerin çokluğuna rağmen mülazemet defterlerinin incelenmesi ile ortaya çıkan sonuç toplam mülazım sayısı içinde ulemâ evlâdı

⁹⁶¹Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, s.213.

⁹⁶²BOA., AE. SOSM.III., 22/1481, 29 Zilhicce 1171/ 3 Eylül 1758.

⁹⁶³ BOA., AE. SABD. I, 157/10496, 10 Receb 1189/6 Eylül 1775.

⁹⁶⁴ BOA., AE.SSLM.III., 228/13305, 9 Cemaziyelevvel 1212/ 30 Ekim 1797.

⁹⁶⁵BOA., C.MF., 107/5331, 19 Şaban 1206/ 30 Mart 1712.

⁹⁶⁶Soysal, 557 Numaralı Afyon Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili, s. 184.

oranının en fazla beşte bir olduğudur. 18. yüzyıla ait mülazamet defterlerinin incelendiği çalışmada, defterler içerisinde RKR 61 numarada kayıtlı olan 1125 mülazımdan yalnızca 65 tanesinin ulemâ evlâdı olduğu belirtilmiştir. H. 1135 (M. 1723) tarihinde verilen mülazemetlerin kaydedildiği RKR 85 numaralı defterde bulunan 85 mülazımın 15 tanesinin kadı çocuğu, 5 tanesinin de müderris çocuğu olduğu ifade edilmiştir. H. 1162 (M. 1749) tarihli RKR 98 numarada bulunan defterde kayıtlı olan 371 mülazım arasında 45 tanesinin kadı evlâdı, 20 tanesinin müderris evlâdı olduğu zikredilmiştir. Ayrıca 1 mülazımın isminin yanında “el-müftî ebûhu”, 1 mülazımın isminin yanında “el-imam ebûhu”, 1 mülazımda da “ebûhu imam-ı hazret-i sadr-ı âlî” kaydı bulunmaktadır. H. 1190-1191 (M. 1777-1778) yıllarında verilen mülazemetlerin kaydedildiği RKR 134 numaralı defterde bulunan 457 mülazımın 51 tanesi kadı evlâdı, 14 tanesi müderris evlâdı olup 1 tanesinin de isminin yanında “el-müftî ebûhu” kaydı bulunmaktadır. H. 1213-1214 (M. 1798-1799) yıllarında verilen mülazemetlerin yer aldığı RKR 169 numaralı defter incelendiği zaman da 338 mülazımdan 32 tanesinin kadı evlâdı, 12 tanesinin müderris evlâdı olduğu görülmektedir.⁹⁶⁷

Bu bilgilere bakıldığında, beşik ulemâlığı hususunda yaygın kanaatin tartışılabilirliği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Zira araştırmalar ayrı sayısal verilere ulaşmakta bu da bir çırpıda büyük genellemelerin yapılamayacağına işaret etmektedir. Ayrıca sanayi devrimi ve modern çağlar öncesinde insanların büyük oranda baba mesleğini seçtikleri de dikkate alınacak olursa rakamların kimi çalışmalarda yüksek çıkmasının her zaman sorun olarak algılanamayacağını da iddia edilebilir.

18. yüzyılda Osmanlı ilim hayatında, beşik ulemâlığı dışında karşılaşılan pek çok problem vardır. Bu konu ile alakalı olarak, Ahmet Cevdet’in “*müderrisler medreselerine gitmez ve belki ne semtte olduğunu sual etmez oldu*” dediği müderrislerden birine örnek tam da 18. yüzyıla ait bir belgede görülmektedir. Belgede, Kudüs’te bulunan Gadiriye Medresesi müderrisi Mustafa’nın görev yerini terk ettiği ve bu nedenle görevin müderris Hasan’a tevcih edildiği belirtilmektedir.⁹⁶⁸ Erzincan’da Melek Fahreddin Medresesi müderrisi Ahmed’in de vazifesi başına

⁹⁶⁷ Evsen, *Osmanlı İlmîye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi*, s.87.

⁹⁶⁸ BOA., *AE.SMST.II.*, 16/1503, 1 Safer 1114/ 27 Haziran 1702.

gitmeyerek ders vermediği bunun için azledildiği bildirilmektedir.⁹⁶⁹ Aynı belgede medreseye müderris olarak bu işe yeterliliği olan Seyyid Feyzullah'ın getirilmesi “*Sabika medrese-i mezbureye mutasarrıf pâye-i ikrâm ile mükerrerem olub kasabamızda yiğirmi beş sene mezun-i bi'l-iftâ iken şehiden vefât iden Seyyid İsmail Efendi-zâde Es-seyyid Feyzullah Efendi dâileri funun-i müsbetede tadrîse kadir talebe-i ulûm kendüsünden hoşnûd ve razılardır. Medrese-i merkume babası ekmeğidir. Meşrutiyete karîb üç dört kurbûndan berü ecdâdları mutasarrıf olıgelmişdir. Mezbur Ahmed refinden merkur Seyyid Feyzullah dâilerine matvliyet-hâ medrese-i mezkure sadaka ve ihsân buyurılmak bâbında arz ü ilâm eyleye deyu ilhâh ve iltimas itmeleriyle evvelki vakiü 'l-haldir*” ifadeleriyle istenmektedir.⁹⁷⁰

Müderrislerin halk nazarında eski itibarlarının kalmadığı ile ilgili olarak, 15 Şubat 1712 tarihli bir belgede, Karaferye'de Gazi Mehmed Bey Vakfı'na bağlı medresede müderris olan Ömer Efendi'nin yevmî on beş akçe ve senede on iki yük buğday ve bir müdd pirinç şart ile tayîn olunmuş iken bu şartta uymayarak zorla fazla para aldığı ve Selanik kadısından bu durumun düzeltilmesinin istendiği görülmektedir.⁹⁷¹ 30 Mart 1733 tarihli bir belgede de şu ifadeler kullanılmıştır: “*Kütahya ayan ve eşrafının ricalarıdır ki, Kütahya'da Vacidiye Medresesine vakfedilen Sekir adlı köy ahalisi bu medresenin müderrisi olan Seyyid Abdurrahman Efendi'yi daha önce şikâyet edip şikâyetlerinde haklı bulunmuşlardır. Abdurrahman Efendi yerine medreseye gerek ayân gerek öğrenciler gerek köy ahalisinin hoşnûd ve razı olduğu Abdülmecîd Efendi atanmıştır. Şimdi ise Abdurrahman Efendi'nin medreseye müderris olduğuköy ahalisince işitilmiş ve her biri perişân-hal olub mezburun şerr ü şirretini üzerlerinden def' recâsına cümlesi der-devlet-i me'aba ru-yı mal olmalarıyla vaki hal südde-i sidre-misâllerine mazhar olundu.*”⁹⁷² Görüldüğü üzere Kütahya'da Vacidiye Medresesi müderrisi olan Seyyid Abdurrahman Efendi'den hoşnut olmayan halk onun yerine Abdülmecîd Efendi'ye müderrislik verilmesini istemektedir.

Müderrislerin iktisadi problemlerin de kaynağı olabildiğine dair dönem arşivlerinde hayli ilginç ama bir o kadar da düşündürücü örneklere rastlamak

⁹⁶⁹BOA., C.MF., 88/4398, 21 Safer 1124/ 30 Mart 1712.

⁹⁷⁰Aynı belge.

⁹⁷¹BOA., C.MF., 130/6493, 7 Muharrem 1124/ 15 Şubat 1712.

⁹⁷²BOA., AE. SMHD.I., 250/20382, 14 Şevval 1145/ 30Mart 1733.

mümkündür. Mesela, Müderris Mustafa Efendi ise 1702 yılında İstanbul'da, Hüsam Efendi vakfında görevli mütevelliler İszâde evlâdından Abdurrahmân ve Abdullâh'ın hakkı olan yevmi beşer akçeyi on yıldan fazladır kendilerine vermemiştir. Mezkûr şahıslar “müstahakk oldukları vazîfeleri alıvirilmek bâbında hüküm recâ itmişlerdir.”⁹⁷³ Aynı tarihte İstanbul'da, Malulzâde Seyit Mehmet Efendi'nin Zencîrlikuyu yakınındaki darülkurrada görevli başka bir müderris Hasan, medrese odalarında sâkin talebeye için verilen mum paralarını vermeyerek kendi için ayırmıştır.⁹⁷⁴ 1709 tarihli bir kayıta ise her yıl İstanbul'dan Kudüs'e gönderilen surrelerin⁹⁷⁵ Mısır'da iken kadıya teslim edilmiş olduğu halde, Halilürrahman Kasabası müderrisleri ve hatipleri tarafından bu paraya el konulduğu belirtilmekte ve gereğinin yapılması istenmektedir.⁹⁷⁶

Yine bu yüzyılda 1717 yılında, ikinci dâhil rütbesiyle Cezerî Kasım Paşa müderrisi olan Turşucuzâde es-Seyyid Mustafa Efendi ismindeki müderris, Şeyhülislâm efendi hazretlerine kırgın olduğundan, onu çekiştirmiş ve hakkında küfürlü bir lisan ile konuşarak onun gıybetini yapmıştır. Hattâ Sultân Mehmed Hân Câmiinde yanında rastladığı Kethudâ-yı Şeyhülislâm Ahmed Efendi'yi, "*efendinizden sadria'zam ve pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine arzihâlimde şöyle yazarım, böyle yazarım*" diye tehdit etmiştir. Bu durum Devlet-i Aliyye'ye bildirilince mezkûr müderris, sâdır olan fermân-ı hümayûn mûcibince vilâyeti olan Kastamonu Kazâsı'na sürgün edilerek ismi mülazemet defterinden silinmiş ve müderrislik mesleğinden ihraç edilmiştir.⁹⁷⁷

1720 tarihli bir belgede Akşehir'de Fahreddin Ali bin Hüseyin'in 1250'de yaptırdığı medreseye, yirmi bir yıl önce atanan müderris Abdüllatif Efendi'nin, medrese binası harab olduğu halde kendi imkânlarıyla tedrise devam etmekte olduğu belirtilmektedir. Ancak Sadi Efendi adında bir şahıs, bir yolunu bularak aynı medreseye sahte berat ile müderris olarak atanmıştır. Bu durumundan muzdarip olan Abdüllatif Efendi, bir arzuhalle durumu merkeze bildirmiş ve mağduriyetinin

⁹⁷³ İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, 36/231/931'den nakleden Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri*, s. 277.

⁹⁷⁴ İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri, 36/428/4'dennakleden Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri*, s. 280.

⁹⁷⁵ Padişah tarafından Mekke ve Medine'ye her yıl gönderilen para ve sâire. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 280.

⁹⁷⁶ BOA., AE.SAMD.III., 208/2009, 29 Zilhicce 1120/11 Mart 1709.

⁹⁷⁷ Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarihi Raşid ve Zeyli*, C. 2, s. 1144-1145.

giderilmesini talep etmiştir.⁹⁷⁸ Benzer olay Bayburd'da 1752 yılında yaşanmıştır. Yakutiye Medresesi müderrislerinden Mahmud Efendi, otuz seneyi mütecâviz burada görevli ve son derece işinin ehli bir müderris iken, Esseyid Mustafa adında bir şahısbir yolunu bulup usulsüzlük ile müderris Mahmud Efendi'nin vefat ettiğini söyleyerek sahte berat düzenlemiştir. Bayburd Kadısı, Elhac Ali Efendi, müderrisin bu mağduriyetinin giderilerek kendisine tekrar berat verilmesini talep etmiştir.⁹⁷⁹

1730 yılında yaşanan ve Osmanlı tarihinde mühim yer tutan Patrona İsyân'ında müderris İbrahim Efendi'nin isyanın elebaşlarından olduğu bilinmektedir. Dönemin kaynaklarından Abdi Tarihi'nde verilen bilgilere göre Hariç müderrislerinden olan İbrahim Efendi, isyancılar arasına katılarak Etmeydanı'na kadar onlarla yürümüş ve hatta esnaftan bazı kişileri isyana davet etmiştir. Bu faaliyetleri sonunda kendisine isyancılar tarafından İstanbul kadılığı verilmiştir. İsyânın bastırılmasının ardından isyancılar cezalandırılmış, ulema sınıfına dâhil olması sebebiyle İbrahim Efendi yalnızca sürgün cezasına çarptırılmıştır.⁹⁸⁰ 1732 yılında Kütahya'da Molla Vacid Medresesi'ne mevkuf Sekir adlı köy ahalsinin medrese müderrisi Es-seyyid Abdurrahman'la ilgili olarak halktan haksız yere para aldığına dair şikâyette bulunması ve bu nedenle müderrisin görevden alınması⁹⁸¹, incelenen dönemde müderrislerin ne derece ilimden uzaklaştıklarının bir başka örneğidir. Müderrisler hakkında şikâyete mevzu bahis olan diğer bir hadise de 18. yüzyıla ait başka bir belgede görülmektedir. Söz konusu belgede, Bursa'da Ermeni kilisesi tamir edilirken Müderris Nizamzade es-Seyyid Nizameddin'in teşvikleri ile toplanan eşkıyanın kiliseye hücum ettikleri, bununla kalmayarak bir iki reaya hanesine de tecavüz ettikleri anlatılmaktadır.⁹⁸² Bursa naibine şikâyet edilen bu olay, bazı müderrislerin ilime artık hangi şuurla baktıklarını kanıtlar gibi görünmektedir. Zira hoşgörüyü ilke edinen bir devletin, eğitim yuvalarında başka dine saygısı olmayan elemanlarının olması dönemin eğitim anlayışı için hoş bir intiba bırakmamaktadır.

⁹⁷⁸BOA., C. MF., 170/8495, 29 Recep 1132/ 6 Haziran 1720.

⁹⁷⁹BOA., AE.SMHD.I., 104/ 7423, 29 Zilhicce 1165/ 7 Kasım 1752.

⁹⁸⁰Abdi Tarihi, 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser, Haz: Faik Reşit Unan, TTK Yay., Ankara 1999, s. 34- 35.

⁹⁸¹BOA., C.MF., 143/7106, 10 Safer Sene 145/ 2 Ağustos 1732.

⁹⁸²BOA., C.ADL., 36/2133, 23 Cemazeyilahir 1209/ 15 Ocak 1795.

Aralık 1761 tarihli bir belgede ise Amasya'da Sultan Bayezid Medresesi müderrisi Abdurrahman, Tokat sakinlerinden Ahmed ve Ömer adlı vatandaşların miras davası için müvella (bilirkişi) olarak tayin edilmiş, fakat rüşvet aldığı iddiasıyla şikâyet edilmiştir.⁹⁸³

1786 tarihli bir belge de Güzel Hisâr Aydın'da Abâcızâde Câmi-i Şerîfi'nde müderris olub aynı zamanda Sarı Kadızâde Ali Efendi dâ'ilerinin dersihânesi ittisâlinde bir medresede görev yapan Ömer adlı şahsın, kalpazanlık yaptığı belirtilmiş, bu durumun daha öncede zuhur ettiği ancak şahsın bir yolunu bularak kurtulduğu fakat hala bu işlere devam ettiği ifade edilmiş, aynı zamanda bu şahsın ilmî açıdan yeterli olmadığı sorulan sorulara cevap vermekten uzak olduğu belirtilerek, görevden uzaklaştırılması sağlanmıştır.⁹⁸⁴

1795 tarihli bir belgede ise Halep'te müderris olan Seyyid Ali Efendi'nin Fransız tüccarlardan yirmi dört bin kuruş borç aldığı, ancak bunu iki yıldan beri türlü bahane ve hilelerle ödemediği dile getirilmektedir. Bu durum Fransız tacirlerin şikâyetine sebep olmuş ve Müderris Ali Efendi'nin huzur-ı şere celbi ile sözkonusu borcun şehrin tahsildârı İbrahim Ağa vasıtasıyla ödenmesi gerektiğine hükmedilmiştir.⁹⁸⁵ Bir başka belgede Diyarbakır'da paye ve itibar kavgası yapan iki müderrisin mahkemeye başvurdukları, burada birbirlerine küfürler ettikleri ve bunlardan Ahmet Efendi'nin Mardin'e, Mesut Efendi'nin Birecik kalesine nefy ve orada kalebind olarak cezalandırıldıkları görülmektedir.⁹⁸⁶ 18. yüzyıla ait bir başka kayıta, şarap içmeyi adet haline getiren ve Yedikule meyhanelerinin müdavimi olan iki müderrisin Bozcaada'ya sürgün edildikleri görülmektedir.⁹⁸⁷ Buna benzer şeren caiz olmayan bir olay olarak, Ankara'da müderris Esseyid Hasan'ın, Sürü adlı köy sakinlerinden Elhac Mehmed'in karısı ile ilişkisi olduğu yönünde suçlandığı örneğini vermek mümkündür.⁹⁸⁸ Başka birtakım bilgiler elde edildiğinde bu olayın da hafif kaldığı düşünülebilir. Zira dönemin kaynaklarında Câbi Tarihinde iki medrese öğrencisinin katil olduğu ve cezalandırıldığından bahsedilmektedir.⁹⁸⁹

⁹⁸³BOA., AE.SMST.III., 85/6334, Cemaziyelahir 1175/ Aralık 1761.

⁹⁸⁴BOA., C.ADL., 106/6323, 7 Şaban 1200/ 5 Haziran 1786.

⁹⁸⁵BOA., C. HR., 34/1696, 9 Muharrem 1210/ 26 Temmuz 1795.

⁹⁸⁶BOA., C.MF., 30/1484, 9 Cemaziyülevvel 1210/ 12 Aralık 1795.

⁹⁸⁷BOA., C.MF., 44/2158, 03 Recep 1210/ 13 Ocak 1796.

⁹⁸⁸BOA., AE. SAMD.III., 202/19506, 29 Zilhicce 1133/ 21 Ekim 1721.

⁹⁸⁹Câbi Tarihi, s.124.

Yine 18. yüzyıla ait mühime defterlerinden birinde Kilis müderrislerinden Abdülgani'nin çıkan bir ihtilale sebep olması sebebiyle azledilerek yerine Trablusluzade Mustafa'nın atandığı hususunda bir hüküm yer almaktadır.⁹⁹⁰ 1774 yılına ait bir belgede geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Bursa'daki müderrislerden Derviş Mehmet Efendi de bazı uygunsuz tavırlar içerisine girmiştir. Bursa serdengeçti ağalarından olan ve eşkıyalık yaptığı için cezalandırılan İvazoğlu Ahmed'in belgeye yansıyan ifadelerinde Derviş Mehmet Efendi, "*tedris hidmetini terk ederek ve kazada voyvoda olmağla kendi zülmüne müsaade ve maan kudretimiz olmadığından naşi oğlum mezburu Süleyman Paşa Hazretlerine gammaz ve elli buçuk kise akçelik eşkinci müderris-i mezbur ahz ve ahere bey ve bahasını tercîm namıyla paşa-yı müşarün-ileyhe virüb ve beni vilayetden iktidam (saklama) ile kendi dilediği vilayete defter alub fukara-yı kazâyı tercim itmek muradını icrâ sevdasıyla şirrete süluk*" etmiştir.⁹⁹¹ Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere müderris Derviş Mehmet, eşkıyalık olaylarının içine dâhil olmuştur. Başka bir örnekte de müderrisin Ohri ve İskenderiye'de bir şakiye yardım ettiği belirtilmektedir. 1794 tarihli sözkonusu belgede müderris Hüseyin Efendi'nin bu suçu sabit görüldüğünden Kıbrıs Adası'na sürgün edildiği zikredilmektedir.⁹⁹²

Müderrisler kimi zaman kendilerinin haksız yere suçlandığını iddia ederek affedilmeleri yönünde girişimlerde de bulunmuşlardır. 1781 yılına ait bir arzuhalden anlaşıldığı kadarıyla Alaşehir'de müderris olan Mustafa Efendi ve Abdurrahman Efendi, Alaşehir ayanı Mehmed Ağa'nın katli ile ilgili görülmüş ve tutuklanmıştır. Arzuhal, müderris Mustafa Efendi tarafından yazılmıştır. Mustafa Efendi, beş aydır hapiste bulunmasından dolayı Aydın muhassılı⁹⁹³ Abdi Paşa'yı sorumlu tutmakta ve yapılan yanlışlığın düzeltilmesini rica etmektedir. Belgenin içeriğinde müderrislerin suçlu olup olmadığı anlaşılacakla birlikte en azından bir katli olayı ile ilgili görülmeleri düşündürücüdür.⁹⁹⁴ 1782 tarihli bir arzuhalden benzer bir durum yaşandığı anlaşılmaktadır. Arzuhalin sahibi müderris Salih, Tokat Yağbasan

⁹⁹⁰Erbuğ Erçelebi, *190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s. 98 – 198), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2012, s.191.

⁹⁹¹BOA., C.ADL., 80/4884, Evâil-i Safer 1183/Nisan 1774.

⁹⁹²BOA., C. DH., 213/10647, 17 Receb 1208/ 18 Şubat 1794.

⁹⁹³Devlete ait vergileri toplayan memur. bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 569.

⁹⁹⁴BOA., C. DH., 118/ 5867, 29 Safer 1195/ 24 Şubat 1781.

müdürrisi olup, hasımları olan Hekimoğlu Abdurrahman ve avanesi tarafından ihanet kasdıyla yalan beyanda bulunularak, sözkonusu kişilerin Tokat'ta zuhur eden bir eşkıyalık olayından dolayı kendisini suçladıklarını belirtmektedir. Suçsuz olduğunu dile getiren müdürris, Magosa'da sürgünde bulunmaktadır ve mağduriyetinin giderilmesini istemektedir.⁹⁹⁵ Arzuhale verilen cevapta ise yapılan inceleme sonucu müdürrisin suçlu bulunduğu ifade edilmiştir.

Müdürrislerin kimi zamanlarda talebeleri ile de karşı karşıya geldikleri ya da onlarla müştereken suçlara karıştıkları da olmuştur. Onların talebelerle olan ilişkisi hakkında 1722 tarihli bir belge, fikir sahibi olmaya yardımcı olabilecek niteliktedir. Belgede Amasya'da bulunan Hüseyin Ağa Medresesi müdürrisi İsmail Efendi'nin medresesinin mütevelliliğini kabul ettiği, ancak vakfiye şartlarına uymayarak öğrencilerin haklarına müdahale ettiği belirtilmekte ve talebelerin bu durumdan şikâyet ettikleri görülmektedir.⁹⁹⁶

Müdürrislerin öğrencilerinin çapulculukları karşısındaki tutumlarını tam olarak öğrenememekle birlikte pek nadir de olsa bir müdürrisin eşkıya olan öğrencilere liderlik ettiği görülmüştür.⁹⁹⁷ Örneğin 31 Temmuz 1798 tarihli bir belgede, Diyarbakır'da bulunan medrese talebelerinin ve müdürrislerden bazılarının birlikte hareket ederek pek çok uygunsuz faaliyette bulduklarına dair bilgiler yer almaktadır. Yaptıkları faaliyetler arasında uzun süredir kullanılmayan bir handa gümrükten kaçırılan ticârî malları saklamak ve rüşvet almak gibi ciddi suçlar bulunmaktadır. Merkezden gönderilen emirle bu suçlara karışan talebe ve müdürrislerin tesbit edilmesi istenmiş, talebelerin medreseden ihracı müdürrislerin ise ünvanlarının alınarak Kıbrıs'a sürgün edilmesi emredilmiştir.⁹⁹⁸

Hiç kuşkusuz sadece burada zikredilen münferit olaylar üzerinden imparatorluktaki yüksek eğitim veren ilmiye mensuplarının tümüyle bir dejenerasyon içinde oldukları söylenemez. Onların kötü fillere karışmış olanlarının öne çıkarılması ile bütün bir ilmiye zümresinin değerlendirilmesi de zordur. Ancak ne varki genel

⁹⁹⁵BOA., C. ADL., 81/4866, 29 Zilhicce 1196/ 5 Aralık 1782. "...bendeleri Tokat sâkinlerinden Yağıbasan Medresesi müdürrisi olup memhâemken ...talebe-i ulûm ile müzâkere ile vakitgüzâr iken bilâcürm hüsemâmızdan Hekimoğlu Abdurrahman Efendi ve avânesinden birkaç kimesne izrâr ve ihanet kasdıyla bu esnada bu bendeleri hakkında kizb-i sarîh mutazammın tahrîrât ile Magosa'ya nefyi ve iclâsı bâbında emr-i âli isdâr.....zulm sarîh olupahvâl-i perişanımız halimize merhamet ve ihtiyarlığımıza şefkat buyurulmakla....."

⁹⁹⁶BOA., C.MF., 84/4152, Şaban 1134/Haziran 1722.

⁹⁹⁷ Atay, "Medreselerin Gerilemesi", s. 24.

⁹⁹⁸BOA., C.MF. 16/781, 17 Safer 1213/31 Temmuz 1798.

fotoğrafın da burada anılan örneklerle benzerlik taşıması, söz konusu bireysel ya da kitlesel vakaların daha iyi okunmasını sağlıyor. Nitekim araştırmacılar da bu konuda ortak fikirlere sahiptirler. Örneğin Osman Ergin, 18. yüzyılda müderrislik mesleğinin ne denli bozulduğuna dikkati çekerek bu asırda yaşayan ve ayaklı kütüphane olarak bilinen müderris Mehmed Emin Efendi'yi “*yüz sene yaşıyan ve birkaç âlim de yetiştiren bir ayaklı kütüphane bu uzun zaman içinde bir tek eser bırakmadan göçüp gidiyor. Tabiidir ki bir asırdanberi ayakları üstünde taşıdığı kütüphaneyi de birlikte götürüyor. Bu türlü adamlar bu kadar zararla kalsalar yine iyi; bilâkis yetiştirdikleri adamların da kitap yazmasını hoş görmezler*” diyerek tenkit etmekte ve talebesini de kendisi gibi yapmaya yani yüz sene durup dinlenmeden yalnız okumağa fakat bir şey yazmamaya teşvik ediyor demektedir.⁹⁹⁹

Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Aid Sosyal Yaşantıyı Ortaya Koyan Bir Belge” adlı makalesinde, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir belgeyi incelemiştir. Özkaya'nın herhangi bir tarih kaydına rastlanılmadığına işaret ettiği, fakat olay ve kişi adlarından bu yüzyıla ait olduğunu söylediği belgede, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevlilerin, başta vezirler, valiler, ayanlar, voyvodalar gibi örfî görevliler ile kadı, naip gibi şeri görevlilerin durumları çok açık bir şekilde ortaya koyulmaktadır. Belgede ayrıca Rumelideki karışıklıklar, bunları önlemek için alınacak tedbirler açıklanmakta, halkın gözünde devletin itibarının neden kalmadığı, rüşvet olayları, adam kayırmalar, yeteneksiz kişilere görev dağıtımı gibi yasa dışı işlemler bütün açıklıkları ile gözler önüne serilmektedir. Belgede geçen “*giderek âyânlarkimi kapucubaşılık ve kimi müderrislik tahsili sevdasına düşüb, herbirleri hadlerinden ziyâde merâtib tahsiline dest-res oldular ki, esbâb-ı ihtilâlden bir sebeb-i müstakil dahi budur*”¹⁰⁰⁰ ifadeleri ile ayanların dahi müderrislik mesleğine ilgi gösterdikleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla medrese teşkilatının incelenen dönemde yaşadığı sıkıntıların sadece içerdeki çözümlerden kaynaklanmadığı bununla birlikte teşkilat içine cehren sızan kişilerin de bu rahatsızlıklarda rollerinin olduğu söylenebilir. Bu ise yine dönemin her kurumunda hissedilen gelenekten ve düzenden kopuş emarelerinin medreselerden muaf tutulamayacağına işaret eder niteliktedir.

⁹⁹⁹Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, s.114-115.

¹⁰⁰⁰ Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Aid Sosyal Yaşantıyı Ortaya Koyan Bir Belge”, *OTAM*, S.12, Ankara 1991, s. 307.

Buraya kadar verilen örneklerden de özetlenecek olursa; 18. yüzyılda müderrislik mesleği, özellikle bir kısım ulemâzadelere on beş yaşından evvel müderrislik rüusu verilmesi, öğrencilerin bir kısmının öğrenim görmeden rüşvet ile müderris olmaları, müderrislerin mühim bir çoğunluğunun eğitimve öğretim faaliyetleriyle yetinmeyip medreseleri üst makamlara çıkmak için geçilmesi gereken birer basamak olarak görmeleri nihayet mülazımlığın para ile satılması, ilme rağbetin azalmasına ve cehaletin yayılmasına sebep olmuştur.¹⁰⁰¹

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen döneme ait belgeler incelenirken müderrislerin halkın huzurunun sağlanması konusunda çaba sarfettiklerine dair kayıtların da olduğu göze çarpmaktadır.¹⁰⁰² Bu konuda kuşkusuz ahlaki anlamda da verilebilecek olumlu örnekler bulunmaktadır.¹⁰⁰³ Dolayısıyla eğer bireysel örneklerden gidilecek olursa, 18. yüzyılda da görevini hakkıyla yerine getiren, liyakatiyle mesleğinde yükselen ve kendi alanında topluma hizmet etmeye devam eden müderrisler vardır. Ancak esas sorun, doğru yolu terk edenlerin ya da yolda süluk ederken suiistimallere meydan verenlerin sayıca artmasının bu yüzyılda daha belirgin hale gelmiş olmasıdır.

4.2. Medreseleri Islah Teşebbüsleri

Osmanlı medreselerinin klasik düzeninden ayrılması ve gerile tabir edilecek şekilde sorunlar içine girmesi, 18. yüzyıldan çok önce gerçekleşen bir gelişmedir. O nedenle bahsedilen durumu önlemek için yapılan çalışmalar da 18. yüzyıldan önce başlamıştır. Yukarıda zikredilen Kanuni dönemine ait kanunlar, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Koçi Bey'in tavsiyeleri, bu gerilemeyi önlemek adına yazılmıştır. 17. yüzyıla ait Sultan III. Murad'a bilgi sunmak maksadı ile yazılmış ve müellifi belli olmayan *Hırzül-Mülûk* isimli eserin 4. faslı ulemanın durumu ile

¹⁰⁰¹ Şahin, "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri", s. 262.

¹⁰⁰² Örneğin 202 numaralı Manisa şer'iyye sicilinde yer alan bir belgede müderris Ahmed Efendi'nin, Sarıbeyoğlu adındaki eşkıyanın yakalanması hususunda bir hayli çaba gösterdiği ve bu durum ile alakalı olarak halkın şükran ve duasına mazhar olduğu görülmektedir. Uğur Sertel, *202 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili (H. 1149-1150-1151 M. 1736-1737-1738)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004, s. 80.

¹⁰⁰³ Örneğin Reis-i Etibba-yı Sultâni Hayrullah Efendi, kendisine ödenen yevmi otuziki akçenin beş akçesini Tıbbiye Medresesi danışmendi olan Ahmed Enis'e verilmesini istemektedir. *BOA., AE.SABD I., 125/8490, 29 Zilhicce 1197/ 25 Kasım 1783*. Başka bir örnekte de Manisa'da Sinan Bey Medresesi müderrisi Lütfullah Efendi'nin kendisine ait bağda bulunan on sekiz adet kuyudan birini vakfın hizmetine hibe olarak verdiği anlaşılmaktadır. *BOA., AE.SAMD.III., 30/2823, 19 Rebiülevvel 1143/ 2 Ekim 1730*.

ilgilidir. Eserde yer alan bilgilere göre, Fâti̇h Sultan Mehmed döneminde Semâniye medreselerine dönemin en ünlü, en bilgili ve parmakla gösterilen sekiz müderrisi atanmıştır. Şimdi ise bu sekiz müderristen de ancak iki  tanesi bilgili diğerleri bilgisizdir. Bunlardan bir kısmı hiçbir bilgi edinememiş genç hevesliler bir kısmı da artık bilgiyi alma zamanı geçmiş olan yaşlılardır. Müellif, "*falanın oğludur diye şeref-i nesebi veya bir bye intisab etmiş olması sebebiyle bazı elebileri Semâniye Medreselerine veya altmış akçeli medreselere müderris olarak atamanın*" eğitim açısından bir şey ifade etmediğini dile getirmekte bu gibi kişilerin okuma yazma bilmedikleri halde ders verdikleri yalan yanlış cmler sarfettiklerini bildirmektedir.¹⁰⁰⁴

1620 yılında II. Osman'a sunulan ve müellifi belli olmayan *Kitâb-ı Mstetâb*'in dokuzuncu bölümünde ise bilhassa "*pîşkeş ve hediye*" ismiyle ulemâ arasında rüşvetin alınıp verilmesinden, belki bunun bir neticesi olarak ulemâ arasında lüks ve israf alışkanlığının yayılmasından, bunun da rüşvet ve iltiması daha da krkleğinden bahsedilmekte, medreselerdeki iyileşmenin rüşvet ve iltimasın kaldırılması ile mümkün olabileceği söylenmektedir.¹⁰⁰⁵

Medreselerin ıslahı ile ilgili zaman zaman fermanlar çıkarılmış ve genel olarak bu fermanlarda dört husus üzerinde durulmuştur. Biri talebenin belli süre okuması ve derse devamı, ikincisi müderrislerin derslerine devamı, ncüsü okunagelen kitapların eksiksiz okutulması ve dördüncüsü de talebenin iyi öğrenmeden eline icazet veya vesika verilmemesidir.¹⁰⁰⁶ Devletin tespit ettiği sorunların daha çok medreselerin işleyişi ile alakalı olduğu dikkat çekmektedir. Öğrencilerin ve hatta müderrislerin derslere düzenli devam etmedikleri, ders kitaplarının tümüyle ve iyi bir şekilde okutulmadan geçildiği yönünde önlemler alınması, medreselerin geri kalmalarında onların eğtim metot ve materyalleri kadar, belki de onlardan daha çok kadrolarının tavrı ve anlayışlarında sorunlar olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁰⁴Yařar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar (Kitab-ı mstetab-Kitabu mesalih'i'l müslimin ve menafi'i'l-mü'minin-Hirz'l-mluk) Osmanlıca Tıpkı Basımı İle*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 165.

¹⁰⁰⁵Ycel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar (Kitab-ı Müstetab)*, s.23.

¹⁰⁰⁶Hseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1982, s.2.

18. yüzyılın başlarında medreselerin ıslahı ile ilgili ilk teşebbüs III. Ahmed tarafından yapılmıştır.1715 yılında bir ferman çıkarılarak mülazemet sistemine bir düzenleme getirilmek istenmiştir. Düzenleme ile medrese derslerinin hepsini eksiksiz okuyan öğrencilere diploma verilmesi üzerinde önemle durulmuş, beşik ulemâlığının önüne geçilmek istenmiştir.¹⁰⁰⁷ Yine III. Ahmet döneminde, daha önce 1537'de Ebussuud Mehmed tarafından ortaya konulmuş olan mülazemet usulü, tekrar düzenlenmiştir. Çünkü o tarihten itibaren mülazım sayısı hızla artmıştır. Büyüyen mülazım sayısını kontrol etmek amacıyla mülazım kotaları indirilmiştir. Şeyhülislâmın onaltı mülazımını her bir nöbet başına üç mülazım olarak belirlenmiştir. Rumeli kazaskerinin sekiz ve Anadolu kazaskerinin altı olan kotaları, her biri için iki kadro şeklinde yeniden düzenlenmiştir.¹⁰⁰⁸ Görüldüğü üzere medreselere dair bir başka sorun mezun kadrolarının gereğinden fazla sayıya ulaşması olarak tespit edilmiş ve buna dair önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bu mesele istihdama yönelik bir sorun olup iktisadi yönü de olan bir mesele gibi dursa da, medrese öğrencilerinin mevcutlarının da ihtiyaç fazlası olacak surette yükseltilmesi sebebiyle ortaya çıktığı için mesele aslında eğitim öğretim kalitesiyle alakalıdır. Yüzyıl itibarıyla "askerî" zümresine dâhil olanların sayılarının, bu zümreyi oluşturan hemen her alt birimde arttığı süreçte aynı sıkıntı medreselere de yansımıştır. Alınan önlem kadorların sınırlandırması ile sınırlı kalmış ve gerçekte yapısal bir problem olsa da daha çok iktisadi bir çözüm aranmıştır.

III. Ahmed döneminde yapılan ıslahat çalışmalarının başarıya ulaştığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira 18. yüzyılda mollazadelere icazetler, sınavlarda başarısız oldukları veya hiç sınava girme zahmetine katlanmadıkları durumlarda, mollazade kotası aracılığı ile verilmeye devam etmiştir. Örneğin 1754 yılında yapılan icazet sınavından sonra, Dürrizâdelerden ve Damadzâdelerden dört kişiye sınavsız icazet verilmiştir. 1749 daki icazet sınavını ise on iki kişi geçmiştir, fakat ilave olarak babası ulemâdan olan yedi kişi daha mollazade kontenjanı gereğince başarılı sayılmıştır.¹⁰⁰⁹ Bu hiç de iç açıcı olmayan örnekler, özellikle sınavsız terfilerin yaşanmaya devam etmesi, dışarıdan fermanlar veya benzeri hukuki düzenlemeler ile ne kadar reform yapılırsa yapılsın, içerde medrese mensuplarının

¹⁰⁰⁷ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, s.41.

¹⁰⁰⁸ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, s.43.

¹⁰⁰⁹ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Ulemâsı Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, s.48.

zihniyetinde bir değişiklik olmadığı sürece pek bir anlam ifade etmeyeceğinin delilidir.

Medreselerin ıslahı ile ilgili daha ciddi teşebbüs, Sultan I. Mahmud döneminde (1730-7154) olmuştur. Padişah'ın 1750'de Şeyhülislâm Murteza Efendi'ye gönderdiği bir hatt-ı hümayunda, medrese ıslahatı ile ilgili olarak iltimasın yayılmasının, kaide ve nizamın bozulmasının yüce dinimizce caiz olmadığı, artık dikkat edilerek ehil olmayanlara ve hak kazanmayanlara medrese ve mülazametın verilmemesi gerektiği üzerinde ısrarla durulmuştur. Ancak bu teşebbüste de ders ve öğretim süresi ile ilgili bir düzenleme yapılmamıştır. III. Selim zamanında da pek çok kez çıkarılmış olan kanunnameler ve fermanlarda müderrislerin imtihan edildikten sonra başarılı olanlarına ruus verilmesi, bundan sonra rica ve şefkat ile asla ruus verilmemesi istenmektedir.¹⁰¹⁰ Bu şekilde medreseleri ama daha çok onların müntesiplerini ıslaha davet eden ferman ve düzenlemelerin ilan edilmesi aynı zamanda sorunun da devam ettiği anlamına gelmektedir. Bu yüzden olsa gerek önce anlayışın düzeltilmesine uğraşılmış, sıra bir türlü yapısal reformlara yani ders programları, araç-gereçler, yöntemler ve fiziki şartların iyileştirilmesi gibi daha gerçek düzenlemelere, gelememiştir. Üstelik 1776 yılında Amasya'da yaşanan bazı eşkıyalık olaylarında medrese öğrencilerinin de yer aldığına dair bilgilerin gelmesi ve bunun için Amasya kadısına gönderilen hükümle medreselerekefilsiz öğrenci kabul edilmemesinin emredilmesinde¹⁰¹¹ olduğu gibi devletin daha pek çok konuda yapması gerekenler vardı.

Bütün bu olumsuz sinyallerin neticesinde, ulemâ sınıfının arasında da rüşvet alanların olması, ilmiye mansıplarının pek çok yerde ehline verilmemesi, bu sınıfın önemli bir kısmının şöhret ve lükse düşkün iken, bir kısmının ekonomik yönden sıkıntıya düşmeleri, ahlâkî ve ilmî sıkıntılar gibi nedenler, dönem aydınlarının, ilmiye sınıfının gerilemesi ve bu gerileme ile ilgili çözüm yollarına ilişkin tespit ve tekliflerde bulunmalarını kaçınılmaz kılmıştır.¹⁰¹² Nitekim III. Selim döneminde Şeyhülislâm Hamîdizâde Mustafa Efendi (ö.1794) ve Şeyhülislâm Durrîzâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1820), kadılık ve müderrislik

¹⁰¹⁰Doğın "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.431.

¹⁰¹¹BOA., C.ADL.. 31/1865, 15 Safer 1170/9 Kasım 1756.

¹⁰¹²Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s.111.

makamlarının ıslahı için girişimde bulunmuşlardır. Durrîzâde, ilmiye sınıfının ıslahı hakkında padişaha Nisan 1793'te bir arıza sunmuştur. Sultan III. Selîm tarafından kabul olunup kânunlaşan bu arızada, özellikle kadıların câhilliği ve ehliyetsizlikleri üzerinde durulmuş, imtihansız mülâzemet verilmemesi ve kadı tayin olunmaması istenmiştir. 1795 yılında bu kânûna bazı ilaveler yapılmıştır. Bunun yanı sıra III. Selîm, medresede mülâzım olan müderrislerin ehliyetli olmalarını, rüşvet ve iltimasın kaldırılmasını, imtihansız ruus verilmemesini isteyen bir ferman yayımlayarak bunu bizzat tâkip ile kontrol etmiştir.¹⁰¹³ Yüzyılın ortalarında Sultan I. Mahmud'un fermanında işaret ettiği aksaklıkların hemen tamamının yüzyılın sonlarında da dile getirilmesi, kâğıt üzerinde ilan edilen yasal düzenlemelerin pratikte pek karşılığını bulamadığını gösteriyor. Özellikle ehliyet ve liyakat üzerinde duran sultanların bu iyi niyetli teşebbüslerinin, söz konusu hasletleri uzun sürelerdir çok dikkate almayan kesimlerce önemsenmesi ve hayata geçirilmesi mümkün olamamıştır.

Osmanlı eğitim sistemi ve eğitimcilerinin gözle görünür hale gelen problemlerini doğal olarak sadece devlet erkânı görmemiş, bahsedildiği üzere bizzat medrese mensupları da çareler düşünmüşlerdir. Bu kişiler daha çok dersler, öğretim metotları ve ders materyalleri üzerinde durmuşlar, yani daha içerden ve yapıcı tenkitler veya çözüm önerileri dile getirmişlerdir. Onlardan biri olarak, 18. yüzyılda yazılan ve bir eğitim programı olarak değerlendirilen Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî, Tertibu'l Ulum adlı eserinde, döneminin eğitim alanındaki aksaklıkları dile getirdikten sonra, eğitim ve öğretimdeki verimliliğin artmasının iki temel esasa bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki, talebelerin zekâ seviyeleri ve yeteneklerine göre eğitime tabi tutulmaları, ikincisi ise öğretimin belli programlar dâhilinde ve aşamalı olması gerektiğidir. Üç aşamalı olması öngörülen eğitimin ilk aşamasında dersler, ayrıntıya girilmeksizin kısa ve öz olarak anlatılmalı ve konunun temel ilkeleri verilmelidir. İkinci aşamada öğretilenler, ilk aşamadan biraz daha kapsamlı fakat fazla ayrıntıya girilmeden verilmelidir. Üçüncü aşama bir bakıma ihtisaslaşma aşaması olması nedeniyle, konular tüm ayrıntılarıyla ortaya

¹⁰¹³ Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50 Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s.31.

konulmalıdır.¹⁰¹⁴ Kevâkib-i Seb'a'da da bu soruna dikkat çekilmiş ve bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Eserde Osmanlı medreselerinde ilimlerin, iktisâr, iktisâd ve istiksâ olmak üzere üç mertebede okutulduğu, her mertebenin de ayrıca kendi içinde üç mertebesi bulunduğu yukarıda belirtilmişti. Eserin müellifi, eğitimin verimli olabilmesini öğrencilerin seviyesine uygun olan derecenin seçilmesine bağlamaktadır.¹⁰¹⁵

Bu son iki değerlendirme ışığında medreselilerin kendi kurumlarında gördükleri en önemli aksaklığın öğretim yöntemleri ile alakalı olduğu söylenebilir. Öyle anlaşılıyor ki müderrisler öğrencilerin seviyelerine uygun olmayacak şekilde ve çoğu zaman daha yüksek düzeylerden derslerini yürütmekteydiler ve öğrencilerin bu yüzden dersleri anlamada güçlük çektikleri oluyordu. Bu yüzden öğrenciler uzun süre aynı dersi almaktan hocaları da vermekten sıkılıyorlardı. Sonunda da hak etmedikleri halde öğrencilerin bir sonraki aşamaya geçmeleri hak etmedikleri zamanlarda ve seviyelerde oluyordu. Bunun engellenmesi için de öğrenci seviyelerine göre aşamalı olarak düzenlenmiş programların hayata geçirilmesi tavsiye edilmekteydi.

Medreselerin yaşadığı sıkıntılar öyle mühim meselerlendendi ki bu hususta başka pek çok kalem ehli de görüşlerini dile getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu bakımdan, 18. yüzyılda medreseleri ıslah için yapılan teşebbüslerden biri de döneme ait eserlerden Asım Tarihi'nde anlatılmaktadır. Yaptığı çeviriler sayesinde III. Selim tarafından fark edilen ve hareket-i dâhil rütbesiyle kendisine ruus verilen¹⁰¹⁶ Mütercim Asım Efendi (ö.1819) kalame aldığı tarihinde, bir ilmiye mensubu olarak mühim değerlendirmeler yapmıştır. “*Hususen tarik-i ilmiye eşref-i turuk olduğu*” ifadeleri kullanılarak¹⁰¹⁷ bilim ile uğraşmanın en değerli yol olduğunun dile getirildiği cümlelerin hemen sonunda Asım Efendi, bazı müderrislerin buldukları mevkiyi hak etmediklerinden bahisle müderrislik ünvanlarının ellerinden alındığı belirtmektedir. Asım Efendi aslında öteden beri devam eden illetlerden bir ilmiye zümresi üyesi olarak kendisi de şikâyetçi olmakta ve kadim rahatsızlıklardan rüşveti

¹⁰¹⁴ Cemal Ağırman, “Maraşlı Saçaklızâde'nin İlime Verdiği Değer ve Eğitimde Verimliliği Artırmak İçin Öngördüğü Pedagojik Kurallar”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)*, C. 2, İstanbul 2005, s. 945-946.

¹⁰¹⁵ *Kevakib-i Seb'a*, s. 54a-54b.

¹⁰¹⁶ Mustafa Kaçalın, “Mütercim Âsım Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2006, s.200.

¹⁰¹⁷ *Asım Tarihi*, C. II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul (baskı tarihi belirtilmemiş), s. 90.

araç olarak kullanmak suretiyle idarecilerin ulemanın üzerinde tahakküm kurduğunu ve onları kendi amaçları için kullanmaya çalıştıklarını kaydetmektedir. Dönem yazarının çok daha dikkat çekici tespitleri hemen bu ifadelerinden sonra gelmektedir. “Dânişmendân-ı tüllâba cehle-i müderrisîn tagallüb ve tetavül eder olmakla mukâdir ilm-i şerif-i müşerref inhitât ve ulemâ-yı hakîkî ef’âlî ber- hemzede-i hayat ve meyât ? olmuşdu” şeklindeki cümleleri aslında medreselerdeki zafiyetin en büyük payının kurum üyelerinin kendi hatalarında olduğunu sarih bir şekilde göstermektedir. Hem cahil hem de tahakküm sevdalısı kimselerin, rüşvet ve iltimas başta olmak üzere çeşitli hukuksuz yollarla elde ettikleri makamlarını aynı zamanda tahakküm aracı olarak kullandıkları anlaşılıyor. Kuşkusuz Asım Efendi’nin tüm ülkedeki medreseleri gezmiş ve bunların neticesinde bu kararlara varmış olduğu düşünülemez. Onun daha çok İstanbul medreseleri ve uleması üzerinden değerlendirmeler yaptığı görülüyor. Ancak başkentte su yüzüne çıkan bunca sıkıntının taşrada mühim medreselerde de yaşanıyor olduğunu söylemek zor değildir. Zira incelenen yüzyıl içinde taşradaki merkezi otoritenin varlığının daha az hissedildiği daha önce ifade edilmişti.

Bu önemli telifde, aynı konunun devamında özel bir vakadan haber verilmekte ve Selanikî Turgut adında bir mühtediden bahsedilerek İslama ters düşecek şekilde “hülul” yani Allah’ın bazı cisimlere yerleşmesi inancı¹⁰¹⁸ olarak bilinen yola bağlanan on dokuz müderris bu tutumlarından dolayı şeyhülislam tarafından padişaha şikâyet edilmiş ve görevlerine tamamen son verilmiştir.¹⁰¹⁹

18. yüzyılda medreseleri ıslah için yapılan bu düzenlemelerin, müderris ve öğrenciler için son derece önemli olan kütüphanelerin daha işlevsel hale getirilmesi hususunda da yapıldığı görülmektedir. Zira 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında kurulan külliyeler içerisinde, kütüphaneler daha fazla ön plana çıkmıştır. Örneğin III. Ahmet 1719’da Topkapı Sarayı bünyesinde bir kütüphane kurdurarak Osmanlı kütüphane kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Bu yapı, hem fiziksel özellikleri hem de eserler bakımından oldukça görkemlidir. I. Mahmut ise 1740’da Osmanlılardaki ilk halk kütüphanesi niteliği taşıdığı söylenen Ayasofya Kütüphanesi’ni açmıştır. I. Abdülhamit’in 1780 yılında kurduğu Hamidiye Kütüphanesi, İstanbul’da yabancıların da yararlanabildiği kütüphanelerden biri

¹⁰¹⁸ Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügât*, s. 381.

¹⁰¹⁹ *Asım Tarihi*, C. II, aynı yer.

olarak ün kazanmıştır. Sultan III. Mustafa ve III. Selim ise kütüphaneler kurmalarından çok dönemlerinde kütüphanelerin içinde yer aldığı eğitim-öğretim kurumlarında ve vakıf yönetimleri ile ilgili yaptıkları düzenlemelerle bilinmektedirler.¹⁰²⁰ Bu bilgiler rehberliğinde 18. yüzyılın bir kütüphaneler açma yüzyılı olduğu söylenebilir. Herhalde bahsi geçen bu güzel gelişmede sultanların kişisel rollerinin payı olduğu gibi bu asıra toplumun da zihinsel olarak kültürel yaşama daha fazla katılmasının payı olmalıdır.

III. Selim (1789-1807) Avrupalı devletlerde meydana gelen değişimleri yakından takip etmek, bunlardan faydalanmak lazım geldiğini bilmekte ve bu amaçla elçilik işlerini yürütmek ve devlete vâkıf adamlar yetiştirmek için Avrupa'daki dost devletler nezdine birer ikamet elçisi göndermeyi uygun görmüştür.¹⁰²¹ Onun Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeyi desteklemek için eğitim alanında da ıslahatlar yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira padişah, ilmiye tarikini ıslah için tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin bir hatt-ı hümayunla tesbit edilmiş olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Aldığı tedbirlerle müderrisliklerin ve kadılıkların satılmasının önüne geçilmek istenmiş ve bu önemli memuriyetlere tayinde öğretim ve imtihan ile sabit olan ehliyet şart olarak konmuştur. III. Selim'in hatt-ı hümayunundaki hükümlerin yürürlüğünü sağlamak için ilgililerin sıkı bir kontrol altında bulundurduğu anlaşılmaktadır.¹⁰²²

İlim dünyası için son derece ehemmiyet arzeden matbaanın 18. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından kurulması yapılan ıslahatların kuşkusuz en mühimlerindenidir. 1727 yılında zamanın şeyhülislâmından Lugat, Mantık, Hikmet, Hey'et gibi kitaplarına münhasır olmak ve nakış olunacak kitapların tashihi için birkaç âlim kimse tayin olunmak şartı ile fetva alınmak suretiyle matbaa kurulmuş ve kitap basımına başlanmıştır.¹⁰²³

Bilindiği gibi, matbaa Avrupa'da 1450'de kurulmuştur. Matbaanın kurulmasıyla birlikte bilimsel iletişimin kurulması açısından da önemli bir adım

¹⁰²⁰Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *OTAM*, Ankara 2006, vol. 2006, n. 19, s. 63-64.

¹⁰²¹ Süleyman Karatas, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, Afyon 2003, s. 233.

¹⁰²² Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedid 1789-1807*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.128.

¹⁰²³Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s.425.

atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1726 yılında İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Çelebi, Sultan III. Ahmet'e müracaat ederek, matbaanın kurulması konusunda izin istemişlerdir. Bu izin verildikten sonra 1728 yılında ilk defa dinî eserler dışındaki kitaplar, yani tarih, astronomi, coğrafya, felsefe, matematik ve dille ilgili eserleri basmak üzere, bir matbaa kurulmuştur.¹⁰²⁴ Tekeli- İlkin'e göre toplumun sınıfsal yapısı farklılaşırken ve toplumda değişme talepleri ortaya çıkarken eğitim sistemindeki sınırlı değişmelere rağmen, 17. ve 18. yüzyıldaki yeni gereksinimler sistemin bilim anlayışına bir değişiklik getirmeden karşılanmıştır.¹⁰²⁵ Matbaanın başlangıçta ağır aksak ilerlemesi ve toplumdaki okur-yazar seviyesinin kısa zamanda yükseltilemeyeceği gerçeği burada anılan olumlu gelişmelerin "sınırlı" kalmasının nedenleri arasında sayılabilir. Ancak yine de ilerleyen zaman dilimlerinde, yüzyılın sonlarına doğru daha belirgin olacak şekilde matbaanın faaliyetlerinin hızlanması mutlaka yaygın ve örgün eğitime katkıda bulunmuştur. Nitekim 18. yüzyılda matbaa ile birlikte çeviri faaliyetleri de başlamıştır. Sadrazam Damat İbrahim Paşa, 25 kişiden meydana gelen bir komite kurmuş, bu komite eliyle genellikle Arapça ve Farsçadan çeviriler yapılmıştır. Çevirilen eserler arasında Aynî'nin İkd el- Cûman adlı eseri, Aristo fiziği, İbn Sina'nın meşhur eseri El-Kânûn fi't-Tıbbda vardır. Yüzyıllarca Osmanlı tıp medreselerinde ve hekimlerce el kitabı olarak kullanılan El-Kânûn fi't-Tıbb adlı eser, 18. yüzyılda Tokatlı Mustafa Efendi tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.¹⁰²⁶ Her ne kadar yine "kadim" eserlere yönelindiği görülüyorsa da yine de müspet bilim dallarına ait eserlerin çevirisinin yapılması olumlu yönde bir gelişme olarak yüzyılın hanesine kaydedilebilir.

Buraya kadar verilen bilgilerden 18. yüzyılda medreselerin düzenlenmesi hususunda yapılan ıslahat girişimlerinin yetersiz olduğu hatta Kanûnî'den itibaren Tanzimat dönemine kadar geçen uzun dönemde, büyük bir tepkiye sebep olunabileceği endişesiyle, medreselerde ciddî mânâda düzenleme ve ıslah çalışmaları yapılmadığı

söylenebilir.

¹⁰²⁴ Kâhya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", s. 491-492.

¹⁰²⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşması*, TTK Yay., Ankara 1999, s.27.

¹⁰²⁶ Kâhya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", s. 491-492.

SONUÇ

Bu araştırmanın ana amacı 18. yüzyıl verileri doğrultusunda medrese sistemini incelemek olmuştur. Araştırma sonunda ulaşılan sonuçların ilki, medrese sistemindeki tasnif ile ilgilidir. Döneme ait arşiv belgeleri, Kadıaskerlik Ruznamçe defterleri, Tarik defterleri, Hurufat defterleri, kaynak eserler ve araştırma-incelemelere dayanılarak bir tasnif yapılabilmiş ve medreselerin öncelikle umumi medreseler ve ihtisas medreseleri olarak sınıflandırıldığı neticesine ulaşılmıştır. Umumi medreseler aşağıdan yukarıya İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsile-i Süleymâniye, Hamise-i Süleymâniye, Süleymâniye ve Dârül- Hadis-i Süleymâniye olmak üzere on iki dereceye ayrılmıştır. İhtisas medreseleri ise Dârülkurrâ, Dârülhadis ve Dârültıp medreseleridir. Osmanlı medrese sisteminde en yüksek dereceli medresenin Dârülhadis medresesi olmasından, diğer dini bilimlere nazaran hadis ilminin daha fazla önemsendiği gibi bir sonuç çıkarılabilir.

Çalışmanın üzerine eğildiği bir diğer problemi medresede yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinin ne şekilde yürütüldüğüdür. Bu hususta çıkarılan önemli bir sonuç Osmanlı medreselerinin gerilemesi hakkındaki yaygın kanaatin aksine bu gerilemenin medreselerde verilen derslerle ilgili olmayışdır. Zira Fatih ve Kanuni dönemlerinde temelleri atılan sistem, bu noktada 18. yüzyılda da devam etmiştir. 18. yüzyılda medreselerde hem aklî hem naklî bilimlerin okutulduğu görülmüştür. Medreselerde bugünün eğitim- öğretim metotlarının kullanılması da bu yaygın kanaati çürütür mahiyettedir. Zira medreselerde kullanılan, bugünün staj uygulaması sayılabilecek cer, tartışma ve soru- cevap gibi öğretim yöntemleri bugün de kullanılan metotlardır. Medreselerde sınıf geçme sisteminin değil, kitap ya da ders geçme sisteminin olması bireysel farklılıkların dikkate alınması anlamına gelmektedir.

Medreselerde yürütülen eğitim- öğretim programları bu dönemde yazılan dört yazma eser temel alınarak tespit edilmeye çalışılmış, bu programların uygulanan programlar mı yoksa arzu edilen programlar mı olduğu; aynı dönemde yaşayan ilim adamlarının aldığı derslerle karşılaştırılmıştır. İncelenen eserlerin üçü bizzat müderrislik yapan ilim adamları tarafından yazılmış, Kevâkib-i Seb'a adındaki diğer eser ise Fransa'nın isteği üzerine devlet tarafından görevlendirilen bir

komisyonca hazırlanmıştır. Eserler incelendiğinde bunlar arasında yalnızca Saçaklızâde'nin Tertibü'l- Ulûm adlı eserinin daha çok, arzu edilen, ideal olarak tasarlanan bir programı içerdiği izlenimi edinilmiştir. İncelenen programların Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul ve Erzurum, Uşak, Kahramanmaraş gibi Anadolu'nun farklı şehirlerinde kaleme alınması; aralarında çok büyük farklılıkların bulunmaması, payitaht ve diğer şehirlerde medrese eğitiminin en azından kâğıt üzerinde hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı imparatorluğunda temel eğitimden başlayarak yükseköğrenim veren medreselere kadar bütün eğitim kurumları vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Ancak incelen döneme ait bulgular, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gerilemeye bağlı olarak vakıflarda da yolsuzlukların yaşandığını göstermektedir. Mütevellilerin vakıf gelirlerini israf ettikleri, müteveli ve nâzırların kendi hırs ve şahsi menfaatleri doğrultusunda harcamalar yaptıkları, hatta aralarında bu konuda anlaşma yaptıkları sık sık görülmüştür. Bu durum eğitim hayatını olumsuz yönde etkilemiştir.

Medrese sisteminin merkezinde müderris olduğu için çalışmanın önemli bir problemiği, bir müderris profili ortaya çıkarmak olmuştur. Bu hususta mevcut verilerden yola çıkarak öncelikle müderrislerin atanma işlemleri aydınlatılmış; önceleri kazaskerlerin padişaha arz etmeleriyle müderris atamaları yapılırken, 16. yüzyıl ortalarından itibaren Hâşiye-i tecrid, Miftah ve Kırklı medreselerin müderrislerinin kazaskerler ve daha yukarı medreselerin müderrislerinin şeyhülislâmın sadrâzam kanalıyla inhası üzerine atandığı anlaşılmıştır. Daha sonra sadrazam bu listeyi padişaha takdim etmekte ve ilgili hatt-ı hümayunun veya iradenin çıkmasıyla atama işlemi gerçekleştirilmektedir. 18. yüzyılda ilmiye tevcihlerini içeren Kadıaskerlik Ruznamçe ve Tarik defterlerinin incelenmesi neticesinde müderrislerin 25-40 akçelik medreselere atamalarının Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlikleri vasıtasıyla yapıldığı anlaşılmıştır. Ancak 40 akçelik medreselere yapılan müderris atamaları muhakkak şeyhülislâmın işareti ile gerçekleştirilmiştir. Bu kayıtlar kadıaskerlikler tarafından tutulan ruznamçe defterlerine kaydedilmiştir. 40 akçeden daha üst dercedeki müderrislik atamaları ise şeyhülislamlık tarafından yapılmış ve burada tutulan tarik defterlerine kaydedilmiştir.

Medreseler, vâkıf müesseseleri olmaları nedeniyle ilk müderrisleri genellikle medresenin bânisi tarafından seçilmiştir. 18. yüzyılda bu hususla ilgili karşılaşılan en önemli sorun, çok sayıda müderris adayı olması ve bu durumun istihdam sorununa yol açması olmuştur. Bunun bir neticesi olarak da iltimas ve rüşvetin ön plana geçtiği, bu dönemde liyakata bakılmaksızın beşik ulemalığının daha sık görülür hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak atama kayıtlarını içeren defterlere bakıldığında bu dönemde beşik ulemalığının sanıldığı kadar yaygın olmadığı, görevinde liyakatiyle yükselmek isteyen çalışkan ilmiye mensuplarının da önünün hâlâ açık olduğu söylenebilir. Yine istihdam sorununa bir çözüm olması için 18. yüzyılda payeli tayinlerin çok sık olarak yapıldığı görülmüştür. Belki de bunun bir yansıması olarak 18. yüzyılda müderrislerin bilimsel bir ürün çıkarmak yerine daha önceki kitapları ve hatta onların özetlerini okuttukları görülmektedir.

Klasik düzende, medreseden yeni mezun olan bir müderris, yaklaşık yirmi-yirmi beş yıllık bir sürenin sonunda en yüksek rütbeli müderrisliğe geçebilmekteydi. Ancak 18. yüzyılda beşik ulemalığı, rüşvet ve iltimasın ön plana çıkması bazı müderrislerin bu süreyi çok kısa sürede geçmeleri sonucunu da beraberinde getirmiştir. Müderrislerin medreselerde terfi için kalış süreleri ise genel olarak üç yıl iken, 18. yüzyılda medreselerde görülen gerilemeye neden olan sebeplerle alakalı olarak bu durumda da değişmeler olmuş, uzun yıllar aynı yerde görev yapan müderrislerin sayısı fazlasıyla artmıştır. Bu durum medreselerde yerinde terfi uygulamasını zorunlu kılmıştır. 18. yüzyılda bu uygulama çok sık kullanılmıştır. Uygulama, medrese mezunlarının bir yığılmaya neden olacak kadar arttığı bu dönemde yığılmayı önleyen bir uygulama olarak olumlu sonuçlar getirirken, müderrislerin hep aynı çevrede kalması, farklı medreselerde ders verememesi hem kendileri hem öğrenciler açısından olumsuz sonuçlar doğurmuş olmalıdır.

18. yüzyılda medrese sistemindeki gerilemeye bağlı olarak, işe devamsızlık, şer'î kanunlara aykırı beyanda bulunmak ve sözler söylemek, rüşvet, öğrencileri isyana teşvik etme gibi sebeplerle müderrislerin görevlerinden alındığına dair pek çok kayda rastlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşanan ekonomik sıkıntı, vakıf sistemine de yansımış, dolayısıyla müderris maaşlarında düşüşler olmuştur. Ancak bazı büyük vakıfların müderris maaşını muazzam ölçüde arttırdığı da vakfiyelerden ve diğer belgelerden anlaşılmaktadır. Bu açıdan aynı derecedeki

müdürrisler arasında bile olsa gelirleri açısından büyük farklar olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, merkez ve taşra arasındaki ayrımı da muhtemelen olumsuz yönde etkilemiştir.

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen ilmiye zümresinin, Osmanlı toplumunda ayrıcalıklı ve etkili bir grup olduğunu ifade etmek mümkündür. Klasik dönemdeki bir müdürris kadar olmasa da 18. yüzyılda bu mesleği yürütenlerin toplumda statülerinin hâlâ yüksek olduğu ve saygınlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir. İلميye zümresi mensupları raiyet vergisinden muaf tutuldukları gibi suçları ne olursa olsun katledilmemişlerdir. Önemli bir ayrıcalık olarak şahsi mal varlıkları da müsadereye tabi tutulmamış, doğrudan mirasçılara geçebilmiştir. Ayrıca önemli bir sosyal hak olarak müdürrislerin diğer görevli personel ve öğrenciler ile birlikte bağlı oldukları vakıfların imaretlerinden ücretsiz olarak yemek yiyebildikleri görülmüş, bazı vakfiyelerde ise vâkıfın, müdürrislerin ikâmet etmesi için lojman tahsis ettiğine rastlanmıştır.

18. yüzyılda öğrenci sayısında bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bulunan medreselerde toplam iki bin beş yüz doksan dokuz öğrenci bulunurken, Üsküdar medreselerinde elli dokuz, Galata medreselerinde altmış bir ve Eyüp medreselerinde yetmiş sekiz öğrenci öğrenim görmektedir. Öğrenci sayısındaki artış, istihdam sorununu beraberinde getirmiş, bir medrese hücrelerinde birden fazla öğrencinin, çoğu zaman iki, bazen üç ve hatta az da olsa dört- beş öğrencinin bir hücreyi paylaşmasına neden olmuştur. Eğitimin kalitesinin düşmesine sebep olan bu durum aynı zamanda öğrencinin mezun olduktan sonra iş imkânının azalmasına da neden olmuştur.

18. yüzyılda öğrencilerin sahip olduğu haklar ve öğrenim hayatlarını aksatacak bir takım olaylara karışıp karışmadıkları, çalışmanın önemli sorularından olmuştur. Elde edilen veriler 18. yüzyılda öğrencilerin bireysel veya kitlesel bazı suçlara karıştığını göstermektedir. Medrese öğrencilerinin kentlerde halktan para topladıkları, ahlâka uymayan hareketler yaptıkları, sahte belge düzenleyebilecek kadar ileri gittikleri ve hatta eşkıyalık olaylarına karıştıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1)Defterler

- a)Vakıf Muhasebe Defterleri (EV.HMH.d.):1201, 1202, 1205, 1486, 1957, 1969, 2623, 3951, 5324.
- b)Ruus Defteri (A.RSK.d): 1576.
- c) Kefalet Defteri (A.DVN.d.): 829.
- d) Ahkam Defteri(A.DVN, AHK.SS,d.): 1,2, 3, 4, 5

2)Belge Tasnifleri

a) İbnülemin (İ.E.) Tasnifi Belgeleri

- i)Evkaf (EV.)21 /2564, 32 /3656, 46/5198.
- ii) Şükr ü Şikâyet (ŞKRT) 7/ 637.
- iii) Ticaret (TCT) 20/2153, 24/2610, 25/2678, 25/2612, 25/2689.

b) Muallim Cevdet (C.) Tasnifi Belgeleri

- i) Adliye (C.ADL): 4/ 245, 4/260, 8/513, 12/754, 16/1002, 22/1334, 28/1654, 31/1865, 32/1889, 35/2127, 36/2133, 55/3299, 80/4884, 81/4866, 83/ 4996, 86/5171, 86/5175, 88/5284, 92/5525, 97/5853, 106/6323.
- ii) Askeriye (C.AS): 77/4610, 115/5171, 757/ 31946, 870/ 37292, 1077/47477, 1078/47508, 1101/48675, 1119/49564.
- iii)Bahriye (C.BH.) 136/6564, 146/6998.
- iv) Belediye (C.BLD): 139/6903.
- v) Dâhiliye (C.DH): 118/5867, 195/9749, 213/10647, 308/15386, 331/16539.
- vi) Evkaf (C.EV): 2163, 7/315, 9/424, 65/3219, 156/ 7782, 267/13601, 282/14396, 292/14858, 352/17890, 477/24102, 496/25087, 517/26142, 637/32116.
- vii) Hariciye (C.HR): 15 /730, 34/1696, 78/3853.
- viii) İktisat (C. İKTS): 18/856
- ix) Maarif (C.MF): 1125, 2163, 4553, 1/50, 2/76, 16/678, 16/781, 17/823, 21/1044, 27/1312, 29/1422, 30/1484, 44/2158, 46/2276, 47/2333, 50/2465, 50/2476, 52/2566, 55/2750, 59/2949, 60/2969, 62/3082, 64 /3195, 71/3504, 72/3551, 74 /3655, 71/3523, 75/3723, 80/3951, 80/4154, 84/4152, 88/4398, 99/4937, 107/5331, 108/5364 111/5521, 116/5771, 122/6090, 128/6379, 130/6493, 132/6571, 140/6998, 143/7106, 145 / 7229, 152/7587, 155/7731, 158 /7868, 166 /8276, 169 /8417, 170/8467, 170/8495.
- x) Maliye (C.ML): 187 / 7786.

xi) Sıhhiye (C.SH): 3/124.

xii) Zabtiye (C.ZB): 7 /320

c) Ali Emiri (A.E) Tasnifi Belgeleri

i) I. Abdülhamid (AE. SABD): 125/8490, 157/10496, 188/12538, 277/18635, 280/18827.

ii) I. Mahmud (AE.SMHD. I): 21271, 7/472, 46/2740, 50/3056, 65/4197, 104/ 7423, 127/9301, 142/10568, 168/12766, 210/13901, 219/17374, 223/ 17705, 250/20382.

iii) III. Selim(AE. SSLM.III):198/11861, 228/13305,

iv)III. Mustafa (AE.SMST.III): 3/167, 8/535, 32/2183, 36/2436, 55/4004, 59/4287, 65/4844, 70/5160, 78/5793, 85/6334, 89/6824, 100/7578, 105/8020, 109/8271, 114/8648, 118/9051, 123/9475, 189/14877, 212/16678, 285/22945, 352/28286, 352/282865.

v) III. Osman(AE. SOSM.III): 1/16, 8/535, 22/1481, 59/4287, 65/4844, 233/18410.

vi) III. Ahmed (AE. SAMD.III):18201, 18/1662, 23/2146, 25/ 2359, 27/2625, 30/2823, 56/5606, 76/7657, 79/7999, 85/8538, 89/8843, 96/9531, 105/10403, 108/10626, 125/12278, 132/12890, 158/15524, 172/16806, 176/17089, 180/17554, 197/19029, 201/19390, 202/19506, 204/19714, 206/19903, 208/2009.

vii)II. Mustafa (AE. SMST.II): 10/272, 16/1503, 28/2727, 36/3554, 55/4004.

d)Hattı Hümayun (HAT) Tasnifi Belgeleri: 35 /1750, 191 / 9282, 174/7543, 1384 /54854, 1452/7.

B. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

1) Defterler

a) Hurufat Defterleri (HD): 530, 531, 537, 538, 551, 1056, 1058, 1059, 1061, 1069, 1071, 1072, 1091, 1128, 1139, 1144, 1158, 01216, 1216.

b)Vakıf Defterleri (VD): 642, 0235,0241, 0262, 1091, 2083.

C. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

1) Tarik Defterleri (TD): 63, 69, 72, 1649, 8879.

D. İstanbul Müftülüğü Arşivi (İMA)

1. Kadıaskerlik Ruznamçe Defterleri

a. Anadolu Kadıaskerlik Ruznamçe Defterleri (AKR):17, 21, 22, 23, 25

b. Rumeli Kadıaskerlik Ruznamçe Defterleri (RKR): 57, 65, A68, A73, 83, 85, 87, 96, 97, 99, 103, 107, 122, 123, 134, 142, 149, 152.

2.Kaynak Eserler

- ABDÎ TARİHÎ, 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser, Haz: Faik Reşit Unan, TTK Yay., Ankara 1999.
- AHMED CEVDET, *Tertib-i Cedid ez Tarih-i Cevdet*, C.1, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309.
- AHMED VASIF, *Tarih-i Vasıf*, C. II, İstanbul, 1219.
- ANONİM OSMANLI TARİHÎ (1099-1116/ 1688-1704), Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTKYay., Ankara 2000.
- ASIM TARİHÎ, C. II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul. (baskı tarihi belirtilmemiş)
- AŞIKPAŞAOĞLU TARİHİ, Haz. Nihat Atsız, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1985.
- CÂBÎ ÖMER EFENDİ, *Câbi Tarihi, (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)*, C. I, Haz: Mehmet Ali Beyhan, TTKYay. , İstanbul 2003.
- ÇEŞMİZÂDE MUSTAFA REŞİD, *Çeşmi-Zâde Tarihi*, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1993.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekayiât (1066-1116/ 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTKYay., Ankara 1995.
- GELİBOLULU MUSTAFA 'ÂLÎ EFENDİ, *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 1997.
- İBRAHİM MÜTEFERRİKA, *Usûlü'l- Hikem fî Nizâmi'l- Ümem*, TBMM Kütüphanesi Halife Abdülmecid Koleksiyonu, s. 15,16. Şuradan elde edilmiştir: <http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/2121?show=full>.
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Defteri*, Proje ve Yayın Yönetmeni: Ahmet Kal'a, İstanbul 1997.
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Finans Defteri*, Proje ve Yayın Yönetmeni: Ahmet Kal'a, İstanbul 1997.
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Ticaret Tarihi I*, Proje ve Yayın Yönetmeni: Ahmet Kal'a, İstanbul 1997.
- İZZİ SÜLEYMAN EFENDİ, *Tarih-i İzzi*, İstanbul 1199.

- KOÇI BEY RİSALESİ, Hazırlayan: Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî*, Yayıma Haz: Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- MEHMET TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, Matbaa-i Âmire, 1978.
- MUSTAFA NECİB EFENDİ, *Tarih-i Mustafa Necib (Vaka-i Selimiye)*, Matbaa-i Ceride-i Havadis, İstanbul 1280, Süleymâniye Kütüphanesi, numara: 5387.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü'l-Vukuat Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara 2008.
- MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SAADETTİN, *Devhatü'l- Meşâyih* (Tıpkıbasım), Çağrı Yay., İstanbul 1978.
- RAŞİD MEHMED EFENDİ, *Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, Tarihi Raşid ve Zeyli*, Haz: Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çağır, Ahmet Zeki İzgöer, C. 2, Klasik Yay., İstanbul 2013.
- SİLAHDAR FINDIKLI MEHMET AĞA, *Nusretnâme*, C-I, Sad., İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1962.
- TAYLESANİZÂDE HAFIZ ABDULLAH EFENDİ TARİHİ, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Haz: Feridun Emecen, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yay., İstanbul 2003.
- TEVKÎİ ABDURRAHMAN EFENDİ, "Osmanlı Kanunnameleri", Milli Tetebbular Mecmuası, C.I, S.3, İstanbul 1331, ss.497-544.
- VAKANÜVİS SUPHİ MEHMED EFENDİ, *Suphi Tarihi (Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte)*, Haz: Mesut Aydemir, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

3.Yazma Eserler

- ALİ UŞŞAKİ DERÛNÎ, *Kaside fi'l- Kütübi'l Meşhure fi'l- Ulûm*, Köprülü Kütüphanesi, No: 720/29.
- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, *Tertib-i Ulum*, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, No: 23982.
- KEVÂKİB-İ SEB'A, National Biblique, Supplement Turks, No: 196.
- SAÇAKLIZÂDE MUHAMMED B. EBÛBEKİR EL-MAR'AŞÎ', *Tertîbu'l- 'Ulûm*, Süleymâniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, No: 2019.

4. Seyahatnameler

- D'OHSSON, Mouradgea, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, Çev: Zehra Yüksel, Tercüman Yay..
- HUNTER, William, *Travels Through France, Turkey and Hungary in 1792 to Which are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800*, Volume: I, London 1803.
- LÜDEKE, Christoph Wilhelm, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir, İstanbul 1759- 1768*, Çev: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- NİEBUHR, Carsten, *Travels Through Arabia And Other Counties In The East, Performed By -M. Niebuhr, Now A Captain Of Engineers In The Service Of The King Of Denmark*, Translated Into English By Robert Heron With Notes By The Translator And Illustrated With The Engraves And Maps, Vol. II, London 1792.
- OLİVER, *Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, Çev: Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.
- PORTER, James, *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, Vol. I, Dublin 1768.
- RUSSELL, Alex, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, London 1756.
- SHAW, Thomas, *Travels or Observations Relating to Several Parts of Barbary and the Levant*, Oxford, 1738.
- TODERİNİ, Giambattista, *Türklerin Yazılı Kültürü*, Çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012.
- TOTT, Baronde, *Türkler*, Çev: M. Reşat Uzmen, Elips Kitap, İstanbul 2004.
- TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

5. İnceleme- Araştırmalar

- ADANALI, A. Hadi, “Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İrcıca Yayınevi, İstanbul 2001, ss.35-44.
- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1991.
- AĞIRMAN, Cemal, “Maraşlı Saçaklızâde'nin İlime Verdiği Değer Ve Eğitimde Verimliliği Artırmak İçin Öngördüğü Pedagojik Kurallar”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)*, C. 2, İstanbul 2005, ss.943-950.
- AHMED VÂSİF EFENDİ, *Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakâikü'l- Ahbâr*, Haz: Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978.
- AKDAĞ, Mustafa, “Medreseli İsyanları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 1-4, İstanbul 1949, ss. 361-387.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Kânûnnâme-i Ehl-i İlim", *Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., C.IV, İstanbul 1992, ss.662- 667.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakaf Müessesesi*, TTK Yay., Ankara 1987.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., C. 8, İstanbul 1994.
- AKGÜNDÜZ, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul: Ulusal Yay., İstanbul 1997.
- AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yay., İstanbul 2002.
- AKLAN, Mustafa, “Softa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, ss.342-343.
- AKPINAR, Cemil, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, ss.160- 161.
- AKPINAR, Cemil, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, ss.393-400.
- AKTEPE, Münir, “Manisa A'yânlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, S. 9, PYS Vakıf Sistemi Matbaası, Ankara 2006 (1972), ss. 367-382.

- AKTEPE, Münir, “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa’ya Ait İki Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, S. 10, Vakıf Sistemi Matbaası, Ankara 2006 (1973), ss. 161-175.
- AKTEPE, Münir, “Amcazâde Hüseyin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, ss. 8-9.
- AKYÜZ, Yahya, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Baslıca Düzenleme Ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler Ve Doğrultular)”, *Milli Eğitim Dergisi*, S.144, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1999, ss.14-24.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2010.
- ANAMERİÇ, Hakan, “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2006, ss. 53-78.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medereze Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri)*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- ATAY, Hüseyin, “Medreselerin Gerilemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, Ankara 1981, ss.37-38.
- ATAY, Hüseyin, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Ankara 1982, ss. 1-43.
- ATAY, Hüseyin, “Fatih- Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-Nâmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, ss.171-236.
- ATÇEKEN, Zeki, “İplıkçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, Lale Ofset Matbaacılık, Ankara 1991, ss. 315-323.
- ATEŞ, İbrahim, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Önder Matbaası, Ankara 1982, ss. 29-100.
- ATİK, Kayhan, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.45-52.
- AYAR, Talip, “Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Tarihî Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies*, Ankara 2014, ss.43-62.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.

- BALTACI, Cahit, “Abdullah Ahıskavî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 80-81.
- BALTACI, Cahit, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,ss.392-393.
- BALTACI, Cahit, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C.1-2, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2. Basım, İstanbul 2005.
- BALTACI, Cahid, “Kadıasker Rûznameçeleri’nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C. 4, S. 1, İstanbul 1979, ss. 55-100.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Ferâiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 362-363.
- BAY, Abdullah, “Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri Ve Taşrada Medrese Hayatı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2012, ss.59-95.
- BEYAZIT, Yasemin, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK. Yay., Ankara 2014.
- BEYATLI, Ahmet, *Fatih Sultan Mehmed’in 877/1472 tarihli Vakfiyesi Tıpkıbasım Düzenleme Çeviri Değerlendirme*, TTK Yay., Ankara 2013.
- BEYDİLLİ, Kemal, “D’ohsson Ignatius Mouradgea”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, ss.496-497.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Kıraat“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 426- 433.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 281-290.
- BOZKURT, Nebi, “Dârülkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss.543-545.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s.323-327.
- BOZKURT, Nebi, “Müderris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss.467-468.

- CHAMBERS, Richard, “The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim: Cevdet Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, S. IV, 1972, ss.440-464.
- CİHAN, Ahmet, “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, *Osmanlı*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.176-186.
- CİHAN, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.
- CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.
- ÇİFTÇİ, Cafer, *Bursa’da Vakıfların Sosyo- Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
- DALKILIÇ, Mehmet, “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, C. 1, Muş Alparslan Üniversitesi Yay., Muş 2012, ss.233-245.
- DEMİR, Remzi, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay., Ankara 2001.
- DEMİREL, Ömer, “1788-1808’de Sivas Şer’iye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Sistem Ofset Matbaa, Ankara 1985, ss. 377-385.
- DEMİREL, Ömer, *Osmanlı Vakıf- Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yay.,Ankara 2000.
- DEMİRTAŞ, Hasan, “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, S. 37, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, ss. 47-93.
- DERİN, Fahri Çetin, “Abdi Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, ss. 74-75.
- DERMAN, M. Uğur, “Hat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 427- 437.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçyal, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2005.
- DOĞAN, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”,*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.37, S.1, ss. 407-442.
- DURMUŞ, İbrahim, “Me’ânî ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, ss. 204-206.

- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, “Ders Programları Ve Ders Kitapları Tarihi - I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, ss. 7- 37.
- ERGÜN, Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye Osmanlı II (Ekonomi ve Toplum) Dergisi*, S. 32, Ankara 2000, ss. 735-753.
- EROĞLU MEMİŞ, Şerife , “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname Defterleri Ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği”,*Vakıflar Dergisi*, S. 39, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2013, ss. 115-149.
- EROĞLU MEMİŞ, Şerife, “17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne’de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 36, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2011, ss. 67-87.
- ERTEM, Adnan, “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S.37, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2011, ss. 25-67.
- ERÜNSAL, E. İsmail, “Hâfız-ı Kütüb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, ss.94-98.
- ES-SAKKAR, Sami, “Muîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss.86-87.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Hesap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 244- 257.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Hendese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 199-208.
- FAZLIOĞLU, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1, S.1, İstanbul 2003, ss.97-110.
- FAZLIOĞLU, Şükran, “Ta’lîm İle İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredâtı”, *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 18, İstanbul 2005, ss.115-173.
- FLEİSCHER, Cornell, *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Çev: Ayla Ortaç, İstanbul 1996.

- GÖKÇE, Turan, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilâyeti Medreseleri ve Müderrisleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İzmir 1996, ss. 163-175.
- GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, TTKYay., Ankara 1997.
- GÜNAY, Fatih, "Râşid Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, ss.463-465.
- GÜNDOĞDU, İsmail, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Sakarya 2009, C.6, S. 2, ss.697-722.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Müesseseler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, TTK Yay., Konya 1994, ss. 409-414.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; AYDIN, Mehmet Âkif, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 443-460.
- HAZER, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. I, Ankara 2002, ss.274 -293.
- HEYD, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosol Mitana*, IX (1961), ss. 63-69.
- HIZLI, Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, C. 10, Yeni TÜRKİYE YAY., Ankara 2002, ss. 426-435.
- HIZLI, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, Bursa 2008, ss.25-46.
- HOF, Ulrich Im, *Avrupa'da Aydınlanma*, Çev: Şebnem Sunar, Afa Yayıncılık, İstanbul 1995.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Osmanlı*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.17-24.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, C.LXVI, S. 247, Ankara 2002, ss.849-904.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Etkileşim Yay., İstanbul 2010.

- İNALCIK, Halil, “Mehmed II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 203, ss.395- 407.
- İNAN, Kemal, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Dinin Eğitim Üzerindeki Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 32, S. 1, Ankara1999, ss. 161-193.
- İPŞİRLİ, Mehmet “ Abdullah Efendi, Yenişehirli” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, ss. 100-101.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Câbi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, ss. 529-530.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Cer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.388- 389.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Çömez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss.380.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Dânişmend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss.464-469.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Dersiam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994 , ss.185-186.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, ss.327-333.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Müderri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss.468-475.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss. 537- 539.
- İPŞİRLİ, Mehmet,“Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, ss. 91-96.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*,S.10-11,1982, ss.221-234.<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iugaad/article/view/1023009541/1023008847>

- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler*, C.1-2, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KAÇALİN, Mustafa, “Mütercim Âsım Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2006, s.200-202.
- KÂHYA, Esin, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Necati Öner Armağanı)*, C. 40, Ankara 1999, ss. 371-385.
- KÂHYA, Esin, “Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim”, *Erdem*, C.3, S. 8, TTK Basımevi, Ankara 1987, ss.491-578.
- KALLEK, Cengiz, “Çeki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss. 251.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 27-64.
- KARADEMİR, Zafer, “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18.Yüzyıllar)”, *OTAM*, S. 34, Ankara 2013, ss. 83- 114.
- KARADENİZ, Yılmaz, Amasya’da Fiyatlar (1764- 1770), *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 11, Ankara 2000, ss. 257-277.
- KARAKÖK, Tunay, “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Bartın 2013, ss.203-234.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. 7, TTK Yay., Ankara 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III’ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedid 1789-1807*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- KARAMAN, Hayreddin, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 1- 14.
- KARATAS, Süleyman, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, Afyon 2003, ss. 231-242 .
- KESKİOĞLU, Osman, “Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 19, Sistem Ofset Matbaa, Ankara 1985, ss. 25-31.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, “Akaid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss.212-216.

- KOÇ, Haşim, “XVII. Yüzyılın Ortasında Osmanlı Coğrafyası’ndan Antik Dönemlere Bir Bakış: Kâtip Çelebi’nin Eserlerinden Seçmeler”, *Doğu Batı*, S. 40, Ankara 2007, ss. 257- 282.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.
- KÖŞKLÜ, Zerrin, “Vakfiyelere Göre 17. Ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Olarak Osmanlı Dârülkurrâları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Erzurum 2000, ss. 271-278.
- KUNTER, Halim Baki, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938, ss. 103-131.
- KUTLUER, İlhan, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 503-511.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “Hadimî Medresesi’ne Dair Bir Vakfiye” ,*Vakıflar Dergisi*, S. 27, Sistem Ofset Matbaacılık, Ankara 1998, ss. 79-95.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Çeşmîzâde Mustafa Reşid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss. 289-290.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK Yay., Ankara 2000.
- MİLOUDİ, Nacer, “Osmanlı Tarihinde Bilim ve Teknoloji”, *Osmanlı*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.35-42.
- NAGATA, Yuzo, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK Yay., Ankara 1997.
- OKUMUŞ, Ejder, CİHAN, Ahmet ve AVCI, Mustafa, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yay., İstanbul 2006.
- ORBAY, Kayhan, ORUÇ, Hatice, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi-i Şerîf ve DârülhadisVakfı (1592-1607)”,*Tarih Dergisi*, S.6, İstanbul 2013, ss.1-24.
- ORTAYLI, İlber, “18. Yüzyılda İلميye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, *ODTÜ Gelişim Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 1979, ss. 155-159.

- OSMANOĞLU, Cihan, “Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında, Osmanlı Devleti’nin Eğitim ve Öğretim Sisteminde Yapılan Değişiklikler (Reformlar)”, *İÜHFİM*, C.LXV, İstanbul 2007, ss.143-222.
- ÖKTEM, Ülker, “Osmanlı Medreselerinde Felsefe”, *OTAM*, S.15, Ankara 2004, ss.271-288.
- ÖNTUĞ, Mustafa Murat, “Bir Eğitim Kurumu: Mahmud Paşa Zâviyesi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 28, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2004, ss. 139-155.
- ÖNTUĞ, Mustafa Murat, “Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 28, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2004, ss. 77-101.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, s.188- 191.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Âsım Efendi Çelebizâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, ss. 477-478.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Şehid Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, ss. 433-434.
- ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.872-877.
- ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999.
- ÖZCAN, Tahsin “Mehmed Şerif Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2003, ss. 531-532.
- ÖZKAYA, Yücel , “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Sosyal Yaşantıyı Ortaya Koyan Bir Belge”, *OTAM*, S.12, Ankara 1991, ss.303-334.
- ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Aile Vakıfları”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, C. III, Ankara 1991, ss. 1032-1042.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Mütevelli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss. 217-220.
- ÖZYILMAZ, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., C.I- II- III, İstanbul 2004.
- PAY, Salih, “Klasik Dönem Osmanlı Külliyyelerinde Personel Sistemi”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 491-509.
- PEDERSON, Jons, “Osmanlı Devri Medreseleri (Mescid maddesi içinde)”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 8, Eskişehir 1997, ss. 1– 118.
- SAĞ, Vahap, “Toplumsal Değişim ve Eğitim Üzerine”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, No. 1, Sivas 2003, ss.11-25.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 368- 371.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.
- SARIKAYA, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İrcica, İstanbul 2001, ss.145-158.
- SARIKAYA, Yaşar, “Osmanlı Dönemi Konya’ında Medrese Kurucusu ve Patronu Olarak Sufiler ve Âlimler (18.-19. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies*, S. 2/1, Ankara 2007, ss.162-195.
- SARIKAYA, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul 1999, ss.23-29.
- SARIKAYA, Yaşar, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Taşra Âlimi: Ebu Said El-Hadimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- SARUHAN, Müfit Selim, “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi”, *Eski Yeni*, S.28, Ankara 2014, ss. 53-57.
- SİNGER, Amy, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev: Dilek Şendil, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004.
- SÜVEYŞÎ, Muhammed, “Hendese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 196-199.

- ŞAHİN, Hasan, “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 1999, ss.253-264.
- ŞANAL, Mustafa, “ Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2003, S.1, ss.149-168.
- ŞANAL, Mustafa,“Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler”,*Milli Eğitim Dergisi*, S. 143, Ankara 1999, ss. 17-32.
- ŞEN, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l- Hikem fî Nizâmi’l- Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yay., İstanbul 2004.
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Kayseri 1989, ss. 519-532.
- TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*”, The Journal of International Social Research, (Volume 1/3 Spring) 2008, ss. 343-366.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşması, TTK Yay., Ankara 1999.
- TEKİNDAĞ, Şahabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, ss. 3-54.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Bimaristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, ss.163-168.
- TUNA, Korkut, “Osmanlı, Batılılaşma ve Bilimler”, *Osmanlı*, C.8,Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.50-61.
- ULUDAĞ, Osman Şevki, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Haz: Esin Kahya, TTK Yay., Ankara 2010.
- UNAN, Fahri, “Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bâzı Düşünceler”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. 3, Ankara 2000, s. 669- 676.

- UNAN, Fahri, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 18, İstanbul 2005, ss.79-114.
- UNAN, Fahri, “Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi”, *Koomduk İlimler Jurnalı/ Sosyal Bilimler Dergisi Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi*, S.7, Bişkek 2004, ss.359-381.
- UNAN, Fahri, “Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler”, *VII. Osmanlı Sempozyumu*, Ankara 1993, ss.13-23.
- UNAN, Fahri, “Mevleviyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss.467-468.
- UNAN, Fahri, “Osmanlı İlmiye Tarîkinde Pâyeli Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı”, *Belleten*, Ankara 1998, LXII, S. 233, ss. 41-64.
- UNAN, Fahri, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmi Verim”, *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.436-445.
- UNAN, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK Yay., Ankara 2003.
- UNAT, Yavuz, “Çağdaş Astronominin Türkiye’ye Girişi”, *Türkler*, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.1618-1631.
- UNAT, Yavuz, “Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, C. 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 411–420.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Karamanoğlu Ali Bey Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S.2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1942, ss. 45-81.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988.
- ÜREKLİ, Fatma, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan 2002, ss. 382-406.
- YALTKAYA, Şerafettin, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1999, ss.460-470.
- YALTKAYA, Şerafettin, “Kara Ahmed Paşa Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1942, ss.83-169.
- YARDIM, Ali, “Dârülhadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, ss.529-532.

- YAŞAR, Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar(Hırzû'l-Mülûk)*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Cedel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss.208-210.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 204-206.
- YAYLA, Mustafa, “Hâdimî Ebû Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 24-26.
- YAZICI, Tahsin, İPŞİRLİ, Mehmet; “Ferraş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, ss.408-409.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, s. 14, Önder Matbaası, Ankara 1982, ss. 1-29.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “XVIII. Asır Türk Toplumunu Ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Önder Matbaası, Ankara 1982, ss. 23-55.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Önder Matbaası, Ankara 1982, ss. 5-43.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTKBasımevi, Ankara 2003.
- YILDIZ, İlhan, “Osmanlı’da Medrese: İşleyiş Tarz ı ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 33, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2010, ss. 125-140.
- YILDIZ, Murat, “Vakfiyelerine Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 35, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2011, ss. 81-106.
- YILMAZ, Yasin, *Kanuni Vakfiyesi Süleymâniye Külliyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2008.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar (Kitab-ı Müstetab)*, TTK Yay., Ankara 1988,
- YÜKSEL, Ahmet, “Osmanlılarda Otopsi”, *Belleten*, C.LXXVII, S.280, Ankara 2013, ss. 875-910.

ZİLFİ, C. Madeline, “Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 23, No. 3(1983) ss. 318-364.

ZİLFİ, C. Madeline, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, Çev: Mehmet Faruk Özçınar, Birleşik Yay., Ankara 2008.

ZORLU, Tuncay, “Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymâniye Medreseleri”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S. 12, 2008, ss.611-628.

ZORLU, Tuncay, “Süleymaniye Tıp Medresesi I” , *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.3, S.2, İstanbul 2002, ss. 79- 124.

ZORLU, Tuncay, “Süleymaniye Tıp Medresesi II”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 4, S.1, İstanbul 2002, ss. 65-98.

6. Yüksek Lisans ve Doktora Tez Çalışmaları

AKDEMİR, M. Sadık, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta’da Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Hayat (170 Ve 171 Numaralı Şer’İyye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004.

AKGÜNDÜZ, Hasan, *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi (Klasik Dönem)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1989.

ALEMDAR, Yusuf, *Osmanlı’da Dârülkurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

ANLAĞAN, Üsame, *B 230 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1789-1790 Yıllarında Bursa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006.

BAŞER, Gonca, *Osmanlılarda Üretim- Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi “Narh Uygulaması”*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

- CAN, Betül, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Medreselerde Arapça Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2009.
- ÇAKMAK, Ömer, *İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2012.
- ÇETİN DURGUN, Hatice, *197 Numaralı Mühimme Defterinin Tarnskripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2009.
- ÇETİNKAYA, Tülay, *1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon'un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- ÇETİNTAŞ, İbrahim, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- DEMİRALP, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.
- DOĞAN, Nazire, *Osmanlı İlmiye Sınıfı'nın Emekliliği İlmiye Tekaid Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2013.
- DUMAN, Ali, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat (1115 Tarihli Kastamonu Şer'iyye Sicilinin Kataloğu)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1994.
- ERÇELEBİ, Erbuğ, *190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 98 – 198)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2012.
- ERDAL, Onur, *İstanbul Vakıflarının Yönetimi ve İşleyişi (18.Yüzyıl Ahkâm Defterlerine Göre)*,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- EVSEN, Esra, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

- GÜNDOĞDU, İsmail, *The Ottoman Ulema Group And State Of Practicing “Kaza” Authority During The 18th Century*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- GÜRHAN, Veysel, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- IDE, Steven Kimball, *Higher Educational Systems in Islam and Europe: A Comparative Study of the Ottoman Medrese and English University Systems in the XVIth – XVIIth Centuries*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- KAPLAN, Feyzi, *6 Numaralı Adana Şer’iye Sicili (H. 1203/M. 1788-H.1204/M.1789)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1996.
- KARACAOĞLU, M. Faruk, *1765–1768 Yılları Arasında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer’iye Siciline Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- KARADEMİR, Zafer, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2008.
- KURT, Zeynep, *13 Numaralı Ve 1727-1730 Tarihli Mühimme Zeyli Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005
- LEKESİZ, M. Hulusi, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- ÖZTÜRK, Temel, *18. Yüzyılın ilk Yarısında Trabzon ve Kastamonu’da Fiyatlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 1998, s. 66.
- SABIRLI, Tijen, *Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

- SERTEL, Uğur, *202 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicili (H. 1149-1150-1151 M. 1736-1737-1738)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004.
- SMİTH, Preserved, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arka Plan Çalışması, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.*
- SOYSAL, Mehmet, *557 Numaralı Afyon Karahisar-ı Sâhib Sancağı Şer'iyeye Sicili (1793-1799)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- TEMEL, Eşref, *Hurufât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- TOĞRUL, Neşe, *129 Numaralı Ayıntab Şer'iyeye Sicilinin (H. 1061, 1108, 1142/M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2010.
- ULUSOY, Ahmet, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim- Öğretim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- YAVUZ, Erhan, *XVI. Ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- YILDIRIM, Ömer, *1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Ser'iyeye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Sosyal Ve Ekonomik Yönden Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.
- YILDIZ, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal Ve Ekonomik Durum*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1994.
- YOLUK, Mehmet Emin, *XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2010.

YÖRÜK, Saim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

EKLER

Tablo 39: 829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında İstanbul Medreseleri ve Öğrenci Sayıları

Medrese Adı	Müdrerris	Hücre Sayısı	Tek Kalan Öğrenci Sayısı	İki Kişi Kalan Öğrenci Sayısı	İkiden Fazla Kalan Öğrenci Sayısı	Öğrenci Dışında Hücrede Kalanlar ¹⁰²⁷	Hücrede Kalan Toplam Kişi Sayısı ¹⁰²⁸
Sultân Bâyezîd-i Velî	Ders vekîli Hâce Hasan Efendi	19	20	3		Ferraş, Bevvab, Muid	23
Darü'l-Hadis İsmail Efendi	Hâce Es-seyyid Mehmed Münîb Efendi	9	3	2		Müdrerris, Karaman Müftüsü, Dersiam, Bevvab	10
Hammâmiye	Göynüklü Ali Efendi	3	2	2		-	4
Tevki'î Ca'fer	Ders vekîli Amasyalı Mehmed Efendi	10	8	2		Bevvab	11
Bahîni Efendi	Ders vekîli Karahisârî İbrâhim Efendi	5	5	-		-	5
DârülhadisDebbâğ-zâde	Ders vekîli Çerkeşli Mahmûd Efendi	3	2	-		Ders Vekili	3
Müftî Hüseyin Efendi (Çukur Medrese)	Kara Halil Efendi-zâde Mehmed Sa'id Efendi	19	11	-		-	11
Vallide Sultân	Rizeli Debbâğ-zâde Mustafa Efendi	15	10	10		-	20
Debbâğ-zâde Mehmed Efendi	Hafız Halil Efendi	9	6	4		-	11
Ahmed Paşa	Nallı Kaynı-zâde Es-seyyid Mehmed Emin Efendi	12	10	4		-	15
Kâdi-asker Mustafa Efendi	Defterdâr hafîdi İbrâhim Efendi	10	10	4		-	14
Ulâ-yı Zekeriyâ	Ali Paşa İmâmı-zâde Es-seyyid Mehmed Sadık Efendi	12	11	2		-	13
DârülhadisMehmed	Keşşâf Efendi-zâde	20	7	-		Bevvab	7

¹⁰²⁷ Medrese hücrelerinde kalan bazı görevliler (bevvab, ferraş, müezzin..vs.) büyük ihtimalle aynı zamanda öğrencidir. Ayrıca medrese hücrelerinde çok sayıda mülazım da kalmaktadır.

¹⁰²⁸ Kefalet defterinde yer alan sayı yazılmıştır. Sayım esnasında medrese dışında olanlar bu sayıya dâhil edilmemiştir.

Ağa	Abdülkerim Efendi						
İsmihân Sultân	Ebübekr Paşa İmâmı-zâde Mehmed Es'ad Efendi	9	9	-		-	9
Sinân Paşa	Müderris vekili Mevzî Es- seyyid Süleymân Efendi	9	7	2		-	9
Defterdâr İbrâhim Efendi	Müderris vekili Ahmed Efendi	7	7	-		-	7
Kabâ Halil Efendi	Delâ'îlî Eş-Şeyh Osman Efendi	7	6	2		-	8
Darü'l-Hadîs Hamid-zâde Abdullah Efendi	Arnabut Hüseyin Osman Efendi	4	3	-		Müderris	3
Kadı-asker Hasan Efendi	Konevî damadı Es-seyyid Mehmed Es'ad Efendi	5	3	4		-	7
Malûl-zâde	Salih Efendi-zâde İmam Hafız İbrâhim Efendi	7	7	-		-	7
Ali Paşa-yı Cedîd	Hatîb-zâde Es-seyyid Mehmed Emin Efendi	16	12	-		Bevvab	13
Sekbân Ali	Vefâ şeyhi Es-seyyid Abdullah Efendi	4	4	-		-	4
Sâniye Nişâncı Paşa-yı Cedîd	Keşşâf Efendi-zâde Abdülkerim Efendi	16	11	4	4 (1 Hücrede)	Müderris	20
Dârülhadîs Nişâncı Paşa-yı Cedîd	Taşköprili Ömer Efendi	16	11	2	-	Müderris, Medresenin Müdrisi, Bevvab	16
Nişâncı Paşa-yı Cedîd	Ders vekili Gördösi Osman Şâkir Efendi	13	11	4	-		15
Ümm-i Veled	Plevneli Mustafa Efendi	9	6	-	-	-	6
Darü'l-Hadîs Tevfik Efendi	Rizeli Debbağ-zâde Mustafa Efendi	18	12	12	-	-	24
Hafız Ahmed Paşa Cedîde Kâdı-'asker Abdürrahîm Efendi	Malatyalı Mustafa Efendi Hafız Abdullah Reşîdî Efendi	14	10	6	3 (1 Hücrede)	-	19
		10	8	4 (Mülazım ve bevvab 1 Hücrede, Müderris ve 1 öğrenci 1 Hücrede)	-	-	12

Efdal-zâde	Veliyüddîn Beg-zâde Mehmed Sa'deddîn Efendi	11	10	-	-	-	10
Medrese-i Sahn Akdeniz tarafında baş medrese	Meşreb-zâde Abdurrahman Efendi	19	9	18	-	-	27
Medrese-i Sahn Çiftebaşı	Ders vekili müderrisinden Mucûrî Ali Efendi	19	4	16	5 (1 hücrede)	2 müderris, bevvab,müftüzâde efendi	30
Medrese-i Sahn Çifte Ayağı	Debbâğ-zâde hafidi Feyzullah Efendi	20	9	10	15 (5 hücrede 3'er kişi)	Bevvab	30
Medrese-i Sahn Ayak Medrese	Müderrisi Dervîş Paşa İmamı, ders vekili Rizevî Abdurrahman Efendi	19	9	14	9 (3 Hücrede 3'er kişi)	Bevvab	32
Medrese-i Sahn Karadeniz tarafında Baş Medrese	Beğşehrî Mehmed Efendi	19	6	18	12 (3 Hücrede 3'er kişi)	Müderris, Bevvab	31
Medrese-i Sahn Çiftebaşı	Kîse-dâr birâderi Hafız Mehmed Emin Efendi	19	4	20	15(5 Hücrede 3'er kişi)	Müderris, Bevvab	36
Medrese-i Sahn Çifte Ayağı	Ders vekili Daver Efendi	19	8	20	3 (1 Hücrede)	3 Müderris, Bevvab	31
Medrese-i Sahn Ayak Medrese	Mollâcık-zâde Mehmed Arif Efendi	19	12	12	-	2 Müderris, Dersiam	24
Kütüb-hâne Cârullah Efendi	Ders vekili müderrisinden Kaşlı El-Hac Mustafa Efendi	7	7	-	-	-	7
Ulâ-yı Tetimme	Nigdevî Hasan Efendi	9	-	14	6 (2 Hücrede 3'er kişi)	Bevvab	20
Sâniye-i Tetimme	Sufî El-Hac Abdullah Efendi	9	1	4	12 (4 hücrede 3'er kişi) 8 (2 Hücrede 4'er kişi)	Şeyhülkurr, Bevvab	19
Sâlise-i Tetimme	Mucurî Ali Efendi	9	-	4	21 (7 Hücrede 3'er kişi)	-	22
Hâmise-i Tetimme	Gümüş-hâneli Ömer Efendi	8	-	8	12 (4 Hücrede 3'er kişi)	-	19
Sâdis-i Tetimme	Sirozî El-Hac Abdürrahîm Efendi	10	-	8	15(5 Hücrede 3'er kişi)	Bevvab	27

Sâbi'a-i Tetimme	Osman Bazarlı Es-seyyid Mehmed Efendi	10	-	6	4 (1 Hücrede)	-	29
Sâmine-i Tetimme	Kaşlı El-Hac Mustafa Efendi	8	-	4	18 (6 Hücrede 3'er kişi)	Bevvab	22
Darü'l-Hadis El-Hac Mehmed Feyziyye	-	8	8	-	4(1 Hücrede)	-	8
Tutü-i Latîf	Ders vekili Erzincânî Es-seyyid Mustafa Efendi	10	5	10	-	Bevvab	15
Bahâriye	Ders vekili El-Hac İbrâhim Efendi	5	5	-	-	Medresede Görevli Ders Vekili	5
Dârü'l-Hadis-i Kıztaşı	Nevşehrî Süleyman Efendi	6	4	2	-	-	7
Darü'l-Hadis-i Hüseyin Paşa	Hattât Ahmed Efendi	6	5	2	-	-	7
Darü'l-Hadis-i Ebubekr Efendi Edirnevî Eş-Şeyh Yusuf Efendi	Hasan Ağa-zade Ali Reşîd Efendi	17	16	2	-	-	18
Darü'l-Hadis-i Bosnevî	-	8	5	6	-	-	11
Ulâ-yı Ankaravî Gümülcinevî-zâde Es-seyyid Mehmed Emin Efendi	Kuddusî Efendi	9	4	10	-	-	14
Sânî-i Ankaravî	-	5	2	6	-	-	8
Sâlise-i Ankaravî	Darendeli Müftî-zâde Es-seyyid Mustafa Efendi	4	2	4	-	-	7
Mimâr Kâsım	Ders vekili müderrisinden Rüşdî Ahmed Efendi	4	2	4	-	-	6
Dârü'l-Hadis-i Sultan Mustafa Hân	Sıdkî İbrahim Efendi	10	8	4	-	-	12
Dârü'l-Hadis-i	Morevî Es-seyyid El-Hac Mehmed Emin Efendi	10	-	12	12(4 Hücrede3'er kişi)	Müderris	23
Dârü'l-Hadis-i	Erzincânî Mehmed Efendi	10	9	2	-	Bevvab	11

Küçük Hüseyin Ağa							
Darü'l-Hadis-i Hakîm Çelebi	Yasinci-zâde Es-seyyid Abdülvehhâb Efendi	21	21	-	-	Müdrerris, Dersiam	21
Kalender-hâne	Debbağ-zâde hafidi Mehmed Râşid Efendi	15	4	20	3 (1 Hücrede)	Müdrerris, Bevvab	27
Darü'l-Hadis-i El-Hac Hasan Ağa	Es-seyyid İbrahim Efendi ve Mehmed Efendi	9	3	10	3 (1 Hücrede)	Medresenin müdrerrisi	16
Darü'l-Hadis-i İbrâhim Paşa	Ahıskavî Halil Efendi	14	10	8	-	2 Müdrerris, Türbedar	18
Şehzâde	Erzincanî Es-seyyid Mustafa Efendi	21	13	14	-	3 Müdrerris, Bevvab	27
Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi	Çorumlu Es-seyyid Ömer Efendi	11	11	2	-	Bevvab	13
Gazanfer Ağa	Uşşâkî-zâde hafidî Es-seyyid Abdülhâlık Efendi	13	11	2	3 (1 Hücrede)	-	16
Darü'l-Hadis-i Yahya Güzel	Kastamonulu Ömer Efendi	7	6	2	-	-	8
Kirmâstî Evliyâ Mehmed Efendi nâm-ı (Sinekli)	Ders vekili Ahıskavî Halil Efendi	7	4	6	-	-	10
Etmekçi-zâde	Ders vekili Hafız Feyzullah Efendi	17	10	12	-	-	22
Emre Hâce	Ders vekili Ahıskavî Osman Efendi	6	2	8	-	-	10
Süleyman Subaşı	Vardârî Şeyh-zâde hafidi Zekeriyâ Efendi	14	9	10	-	Müdrerris, Bevvab	18
Murad Paşa-yı Cedîd	Müdrerris Efendi tarafından Yahyâ Efendi	14	12	4	-	-	16
Medrese-i Cedîde Es-seyyid Hasan Paşa	Zağferânborlu Osman Efendi	11	5	10	-	Bevvab	14
Şâh Kûlu	Birâder-zade Mehmed Emin Efendi	11	9	4	-	-	13
Kemân-keş Mustafa Paşa	Ders vekili Malatyalı Mustafa Efendi	11	7	8	-	2 Müdrerris	14
Darü'l-Hadis-i Kazâdeli	Manyasî Mehmed Efendi	9	8	2	-	3 Müdrerris	10

Zâviye Çorlulu Ali Paşa	Ders vekili Sultan Ahmed şeyhi Bozokî Mehmed Efendi	19	16	4	-	Bevvab	20
Dârü'l-Hadîs-i Çorlulu Ali Paşa	Sufî Mehmed Efendi	10	6	6	3 (1 Hücrede)	-	15
Dârü'l-Hadîs-i Sinan Paşa	Nurullah Efendi-zâde Hidayetullah Efendi	8	1	8	9 (3 Hücrede3'er kişi)	-	18
Sinan Paşa	Kalyonî-zâde Mehmed Sa'id Efendi	8	-	8	9 (3 Hücrede 3'er kişi)	4 (1 Hücrede)	20
Ali Paşa-yı Atîk	Es-seyyid Mustafa Efendi	16	12	6	6 (2 Hücrede 3'er kişi)	Müderriis, 2 Dersiam	24
Dârü'l-Hadîs-i Ali Paşa-yı 'Atîk	Ders vekili Malatyalı Osman Efendi	11	7	6	3(1 Hücrede)	Müderriis	16
Dârü'l-Hadîs-i Kebrili	Mustafa Efendi	10	6	6	3(1 Hücrede)	-	16
Sultan Ahmed Hân	Müfettiş-i Haremeyn Es-seyyid Abdurrahman Efendi	48	23	46	6 (2 Hücrede 6'şar kişi)	3 Müderriis, Bevvab	72
Beşîr Mehmed Ağa	İzzet Paşa imâmı El-Hac Mehmed Efendi	11	3	12	3 (1 Hücrede) 4 (1 Hücrede)	Bevvab	22
Mollâ Gürânî	Tevfik Efendi hafidi Es-seyyid Sıddık Efendi	11	6	8	3	Müderriis	17
Dizdâriye	Mendelyanî Mustafa Efendi	9	3	10	3 (1 hücrede)	-	14
Sokollu Mehmed Paşa	Erzincanî Es-seyyid İbrahim Efendi ders- vekili Karsî Ali Efendi	16	10	12	-	Bevvab	19
Cedîde-i Mehmed Ağa	Tabîb-i Hâssa Halil Efendi	12	5	10	-	-	19
Sanîye-i Ayasofya-i Kebîr	Başmüsevvid Es-seyyid Abdullah Efendi	4	1	6	-	Dersiam	7
Ayasofya-i Kebîr-i Ulyâ	Kütahyalı Ömer Efendi	43	5	42	36 (6 Hücrede3'er kişi) 4 (5 Hücrede 4'er kişi)	6 Müderriis, Bevvab	102
Sovuk Kuyu	Ders vekili Karsî Es-seyyid Osman Efendi	14	4	12	12 (4 Hücrede 3'er kişi)	-	28

Mahmûd Paşa-yı Veli	Süleyman İzzet Efendi	18	4	28	-	-	32
Nûr-ı Osmaniye	-	12	6	10	3 (1 hücrede)	2 Müderris, Şehülkurra, Bevvab	19
Cedîd-i Hamidiye	Es-seyyid Mehmed Münîb Efendi	20	-	14	33 (11 Hücrede 3'er kişi) 8 (2 Hücrede 4'er kişi)	Müderris, Muid, Bevvab	50
Darü'l-Hadîs-i Vâlîde Sultan	Ders vekili Hafız Feyzullah Efendi	10	8	2	3 (1 Hücrede)	Bevvab	13
Darü'l-Hadîs-i Bostancıbaşı	Hafız-ı kütüb Hamidî Mustafa Efendi	5	5	-	-	-	5
Darü'l-Hadîs-i Ferhad Paşa	Hüseyin Efendi	8	5	4	-	Müderris	9
Darü'l-Hadîs-i Ahmed Paşa	Es-seyyid Mehmed Besîm Efendi	3	3	-	-	-	3
Mustafa Ağa	İbrahim Efendi	13	10	6	-	-	16
Şâh-ı Hubân	Edirnevî Eş-Şeyh Yusuf Efendi	12	3	12	9 (3 Hücrede 3'er kişi)	Müderris	24
Cedîde-i El-Hac Beşîr Ağa	Es-seyyid Abdullah Efendi	10	2	16	-	-	17
Hâdim Hasan Paşa	Trabzonî Mehmed Efendi	9	9	-	-	-	9
Sufî Mehmed Paşa	Kastamonulu Hafız İbrahim Efendi	15	8	12	-	Bevvab	19
Darü'l-Hadîs-i İbrahim Paşa	Berber-zâde Mehmed Emin Efendi	13	13	-	-	Bevvab	19
Rüstem Paşa	Muhyiddîn Efendi-zâde Es-seyyid Mehmed Es'ad Efendi	22	9	22	6 (2 Hücrede 3'er kişi)	Bevvab	37
Rahîki-zâde	Mesûd Efendi	3	-	6	-	-	6
Atîk İbrahim Paşa	Ders vekili Osman Efendi	13	2	18	3 (1 Hücrede) 4 (1 Hücrede)	Müderris	27
Süleymâniye (Döğmeciler'de)	İmâm Hafız Abdülkerîm Efendi	20	5	24	9 (3 Hücrede 3'er kişi)	4 Müderris, Bevvab	34
Süleymâniye	İbrahim Efendi-zâde Abdullah Efendi	20	10	12	12 (4 Hücrede 3'er kişi)	2 Müderris, Bevvab	38

						4 (1 Hücrede)		
Darü'l-Hadis-i Süleymâniye	İmam-zâde Ahmed Arif Efendi-Ders vekili Ali Efendi	19	1	20	24 (8 Hücrede 3'er kişi)	Müderriş, Bevvab	45	
Süleymâniye	Kâmil Efendi-zâde ders vekili Sürmeneli İbrâhim Efendi	22	12	20	-	2 Müderriş, Bevvab	31	
Süleymâniye	Bâzarcıklı Salih Efendi	22	7	24	9 (3 Hücrede 3'er kişi)	3 Müderriş	38	
Medrese-i Mülâzımlar der-Süleymâniye	Mütevellî Kâ'im-makâmı Emin Ağa tarafından Feyzullah Efendi	18	11	14	-	Bevvab	35	
Dîv-zâde	Ömer Kethüdâ-zade Mehmed Emin Efendi-Ders vekili Mehmed Efendi	15	1	18	15 (5 Hücrede 3'er kişi)	Müderriş	30	
Göynüklü Sinân	Osman Bazarlı Es-seyyid İsmail Efendi	11	4	12	3 (1 Hücrede)	Bevvab	19	
Tıbb-i Süleymâniye	Ser-etibbâ Halid Efendi-Ders vekili Nuğman Efendi	10	10	-	-	Tabib,Dersiam, Muid, Bevvab, Ferras	10	
İbrâhim Kethüdâ	Hatib-zâde Es-seyyid Feyzullah Efendi	6	5	2	-	Bevvab	7	
Darü'l-Hadis-i Vefâ	Es-seyyid Eş-Şeyh Abdullah Efendi	15	15	-	-	İmam, İmam vekili, Cami-i Şerif hatibi,	15	
Mollâ Gürânî	Hâce-zâde Efendi	3	2	2	-	-	4	
Pirî Paşa	Kazzâzbaşı-zâde Mehmed Sadık Efendi	8	6	4	-	-	10	
Hamid Efendi	Bayburdi Es-seyyid İbrahim Efendi	9	5	4	6 (3 Hücrede 3'er kişi)	-	15	
El-Hac Hasan	Esmâ Sultan imamı Es-seyyid Mehmed Efendi	9	8	2	-	Bevvab	12	
Çivî-zâde	Ders vekili Savmalı İsmail Efendi	4	4	2	-	-	6	
Darü'l-Hadis-i Şerif-zâde Mehmed Ağa	Bosnevî Keşşâf Ahmed Efendi	5	4	2	-	-	6	
Darü'l-Hadis-i Ali Efendi	Bosnevî Keşfi Osman Efendi	2	2	-	-	-	2	
Mimâr Sinan	Feyzullah Efendi	7	7	-	-	Ders Vekili	7	

Mu'îd Ahmed Efendi	Uncı-zâde Nimetullah Efendi	10	7	6	-	-	12
Kıbrısî Abdullah	Karamanî Şeyh-zâde Efendi	5	3	-	-	-	3
Kehhâlbaşî Süleyman Efendi	Sirozî El-Hac Abdurrahîm Efendi	9	9	-	-	Bevvab	6
Darü'l-Hadîs-i Mirzebân Hatûn	Uşşakî İsmail Efendi	8	-	12	6 (2 Hücrede 3'er kişi)	2 Dersiam, Bevvab	18
Cedîd-i Osman Efendi	İzzet Paşa-zâde Ahmed Beğ-Ders vekili Ankaravî Es-seyyid Mehmed Efendi	5	-	10	-	Müdürris	10
Cedîde	Ders vekili Soğan Ağa imamı Mehmed Efendi	6	4	4	-	Medresenin Müdürrisi	8
Papas-zâde	-	28	16	22	3 (1 Hücrede)	Müdürris	39
Çoban Çavuş	Ders vekili Konevî Ali Efendi	11	9	2	3 (1 Hücrede)	Müezzîn, Bevvab	14
Darü'l-Hadîs-i Muslu	Bolılı El-Hac Mustafa Efendi	10	8	4	-	-	12
Murad Paşa-yı Atik	Abdürrahim Efendi-zâde-Ders vekili Sirozî El-Hac Abdurrahim Efendi	12	10	4	-	2 Müdürris, Bevvab	11
Horhor	Kaysariyeli Es-seyyid Ahmed Efendi	10	8	4	-	Müdürris	11
Gevherhân	Ahıskavî Mehmed Efendi-Ders vekili Ömer Efendi	14	10	-	-	Bevvab	10
Bayram Paşa	Ders vekili Uşşakî El-Hac İsmail Efendi	13	10	-	-	-	10
Hasekî Sultan	Alâ'iyeli Kadı-zâde Mehmed Efendi-Ders vekili Ahmed Efendi	16	15	2	-	-	15
Davud Paşa	Hasan Paşa-zâde Hüseyin Beğefendi-Ders vekili Şeyh-zâde Süleyman Efendi	19	15	-	-	-	11
Şah Sultân	Fındık-zâde Ahmed İshak Efendi	8	5	-	-	Ali Paşa hafız-ı kütübü, Bayezid mü'ezzini, Mısır Kadılarından biri	5
İbrahim Paşa-yı	Hamidî Es-seyyid Osman	11	6	-	-	Bevvab	6

Cedid	Efendi						
Koca Mustafa Paşa	Ahiskavî Süleyman Efendi	14	12	4	-	Muid	15
Nûh Efendi	Kütahî Mehmed Efendi	6	5	-	-	Bevvab	5
Sittî Hatûn	Ders vekili Halil Efendi	5	4	-	-	İmam	4
Ali Fakîh	Mahalle imamı İsmail Efendi	3	3	-	-	-	3
Medrese-i Cedid	Ders vekili Akşemseddîn Mektebi Hacesi	10	4	-	-	-	4
Kürkçübaşı	-	7	4	-	-	Bevvab	4
Ahmed Paşa	-	15	12	-	-	Müezzin	10
Sultan Selîm	Hâce-zâde Efendi	19	15	4	6 (2 Hücrede 3'er Kişi)	-	23
Defterdâr Ahmed Paşa	-	11	11	-	-	İmam	11
Hekimbaşı Ömer Efendi	Mustafa Efendi-zâde Mehmed Raşid Efendi	9	4	10	-	Bevvab	14
Katib Sinân	Halil Efendi-zâde Mehmed Es'ad Efendi	7	6	2	-	İmam, Müezzin	8
Ka'riye	Hafız İbrahim Efendi	6	1	-	-	-	1
Mîhr-mâh Sultan	Karahisarî Es-seyyid Osman Efendi	11	3	-	-	-	3
TOPLAM: 159		1833	1062	1067	482		2599

Tablo 40: 829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Üsküdar Medreseleri ve Öğrenci Sayıları

Medrese Adı	Müderris	Hücre Sayısı	Tek Kalan Kişi Sayısı	İki Kişi Kalan Kişi Sayısı	İkiden Fazla kalan Kişi Sayısı	Öğrenci Dışında Hücrede Kalanlar ¹⁰²⁹	Hücrede kalan Toplam Kişi Sayısı ¹⁰³⁰
Mihr-mâh Sultan	Râşid-zâde Es-seyyid Mehmed Muhsin Efendi	16	15	-	-	Kayyum	12
Minkârî-zâde	İbrahim Edhem Efendi tarafından Dervîş Mehmed Efendi	10	2	-	-	-	2
Şemsî Ahmed Paşa	El-Hac Ali Efendi tarafından ders vekili Ahmed Efendi	11	11	-	-	Bevvab	11
Ahmediyye	Mustafa Efendi	12	11	-	-	Müezzin	10
Vâlide Sultan-ı Atîk	Vefî-zâde Ömer Efendi	17	16	-	-	Bevvab	13
Darü'l-Hadis-i Vâlide Sultan	Sarrâc-zâde Mustafa Efendi	7	6	-	-	-	6
Kösem Vâlide Sultan	Es'ad Efendi-Ders vekili Ahmed Efendi	6	6	-	-	İmam	5
Toplam: 7		79	67	-	-		59

¹⁰²⁹ Medrese hücrelerinde kalan bazı görevliler (bevvab, kayyum, müezzin..vs.) büyük ihtimalle aynı zamanda öğrencidir.

¹⁰³⁰ Kefalet defterinde yer alan sayı yazılmıştır. Sayım esnasında medrese dışında olanlar bu sayıya dâhil edilmemiştir.

Tablo 41: 829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Galata Medreseleri ve Öğrenci Sayıları

Medrese Adı	Müderris	Hücre Sayısı	Tek Kalan Kişi Sayısı	İki Kişi Kalan Kişi Sayısı	İkiden Fazla Kalan Kişi Sayısı	Öğrenci Dışında Hücrede Kalanlar ¹⁰³¹	Hücrede kalan Toplam Kişi Sayısı ¹⁰³²
Kâsım Paşa	Hamidî El-Hac Mustafa Efendi	15	4	10	6 (2 Hücrede 3'er kişi)	İmam	17
Dârü'l-Hadîs-i Vâlide	Şehrî Ahmed Efendi	8	8	-	-	-	8
Kılıç Ali Paşa	Samakov-zâde Ahmed Necib Efendi	14	10	8	-	2 Dersiam, İmam-ı evvelİmam-ı sâni, Sermahfil, Bevvab	18
Sinan Paşa	Es-seyyid Süleyman Necib Efendi	12	10	4	-	Müezzinbaşı, Müezzin, Bevvab	14
Hayreddin Paşa	Sahâflar Şeyhi Es-seyyid Ahmed Efendi	10	4	-	-	Müezzin	4
Toplam:5		59	36	22	6		61

¹⁰³¹ Medrese hücrelerinde kalan bazı görevliler (bevvab, ferraş, müezzin..vs.) büyük ihtimalle aynı zamanda öğrencidir. Ayrıca medrese hücrelerinde çok sayıda mülazım da kalmaktadır.

¹⁰³² Kefalet defterinde yer alan sayı yazılmıştır. Sayım esnasında medrese dışında olanlar bu sayıya dâhil edilmemiştir.

Tablo 42: 829 Nolu Kefalet Defterine Göre 1792 Yılında Eyüp Medreseleri ve Öğrenci Sayıları

Medrese Adı	Müderris	Hücre Sayısı	Tek Kalan Kişi Sayısı	İki Kişi Kalan Kişi Sayısı	İkiden Fazla kalan Kişi Sayısı	Öğrenci Dışında Hücrede Kalanlar ¹⁰³³	Hücrede kalan Toplam Kişi Sayısı ¹⁰³⁴
Hazret-i Hâlid	Hafız El-Hac Ali Efendi	8	-	14	4(1Hücrede)	6 Türbedar, 2 İmam, Müezzin, Bevvab	18
İsmihân Sultân	Kütahyalı Ahmed Efendi	17	17	-	-	Müderris	17
Ârifiye	Mehmed Paşa imamı Hafız Mehmed Efendi	6	6	-	-	-	6
Cafer Paşa	Bolevî El-Hac Mustafa Efendi	10	6	-	-	-	6
Zâl Paşa-yı Sultânî	Sürmeneli İbrahim Efendi	12	11	2	-	-	10
Zâl Paşa	Kevâkibîzâde Abdülbakî Efendi	12	9	-	-	Mektup Hocası	7
Cezerî Kasım Paşa	Ata'ullah Efendi-zâde Es-seyyid Mehmed Hamid Efendi	7	6	-	-	2 Müezzin, Müsevvid ¹⁰³⁵	6
Ağa-yı Dârü's-Sa'âde	Gödösî Es-seyyid Feyzullah Efendi	8	8	-	-	2 Hafız-1 Kütüb, Nâzır-1 Kütüb ¹⁰³⁶ , Kayyum, Bevvab, Ferraş	8
TOPLAM:8		75	63	16	4		78

¹⁰³³ Medrese hücrelerinde kalan bazı görevliler (bevvab, ferraş, müezzin..vs.) büyük ihtimalle aynı zamanda öğrencidir. Ayrıca medrese hücrelerinde çok sayıda mülazım da kalmaktadır.

¹⁰³⁴ Kefalet defterinde yer alan sayı yazılmıştır. Sayım esnasında medrese dışında olanlar bu sayıya dâhil edilmemiştir.

¹⁰³⁵Müsvedde yapan, ilk nüshaları yazan, temize çekilecek olan yazıyı yazan. Resmi dairede kâtip.

¹⁰³⁶Kütüphanenin yönetiminden, kitapların sayımından, kütüphanenin zamanında açılıp açılmadığından, kitapların korunmasından ve tüm çalışanlarının işlemlerinin denetiminden sorumlu yönetici.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Ülkü Yancı

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 1980/ Sivas

e-posta: u.yancii@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Erciyes Üniversitesi - Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2002
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü- Tarih Ana Bilim Dalı- Genel Türk Tarihi Bilim Dalı	2004

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2009	Cumhuriyet Üniversitesi- Eğitim Fakültesi	Öğretim Görevlisi

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı: ÜDS (66. 25)